

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

**МЕБУАКАДЕМИЈСКИ КООРДИНАЦИОНИ ОДБОР ЗА
БАЛКАНОЛОГИЈУ САВЕТА АКАДЕМИЈА НАУКА И
УМЕТНОСТИ СФРЈ И БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ**

**ПОСЕБНА ИЗДАЊА БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
Књига 4.**

**ОДРЕДБЕ ПОЗИТИВНОГ ЗАКОНОДАВСТВА
И ОБИЧАЈНОГ ПРАВА О СЕЗОНСКИМ
КРЕТАЊИМА СТОЧАРА У ЈУГОИСТОЧНОЈ
ЕВРОПИ КРОЗ ВЕКОВЕ**

**ЗБОРНИК РАДОВА
СА МЕБУНАРОДНОГ НАУЧНОГ СКУПА
ОДРЖАНОГ 6. И 7. НОВЕМБРА 1975. У БЕОГРАДУ**

БЕОГРАД 1976

**ОДРЕДБЕ ПОЗИТИВНОГ ЗАКОНОДАВСТВА
И ОБИЧАЈНОГ ПРАВА О СЕЗОНСКИМ
КРЕТАЊИМА СТОЧАРА У ЈУГОИСТОЧНОЈ
ЕВРОПИ КРОЗ ВЕКОВЕ**

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

**COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE DES
CONSEILS DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS DE
YUGOSLAVIE ET L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES**

EDITIONS SPECIALES

Nº 4

**DISPOSITIONS DE LA LEGISLATION POSITIVE
ET DU DROIT COUTUMIER RELATIVES AUX
MOUVEMENTS SAISONNIERS DES ELEVEURS DU
BETAIL DANS L'EUROPE DU SUD-EST
A TRAVERS SIECLES**

**RECUEIL DES TRAVAUX
SYMPOSIUM INTERNATIONAL
BELGRADE, 6—7 NOVEMBRE 1975**

Présenté à la séance du Conseil scientifique de l'Institut des études balkaniques le 20 avril 1976
et à la séance du Département des sciences historiques le 15 juin 1976.

Rédacteur
Académicien VASA CUBRILOVIC
Directeur de l'Institut des
études balkaniques

Secrétaire
Dr. DRAGOSLAV ANTONIJEVIC
Conseiller scientifique de l'Institut
des études balkaniques

BELGRADE 1976

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

МЕЂУАКАДЕМИЈСКИ КООРДИНАЦИОНИ ОДБОР ЗА
БАЛКАНОЛОГИЈУ САВЕТА АКАДЕМИЈА НАУКА И
УМЕТНОСТИ СФРЈ И БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
Књига 4.

ОДРЕДБЕ ПОЗИТИВНОГ ЗАКОНОДАВСТВА И ОБИЧАЈНОГ ПРАВА О СЕЗОНСКИМ КРЕТАЊИМА СТОЧАРА У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ КРОЗ ВЕКОВЕ

ЗБОРНИК РАДОВА
СА МЕЂУНАРОДНОГ НАУЧНОГ СКУПА
ОДРЖАНОГ 6. И 7. НОВЕМБРА 1975. У БЕОГРАДУ

Примљено на седници Научног већа Балканолошког института 20. априла 1976. и на
скупу Одељења историјских наука 15. јуна 1976.

Уредник
Академик ВАСА ЧУВРИЛОВИЋ
Директор Балканолошког института

Секретар
Др ДРАГОСЛАВ АНТОНИЈЕВИЋ
Научни саветник Балканолошког института

БЕОГРАД 1976

Овај Зборник штампан је захваљујући финансијској помоћи Међуакадемијског координационог одбора за балканологију и Републичке заједнице науке СР Србије

ИЗДАЈЕ

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ТИРАЖ: 1000 ПРИМЕРАКА

ШТАМПАЊЕ ЗАВРШЕНО ДЕЦЕМБРА 1976. ГОДИНЕ

ШТАМПА

„СЛОВОДАН ЈОВИЋ“

БЕОГРАД, Стојана Протића 52

На основу мишљења Републичког секретаријата за културу СР Србије број 413-834/73-02 ова књига је ослобођена плаћања посебног републичког пореза на промет производа и услуга у промету

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIERES

Предговор	5
Прва секција — Première section	
<i>Vasile Barba</i> , Juridische und Ökonomische Aspekte der Transhumanz bei den Aromunen (Mazedo-Rumänen) von Livedz-Meglenien	5
<i>Милисав Луговац</i> , Сточарска кретања у планинама Црногорских Брда и народне регуле при искоришћавању пашњака	23
<i>Петар Влаховић</i> , Катүни и сезонска кретања сточара у југозападној Србији у првој половини XX века	41
<i>Milovan Gavazzi</i> , Stočari-Vlasi po sjeverozapadnoj Hrvatskoj prema odredbama vlasti o njihovim kretanjima i obavezama	49
<i>Драгослав Антонијевић</i> , Основна обележја номадских сточарских кретања у светлу обичајног права и позитивног законодавства	57
<i>Liviu Marcu</i> , Formes traditionnelles d'élevage pastoral et systèmes d'organisation chez les Vlaques balkaniques	67
<i>Петар Стојановић</i> , Сезонска кретања сточара и комүнице у обичајима и прописима Црне Горе	85
<i>Avdo Sućeska</i> , Uslovi u kojima su stočari iz Dalmacije koristili ispaše u Bosni u doba osmanlijske vlasti	119
<i>Бурица Крстић</i> , Обичајноправни аспекти сезонског кретања сточара у области Куча у Црној Гори	127
<i>Никола Павковић</i> , Обичајно-правни уговори и производни односи у сточарству	133

Друга секција — Deuxième section

<i>Vranimir Gušić</i> , Ekološki uslovi na prostoru transhumantnog stočarenja na Balkanu	143
<i>Радован Ршумовић</i> , Географски услови и њихова улога у еволуцији сточарских кретања у Југославији	159
<i>Јован Трифуноски</i> , Сточарска кретања у СР Македонији	177
<i>Mirko Marković</i> , Географски аспекти стоčарске ревитализације динарских планина	185
<i>Nicolae Dunare</i> , Typologie pastorale traditionnelle Sud-Est Européenne	189
<i>Petar Ilievski</i> , Sheep Records from the Mycenaean Archives	213
<i>Wanda Jostowa</i> , Geschichtliche Grundlagen des Hirtentums an der Polnischen Orawa	223
<i>Глигор Тодоровски</i> , Сточарството во Малореканскиот предел во втората половина на XIX век до крајот на првата светска војна	233
<i>Demetrios Loukatos</i> , La saint Démètre (26 oct.), jour de culte, de transhumances et de conventions automnales, chez les pasteurs nomades ou semi-nomades, en Grèce	257
<i>Marijana Gušić</i> , Правни положај остajнице-вирџинеше у стоčарском друштву регије Динарида	269
<i>Vasil Marinov</i> , Über einige schwach untersuchte Seiten der Geistigen Kultur der Beweglichen Schafhirten auf der Balkanhalbinsel	297
<i>Vesna Čulinović-Konstantinović</i> , Положај mladoženje у традиционалној стоčарској средини према обичајном праву и законима	309
<i>Климент Цамбазовски</i> , Утицај хатишерифа од 1830. и 1833. на режим сточарења и трговине стоком на источној граници кнежевине Србије	323
<i>Ранко Финдрик</i> , О архитектурни сточарског стана	335

ПРЕДГОВОР

Међуакадемијски координациони одбор за балканологију и Балканолошки институт САНУ организовали су и одржали научни скуп са темом: *Одредбе позитивног законодавства и обичајног права о сезонским кретањима сточара у југоисточној Европи кроз векове*. У Организациони одбор овог Међународног симпозијума ушли су: академик и директор Балканолошког института САНУ Васа Чубриловић као председник Одбора, секретар Др Драгослав Антонијевић научни саветник Балканолошког института САНУ, са члановима: академик Мехмед Беговић из Београда, академик Бранимир Гүшић из Загреб, академик Бранислав Бурђев из Сарајева и академик Михаил Апостолски из Скопља.

Одбор је најпре израдио тезе и послао их свим научним установама и истакнутим научним посленицима у земљи и иностранству с молбом за учешће на овом Симпозијуму. Као референти пријавили су се научници како из Југославије, тако из Грчке, Бугарске, Румуније и Пољске. Симпозијум је одржан у просторијама Српске академије наука и уметности, а трајао је пуна два дана 6 и 7 новембра 1975. године. Овај Симпозијум је окупио 30 референата од којих 11 из иностранства. Предавања су врло широко и документовано обухватила историјски, антропогеографски, етнографски и правни аспект питања, обрадивши сложени начин номадских и полуномадских сточарских кретање кроз векове у светлости обичајног права и законских прописа који су регулисали та кретања у разним историјским епохама југоисточне Европе.

Према утврђеном програму предавања су држана паралелно у двама секцијама и објављују се у овом Зборнику по редоследу како су читана на Симпозијуму.

Средства за одржавање овог Међународног симпозијума дао је Међуакадемијски координациони одбор за балканологију и Републичка заједница за научни рад СР Србије, на чему им се овом приликом топло захваљујемо.

ПРВА СЕКЦИЈА
PREMIERE SECTION

Vasile BARBA
Braşov
Rumänien

**JURIDISCHE, ÖKONOMISCHE UND SOZIALE ASPEKTE DER TRAN-
SHUMANZ BEI DEN AROMUNEN (MAZEDO-RUMANEN)
VON LIVĒDZ — MEGLENIEN**

1. Zur Geschichte der Gemeinde Livĕdz

Nach Angaben der Alten¹ verliessen gegen Ende des XVIII. Jahrhunderts etwa 25 aromunische Familien, die von einem „Tschelnik“ angeführt wurden, die im Gramos-Gebirge (Pindus) gelegene alte und reiche aromunische Siedlung Gramostea, um vom Terror frei zu werden, den der Satrap Ali Pascha aus Ianina² in dieser Gegend walten liess, und so gelangten sie auf eine Hochebene mit ausgedehnten, von Buhenwäldern umgebenen Weideplätzen im Herzen des Paik-Gebirges neben dem Wardarfluss. Diese kleine Gruppe errichtete Hütten aus Stein und Holz — Rohstoffe, die hier reichlich vorhanden sind — im südlichen Teil der Hochebene und gründete die Siedlung Klein-Livĕdz oder die „Hütten von Paschina“. In kurzen Abständen folgten weitere Gruppen, die ebenfalls aus Gramostea kamen, und bauten sich ihre Hütten im nord-östlichen Teil der Hochebene. Diese legten den Grundstein der

---

¹ Von seiner Grossmutter, die in Livĕdz geboren wurde und im Jahre 1915 im Alter von 116 Jahren verschieden ist, erfuhr mein Vater — zu jener Zeit Schüler des Oberkurses der „Rumänischen Handelsschule zu Thessaloniki“ —, dass deren Eltern, die in Gramostea geboren wurden, noch Kinder waren, als sie sich in Livĕdz niederliessen.—

² Ali Pascha von Tebelin (1742—1822) beherrschte aus Ianina, wo er seinen Sitz eingerichtet hatte, die Gebiete des Epirus, Albanien und Moreas. Berühmt wurde er durch seine Grausamkeiten, durch seine Raub — und Vernichtungszüge gegen die Aromunen aus dem Pindusgebirge. Er zerstörte nach langwierigen Kämpfen und plünderte unter anderen Gramostea und Moskopolea — zwei grosse und blühende aromunische Zentren im Pindusgebirge. Die Flüchtlinge aus diesen Ortschaften gründeten mehrere Kolonien im gewesenen Österreich — Ungarischen Kaiserreich so wie in anderen Gebirgsgegenden der europäischen Türkei, jenseits der Gebiete Ali Paschas, der in dem vom Sultan Mahmud II. gegen ihn geführten Krieg (1822) ermordet wurde.

Siedlung Gross-Livëdz, das in amphitheaterform auf über 1250 m Höhe angelegt wurde. Später liessen sich in den beiden Siedlungen, vor allem in Gross-Livëdz, wo sie ein besonderes Viertel bildeten, einige kleinere Gruppen aus Periwole³ nieder, das ebenfalls von Ali Pascha zerstört worden war und auch aus Moskopole. Mit der Zeit wuchsen beide Siedlungen an und bildeten eine einzige Ortschaft, die zum ständigen Sommersitz wurde, mit grossen, stockhohen und soliden Häusern, die aus Stein gebaut und mit Schiefer gedeckt waren⁴.

Ein Teil der gegenwärtigen Toponomie und einige Überreste alter Gebäulichkeiten zeugen davon, dass früher auf derselben Hochebene Gebäude und Einrichtungen vorhanden waren, die von den Türken zur Erholung und Heilbehandlung benützt worden waren⁵. Wahrscheinlich wurde der Zugang zu diesem Bade — und Kurort durch Wälder und

---

³ Alte aromunische Ortschaft auf dem Ostabhang des Berges „Ou“, der Mazedonien vom Epirus trennt. Das Alter Periwoles ist auch in Inschriften aus dem Jahre 1390 bezeugt. Es erlitt grosse Zerstörungen im Jahre 1769 durch die bewaffneten Angriffe der aus Janina auf Raubzüge ausgesandten mohammedanischen Banden. Mehrere Kolonnen, die gezwungen waren, Periwole in verschiedenen Abständen zu verlassen, gründeten oder vergrösserten mehrere aromunische Siedlungen im Nord-Westen, jenseits der von Ali Pascha beherrschten Gebiete. 1943 wurde Periwole gänzlich zerstört. Gegenwärtig ist es von Grund auf wieder aufgebaut und ist eine moderne Gebirgsortschaft.

⁴ Im Zusammenhang mit der Gründung dieser Siedlung berichten die Alten, dass eine Gruppe von Aromunen aus Gramostea mit ihren Schafherden und Mauleseln, auf die ihr ganzer Reichtum aufgeladen war, die Stadt heimlich verliess und nach Cassandra zog, wo sie Zuflucht zu finden und die Ehre des „Tschelniks“ Cutufusea zu retten hoffte, der bedroht war, dass seine Tochter in den Harem des Ali Pascha gelante. Sie wurden aber verraten und von den Leuten Ali Paschas abgegangen. Der „Tschelnik“ Tegu Barba, auch „Papuți aroșii“ („Rotstiefel“) genannt, (da seine Stiefel mit Goldmünzen beschlagen waren), der die Gruppe führte, verhandelte über die Loskaufung seiner Schwägerin — der Tochter des Cutufusea die er begleitete, und gab den Verfolgern die Hälfte der Schafherden und mehrere mit Geld beladene Maulesel, wonach er verzichtete, nach Cassandra zu ziehen, um mit seiner Gruppe auf den Paik-Berg zu flüchten.

„Wie viele Sorgen und wie viele Güter hat sie die Ehre eines Mädchens gekostet“ verzeichnet A. Hiciu, Aromânii — Focșani, 1936, 243.

⁵ Der Platz, auf dem die ersten Hütten errichtet wurden, hiess „Pascina“, dort befand sich wohl ein Pavillion des Pascha; die stellenweise sumpfige Ebene in der Mitte der Hochebene heisst „Tschiiiri“ (vom türkischen Wort „tscheair“ = sumpfig stammend); eine der reichen Quellen, neben welcher sich auch heute noch grosse, schön gemesselte Steinplatten befinden — sichtbare Spuren eines imposanten Gebäudes, das der Sitz der Grossen des Landes gewesen sein muss — ist unter dem Namen „Șopotlu de la Serai“ „Die Quelle vom Serai“ (vom türkischen „sarai“ = Palast) bekannt; und die von der Serai-Quelle etwa 2 km weit entfernte Stelle, an der das Bächlein kleine Teiche bildet und in einer Höhle entgültig verschwindet, heisst „La hămăni“ = „Beim Hamamij“ (vom türkischen „haman“ = Bad). Die übrigen Ortsbezeichnungen sind aromunische Schöpfungen, ohne Bezug auf ererbte Ortsbezeichnungen („Valea seacă“ = Trockenes Tal; „Șopotlu di-nșus“ = Die obere Quelle; „La ascăpitu“ = Beim Sonnenuntergang u.s.w.).

Berge während der trüben Zeiten des XVIII. Jhs. unsicher, denn noch vor der Ankunft der Aromunen war er verlassen⁶.

Nach 100 Jahren zählte die Gemeinde etwa 4.000 Einwohner, die über zahlreiche Schaf— und Ziegenherden verfügten⁷. Im Sommer weideten sie ihre Herden in den Gebirgen Megleniens in der Nähe der Gemeinde Livedz, in welcher von Anfang April bis zum Tag des heiligen Dumitru alle Bewohner versammelt waren. Sie überwinterten in den Ebenen vom Janița, Vodena (Edesa), Thessaloniki und Kilkis.

Als geschickte, fleissige, unternehmungslustige und sparsame Schäfer gelangten sie bald zu einem blühenden materiellen Wohlstand. Durch ihre vielseitige ökonomische Tätigkeit (sie erzeugten grosse Mengen bester Käsesorten, Wolle, Stoffe und Strickwaren, die sie mit ihren eigenen Karavanen auf die grossen Märkte führten), wurden sie auch für die offizielle Verwaltung des Gebietes („vilajet“) von Thessaloniki nützlich, die ihnen Bewegungsfreiheit und Selbstverwaltungsrecht zuerkannte, ohne sich in ihre Angelegenheiten einzumischen.

Der Reichtum dieser Gemeinde zog bald die Aufmerksamkeit von Räuberbanden auf sich, die von der korrupten Administration des osmanischen Reiches kaum behindert waren. Einige Male — gerade wenn sie am wenigsten darauf gefasst waren und die Wachen weniger Verstärkung hatten — wurden ganze Viertel ausgeraubt so wie auch Karawanen, die mit Geld beladen nach Hause zurückkehrten. Im Jahre 1881 erlitt die Gemeinde die grössten Verluste an Menschen, Gold und Silber, als sie von einer etwa 80 Mann starken Bande von Mehomedanern aus Albanien überraschend angegriffen wurde.

Im Jahre 1913 nach dem Frieden von Bukarest, der die Aufteilung Mazedoniens beschlossen hatte, fiel die Gemeinde Livëdz dem griechischen Staate zu.

Während des ersten Weltkrieges befand sich diese Gemeinde in der Zone der Front von Thessaloniki. Zu jener Zeit, aber ganz besonders nachdem in den Tiefebenen, in welchen die Herden überwinterten, asiatische Griechen⁸ angesiedelt wurden, verringerte sich das wirtschaftli-

---

⁶ Lange Zeit hindurch (bis 1896) mussten die Aromunen aus Livedz eine Pachtsteuer für die Weiden der Hochebene an einen „Bei“ entrichten, der behauptete Eigentumsrechte auf jene Gebiete zu haben.

⁷ Nach H. Hîlcu (oben zitiert) besaßen sie im Jahre 1922 250.000 Schafe und Ziegen und 3 — 4.000 Maulesel. Die Zeit ihrer höchsten Entwicklung war aber diejenige vor 1912, als die Berge und Ebenen, in denen sie sich bewegten, zu einem einzigen Staate gehörten.

⁸ Nach dem griechisch-türkischen bewaffneten Zusammenstoss (nach dem zweiten Weltkrieg) fand zwischen Griechenland und der Türkei ein Bevölkerungsaustausch statt. Aus dem griechischen Mazedonien sind etwa 500.000 Mahomedaner in die Türkei emigriert, und an ihrer Statt wurden etwa 1.200.000 orthodoxe Christen aus der asiatischen Türkei angesiedelt. Die Ländereien der gewesenen türkischen „Beis“, welche die Livedzer Aromunen im Winter als Weiden für ihre Herden pachteten, wurden unter den neuen Ankömmlingen aufgeteilt, und die Livedzer sahen sich gezwungen, ihre Herden zu verringern. Das war übrigens auch einer der ökonomischen Gründe der Auswanderung eines grossen Teils der Bevölkerung dieser Gemeinde sowie ihrer Ansiedlung in Rumänien.

che Potential der Gemeinde Livędz in beträchtlichem Masse. Es folgten die Emigration nach Rumänien und die Ansiedlung eines grossen Teils der Bewohner dieser Gemeinde in der Süddobrudscha in der Zeitspanne 1926—1930. Die kinderreichen Livędzer erhöhten aber die Einwohnerzahl ihrer Gemeinde sehr bald wieder, die durch die Emigration nach Rumänien fast zur Hälfte gesunken war. Nach 10 Jahren, im Jahre 1940, zählte die Gemeinde wieder über 3.000 Einwohner.

Während des zweiten Weltkrieges haben die Livedzer, die gewohnt waren, stolz und frei zu sein, die militärische Besetzung nicht als Fatalität hingenommen. Von den Feindseligkeiten dieser Gemeinde behindert, hat sie die Besatzung bis auf Grund zerstört. Mitten unter den Steinhäufen, die das Feuer übriggelassen hatte, das die ganze Gemeinde mitsamt den beiden Kirchen und auch einigen Bewohnern, die nicht mehr in die Wälder fliehen konnten, verzehrt hatte, zeigten nur die Friedhöfe und die zahlreichen gefassten Quellen an, dass hier eine grosse menschliche Siedlung gelegen hatte.

Die Nachkommen derer, die ihr reiches Gramostea von dem sadistischen Ali Pascha ausgeraubt und niedergebrannt sahen, und die in ihrer neuen, nur dem Fussgänger zugänglichen Gebirgsniederlassung nun geglaubt hatten, dass ihr friedliches Leben mitten im XX. Jh. nicht in gleicher Weise zerstört werden konnte, mussten den bitteren Schmerz einer sinnlosen Katastrophe erleben, die von der zeitweiligen Obrigkeit ausgelöst wurde, die, da sie sie nicht gut kannte, irrtümlicherweise damit gerechnet hatte, sie auf diese Weise in die Knie zu zwingen.

Über Lidice sowie über andere während des Krieges in derselben Weise zerstörte Ortschaften wurde überall viel verlautbart. Livedz, dem ein ähnliches Los zuteil wurde, sei zumindest an dieser Stelle erwähnt⁹.

In den ersten Nachkriegsjahren bauten die Livedzer ihre Ortschaft auf derselben Stelle wieder auf. Doch erfreuten sie sich nicht allzulanger Ruhe. Während des Bürgerkrieges im Jahre 1950 wurde die Gemeinde wieder mit den selben Methoden bis auf den Grund zerstört, und die Bewohner wurden in den Dörfern der Ebene und in der Stadt Thesaloniki zerstreut. Erst 1970, nach zwanzig Jahren, wurde ihnen das Recht erteilt, ihre Ortschaft wieder aufzubauen. Gegenwärtig entwickelt sich Livedz wieder, aber auf einer anderen Grundlage: es wurden Zufahrtswege für Kraftfahrzeuge gebaut; auf den ehemaligen Weideplätzen wurden reiche Kartoffelernten eingebracht, die neuen Gebäude sind moderne Wohnungen mit allem Komfort moderner Touristensiedlungen, in welchen sich die Livedzer aus allen ihren Gemeinden in der Ebene besonders zur Sommerzeit in der angenehmen Kühle der Berge bei den kristallklaren Quellen zusammenfinden, wobei sie nun ihre ererbten Sitten und Bräuche in derselben natürlichen Umgebung auch weiterhin pflegen können.

⁹ In dieser Periode wurden auch viele andere Siedlungen der Aromunen im Pindus-Gebirge zerstört: Periwole, Pädzi, Breaza, Grebeniți, Băiasa, Cuțufleani, Armata, Leașnița, Laca, Paleoseli u.s.w. (siehe auch L. Scrima, Monografia comunei Perivole, Buc. 1975).

2. Politische und wirtschaftliche Organisation

2.1. Die „Falkare“ und der „Kihai“

Die in Livedz angesiedelten Aromunen haben auch in dieser ihrer neuen Niederlassung die politische und ökonomische Organisation der Abstammungsortschaften in grossen Zügen beibehalten.

Sie waren politisch auch weiterhin von der türkischen Verwaltung abhängig, die dezentralisiert nach Gebieten (vilajete) organisiert war¹⁰. Die Zone, in der sie sich niederliessen, war dem Kreis (mutessarif) Ieni-ge-Vardar und dem Gebiet (vilajet) Thessaloniki untergeordnet. Ihre Abhängigkeit von der ottomanischen Regierung hatte aber gewissermassen nur einen symbolischen Charakter. Sie waren zu keinem Militärdienst verpflichtet, organisierten ihre Gemeindeverwaltung selbständig und lösten ihre juridischen, ökonomischen sozialen und religiösen Probleme ohne jegliche Einmischung von Seiten der türkischen Obrigkeit, der sie nur eine jährliche Steuer „bideli“ entrichteten.

Bei den Livedzern, sowie auch bei allen Aromunen, die ein Traus-
humanzleben führten, war der sozial-politische Kern, im Rahmen dessen die wichtigsten Fragen der Gemeinschaft gelöst, Rahmen dessen die wichtigsten Fragen der Gemeinschaft gelöst, die „Falkare“, welche von einem „Tschelnik“ oder, eine Bezeichnung, die in Livedz gebräuchlicher wurde „Kihai“, geleitet wurde.

Die „Falkare“ in Livedz war bis zum zweiten Weltkrieg ein einheitlicher soziale Organismus, der die Familie des Oberhauptes — des „Kihai“ — umfasste, seine Anverwandten sowie die in seinem Dienst befindlichen Leute, die Schäfer seiner Herden sowie seine Senner von den Sennhütten. Dieser ursprünglichen Gruppe schlossen sich auch andere Familien an, gewöhnlich Verwandte des „Kihai“ (des „Tschelniks“). In Zusammenhang mit der Zusammensetzung der „Falkare“ ist hervorzuheben, dass die Gefühle der Familienzugehörigkeit und die verwandtschaftlichen Verbindungen auch bei den Aromunen von Livedz sehr entwickelt sind, wobei die Verwandtschaft ein Element des Zusammenhalts von entscheidender Bedeutung darstellt.

Was die Etymologie der Bezeichnungen „Falkare“, „Tschelnik-Kihai“ betrifft, besteht keinerlei Zweifel: „Falkare“ ist lateinischer Herkunft (falcaria), „Tschelnik“ stammt aus dem Altslawischen „celniku“ („praefectus“), „Kihai“ mit derselben Bedeutung wie „Tschelnik“, aber vom türkischen „kehaia“ (intendant)¹¹ stammend. Obwohl die alte Bezeichnung für Oberhaupt, „Tschelnik“, die hierund da auch von den Livedzern verwendet wird, ganz besonders in ihren Verbindungen mit

¹⁰ Verwaltungsmässig war das Territorium der europäischen Türkei organisiert in: 1) „carie“ (Dorf), die kleinste administrative Einheit; 2) „mu-dirlic“ (Gemeinde), die mehrere Dörfer umfasste; 3) „caimacanlic“ (Bezirke), dem mehrere Gemeinden unterstellt waren; 4) „mutessarif“ (Kreis), administrative Einheit, die mehrere Bezirke umfasste; 5) „vilajet“ (Gebiet), die grösste administrative Einheit, gebildet aus mehreren Kreisen.

¹¹ Siehe auch: Tache Papahagi, Dictionarul dialectului aromân, Buc. 1974, 432, 542 und 708.

Aromunen anderer Stämme (wie zum Beispiel mit den „Färscheroten“), slawischer Herkunft ist, muss die Institution schon existiert haben, noch bevor diese Benennung verwendet wurde.

Die Vereinigung mehrerer Familien in einer „Falkare“ aufgrund verwandtschaftlicher Beziehungen, so entfernten Grades sie auch sein mochten, erinnert an die aus „cognationes“ bestehenden romanischen „gentes“.

Übrigens beweist die Tatsache, dass die slawische Bezeichnung „Tschelnik“ bei den Aromunen aus Livëdz und auch bei anderen, besonders bei Gramosteaern aus Bulgarien durch einen türkischen Ausdruck „Kihäie“ ersetzt wurde, dass die Institution, die bestimmt vor dem Kontakt mit den Türken bestanden hat, nur ihren Namen geändert hat, als es die Beziehungen zur Aussenwelt erforderten. Die Bezeichnung „Kihäie“, die türkischer Abstammung ist, kann keineswegs beweisen, dass die Institution selbst türkischer Herkunft ist, ebenso wie die slawische Herkunft der Bezeichnung „Tschelnik“, die der Bezeichnung „Kihäie“ voranging, allein kein Beweis für die slawische Herkunft dieser bei den Aromunen sehr alten Institution sein kann¹².

Der „Kihäie“, wie auch der frühere „Tschelnik“, gründete seine Autorität auf das Ausehen, dessen er sich erfreute, dank seiner besonderen Begabungen und Vorzüge sowie der reichen Herden, über die er verfügte. Das Verhältnis des Gehorsams stützte sich auf keinen Gesetzestext, und in der Begründung der Autorität des „Kihäie“ bestand keinerlei Zwang.

Die Aufgaben eines „Kihäie“ waren vielfach. Er organisierte die Verteidigung der „Falkare“ vor denjenigen, die einen Angriff auf sie gewagt hätten, sei es in der Gemeinde Livëdz oder auch auf ihren periodischen Wanderungen von ihrem ständigen Gebirgswohnsitz in die Ebene und zurück oder aber in den Ortschaften der Ebene, wo sie sich für den Winter niederliessen. Indem er die Bewaffnung und Verteidigung der „Fälkare“ organisierte, hatte also der „Kihäie“ militärische Befugnisse, die in der Vergangenheit wohl vorherrschend waren. In der Ebene wurde die Verteidigung im Einvernehmen mit den örtlichen türkischen Behörden organisiert.

Dem Oberhaupt kamen auch gerichtliche Aufgaben zu, indem er die zwischen den Mitgliedern der Falkare entbrannten Streitigkeiten zu schlichten hatte. Bei der Regelung der Rechtsfälle im Geiste der Ethik der ererbten Sitten und Bräuche, wurde er vom Rate der Alten seiner „Fälkare“ unterstützt, doch kam das entscheidende Wort beim Rechtsurteil dem „Kihäie“ selber zu. Wenn sich die Rechtsfälle auf Angehörige verschiedener „Fälkare“ bezogen, wurden sie von den jeweiligen „Kihäie“ im gemeinsamen Einvernehmen beigelegt, ohne dass es je notwendig gewesen wäre, an eine höhere Instanz zu appellieren, denn die Ehrenhaftigkeit der „Kihäie“ und der Alten des Rates waren die sicher-

¹² Auch der byzantinische Chroniker Kekaumenos bezeugt, dass im X. J. H. „Tschelniks“ existiert haben und nennt sie „procriti ton vlahon“ (Anführer der Walachen) und übersetzt das Wort „Tschelnik“ mit dem griechischen „stratighos“ (Kommandant).

ste Gewähr dafür, dass kein willkürliches und ungerechtes Urteil gefällt wurde.

Wie alle Aromunen, die ein Transhumanzleben führten, wurden auch die Livedzer nicht angehalten, geschriebene Gesetze zu beachten. Das Eigentumsrecht war auf einige mobile Güter und auf die in ihrer Sommersiedlung erbauten Wohnungen beschränkt und somit empfanden sie nicht das Bedürfnis, komplizierte Gesetze zu besitzen. Sie hatten dafür aber ihre ererbten Sitten und Bräuche, die das bei allen Aromunen analoge ungeschriebene „Walachische Recht“ darstellten, welchen sich alle unterwarfen, um ihr Gemeinschaftsleben zu ermöglichen, und die „Kihaië“ hatten das Recht und die Pflicht, über deren Einhaltung zu wachen.

Die allerwichtigste Rolle, die dem „Kihaië“ zukam, war ökonomischer Art. Er war der Leiter der wirtschaftlichen Interessen der „Falkare“.

Das gesamte Vieh, welches das Vermögen der einzelnen zur „Falkare“ gehörigen Familien ausmachte, wurde von den anderen als das Gut des „Kihaië“ angesehen, und deshalb musste sich jeder an den „Kihaië“ wenden, wenn er dies bezüglich etwas auszurichten hatte. Alle fiskalischen Angelegenheiten erledigte der „Kihaië“. Dieser repräsentierte, schützte und griff ein, sooft „die Falkare“ mit der Aussenwelt in irgend einen Konflikt geraten war. Die Weideplätze, die die Herden während des Winters in der Ebene und im Sommer im Gebirge benötigten, pachtete der „Kihaië“, und die wirtschaftliche Ausbeutung der Herden erfolgte ebenfalls unter seiner Leitung. Er machte die besten Märkte für den Verkauf der Lämmer ausfindig, organisierte die Milchverarbeitung, unterhielt Beziehungen zu den Handelszentren, um die Butter und den Käse günstig abzusetzen. Im Herbst wurden die Einkünfte verrechnet und der „Kihaië“ verteilte den Reingewinn an die einzelnen Familien je nach der Anzahl ihres Viehs in den gemeinsamen Herden.

Da bis zum ersten Weltkrieg keine mechanisierten Transportmittel vorhanden waren, züchtete die „Falkare“ zahlreiche Pferde und Maultiere für den Transport ihrer eigenen Habseligkeiten sowie auch ihrer Waren. Manch eine „Falkare“ organisierte wirkliche Karawanen, welche durch ausgedehnte Gegenden der europäischen Türkei und auch noch weiter wanderten. Dank dieser Wanderungen unterhielten sie Handelsbeziehungen mit Kaufleuten aus zahlreichen Wirtschaftszentren der Balkanhalbinsel.

Der megleno-rumänische Profesor C. Noe, der vor 1913 in dieser Gegend gelebt hat, hob hervor, dass „die Falkare eine Art idealer Genossenschaft ist, die keine Statuten und Vorschriften benötigt und auch keine komplizierten Buchhaltungsregister, die sich aber auf eine unerschütterliche Brüderlichkeit und Solidarität gründet, die dem grenzenlosen Vertrauen der Gemeinschaft in ihren „Kihaië“ entspringt sowie der unbestreitbaren moralischen Autorität dessen über die Mitglieder der Gemeinschaft“.

Aus all diesen kann also gefolgert werden, dass die „Falkare“ — ein aus uralten Zeiten ererbter sozialer Kern — die von einem „Kihaië“

geleitet wurde, bei den Aromunen vor allem eine ökonomische Organisation darstellte, die unter den Verhältnissen des ottomanischen Reiches auch die Verteidigung der Gemeinschaft vor äusseren Gefahren gewährleisten musste sowie auch die sittliche Lebensführung der Mitglieder der Gemeinschaft.

Es ist mit Bestimmtheit anzunehmen, dass die „Falkare“ aus den Lebensbedürfnissen der ein Transhumanzdasein führenden Gemeinschaft entsprungen ist, und sie verschwindet heute vor unseren Augen gleichzeitig mit der Abschaffung dieser Lebensweise, nachdem die Gebiete, die sie durchwanderten, unter den Erbfolgerstaaten der europäischen Türkei aufgeteilt wurden und somit ihre periodischen Wanderungen behindert waren, da nun das Gebirge einem Staate gehörte und die Ebenen oder Meeresküsten einem anderen.

2.2. Die Kommunalverwaltung. Einkünfte und Auslagen der Gemeinde.

Zur Lösung der kommunalen Angelegenheiten wählten die Bewohner der Gemeinde, die Männer, die sich auf dem Marktplatz („mishori“) versammelten, einen Bürgermeister („muhtar“) und einen Amtsgelhilfen. Wenn dabei mehrere Vorschläge gemacht wurden, besprach man diese öffentlich, und die Entscheidung wurde gewöhnlich durch allgemeine Zustimmung getroffen.

Da die Befugnisse des Bürgermeisters wie auch das von ihm verwaltete Budget bescheiden waren, wurde seine Wahl nicht allzusehr umstritten.

Gelegentlich derselben Generalversammlung wurden diejenigen gewählt oder in ihrem Amt bestätigt, welche die Gemeinde bewachten und dafür einen Lohn erhielten. Es waren gewöhnlich 6 Wächter („cordoni“) sowie ein ständiger Beamter der Gemeinde („cheaia“), der unter anderen auch die Aufgabe hatte, wichtige Mitteilungen in der Gemeinde auszurufen.

Die Gemeinde hatte kein besonderes Gebäude als Gemeindehaus. Der Bürgermeister erledigte die wenigen Angelegenheiten, die ihm zukamen, entweder bei sich zu Hause oder auf dem öffentlichen Marktplatz.

Die Kommunalverwaltung stellte keine Akten aus und führte keine Evidenz über den Zivilstand der Bewohner. Das war die Sache jeder einzelnen „Falkare“ sowie der Kirche, die sich aber mit der Organisation von Archiven nicht belasteten.

Das Budget der Gemeinde wurde aus drei Einnahmequellen gespeist, und zwar:

a) Einkommen aus der Vermietung der Gemeindewaage bei den Livedzer Märkten, die von April bis Ende Oktober zweimal wöchentlich stattfanden. Der Bürgermeister hatte die Aufgabe zu kontrollieren, dass die für das Wägen eingesammelten Taxen die von der Generalversammlung der Gemeinde genehmigte Summe nicht übertrafen.

b) Weidetaxen, welche für die auf der „mereaua“ (Hutweide der Gemeinde) weidenden Schafe entrichtet wurden. Diese Einnahmequelle bestand seit 1896, als die umliegenden Weideplätze einschliesslich der Gemeindegrund in den Besitz der Gemeinde gelangten.

c) Geldbeiträge der Bewohner der Gemeinde. Diese dritte und letzte kommunale Einnahmequelle diente zur Deckung der Differenz zwischen der Höhe der kommunalen Auslagen und derjenigen der ersten beiden Quellen.

Die Besteuerung der Bewohner erfolgte in einer Generalversammlung der Gemeinschaft. Die Steuern für jeden einzelnen wurden nach der Anzahl seiner Schafe berechnet. Nur denjenigen, die während des Winters in Livedz blieben und keine Schafe hatten, wurden die Steuern nach anderen Kriterien auferlegt. Für diejenigen, die Schafe besaßen, war es der „Kihai“, der für die rechtzeitige Entrichtung der Beiträge zu sorgen hatte, und am Tage der Generalversammlung der Gemeinde eine Liste aller Schäfer seiner „Falkare“ abgab.

Die Beiträge mussten spätestens eine Woche vor der Abfahrt der Familien zur Überwinterung in die Ebene beglichen werden. Nichtbezahlung der Beiträge wurde mit dem Ausschluss aus der „Falkare“, welcher der Betreffende angehörte, bestraft, und seine Schafe durften nicht mehr zusammen mit denjenigen seiner Landsleute überwintern. Ausser diesen Strafen wurde darauf hingewiesen, dass die Gemeindevächter („curdonii“) nicht mehr verpflichtet waren, das Haus dessen zu hüten, der seinen Beitrag nicht gezahlt hatte. Aber es kam nie zur Verhängung dieser Strafen, denn die kommunalen Bedürfnisse waren sehr gering und somit betrug auch die Beiträge der Bewohner nur unbedeutende Summen.

Die kommunalen Auslagen setzten sich zusammen aus den Gehältern der Wächter, des Dienstpersonals, aus der Belohnung des Bürgermeisters und seines Gehilfen, aus den bescheidenen Repräsentationskosten sowie aus einigen Auslagen zur Instandhaltung der Quellen. Die Höhe und die Art der Auslagen wurde von der Gemeinde in der Generalversammlung bestimmt.

2.3. Die staatlichen Steuern

Die Steuern „bideli“, die der ottomanischen Staatsmacht jährlich zu entrichten waren, wurden pro Kopf der Einwohner ausgeworfen und durch die „Kihai“ an den „Taxildar“ (türkischer Steuereintreiber) ausgezahlt, der zu diesem Zwecke einmal im Jahr in die Gemeinde kam.

Der „Taxildar“ wurde sehr freundlich empfangen und vom „Muh-tar“ und von den Oberhäuptern einiger zahlreicherer „Falkare“ reichlich bewirtet, wobei die auf offenem Feuer gebratenen Schafsböcke niemals fehlten. Hernach wurde die Rechnung gemacht, wobei der Gesamtbetrag der Steuern festgesetzt wurde, und zwar nach der von jedem „Kihai“ angegebenen Einwohnerzahl, die zu prüfen nicht möglich war, da die Leute bei den Sennhütten zerstreut waren und auch deshalb,

weil keine zentralisierte Evidenz der Gemeinde vorhanden war. Die Oberhäupter der „Falkare“ waren daran interessiert im Namen ihrer „Falkare“ möglichst geringe Steuern zu zahlen. Sie gaben gewöhnlich eine kleinere Zahl an als diejenige, aus der sich die von ihnen geleiteten Gruppen in Wirklichkeit zusammensetzten. Nachdem man dem „Taxildar“ die gebührenden Steuern ausgezahlt hatte, schenkte man ihm, der gezwungen war, welche Zahl immer, die ihm angegeben wurde, zu akzeptieren, nach Beendigung der ihm zur Ehre organisierten Mahlzeit zwei Goldmünzen. Dieses Geschenk, „diş para“ (auf Türkisch „Geld für die Zähne“), stellte eine Entschädigung dar für die Abnutzung der Zähne des Steuereintreibers während der Mahlzeit. Dieses Geschenk wurde zur Tradition, zur ungeschriebenen Regel, die von den Livedzern stets beachtet und vom „Taxildar“ immer gerne angenommen wurde.

3. *Wirtschaftliche Betätigung. Brauchtum.*¹⁸

3.1. *Während des Sommers*

Angefangen von den ersten Tagen des April und bis zum Ende dieses Monats zogen unendliche Reihen von Pferden und Maultieren, beladen mit dem Gepäck der Familien, die in der Ebene überwintert hatten, auf allen zugänglichen Pfaden nach Livedz.

Es war so Brauch, dass der Transport des Gepäcks sowohl im Herbst, als die Wanderung in die Ebene stattfand, als auch im Frühling, bei der Rückkehr nach Livedz, in zwei Raten durchgeführt wurde, denn, obwohl die Livedzler eine grosse Anzahl von Tragtieren besaßen, reichten diese doch nicht aus, um das ganze Habe, womit sich die „Falkare“ auf den Weg machte, auf einmal zu befördern.

Der erste Transport hiess „lafurmă“. Der zweite und zugleich letzte Transport führte keinen besonderen Namen. Mit dem letzten Transport kamen gewöhnlich die Familien und die Herden. Die letzten Familien kamen spätestens Anfang Mai an.

Während des ganzen Monats April war die Gemeinde in grosser Aufregung. Die während des Winters in Livedz Zurückgebliebenen empfingen die Heimkehrer mit Willkommenrufen und Umarmungen. Die Herden verblieben 1–2 Tage in der Nähe der Gemeinde bevor sie zu den Sennhütten getrieben wurden, wo auch die Milchverarbeitung organi-

---

¹⁸ Die ganze Arbeit gründet sich in der Hauptsache auf die direkten Beobachtungen des Verfassers, der aus Livedz stammt sowie auf die Informationen, die er für die Zeitspanne nach 1870 von seinen Grosseltern, Eltern und anderen Verwandten aus Livedz besitzt, darunter sein Onkel, Mihail Gioga, der 1893 geboren wurde und in Livedz rumänischer Lehrer war. Ein grosser Teil der in diesem Kapitel enthaltenen Daten stammen von diesem Onkel und wurden vom Vater des Verfassers, der 1897 in Livedz geboren wurde und bis 1926 an der rumänischen Schule dieser Gemeinde Lehrer war, überprüft und vervollständigt. Die Informationen über die Beschäftigungen der Frauen sowie über das Brauchtum erhielt der Verfasser vor allem von seiner Mutter, Maria Barba, geborene Palla, die 1897 in Livedz geboren wurde und deren Eltern aus Periwole stammen. Alle drei leben zur Zeit in Rumänien. Zuletzt besuchte der Verfasser seinen Geburtsort im Jahre 1972.

siert wurde. Die Freude über das Wiedersehen mit den Verwandten und Freunden, die in Livedz überwintert hatten, sowie über den guten Verlauf noch eines unter Fremden verbrachten Lebensabschnittes brachte es mit sich, dass sich der Brauch einbürgerte, denjenigen, die keine Schafe besaßen und während des Überwinterns in Livedz auch auf die Habe der Fortgezogenen gesorgt hatten, einen beträchtlichen Teil der Milch anzubieten, die während des Aufenthaltes der Schafe neben Livedz gemolken wurde.

Die Kinder hatten gelegentlich des herbstlichen Abschieds sowie der Rückkehr im Frühling ihre Freude, denn sie küßten dabei die Hände der Alten sowohl vor der Abfahrt als auch bei der Ankunft und bekamen dann je eine Geldmünze, deren Wert vom jeweiligen Verwandtschaftsgrad zwischen dem betreffenden Kind und dem Alten abhing, dem es die Hand geküßt hatte.

Die Schafherden wurden bei den Sennhütten untergebracht, inmitten der ausgedehnten Waldwiesen des Paik- und Zinagebirges, die Eigentum von „Beis“ waren und von den Livedzern jeden Sommer gepachtet wurden.

Im Jahre 1912 weideten auf den gepachteten Waldwiesen des Paikgebirges 105.000 melkbare Schafe, während weitere 40.000 untrüchtige sowie einjährige Schafe „noatini“¹⁴ weiter nördlich im Zinagebirge weideten, das heute die Grenze bildet zwischen Griechenland und Jugoslawien. Am Fusse des Zinagebirges weideten etwa 30.000 Ziegen¹⁵.

Für jede Sennhütte, bei der melkbare Schafe waren, ernannte der Kihai je einen Senner mit einem Gehilfen und noch einen Mann, der den Käse zur Käsefabrik zu befördern hatte, die gewöhnlich bei einer Quelle in der Nähe einer Zufahrtsstrasse zu den Märkten angelegt war.

Das Melken der Schafe verrichteten die Eigentümer der Schafe selbst oder aber Leute aus der „Falkare“, die dafür bezahlt wurden. Gewöhnlich wurde die Milch von einem Grosshändler kontrahiert, der daraus Käse bereitete. Der Vertrag wurde für zwei Monate abgeschlossen, für Mai und Juni. Die Milch wurde in der Sennhütte zum Gerinnen gebracht und der daraus erhaltene Käse wurde zur Käsefabrik des Grosshändlers gebracht, der ein „Kihai“ oder ein Kaufmann aus einer fremden Gemeinde war.

Durch die Verarbeitung der Milch in Käse entstand viel Molke, die reich war an Fettstoffen und Kasein. Die Molke wurde auf schwachem Feuer so lange gekocht, bis sich auf der Oberfläche des Kessels, in dem sie gekocht wurde, eine Schichte „mgisträ“ (ein Art Rahm) bildete, die in Butterfässern zu Butter geschlagen wurde, die ganz besonders bei den Türken aus Thessaloniki¹⁶ sehr geschätzt war.

¹⁴ junge einjährige Schafe (lateinisch : annotinus = einjährig).

¹⁵ nach den Aufzeichnungen von Mihail Gioga, der zu jener Zeit Lehrer an der rumänischen Schule von Livedz war.

¹⁶ Da die Türken Mohammendaner waren und den religiösen Vorschriften gemäss kein Schweinschmalz verzehren durften, benützten sie Schafsbutter und — fett. Deshalb waren sie die Hauptabnehmer der Butter und des Fleisches von den aromunischen Schäfern.

Nachdem die Butter aus der Molke entzogen war, enthielt nun die „dhala“ immer noch Fett. Durch Kochen erhielt man die „ghiza“ (Molkenkäse). Dieser wurde gesalzen und im Ziegenhautbalg aufbewahrt, wobei ihm noch Stücke von hartem Käse „caș bătut“ beigeinengt wurden sowie „cutimaciu“ eine zähe Flüssigkeit, die durch langes Kochen von süßer Milch erhalten wird und die Konservierung des Käsebalsgs gewährleistet. Diese Präparat wurde auch spät im Winter noch verzehrt und auch von den Türken aus der Caragiova — Ebene¹⁷ begehrt, die es mit Brot aus Hirsemehl verspeisten, das in einer mit einer „cirche“¹⁸ zugedeckten „podniță“¹⁹ gebaken wurde. Wirmes Hürsebrot mit etwas Schafkäse und Zwiebeln war die Lieblingsspeise der Türken aus der Caragiova-Ebene. In „podniță“ gebackenes Brot assen auch die Megleno-Rumänen in den Dörfern aus der Umgebung von Livedz, aber die Livedzer verwandeten Weizenmehl und bucken das Brot in Backöfen, und in Messingtassen, die mit metallenen „cirche“ zugedeckt waren, bucken sie allerlei Strudel (mit Käse, mit Käse und Gartenampfer oder Brennesseln, mit Porree, mit Kürbis u.s.w).

Bis zum 1. Juli, solange man die Milch an die Käsefabrikanten verkaufte, wurden die Schafe dreimal täglich. Am 16. August wurden die Schafböcke gewöhnlich zu den Herden gelassen, damit frühzeitig Lämmer erzielt wurden, die an die städtischen Kaufleute ab Januar zu guten Preisen verkauft werden konnten. Der frühe Verkauf der Lämmer ermöglichte auch eine erhöhte Milchproduktion solange sich die Schafe in der Ebene in der Nähe der Verbrauchszentren befanden.²⁰

Solange die Milch an die Käsefabrik abgegeben wurde, waren nur wenige Männer im Dorf zu sehen. Sie gingen früh am Morgen zu den Sennhütten zum Melken der Schafe, einige kehrten spät am Abend heim um am nächsten Tag in aller Frühe wieder zu den Schafen zurückzukehren, andere wieder übernachteten in den Sennhütten, um am Morgen beim frühen Melken zugegen zu sein.

Ab 1 Juli, nachdem die vertraglichen Verpflichtungen den Käsefabrikanten gegenüber abgeschlossen waren, wurde die Milch an die Schäfer verteilt, und zwar nach der Anzahl der Schafe, die ein jeder besass. Aus ethischen Erwägungen erhielten diejenigen zuerst ihren Anteil, die weniger Schafe hatten. Aufgrund ihrer Erfahrung schätzten sie von aller Anfang die Menge Milch pro Schaf vom 1. Juli bis zum Ende der Melkzeit.

„In den Jahren vor dem Balkankrieg verkauften die Rumänen aus Livedz 100.000 „oca“ (1 oca = 1,3 kg) gepressten Schafkäse. Die beste Butter, die auf dem Markt von Thessaloniki verkauft wurde, kam aus Livedz. Deshalb ist die materielle Lage aller Rumänen aus dieser Gemeinde von den allerbesten“ (nach Th. Cipidan, Meglenoromânii I, Buc. 1928, 29).

¹⁷ „Caragiova“ its eine türkische Bezeichnung und heisst „schwarze Ziege“ des Gebietes Meglenien. Die Etymologie der Benennung „Meglenien“ weist auf das slawische „maglensco“ = „nebeliges Gebiet“ hin.

¹⁸ eine Art Tasse aus gebranntem Ton.

¹⁹ Backglocke.

²⁰ Die ganze Milch, die während des Winters in Thessaloniki verbraucht wurde, stammt von diesen Gramosteatern aus Livedz. (Th. Cipidan, Românii nomazi, Cluj 1926, 62).

Die Masseinheit war der Eimer. Es wurde vorausgesetzt, das alle melkbaren Schafe die gleiche Menge Milch gaben. Die Eigentümer der Schafe erhielten die ihnen gebührende Milch in zwei gleichen, im voraus berechneten Raten. Wenn zur vorgesehenen Milchmenge Differenzen auftraten, so wurde die zweite Rate Milch davon abhängig geändert.

Um die grossen Mengen, die bei Käsezubereitung täglich anfielen, nutzbringend auszuwerten, wurden bei den Sennhütten auch zahlreiche Schweine gemästet.

Die Männer, die keine Schäfer waren, beschäftigten sich während des Sommers mit anderen Tätigkeiten, die gut einbrachten. Einige arbeiteten im Walde als Köhler, andere waren gute Steinmetzen und behauten die Steine für den Hausbau (alle Häuser in Livedz waren aus Stein gebaut) und Schieferplatten zum Dachdecken, wieder andere übten verschiedene andere Berufe aus, da waren Schneider, Sattelmacher, Schmiede u.s.w.

An den beiden Schulen, eine davon mit rumänischen Unterrichtssprache, die andere mit griechischer, waren 10—12 Lehrer tätig und in den beiden Kirchen 5 Priester.

Ein einträgliches Handwerk war die Schneiderei, die von über 50 Schneidern und einer doppelten Anzahl von Gehilfen ausgeübt wurde. Diese entfalteten eine fieberhafte Tätigkeit, besonders in der Zeit nach dem Tag des heiligen Constantin (21. Mai) und bis zum 15. August, dem Feiertag der heiligen Maria, an dem in Livedz die Hochzeiten gefeiert wurden. In dieser Zeitspanne liessen die Familien, die Hochzeit feiern wollten, alles nähen, was die Braut, der Bräutigam und alle übrigen Familienmitglieder bei dieser Gelegenheit benötigten. Dem Brauchtum gemäss wurden alle an das soziale Leben der Gemeinschaft gebundenen Zeremonien, mit Ausnahme der Begräbnisse, die dort vollzogen werden mussten, wo sich der Tod ereignete, nur während des Sommers begangen, wenn alle Verwandten und Freunde beisammen waren und daran teilnehmen konnten. Einige Ausnahmen waren bei Taufen gestattet, wenn das Leben des Neugeborenen in Gefahr war. Taufen und Verlogungen konnten während des ganzen Sommers stattfinden, die Hochzeiten aber wurden nur einmal im Jahr gefeiert, und zwar am 15. August, wenn dieser Tag auf einen Sonntag fiel oder am ersten Sonntag nach dem Feiertag der heiligen Maria. Da die Hochzeiten ein einziges Mal im Jahr abgehalten wurden, feierte man gleichzeitig etwa 40—50 Hochzeiten, wofür in etwa 100 Häusern die Hochzeitsvorbereitungen schon im Mai begannen.

Das Nähen der „niviști“ und „grambești“ (Anzüge für Braut und Bräutigam) war an ein wirklich malerisches Zeremoniell gebunden. Die Arbeit wurde von einer Gruppe von 8—12 Schneidern und Lehrlingen in eigens zu diesem Zwecke vor dem Hause derer, für die genäht wurde, eingerichteten Lauben verrichtet. Die reichsten Leute stellten die Schneider schon im Mai an. Sie schlachteten dann täglich je ein „nimaliu“ (ein Schaf) um die Gruppe der Schneider zweimal täglich zu bewirten. Aus Gründen der Sparsamkeit nahmen die Ärmeren die Schneider im Juni, in der Sankt-Petrus-Fastenzeit, in Dienst, um ihnen eine weniger te-

ure Fastenspeise geben zu können. Das Nähen der Anzüge für Braut und Bräutigam wurde auch im Juli fortgesetzt und endete Anfang August.

Besonders aktiv waren während des Sommers auch die Frauen. Nachdem sie ihr Haus geputzt hatten und alle Decken, die sie während des Winters gebraucht hatten, im Fluss gewaschen hatten, begannen sie die Wolle zu verarbeiten, die sie im April bei der Schur der Schafe erhalten hatten, und diejenigen Frauen, die keine Schafe hatten und im Winter in der Gemeinde geblieben waren, verarbeiteten die Wolle, die sie als Belohnung erhielten für die Bewachung der Sachen, die man ihnen übergeben hatte — je 1 kg Wolle für jeden „hărar“²¹.

Die Frauen wuschen die Wolle am Fluss, kämten sie von Hand und spannen sie zu Fäden von verschiedener Dicke, je nach ihrer Bestimmung: für Strümpfe, „gaitan“ (Zierborten), „șiac“ (grobes Tuch), „flocate“ (sogenannte griechische Hirtenteppiche, die aber von den Aromunen erzeugt werden) u.s.w. Ende Mei folgte dann das Färben der „tort“ (Fäden) und das Aufstellen der Webstühle, an denen im Juni und Juli intensiv gearbeitet wurde.²²

Die von den Livedzer Frauen verarbeitete Wolle stammte von drei Schuren; die Schur im April, bei welcher die beste (langfädige) Wolle erzielt wurde, die vor allem zum Tuchweben verwendet wurde; die Schur der Lämmer, die für die Zucht aufbewahrt wurden, zu Sankt-Petrus, welche „mitf“ (kurzfädige Wolle) ergab, die vor allem für „bătanipba“ (minderwertigeres Tuch) verwendet wurde; die zweite Schur der Schafe um den Feiertag der heiligen Maria, wobei die „capiti“ genannte Wolle erhalten wurde, die für das Weben verschiedenartiger Decken verwendet wurde.

Das Wollgewebe aller Art („șiac“, „aba“, Decken u.s.w.) wurde während des ganzen Sommers in die Gemeinde Bucova im Vodena-Gebirge (Edessa) zum Walken geschickt, wo er dafür eigens eingerichtete Walkmaschinen gab.

Die für die Strümpfe und für „gaitan“ gesponnenen Fäden wurden aufbewahrt, um im Winter verarbeitet zu werden.

Alles, was für die Kleidung erforderlich war, haben die fleissigen Hände der Frauen gefertigt. Ebenfalls sie stellten auch die Opanken aus Schweinsleder her, das von den bei den Sennhütten gemästeten Schweinen stammte, die im Oktober, vor der Abfahrt in die Ebene geschlachtet wurden. Nur Lebensmittel — ausgenommen Milchprodukte — kaufte man von den 6 Geschäften der Gemeinde sowie von dem „pizarea“ (Markt), der in Livedz jeden Mittwoch und Freitag abgehalten wurde.

²¹ Ein grosser, aus Wollgewebe gefertigter Sack, zur Aufbewahrung von Kleidungsstücken sowie von Hausgerät.

²² Wenn im Mai tausende, in allen Farben und Schattierungen gefärbte Wollsträhne auf Zäunen und Seilen vor den Häusern aufgehängt waren, so hatte man die unvergessliche Ansicht eines Blumengartens mit herrlichen bunten Blumen. Wenn man im Juni und Juli durch die Dorfstrassen wanderte, hatte man durch das charakteristische Surren und Schnurren der hölzernen Webstühle das Gefühl, in einer reisengrossen Weberei zu sein, die für viele tausende Bewohner die notwendigen Sachen vorbereitet“ (Eindrücke aus einem Brief von Gioga, Juni 1973).

Die Bewohner aus dem reichen Tal Megleniens, Walachen, Slawen, Türken, brachten auf den Markt Gemüse, Obst (Mispeln, Äpfel, Birnen, Trauben, Kastanien, Granatäpfel), Mehl u.s.w. Alles wurde von den Livedzern aufgekauft, und zwar zu Preisen, die die Erzeuger zur ständigen Versorgung des Livedzer Marktes ansporteten.

Im September und Oktober wurden die Rechnungen jeder „Falkare“ über ihre Einnahmen und Ausgaben abgeschlossen. Dann wurden auch die Rechnungen im Geschäft beglichen, wo man auf Kredit eingekauft hatte, ebenso die Schulden bei der Kommunalverwaltung, bei den Schneidern, beim Schmied, beim Sattelmacher u.s.w.

3.2. Während des Winters

Anfang September, wenn die wirtschaftliche Tätigkeit in Livedz noch in vollem Gange war, machte sich jeder „Kihai“ auf den Weg, um für den Winter Weiden für die Schafe zu pachten. Der „Kihai“ nahm für den „Bei“, mit dem er über das für die Überwinterung Notwendige verhandeln musste, allerhand gute Sachen mit sich: Schafsbutter, gepressten Schafkäse, Käsebälge, wollene gestrikte Strümpfe, Tuch. Es kam vor, dass der „Kihai“ die Weiden für mehrere Jahre gepachtet hatte, aber auch in diesem Falle ging er mit Geschenken zum „Bei“, um eventuellen von eingetretenen Schwierigkeiten vorzubeugen, bevor die Herden in die Ebene gebracht wurden. Die Auslagen, die der „Kihai“ dabei hatte, wurden ihm gelegentlich der allgemeinen Abrechnung der „Falkare“, die vor dem Verlassen der Gemeinde im Herbst erfolgt, vergütet.

In den trockenen Jahren wurden die Herden früher in die Ebene gebracht, denn im September trocknete das Gras im Gebirge schon aus, während auf den Stoppelfeldern der Ebene genügend Weizen- und Gerstenhalme für die Schafe vorhanden waren. Wenn die Schafe das Gebirge früher verliessen, erhielten die Schäfer in jenem Herbst weniger Milch. Dafür aber waren die Schafe für den Winter fetter, wodurch bessere Lämmer, Wolle und Milch für das kommende Jahr zu erwarten waren.

Auch wenn die Herden früher in die Ebene zogen, verliessen die Familien die Gemeinde nie vor Sankt Dumitru. Und die Wanderung in die Ebene erfolgte auch dann in zwei Etappen. Im Herbst wurden die Karawanen auch mit den im Sommer hergestellten Erzeugnissen aus Wolle beladen, die auf den städtischen Märkten verkauft werden sollten und ausserdem mit dem gesponnenen Garn, das die Frauen im Winter verarbeiteten.

Die Weideplätze im Winter hiessen, „cişlă“ (vom türkischen Wort „ciş“=Winter), die Sommerweideplätze aber wurden „izlă (auf Türkisch Sommer) benannt.

Zur Zeit des ottomanischen Reiches gab es drei Kategorien von dörflichen immobilien Gütern, die als Weiden verpachtet werden konnten: a) „mulkie“ — Güter, die in individuellem Besitz waren und die von den Behörden als Belohnung für Tapferkeit im Krieg oder für sonstige Di-

enste verliehen wurden; b) „vakufie“ Güter der Kirche; a) „mirie“ Staatsbesitz, der in individueller oder kollektiver Benützung stand. Die ersten beiden Kategorien konnten verkauft werden. Der Nutzniesser der Staatsgüter „mirie“ konnte nur das Benützungsrecht weitergeben, dem eigentlichen Besitzer, dem Staat musste weiterhin eine Abgabe geleistet werden, die 10% der Einkünfte nicht übertraf. Diese Abgaben wurden von Privatpersonen eingesammelt, die sich dieses Recht bei öffentlichen Litzitionen erwarben.

Was die städtischen immobilien Güter betraf so waren diese nur „mulkie“ und „vakufie“.

Die Hochebene, auf der die Livadzer ihre Siedlung begründet hatten, wurde lange Zeit als „mulkie“ — Besitz von „Beis“ betrachtet. Nach einem Gerichtsverfahren, das die Livedzer gegen Ende des vorigen Jahrhunderts eingeleitet hatten, gewannen sie vor dem Obersten Gerichtshof von Istanbul im Jahre 1896²³ das Recht auf „mieie“ — Besitz.

In den ersten Tagen nach der Ankunft in die Gegend, in der sie überwinterten, errichteten die Männer die Ställe, in denen sie das Vieh für den Winter unterbrachten, und die Frauen richteten die Räumlichkeiten ein, die sie für ihren Aufenthalt im Winter erhalten hatten.

Die für das Überwintern des Viehs verfertigten Ställe hiessen „mandra“, zum Unterschied von denjenigen für den Sommer, in denen die Schafe gemolken wurden, die „stăni“ benannt waren.

Die alltägliche Beschäftigung der Männer bis im Januar war die Besorgung und das Weiden der Schafe. Dann began auch das Melken der Schafe, deren Lämmer geschlachtet wurden. Im April wurden die Schafe geschoren und hernach begannen die Vorbereitungen für die Rückkehr im Gebirge, wohin auch die Familien zogen, die Schafe, die gut überwintert hatten sowie die Lämmer, die für die Zucht gehalten wurden.

Die Tätigkeit der Frauen entfaltete sich in den gemieteten provisorischen Wohnungen, die bei weitem nicht den Komfort der eigenen Wohnungen im Gebirge hatten. Aus dem im Sommer gesponnenen Garn strickten sie im Winter Strümpfe die besonders der türkischen Bevölkerung zu guten Preisen verkauft wurden. Da sich die Türkinnen ihre Strümpfe nicht selbst strickten, trugen sie weisse Strümpfe, die die Aromuninnen aus feiner Wolle gestrickt hatten²⁴. Wenn die Strümpfe für die Frauen

²³ Mihail Gioga berichtet in einem Brief vom April 1973 jene Ereignisse, die allen Alten wohl bekannt ist: „Ein harter Kampf begann gegen die „Beis“, die der Gemeinde schwere Summen Geldes als Weidetaxen abnahmen, ohne irgend ein legales Recht darauf zu haben. Der Kampf wurde im Namen der Gemeinde vor zwei Männern geführt, die sich gegenseitig ergänzten. Papazi, der Verbindungen zu den Verwaltungskreisen des „Vilajets“ Therrasaloniki, sekundiert von dienem Grossvater, Pařișcu Barba, dem Anreger und Mobilisator der Bevölkerung gegen die „Beis“. Der Kampf war hart, aber er wurde vor dem Kassationshof in Instambul gewonnen. Als die Helden an einem schönen Augusttag des Jahres 1896 mit dem gerichtlichen Beschluss in der Tasche heimkehrten, wurden sie von der Bevölkerung vom „scăpitat“ (Sonnenuntergang) bis zum misihori“ (Dormitte) getragen.

²⁴ Im Winter ziehen die Aromunen aus Liveds mit ihren Herden in wärmere Gegenden; die meisten lassen sich in den Dörfern aus der Umgebung von Thessaloniki nieder. Da sich die Frauen diesen Aromunen mit der Verarbeitung der Wolle beschäftigen, gibt es in Thessaloniki einen kleinen Platz in

weiss oder weiss und geblümt waren, so waren die Männerstrümpfe weiss oder gerarot, doch niemals geblümt. Das Putzen und Kochen in den bescheidenen provisorischen Häusern nahmen den Frauen nicht viel Zeit in Anspruch. Mit grosser Sorgfalt pflegten sie aber die kleinen Kinder. Die meiste Zeit verbrachten sie mit der Verarbeitung der Wolle.

Obwohl sie im Winter mitten unter anderen Völkern lebten, setzten die Livedzer Aromunen ihr Leben nach ihrem eigenen ererbten Brauchtum fort. Mit den Türken verbanden sie lediglich geschäftliche Angelegenheiten, da diese eine andere Religion hatten. Mit den Griechen, Armeniern und Juden — den Bewohnern der Städte — unterhielten sie ebenfalls nur geschäftliche Verbindungen. Die einzige Bevölkerung, mit der sie in der Ebene in Verbindung traten, waren die mazedonischen Slawen. Die Beziehungen zu diesen waren die allerbesten, doch waren sie sehr beschränkt, da ihre Beschäftigungen sehr unterschiedlich waren. Diesen begegneten sie vor allem an Feiertagen in derselben Kirche, deren Vorschriften einzuhalten sie alle angehalten wurden.

Hie und da brachte ein Bote, der nach Livedz geschickt worden war oder von dort kam. Nachricht von denjenigen, die zuhause geblieben waren. Die Eltern, die eine Tochter am Marienfest verheiratet hatten und nicht in derselben Ortschaft überwinterten wie diese, luden die Tochter zu sich ein, wobei sie ein prunkvolles Zeremoniell begingen. Nachdem die Tochter 1—3 Monate mit ihren Eltern, zugebracht hatte, schickten die Schwiegereltern einen festlichen Zug, der sie mit demselben grossartigen Zeremoniell abholte, damit sie im Frühling, beim Aufbruch ins Gebirge mit der neuen Familie beisammen war.

Wenn die Aromunen aus Livedz ihre Gebirgssiedlung im Herbst schweren Herzens verliessen, um in wärmeren Gegenden, in denen sie sich fremd fühlten, ihre Herden vor dem harten Winter zu schützen, so machten sie sich im Frühling freudig auf den Weg, um nach Hause, in ihre geliebten Gebirge zu ziehen, wo sie dann mit allen Verwandten und Freunden wieder glücklich beisammen waren und ihre fridliche Tätigkeit gemeinsam fortsetzten.

ПРАВНИ, ЕКОНОМСКИ И ДРУШТВЕНИ АСПЕКТИ ТРАНСХУМАНЦИЈЕ КОД МАКЕДОРУМУНА (АРОМУНА) У ЛИВАДЗСКОЈ МЕГЛЕНИЈИ

Резиме

Ливадз је једино македо-румунско место у области настањеној мегленским Румунима. Оно лежи на висини од 1250 м облику амфитеатра, на једној висоравни на планини Паик и има простране пашњаке. Место су основали концем XVIII века Аромуни који су избегли са планине Грамос пред прогонима Али-паше. У почетку скромно насеље

einer Seitenstrasse des grossen Basars, auf welchen die Aromuninnen von Livedz ihre Erzeugnisse verkaufen, die sie im Winter verfertigt haben, bestehend aus „velințe“ (Decken), „flocate“ (Hirtenteppichen), „salac“ (Tuch) und Strümpfen“ (Th. Capidan, Meglenoromâni I, 29).

које се састојало од колиба, оно се стално развијало. Почетком овог века Ливадз је бројао око 4000 становника који су имали бројна стада оваца и коза (понекад око 200—300 хиљада грла), као и велики број коња и мазги за транспорт.

Од априла до Митровдана живот становника се одвијао у Ливадз-у и код торова за овце у планини Паик. Презимљавање је било организовано у групама од којих је свака имала на челу по једног „дехае“ у топлим појасима око Водена, Солуна и Сереза.

За испаше у близини општине били су неко време принуђени да плаћају таксе извесним беговима, који су полагали право на својину тих пасишта. 1890. године им је неки цариградски суд признао право на те пашњаке. Тако су ти пашњаци постали сопственост општине („мера“).

У раду се приказује на који је начин обављана сеоба с планине у равницу с јесени као и сеоба из равнице на планину с пролећа; обичаје везане за напуштање општине као и за повратак; права, обавезе и занимања оних који су преко зиме остајали у Ливадз-и; организацију општинске управе, структуру прихода и издатака општине; расподелу доприноса становника за покриће јавних издатака; категорије сопствености које су за време зиме у равници могле да се користе као пашњаци, итд.

Рад је заснован углавном на непосредном посматрању аутора који је пореклом из Ливадз-е, као и на информацијама које је за период после 1870. године добио од својих дедова, родитеља и осталих сродника из Ливадз-е.

Милисав ЛУТОВАЦ
Београд,
Југославија

СТОЧАРСКА КРЕТАЊА У ПЛАНИНАМА ЦРНОГОРСКИХ БРДА И НАРОДНЕ РЕГУЛЕ ПРИ ИСКОРИШЋАВАЊУ ПАШЊАКА

Планински ланац који с протеже од Проклетија до Дурмитора спада међу најинтересантнији простор у нашој земљи у погледу сточарских кретања и међусобних обичајно-правних регула. На то су утицали и утичу географски положај, природни услови и друштвене прилике. Ове планине између средоземне и континенталне климатске области стецшта су стада и са једне и са друге стране, са извесним разликама у кретању сточара и начину искоришћавања испаше.

Планински пашњаци Браско-Црногорских предела су више значили за живот људи него зиратно земљиште. Сем економске подлоге оне су пружале више слободе него равница, која је била под сталним надзором Турака и уопште феудалних господара. На овом, на први поглед оскудиом земљишту, стока је човеку пружала многе користи у разним облицима: обућу, одећу, постељу, храну и новац. Због овакве улоге у животу, сточарство је било врло цењено занимање — много уваженије него земљорадња. Њиме су се бавили и војвода, и кнез, и народни главар и познати народни јунаци. Безброј подвига везани су за стоку и сточаре. Никац од Ровина, један од највећих црногорских јунака, био је чобанин. Кратко речено, планина је била симбол богатства и упориште одбране. Имати планину значило је имати стоку и сигурнији живот. Због тога се за њу и пашњак борио и онај који нема стоке, јер ако је нема данас, имаће је сутра. Због тога је у планинама Црногорских Брда вођена непрекидна борба не само између Срба и Турака, већ и племена исте вере и народности. Кучи су постепено потисли Пипере и Братоножиће са Комова — негде силом, а негде узимањем делова планине за крв и крвину. Остаци ранијих сточара се виде у старим стаништима и топонимима. Биле су преотмице планина између Куча, Хота, Климената и Гусињана. Кучи су Хотима отели Хотска корита а од Гусињана Врмошу и Велипоље, које су држали и кад је повучена граница између Турске и Црне

Горе 1879. године. Кучи су такође водили дугу борбу са Климентима око пашњака Врмоше, Планинице, Бинце, Широкара и Рикавца, које су одржали и упркос снажног притиска Малисора. Тек после стварања Југославије 1919. г. одузето им је у корист Арбаније Велипоље, Планиница и Мојан. Кучи и Васојевићи такође су водили борбу око Комова. Кучи су прешли преко развоћа на Васојевићку страну. Између њих и Васојевића доскора су се дешавале честе размирице, особито око Царина. Између Срба у горњем Полимљу, Климената и плавско-гусињских Муслимана ове борбе нису престајале до ослобођења 1912. године. Попришта су биле планине Виситор, Зелетин, Мокра, Цмиљевица и др.¹

Племе Пипери је прво освојило од Турака планину Штитово, а затим крајем XVIII века и Лукавицу. Ровчани су заузели Требјеш, а Морачани Лолу и Јаворје. Међусобне борбе Ровчана, Пипера и Лутоваца дуго су вођене око пашњака на Трмању и у Платијама. Бјеласица је била све до 1879. године стално поприште између колашинских Муслимана на једној и сточара из горњег Полимља на другој страни. Сведоци те борбе су многобројни „мраморови“ и „киљани“ — (спомен камење на месту погинулих), већином чобана и четовоћа који се помињу као јунаци. Кратко речено, кад се човек креће по овим планинама све га подсећа на негдашње разбојиште. За нека обележја се зна чија су била, а за многа не. На планинама се овде-онде виде и гробља. Нека воде у далеку прошлост, као она на Лукавици и Бјеласици. Гробље на Жупској Лукавици и остаци капеле у њему сигурно су из средњег века, а оно на Бардовом долу (Бјеласица) вероватно је илирског порекла.²

Значај ових планина у привредно-сточарском животу, види се из повећа средњовековних српских владара. Из Жичке хрисовуље се види како је краљ Стефан Првовенчани завештао планине Лукавицу, Јаворје и Ноздре својој задужбини.³ Исто тако су краљеви Милутин и Стефан Дечански поклонили својим задужбинама многе планине у изворишту Лима.⁴

Свуда је видљив континуитет у сточарском животу на овим планинама, што се види из материјалних остатака и топономастике. Али као да је најпотпуније искоришћавање било у току два последња века, када се становништво брзо намножавало, а услова за његов живот није било у плоднијим крајевима. И тамо где се живело у долинама, тежило се за планином. Бјелопавлићи су добили део у планини Сињајевини тек после 1879. године, а нешто раније Загарчани у Пиперској Лукавици.

¹ Миланов В. Лутовац, Сточарство на Северноисточним Проклетијама, Посебна издања Географског друштва, св. 14, Београд 1933, 24—26.

² Миланов В. Лутовац, Лукавица, Лола и Платије. — Природне и привредно-географске карактеристике, Гласник Српског географског друштва, св. LIV, бр. 2, Београд, 1974, 3—19; Бјеласица, „Земља и људи“, издање Српског географског друштва, Београд 1975, св. 25, 17.

³ Милош С. Милојевић, Дечанске хрисовуље, 49—53.

⁴ Б. Даничић, Речник старина српских, 143.

Према овоме, Црногорска Брда су најизразитија сточарска област. Нигде сточарство није играло такву улогу у животу људи као овде. Сваки кутак од села у најнижим долинама до највиших планинских врхова везан је нитима сточарског кретања и живљења. Планина је освајана и љубоморно чувана. Једанпут освојену планину омеђену мртвим главама и споменицима погинулих, морао је сваки племеник да брани. Био је обавезан да на њу излази ако је имао 10 брава, јер се каже, „Чије овце, тога и планина“.

Услед велике висине и климатских разлика између котлина и планина, развио се читав систем етапних кретања, која су због потпунијег и равномернијег искоришћавања свих површина регулисана неписаним законима. До ситница су регулисани међусобни односи: издиг, здиг, путеви, коришћење паше и воде, локација станишта и других међусобних односа у вези са животом на планини. Овде је то било потребније него игде. Само чврстим племенским договором могла је да се обузда претерана осетљивост према неправди, да нож не сине, пушка не плане и крвна освета не распаљма.

Планине Црногорских Брда се разликују и по природи и по друштвеним условима за сточарство. Друкчије су оне окренуте југо-западу од оних према североистоку, па ћемо овде сточарски живот у њима ради поређења упоређо проматрати.

Планине окренуте Зетској котлини и Јадранском мору много су занимљивије у погледу сезонских кретања сточара, регула при искоришћавању пашњака и свега што је у вези са сточарским животом. На то утичу географски и друштвени услови. Знатне су висинске разлике између дна Зетске котлине (надморске висине 10 до 50 метара) и планинских врхова на Комовима (преко 2.400 метара). Дно котлине и ниже планинске стране су под утицајем средоземне климе, која се мање-више осећа високо уз долине и планинске стране. У вези са овим је и вегетација: разноврсне, питоме и сочне траве на топлој кречњачкој подлози, могу да се користе за пашу у току дуге вегетације, чак и у зиму. Сем тога, на сточарство је овде било од утицаја и добро организовано племенско друштво.

У вези са висинском разликом и обнављањем вегетације развио се систем сточарских кретања из нижих у више пределе, и обрнуто. Кучи, Пипери, Братоножићи и друга племена из Зетске котлине имају селину, доњу и високу планину, које племе заједнички користе. Као што је речено, на планину је морао ићи свако који има и мали број стоке. Онај који нема своје стоке, може узети на мљекарину „зетску“ (назив по коришћењу оваца из Зете) до 100 оваца. У Кучима, који узимају стоку на мљекарину из Зете, Крајине, Црногорског приморја, Груда и Хога, таква стока се може задржати у селу при издигу само 24 часа, а при здигу и 3 дана. Ова разлика долази отуда што су сеоски пашњаци у пролеће преоптерећени домаћом стоком, док је пред јесен, када има свуда довољно паше, домаћа стока размештена по свим крајевима од села до високе планине. Издиже се и здиге у три етапе за обнављањем вегетације. Постојао је и планински одбор, састављен од угледних људи из разних села и крајева

који решава не само о времену издига него и о другим размирицама у вези коришћења испаше, воде, локације станова итд. Издиг се временски утврђује, а здиг је слободан.

Пипери, сем Лукавице, имају пашњаке око села и у доњим планинама, које користе у одређено време овим редом: до Бурђев-дана (6. маја) су са стоком у селима, а тада издижу у доње планине (Каменик, Бротњик, Тремање, Лебришник и Радовче). Овде су пролетњи и јесењи катунни организовани по селима и братствима. На доњим планинама се остаје до јуна, када се услед већих жега трава спрљи, а тада издижу у Штитово пре него што се регулама излази на Лукавицу. На Лукавицу се издиже, из нижих планина и из Штитова на Вндов-дан (28. јуна), и то колективно у исти дан и час.

Издиг је у високу планину свечан дан. Свет је чак обучен у новије и свечаније одело. Одређен је био и час уласка у планину. Тако су Пипери при издигу на Лукавицу задржавали сточаре на помолу планине све док се не би сви прикупили. Пуцањем из пушака давали је знак да је улазак слободан. После тога дана могло се излазити на планину, али раније никако, јер се паша користи колективно. На Лукавици се остаје до 28. августа, а тада силази на доње планине или Штитово. Али за разлику од издига, здиг је са високе планине слободан. Имућнији сточари остају на њој док падне снег. После силаска са Лукавице Пипери остају на доњим планинама до 21. новембра, а тада сјављују стоку на зимовање у села, а често испод села око Зете и Мораче, напасајући стада по утринама око Вељег и Малог Брда. Траву, која је спрљена и очврсла за време лета, а размекшана под утицајем јесењих киша, стока добро користи.

Са ових пашњака се стока враћала у село и одмах настављала покрет у доње планине и даље по поменутом циклусу кретања.⁵

Планине племена Куча су још повољније за сточарска кретања него пиперске. Пре свега оне се и географски и просторно протежу у континуитету од равни Зетске котлине до врхова Комова. Али се и овде као и у Пиперима разликују доње и горње планине. Томе ваља додати оселину, утрине око села, а још уз то Какаричку гору и Златичко поље, опште племенску својину. За ова четири простора различитог географског положаја, везано је сезонско кретање кучких сточара. По Какаричкој гори, Златичком и Бемовском пољу овце пасу у зиму и рано пролеће; у селима и око села су у пролеће, а на доњим планинама у јуну. У доњим планинама су више познати катунни него неки посебни планински предели. Ови су: Јања, Доња Црна Планина, Бушат, Проуш, Загон Миловића, Широкари Криводољски, Маглич, Мокра, Лазе Вуксановића, Широкари Поповића и Лаковића, Рикавац, Жежаница, Коштица, Грчак Затребачки, Кољки Катун и Корита Хотска.

Са ових планина се такође колективно издиже у Комове, који су такође издељени на катуне. На Комове се издиже око Петров-

⁵ Милосав В. Лутовац, Лукавица, Лола и Платије..., 3—19; упоређо Јован Ердељановић, Племена Пипери, Етнографска грађа и расправе, Београд 1911, 268—276.

дана (12. јула).⁶ Али за разлику од Пипера, у Кучима издиг на планине није строго везан за одређени дан. О издигу је претходно одлучивао племенски Збор, који је при томе водио рачуна о временским приликама.

Док су Пипери и Кучи, стешњени у неплодним браским крајевима, освајали стопу по стопу планинске површине за сточарство, Бјелопавлићи настањени по дну плодне Зетске котлине, оскудевали су у летњим пашњацима. Оближње њихове планине, Прекорница и Штитово, нису могле ни изблиза да задовоље потребе сточарства, које је било важније него земљорадња. Имајући у виду ове потребе, жеље и тежње Брвана, књаз Никола је после ослобођења Сињајевине испод Турака 1878. године „даровао“ један део ове планине Бјелопавлићима, као што је раније дао Загарчанима део Лукавице испод Малог Журима.

Бјелопавлићи су у једној врло пространој и травној ували на Сињајевини образовали велики катун у који излазе у лето око 20. јуна. За разлику од Куча, а донекле и Пипера, они и Загарчани морају са стоком путовати и по 2—3 дана док стигну на планине, прелазећи преко територије других племена. Утврђени су правци пута и места преноћишта. Прво преноћиште Бјелопавлићких сточара је на путу за Сињајевину Луке Бојовића, а друго морачка планина Јаворје; тек трећег дана стижу у свој катун. Загарчани и Пипери путују до Лукавице 1—2 дана са коначиштем у бјелопавлићком Штитову. На овим међупланинским путевима нема никаквих препрека, макар се и десила каква узредна потра. Сточарима су приступачна појила и слободна узредна паша у случају да стока изгладни. И Бјелопавлићи и Загарачки катунци су организованији него други, тим пре што су удаљенији од своје матице и што се на њих полаже и као на летње одмаралиште.

Кад се говори о сезонском сточарском кретању из долине Зете, овде не треба изоставити један мањи предео, који је у овом погледу врло занимљив. То су Платије у кањонској долини Мораче. На странама ове долине, које доста стрмо падају у речно корито, на растојању 5—10 километара сточари пролазе кроз све фазе кретања као они из долине Зете до планинских врхова. На то утичу рељеф, клима и вегетација. Познато је да уз долину Мораче далеко продиру утицаји средоземне климе, па су према томе на њеним странама зиме благе, а вегетација разноврсна, обилна, сочна и повољна за исхрану ситне стоке (оваца и коза). Сточари из Лутова, Роваца, Братоножића и једног дела Пипера користе ове вегетационе катове од корита Мораче до врхова страна. Сточари из Лутова и неких села Ровачких проведу целу зимску половину године (од Митрова до Бурђева дана), а каткада и рану јесен када нестане воде на кречњачким површима.

Станишта су у Платијама поглавито „пећи“ (пећине), поткапине и окапине, у којима се стока ноћу утони, а дању пушта у сампас. Поред пећи су чобанске колибе, „огњанице“, где заједно бораве

⁶ Јован Ердељановић, Кучи, племе у Црној Гори, Насеља српских земаља, IV, Београд 1907, 227—242.

2—3 чобана. Ребе поред стоке у пећини станује и чобанин. Најтипичнији начин оваквог становања је био поред Мораче и на доњим странама Платија, где је паша најпитомија, а пећи и окапине најмногобројније. И пећи и окапине су заједничке, али се од старине зна ко у њима може држати стоку. Занимљиво је то што се у делу Платија поред тока Мораче виде средоземне пољопривредне културе и полуномадски начин сточарског живота.

Пре Балканског рата 1912. године, сваки кутак Платија је био испуњен животом. Сада, међутим, на странама где су раније врвела стада оваца и коза праћена клепетом чактара, брујањем меденица (звонца), звуком фруле и кликтањем чобана, као да нема ни трага од свега тога. Готово све је замрло и умукло. Али у најновије време ту тишину прекидају два значајна пута — железничка пруга Београд — Бар на Лутовској и ауто-пут на Ровачкој страни Платија. Тако Платије, некада извор сточарског богатства, постају предмет дивљења љубитеља природних лепота.⁷

Народним регулама нису само утврђена сезонска кретања сточара већ и све друго што је везано за сточарски живот: право подизања катунa и зграда у њима, начин коришћења пашњака, воде и земљишта. Сваки племеник после освајања планине могао је подићи стан (колибу) или „гладу“, где је хтео у заједничкој планини. Али се гледало из економских и других разлога да катун групишу по селима и братствима. Често по два-три села образују један катун. Близина воде, приступ пашњаку и заклоњеност од ветрова утицали су на локализацију насеља. У почетку оснивања било је померања стана према потребама, док се доцније нису потпуно усталили. После тога није било допуштено прелажење из једног у други катун. Само у Рикавцу, Стравцу и Коритима, било је сваком Кучу слободно да подигне „гладу“. Усељавање другоплеменика није било допуштено. Нико није могао продати ни свој удео у планини са имањем неке из другог племена. У вези са тим, занимљив је случај једног Чаџеновића из Братоножића, који је куповином имања једног Куча, стекао право путем дужег одржавања да подигне „гладу“ у Сумору на Комовима. После дужег спора пред Врховним судом на Цетињу, решено је да овај другоплеменик може за сва времена подићи само зграду под „једним шљеменом“ без обзира на доцније намножавање. На томе се остало. Али је Чаџеновић, држећи се слова пресуде, направио тако пространу зграду под „шљеменом“ од најдужег дрвета које је могао наћи у шуми. Тако се ова глад и данас запажа по дужини и пространству. У њој је направљено под једним шљеменом 3—4 одељења поменуће куте.⁸

Као што није било допуштено сељакање из једног у други катун, тако исто и стока из једног у други катунски реон није прелазила. Тога се и сад придржавају у пиперској планини. Оваква одред-

⁷ М. Лутовац, Поменути рад (нап. 5), 20—25.

⁸ Lutovac Milisav, Iz stočarskog života u nekim našim krajevima, Zbornik za narodni život i običaje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 40, 323, Zagreb 1962.

ба важила је једно време и у реону Куча. Али због честих сваба и размирица око преласка из једног у други пашњачки потес те раније одребе су укинуте у доба војводе Марка Миљанова. Сада може сваки у свом крају планине напасати своја стада, сем у непосредној близини катуна. Ипак се придржавају пређашњих уредаба не изгонећи стоку далеко од своје „сентине“. На то је навикла и сама стока, особито говеда, која се пуштају у сампас. Њих само ујутру изгоне, боље речено упућују на пашњак, а сама пријављују и полежу на убичајена места око стана. О коњима се не води толика брига; недељама остају и дању и ноћу на пашњацима. Само је овцама посвећена већа пажња. Оне морају имати чобане. Ако их свака кућа због инокоштине нема, онда се усупоне два домаћинства за чување оваца.

Оно чиме су сточари везани један за другог у планини није само пашњак, већ и вода, особито тамо где је она ретка. Заједнички се праве и одржавају локве, подижу корита испод „живих“ вода због бољег искоришћавања за појило. У неким местима где нема ни капи воде, и посебно и колективно се узиму и рано пролеће набаца снег у снежане. Тамо где су ове природне, као у већим пећинама, свако има једнако право да из њих извлачи снег и лед. При коришћењу вода строго се пази на ред. Док је једно стадо на појилу, друго не приступа, али се гледа да ово што мање остаје код воде.

Планина као племенска комуница се чува не само од упада другоплеменика, већ и од самих племеника. И упркос недостатка оранице није допуштено присвајање ни најмањег дела заједничке планине без одобрења племенског збора. Под притиском недаћа, Пипери су допуштали да на доњим планинама могу појединци обрадити њивицу око колибе за кромпир и купус. Али су ови морали да то ограде — „што обради да загради“. Иначе се за потру неограђеног земљишта није одговарало. И оваква њивица не може бити и трајно својина. Ако се узастопно три године не обрађује, дотадашњи власник губи право на даље обрађивање. Овакво земљиште поново прелази у комуницу или се дозволи на обраду неком другом.

Кучи су такође кратко време допуштали обрађивање оваквих њивица на доњим планинама. Али су брзо укинули ову одлуку онда када су увидели да се земљиште нагло захвата на штету заједничких пашњака, важнијих за општу привреду него овакве њивице, које су иначе и сметња за кретање стоке.

Као што се види, предност се давала испаши и поред оскудице у зиратном земљишту. Чак и они који су своје пашњаке преобратили у ливаде, као Ровчани из Вељег Дубоког на Требјешу (планина Лукавица), морали су уступити нешто од својих права у интересу опште паше. Наиме, они су се споразумели и „сентенцијом“ утврдили да Пипери из суседних катуна могу користити за испашу Требјеш пошто се ливаде покосе.

Ове народне уредбе утврђене и потврђене животом једна по једна ишчезавају под утицајем нових животних услова. На сточарство се сада овде не гледа као на главно занимање. Фабрике, предузећа и школе одвлаче сеоски подмладак. Упоредо са тим се за-

пажа запарложаване и плодне њиве а камоли екстензивних планинских пашњака. Али и упркос ових револуционарних промена, планине окренуте Зетској котлини задржавају сточаре више него што би се у данашњим условима могло очекивати. Број катунара на планинама је сведен на половину, док је на неким другим планинама катуна готово нестало. Овде се још излази на планину, иако је стока углавном препуштена женама, старијим људима и деци. За ову приврженост планини постоје и неки разлози, у првом реду традиција и привреда. Пространи екстензивни пашњаци које најбоље може да користи само онај који има овце, још привлаче човека ових крајева. Овца на овим пашњацима пружа познату традиционалну присмоку — сир и скоруп, које траже градови. Због тога се појединци још држе планине, пашњака и стоке. Сем тога, на одржавање катуна утиче и клима. Људи из долине Зете, где за време лета владају велике жеге, настоје да бар један део одмора проведу у катуна на планини, па и због тога одржавају нешто стоке. Овим може најбоље да се објасни зашто је број стоке више опао неко катунара.

Иако нови услови утичу на опадање сточарства и старих регула у вези са искоришћавањем пашњака, ипак се на планинама одржава катунаски живот. На то ће, без сваке сумње, утицати боље саобраћајне везе између насеља у долинама и планинских крајева.

Планине Црногорских Брада, чије су стране окренуте североистоку, нешто су друкчије, како у физичко-географском тако и у погледу друштвеног утицаја на живот сточара. Већина ових планина, као Комови, Бјеласица, Цмиљевица, Сињајевина и Дурмитор, одликују се богатством у пашњацима, води и шуми. Изузетно је Сињајевина доста безводна, а травом врло богата. Али оно што је особито важно за сточарство и за сточарско кретање, јесте скоро непрекидни вегетациони покривач са дна долина до високих планинских страна. Сваки део ове зелене површине пружа исхрану стоци у одговарајуће годишње доба: висока планина летњу испашу, средње планине ливаду и сено, а селина и село пролетњу и јесењу пашу. У вези са овим су и сезонска кретања и начин искоришћавања испаше.

Будући богате травом и водом, ове планине су биле стециште стада од најдавнијих времена. За неке планине има и писаних података из доба средњег века. У повељама српских краљева датим манастирима Дечанима и Бањској, помињу се планине у изворишту Лима: Трескавица, Седам Борова (Бор), Кошутница, Хотина Гора, Хрид и Богдаша⁹, затим Гозбаба, Јеленак, Чакор, Колштица, Рикавац, Широкар, Диношке и друге планине.¹⁰ Ове планине, као и у прошлости имају велики значај за сточарство. Нема сумње да су и друге планине у овој области припадале цркви, владоцима и властели, јер се при обележавању њихових граница помиње и властелинство манастира Граца, коме су припадале суседне планине. У повељама се помиње и Добра Река испод Комова „и у њој уречени Коњуси старе

⁹ Милош С. Милојевић, Дечанске хрисовуље (Гласник Српског ученог друштва, II одељење, књ. XII, Београд, 1880), 56.

¹⁰ Светостефанска хрисовуља, Споменик IV, 5 и 6.

краљице“, што подсећа на то да су овде могла бити пасишта ергела коња краљице Јелене.

Обавезе према цркви одржаване су у разним видовима све до средине XVIII века, па и још доцније. Од тада су та права постепено прелазила у руке државе, односно скадарских везира и њихових представника у Плаву и Гусињу. Неке планине су припале и самом везиру, као Безирова Брда и Жежин до код Гусиња. Везир је давао планине заслужним људима. Плављани су добили многе планине „да им се повиси углед“, али су били дужни да дају извесну суму новаца тврђави Спужу на име травнине. На свим овим планинама плаћана је летња попаша — „травнина“. Гусињани су давали за сваку овцу оку соли годишње, Васојевићи на 75 оваца шиљеже (овцу од године), на 100 брава овцу с јагњетом, а на 200 овцу и шиљеже. Из овога се види како су се турски везири у многим придржавали старих српских прописа о травнини. Из тога доба остао је обичај којег се и до данас Гусињани држе. О овоме, сваки сточар може изгонити на планину онолико брава колико је раније његов предак плаћао везиру ђка соли на име травнине. То своје право у планини могао је свако продати на једну годину или за свагда.

За скупљање травнине везир је постављао нарочите људе („траваре“), чија је дужност била да надгледају планину и прикупљају травнину. На име награде добијали су десетину од прикупљене попаше. На државне односно везирске планине могао је изгонити стоку свако ко је уредно плаћао траварину. То су најбоље користили они који су имали већи број стоке, као Клименти.¹¹ Ови су са многобројним стадима излазили у лето на планине како они из Климената тако и они раније исељени у Скадарско приморје. На тај начин су за време лета користили Ријеку Шекуларску, Глобију и Цмиљевицу, где се и сада виде остаци њихових насеља и гробаља. Преваливали су пут из Брегмата у приморју до планина од 4 до 5 дана. Излазили су на планину сем чобана и планинке и велики број чељади једне задружне куће. Клименти нису само заузели простране пашњаке већ су сваког дана угрожавали и становништво околних крајева. Због тога су овде вођене честе борбе, размирице, убиства и крвне освете.

Сточарство је све до средине XIX века било главна, ако не и једина привредна грана ових планинских области, што је одговарало тадашњим друштвено-привредним и другим условима. Уосталом, сточарство је пружало више самосталности него земљорадња, која је била оптерећена већим дажбинама. Пространи пашњаци су пружали могућности свакоме да на њима за време лета држи велики број стоке, док су на зимовник терали стада у друге сеном и пашом богатије крајеве. Број стоке је тада више зависио од задружности једног домаћинства него од земљишног поседа. Засновано, с једне стране на летњим пашњацима у свом крају, а с друге на зимској исхрани у другим областима, ово сточарство је било и многобројније и једноставније него данашње. Поједина задружна домаћинства имала су,

¹¹ Миласав В. Лутовац, Сточарство на Североисточним Проклегијама..., 24—26.

кажу, и по 1000 оваца. Сваки брав преко 1000 остављан је „вуку и хајдуку“, али се није ништа догађало. Преовлађивала је овца — животиња екстензивних пашњака, која је могла да издржи дуга путовања.

Сточари су удружени терали стоку најпре у Мораву, како су тада називали Северну Србију, а затим у Босну. О томе су сачувана предања, а има и писаних података. У једној се песми, која опева догађаје и личности крајева горњег Полимља из средине XVIII века, пева: „Знаш ли, мајко, није давно било — Кад јављају из Мораве овце. Три хиљаде бијелијех брва — Три хиљаде, тридесет чобана — Пред свијема куштрим чобамбаша...“¹² Такви сточари се помињу и под именом „Арнаута“ чак око Гроцке за време аустријске окупације Србије 1718—1739. У актима Српске државне архиве из доба прве владе кнеза Милоша има такође података који се односе на сточаре ових крајева. У њима се каже да су у округе Смедеревски, Пожаревачки, Моравски, Крагујевачки и Ужички долазили сточари из „Асе Гусињске“ (данашње горње Полимље) и „Гусињске нахије“. Становништво их је звало „Арнаутима“, мада су сви били Срби, што се види из имена: Урош Радев, Мато Томовић, Ника, Марко Вуксановић, Периша Радојевић, Никола Бурђевић, Нико Радуловић, Тома Буровић, Божо Смаиловић, Никола Вуксановић, Вуко, Лазар, Боко Бошковић, Никола Вуков и др. Арнаутима су их називали због тога што су сточари носили одело као и Арнаути и други Муслимани, узимајуће каткад и њихова „турска“ имена, да би лакше пролазили кроз извесне крајеве насељене Муслиманима. Даље се у извештајима каже како су они још преко лета долазили и куповали сено и поново се враћали за стоку. Плаћали су и попашу држави, тзв. „чибук“ — две паре од овце. Сваки је дојављивао око 1000 брва, а уз ове и нешто друге стоке.¹³ У почетку првог устанка Шумадинци су узели Буровићима из Гусиња 1.500 оваца које су зимовале у Мачви.¹⁴

Вредно је овде изнети још неколико података који се односе на кретање сточара из ове планинске области на зимовник у Србију у времену од 1821—1835. године. У првом извештају који је слао старешина Пожешке нахије, Васо Поповић, кнезу Милошу, каже да је дошао из Васојевића син војводе Лакића и тражио да му се овце приме на зимовник у Чачку. У другом писму говори, како су дошли пријатељи из Васојевића и траже жита и ливаде, жалећи се да је у њиховим предеоима слана и одвећ суша упропастила све. У трећем акту јавља да је овуда прошао Гаја Урош из Васојевића (Велике) и привенчао неку жену за свога чобанина, па моли књаза да се заузме код Булбега, гусињског капетана, да ово спречи.¹⁵

¹² Томаш Катанић, Песма о Куштриму Васојевићу, Гласник Етнографског музеја, XV, Београд 1940, 149.

¹³ Тихомир Р. Борђевић, Сточарска путовања, Гласник Српског географског друштва 3 и 4, Београд 1914, 44 и 56.

¹⁴ Андрија Јовићевић, Плавско-Гусињска област, Насеља српских земаља, X, Београд 1921, 398.

¹⁵ Државни архив НР Србије, Грађа, књ. III, Књажевска канцеларија, књ. прва. Нахија Пожешка 1815—1839, бр. писма: 90, 100, 124, 508.

Сточари из Поља (Горње Потарје) такође су зимовали са стоком у околини Чачка. Раде Ивановић терао је тамо 100 оваца, а Малиша Кргушић и Вуле Дробњак по 500 брера.¹⁶

Иако у ослобођеном делу Србије после првог и другог устанка није забрањен долазак сточара на зимовник изван граница, ове везе су постепено слабиле. На то су утицали политичке границе, све већа насељавања Србије и несигурност на путевима из планинских крајева до „ограде“ — границе Србије. У невољи сточари се све више окрећу Босни, која је остала у саставу турског царства. Разуме се, кретање према Босни је било спутније и слабије него у правцу Србије, куда су биле управљене миграције из Црногорских Брда и старе Херцеговине. Ипак се тамо ишло са великим стадима на зимовник, док су „побравичари“ остајали у својим селима. На те везе сточара са Босном још су свежа предања, а има и писаних података. У једној песми спеваној испод Комова, помиње се одлазак са стоком у Босну: „Збор зборило тридесет чобана — На широку Радојеву лугу — Ма највише зборе о овцама: „У ливаде сијено не роди — А не дође од мора трговца — Да ми бијеле овце продајемо — А у Босну не јавимо овце — Да ми тамо зиму проводемо.“¹⁷

Сточари су силазили у жупније крајеве Босне чак до Саве, где је било и сена и паше по незнатнијој цени. Сем тога, морали су плаћати и мостарину при прелазу моста код Вишеграда.

Сточари су били из разних крајева, а особито из Горњег Полимља, Потарја и подгорина Дурмитора. Јефто Дедијер износи како су му причали становници села Теочака у северисточној Мајевници, да су код њих зимовали сточари из Гусиња, међу којима је било православних Бајића.¹⁸ Раденовићи из Метеха код Плава кажу да су њихови преци допирали са стоком до Босанске Посавине. Из писаних извора се види како су последњих година прве половине XIX века били све тежи услови за кретање сточара према Босни. Главари из Хаса (околина данашњег Иванграда), жалили су се 1863. године црногорском конзулу Вацлику у Скадру на поступке Турака према сточарима који су ишли у Босну. У тој жалби првак народа, поп Јосиф Михаиловић каже: „Тако и 1862. године оправи наша љута сиротиња на зимницу у Босну 461 брера, па су платили за зимницу 2.612 гроша, 2 динара, 93 оке скорупа, 14 ока соли, 3 коморе и 3 јапунце, што треба да се чобани огрћу по зими, то све размакоше зликовци турски“. Реч је у овој жалби о томе да су и овце и све друге ствари на путу опљачкани Турци, па се конзул моли да поради код везира да се све то врати и кривци казне.¹⁹ На путевима је било тако, а у сточарској

¹⁶ Милисав В. Лутовац, Поља, Брсково и Мојковац, Гласник Српског географског друштва. LIII, 2, Београд 1973, 69.

¹⁷ Новиди Шаулић, Српске народне песме I, Вуковар, 1923, „Бој на Тару“.

¹⁸ Јефто Дедијер, Сточарске зоне у планинама динарског система, Гласник Српског географског друштва 3 и 4, Београд 1914, 56.

¹⁹ Ристо Ј. Драгићевић, Везе Васојевића са Црном Гором, Гласник Историјског друштва Црне Горе, свеска за јул, Цетиње, 1939, 18.

области, притешњеној Климентима, још горе. Због тога се Боле Шошкић из полимског села Улотине није враћао са стадама из Босне три године, јер су климентски сточари притисли планину Зелетин, где је он напајао стада. Последње силажење са стоком у Босну помиње се око 1870. године, када је Жујо Цимбаљевић из Дапсића код данашњег Иванграда, јавио у Босну 300 оваца. На путу је из Босне до својега села проводио око 15 дана, док је његов пас, по причању, превалио тај пут за један дан.

Занимљиво је да су сточари, који су зимовали са стоком по Србији и Босни, доносили из удаљених планинских крајева, на пример из Плавско-гусињске котлине у подножју Проклетија, иако им је зетско-скадарско приморје било много ближе него Посавина. Разлози су: јефтинија сточна исхрана и већа слобода. Сем тога, у овом правцу су се кретале и миграције, па су на путу сточари наилазили и на своје земљаке и познанике. Томе ваља додати и различиту климу и испашу. Планинска стока није подносила извесне врсте траве у приморју, особито „траву лебаницу“. Једне године су се муслимански сточари вратили са звоном на мачугама и псима, јер је сва стока угинула.⁸⁰

Путовања на зимовник са стоком у Србију, Босну и друге жупне крајеве, била су добро организована. Чобани једног села, краја или области, удруживали су и сједињавали стада у веће буљке. Онај који је имао 300 својих оваца, носио је назив „ћехаја“ (ћаја). Отуда у народу за овакве сточаре и изрека „Сам маја — сам ћаја“. Мања стада испод 100 брва морали су удруживати, а чобани између себе бирати „ћехају“. Под старешинством ћехаје могло је бити и преко 3.000 оваца са више од 30 чобана. Ћехаја је у свему представљао удружене чобане. Пред крај лета ишао је још са неким у област зимовања, да закупи сено и испашу.

Правци сточарских путовања као што је речено у многим су се поклапали са смеровима кретања миграционих струја. Они из горњег Полиња и Потарја ишли су преко Пештера и Јавора у долину Моравице и даље низ Србију. Други правац је био Кокин Брод — Златибор. Међутим, сточари који су ишли у Босну, кретали су се углавном долином Лима и Дрине, заустављали се код моста на Вишеграду, где су плаћали мостарину и даље продужавали све до Посавине.

На овим путевима сточари су имали своје познанике и пријатеље који су им притицали у помоћ у случају потреба. Стада је пратио већи број коња и паса. Коњи су били неопходни због преноса сточарске опреме (одеће, ваљаних пустова и др.), а још више при повратку због малих немоћних јагњади, која су стављана у антрешаљ. Сем тога, коњи су на овчим тринама имали довољно хране, па су их и због тога доводили у већем броју.

Путовање сточара у једном правцу трајало је 15—20 дана, што је зависило од даљине и времена. Повратак је био дужи због мале јагњад и зимом исцрпљених оваца.

⁸⁰ М. В. Лутовац, Сточарство на Североисточним Проклетијама, 32—33.

Испраћај чобана и стада био је свечан, али и тужан, док је повратак дочекиван са великим весељем.

При путовању се морала савлађивати још једна недаћа, која је била тежа него напорно путовање. Пролазило се и кроз крајеве често насељене становништвом друге вере. Ради сигурности Срби сточари су морали, често пролазећи кроз ова села, узимати друга, муслиманска имена. Под спољашњом мимикријом имена, одела и понашања, лако се пролазило. Сваки чобанин поред свога, имао је и „турско“ име. Неки су та имена и доцније задржали. Било је случајева да је превладало дугом употребом и туђе име. Отуда и код најугледнијих српских породица трагови имена добијеног преко неког двоименог претка ћаје.

Кад је после окупације Босне и Херцеговине престао одлазак сточара у друге удаљене области, настале су промене у сточарењу. Сточари су се морали прилагођавати новим условима. Прво су смањили број оваца, а затим заливаћавали повољније делове пребашњих пашњака како би могли исхранити и смањена стада. Последица тога је стварање ливадарског појаса и у њему стајских насеља прилагођених зимском животу сточара. Ускоро, после ратова од 1878. и 1912. године, настају нове промене, овог пута у корист сточарства. Ослобођени су испод Турака Сињајевина и део Бјеласице, а затим планине у горњем Полимљу: Зелетин, Виситор, Цмиљевица и друге по којима су, као што је речено напасали своја стада Клименте. Према томе сточари су добили већи простор за кретање и коришћење пашњака у вертикалном и хоризонталном смислу. У вези са тим је сезонско искоришћавање пашњака по климатским и вегетационим појасевима. Разуме се ово коришћење се врши на разне начине што зависи од положаја планине и насеља одакле долазе сточари.

Сињајевина је врло пространа планина која се простире између Таре и Тушине, притоке Пиве, у дужини 30 км и ширини 12 км. То је пространа крашка површ чија се висина креће од 1600—1800 м. Са ове се издижу неколико планинских врхова од којих је највиши Јабланов врх (2218 м). Изжљебљена је многобројним вратачама и увалама од којих су неке врло простране па их због тога називају „пољима“ (Кричко, Тушинско, Шаранско, Суво и Одраг поље).

Готово сва Сињајевина је врло травна, али сиромашна у води и шуми. Недостатак живе воде се надокнађује снежанама и локвама. Због особитог богатства у паши ову планину су отимали сточари свих суседних крајева (Ускоци, Морачани, Дробњаци и други). Једно време су највише користили Сињајевину турски феудални господари Мушковићи и Калићи. После ослобођења испод Турака 1878. године на једном делу Сињајевине су се проширили Ускоци, Шаранци и Дробњаци а на другом Морачани, Пољани и новонасељени Колашинци.

На Сињајевини се запајају две различне области сточарства. У југоисточном, вишем, делу развијено је катунско, а у северозападном, нижем мешовито сточарство. У југозападни виши део Сињајевине издижу са стоком сточари из долине Зете и Мораче, где се осећају утицаји средоземне климе. Њихова стока пасе зими по жупним долинама

а с пролећа по нижим планинским крајевима изнад села. Кад овде нестане траве и воде прејављују стоку на Сињајевину. На планину изађе ко може, и то са већим бројем чељади. Чељад остају на планини до краја августа док се чобани задржавају и даље, обично до октобра; али они тада не станују стално у катунима већ и по местима где стока због даљине није могла лети допирати. Да би могли што боље искористити ову очувану траву чобани праве и привремене колибе у којима бораве све док не падне снег.

Сви катунци овог дела Сињајевине леже у подножју највиших планинских врхова по вртачама и увалама, где земљиште није погодно за ливаду; на оваквим местима има довољно паше, снежника а понегде и изворске воде. Овде је смештено око 20 морачких и колашинских катуна, који су груписани по селима и братствима. Сем ових морачко-колашинских и пољских катуна, постоји у овом делу Сињајевине још један врло велики катун који припада Бјелопавлићима. Бјелопавлички катун на месту Ружици, подељен је на четири групе, на основу негдашње војне поделе по батаљонима: Петрушински (на Округљаку), Павковићки (на Мутним локвама), Мартинићки (за Боровом главом) и Вражегрмски (под Црним врхом). Ове четири катунске групе леже по странама једног разгранатог дола, у коме поред добре паше има и мало изворске воде. Бјелопавлићи су добили ову планину 1881. године подигли на њој и црквицу.

У северозападну Сињајевину издижу Ускоци, Шаранци и Дробњаџи. Области ових сточара леже у непосредној близини Сињајевине која је за њих не само планина за испашу већ су у њој и њихови сенокоси. Овде готово сваки сточар има поред ливаде и утрину коју не сме нико искоришћавати без његовог пристанка. Према томе у овом делу планине нема заједничке својине. Раније није било тако, што се види по траговима негдашњег катунског живота. Ова се промена извршила око средине XIX века, одприлике после ослобођења од Турака. Због оскудице у сенокосима сточари су заједничке катунске пашњаке издвојили и претворили у ливаде; сено полагају зими стоци у стајама. Деоба планине извршена је најпре по братствима, а затим по кућама. Чобани су овде раније проводили готово целу годину, лети на стану а зими у стаји. Међутим, од 1910. а особито после 1920. године место стаја овде-онде се јављају насеља, у којима се стално борави и од сточарства живи.²¹

Још веће промене су настале на планинама у Горњем Полимљу и Потарју после 1912. године када су се са Бјеласице повукли муслимански сточари из Колашина, а са Цмиљевице, Глобије, Зелетина и Виситора Малисори. Њихова су места заузели поглавито сточари из долина Лима и Мораче.

Бјеласицу, која спада у најтравније и водом богатије наше планине, заузели су с једне стране сточари из Мораче и Роваца, а са друге из Полимља. По њој су брзо разасути многобројни катунци, а неки

²¹ Милијас В. Лутовац, Сточарство на Сињајевини, Посебна издања Географског друштва 12, Београд 1932, сл. 37—44.

пашњаци преобраћени у широк појас ливада, особито на североисточној страни према Горњим Селима и Иванградској котлини.

На Цмиљевници, која је такође богата пашом и водом, после повлачења Климената и Руговаца, свуда су образовали своје катуне сточари из Иванградске котлине (Будимски, Дапсићки, Патњички, Загорски, Лушки и Ржанички катун).

Глобију су заузели Шекуларци, Чакор Величани, а Зелетин сточари из Улотине и других полимских села.

Овде ваља особито нагласити значај Комова, који се издижу са пространих травних површи у облику величанствених пирамида. У њиховом подножју на додирној линији суватских страна, шуме и ливада, поређани су у виду искидане перле катунџи Васијевића и Куча. Комови су као планинско чвориште привлачна мета за сточаре из разних области долине Зете, Полимља и Потарја. На њима и у њиховом подножју се, као и на поменутиим планинама које су ослобођене испод Турака 1912. године, развио врло изразит систем сезонских кретања сточара. На то су утицале и утичу знатне висинске и вегетационе разлике између планина и долина. Са дна долина до високих планинских страна ређају се различити привредни и насеобински појасеви: село, селина, доња и висока планина. У свим овим зонама са стоком се проводило извесно време. У селима су један део зиме и рано пролеће. Кад се у селу забране ливаде, сточари се померају у селину, а одатле, после 15 дана, у доњу планину. Пошто се и тамо забране ливаде, издижу у високу планину. Крајем јула опет су, после косидбе ливада, у доњој планини. При крају септембра се силази у селину и села. Имућнији сточари и не силазе са доње планине, а и кад сиђу, опет се повремено враћају у јесен на високу планину у „повратке“ да искористе обновљену траву. Одатле кад падне снег сиђу на стаје у средњу планину, где проведу готово целу зиму. На овај начин сточари се крећу уз планинске стране и обрнуто, четири до пет пута. Разуме се, сва села и сви сточари не прођу кроз сва ова етапна кретања, што зависи од географског положаја, висинских разлика и имућства сточара.²²

У овом делу брдско-црногорских планина, као што је речено, простире се широк ливадарски појас, за који су везане зимске стаје и у њима посебан начин сточарског живота. Чим почну падати кише са суснежицом и дувати хладни ветрови крајем новембра, сточари који имају више оваца и ливада одлазе на доње планине. У почетку зиме, ако је снег мали — „опанчар“, овцама се не полаже сено, јер оне ровљењем наилазе траву. Само већи снег привезује сточаре и стоку за стају и торину.

Чобани се морају раније снабдети храном, јер велики снег може да прекине сваку везу са селом. Тада се они једва и помоћу „крпаља“ крећу између стаје и стогова сена и воде.

²² Милисав В. Луговац, Иванградска (Беранска) котлина, Посебна издања Српске академије наука, књ. ССLXIX, Географски институт, 12, Београд 1957, 84; Бјеласица, Земља и људи, Гласник српског географског друштва 25, Београд 1975, 15—22.

Чобани се у стаји удружују како би што лакше поднели зимске тешкоће. Заједнички раде све теже послове: праве торине у снегу, чисте снег са крова стаје, пробијају пртину до сена и воде. Тамо где у стаји живе два-три сточара, увек један ноћу стражарчи. Његова је дужност: да ложи ватру, чисти снег са стаје, диже у „слону“ и тору овце да им вуна не замрзне за земљу и снег их затрпа у лежећем положају. Разуме се, чобанин је на опрезу и због упада изгладнелих вукова који изненада могу да нападну тор. Сад од стаја једва има трага и тамо где су биле врло густе, као у Јеловици (Бјеласица). Само је једна преостала у Којановцу. Узрок томе је нагло опадање сточарства, а и савремени путеви, јер се сено са ливада сада одвлачи кућама.

На овим планинама у горњем Полимљу нису онако изграђене народне регуле у вези са искоришћавањем пашњака као у долини Зете. На то су без сваке сумње утицали, сем природе, неразвијени племенски живот и феудални утицаји. Било је одређено само то до када се стока може држати у селу и селини, а када ваља забранити ливаде. Свако се тога придржавао. Једино је био обавезан излазак на катун у високу планину одмах после ослобођења, да се на тај начин утврде стечена права неког села на планину. Доцније, могао је свако кад је хтео изаћи у високу планину.

За разлику од сточара у Зетској долини, место у катуну могао је добити неко из другог села или краја, ако купи цело имање једног домаћинства. При купо-продаји се каже да му продаје све своје у селу: „и земљу, и планину, и воду, и камен и под камен змију“. Иначе, ако није продао право у планину, могао је дојављивати на њу своју стоку макар се негде далеко иселио.

Друге катунске уредбе су биле као свуда на планинама ове области. Станови су груписани по селима и братствима, а попаша и вода су слободни за свакога, сем у непосредној близини катунa. Сад ти пређашњи односи све више нестају; на планину може свако издићи са стоком, без обзира одакле долази, само ако уредно плаћа попашу. Разуме се, првенство још задржавају пређашњи катунари, па се странци у овом случају нерадо насељавају у туђим катунима.

Ако се баци обухватан поглед на планине Црногорских Брда у прошлости и садашњости, одмах се запажа како су оне вековима биле мета сточара и стечиште стада оваца из ближих и даљих области. Трагови на њима: стара гробља, „мраморје“ (спомен-камење појединцима) и топографски називи сведоче о животу и смени сточара од доба Илира до најновијег времена. Планинска гробља и капеле упућују на то како је за време лета на овим планинама боравио већи број чељади једног домаћинства, што је особито важило за сточаре из даљих области и предела. Клименти су после повлачења оставили гробља на неким планинама у горњем Полимљу. Кучи су саградили црквицу на Комовима (на Крсту од Превлаке), а Бјелоплавци на Рујници (планина Сињајевина). Око ових и на другим средокраћима катунa одржавају се међукатунски сабори уз опште народно весеље. Особито су радо гледане витешке игре: бацање „камена с рамена“,

прескакање препрека, скакање у даљину, габање белега, коњске трке и др.

Ова везаност за планине може лако да се схвати ако се узме у обзир да су оне биле народне тврђаве и извори економског живота. Због те важности искоришћаване су до последњег кутка. У вези са тим су и оне многобројне регуле које нигде тако нису добро изражене као у овој области племенског друштва.

Сада су, због револуционарних друштвено-економских промена, и пређашњи односи жупа — планина из основа измењени. Катуне напуштају а ливаде преобраћају у пашњаке, на којима је мало стоке. Држање стоке на планини и преосталим катунима препуштено је женама, старијим људима и деци. Све то упућује на размишљање, шта се овим губи. У планинама и планинским пределима су била етничка језгра из којих се подмлађивало становништво у долинама и равницама. Економска подлога овога људског резервоара је била стока на бази ливада и екстензивних пашњака који се само помоћу ње могу искористити. Сем тога, планина је дуго остала упориште слобде и природна тврђава за одбрану.

Према томе, не би ваљало да планине у овом погледу изгубе сваки пређашњи значај, па им се мора поклонити већа пажња. Увиђајући то неки сточари се још грчевито држе планине, особито тамо где су до катуне спроведени бољи путеви и приступи. Дакле, саобраћај најбоље утиче на одржавање старих и подизање савремених сточарских станова, као и на привлачење туриста и других људи који желе да проведу време одмора у катуну на планини. Све ово указује на начин како да се почне са обнављањем и преображавањем насеља на планинама које су имале тако велики значај у животу наших народа.

MOUVEMENTS SAISONNIERS DES ELEVEURS DANS LES MONTAGNES DE LA REGION DE CRNOGORSKA BRDA ET REGLES POPULAIRES RELATIVES A L'UTILISATION DES PATURAGES

Résumé

Les montagnes de la région de Crnogorska Brda étaient la source principale de la vie économique. C'est pourquoi elles étaient l'objet des luttes non seulement entre les Serbes et les Turcs, mais aussi entre les tribus de la même religion et de la même nationalité. La montagne devait être conquise et défendue. Jusqu'aux moindres détails ont été élaborées les règles: qui a droit à la montagne, comment et quand on l'utilise; quand on monte de la plaine sur la montagne et quels chemins les pasteurs utilisent dans leurs mouvements, où l'on peut construire la cabane et en quel direction peuvent les animaux se déplacer en allant à la pâture.

A la montagne ont droit tous ceux qui ont combattu en commun pour la prendre. Ils doivent également la défendre en commun, non seulement avec les armes, mais aussi par la montée des troupeaux sur la montagne, car, selon un dicton: „Celui qui possède les moutons — possède également la montagne”. Chaque personne qui avait cinq moutons et une vache était obligée de monter avec eux sur la haute montagne. Si elle n'avait pas de bétail en propre, elle pouvait prendre à bail jusqu'à 100 brebis pour les traire, mais elle ne pouvait rester avec celles-ci plus de 24 heures au village.

Le montée sur la haute montagne était solennelle et se faisait aussi en une même jour. Même l'heure de la montée était fixée et le moment de l'entrée dans la zone des pâturages sur la montagne était annoncé par la fusillade. On le faisait pour assurer l'utilisation des pâtures sur un pied d'égalité et dans une égale mesure. Par contre, la descente de la haute montagne vers la montagne plus basse dépend du besoin des particuliers.

Les „katuns” (habitations estivales des pasteurs dans les montagnes) sont groupés selon les villages et les phratries. Les „katunari” (habitants des katuns) construisent en commun les abreuvoirs et maintiennent l'ordre sur l'eau, si celle-ci fait défaut. Si la montagne est éloignée du village, les pasteurs avec leurs troupeaux sont parfois obligés de traverser le territoire d'une autre tribu. Dans ce cas-ci on fixe les chemins à suivre et on détermine les endroits où les troupeaux passeront la nuit.

Il y a également des règles pour les pâturages aux environs du village et dans les montagnes basses, mais elles sont moins strictes. A tout propriétaire du bétail qui possède plus d'une vache et cinq moutons il est interdit de rester dans le village. Sur les basses montagnes on peut utiliser individuellement un petit morceau de terrain pour y cultiver les pommes de terre. Pourtant, cette parcelle doit être enclose. „La parcelle cultivée doit avoir une haie”, autrement personne n'est responsable des dommages faits aux champs par le bétail. En outre, si cette terre reste inculte pendant trois années successives, elle passe de nouveau en propriété tribale.

Bref, les pâturages situés à une grande distance du territoire de la tribu (župa) sur les sommets de montagnes sont la propriété commune tribale. Sur ces aires les pasteurs se déplacent par étapes en fonction du renouveau de la végétation. Tout ce qui concernait les mouvements des éleveurs et l'utilisation des pacages était fixé jusqu'aux moindres détails par les règles populaires qui étaient strictement observées.

Петар ВЛАХОВИЋ
Београд
Југославија

КАТУНИ И СЕЗОНСКА КРЕТАЊА СТОЧАРА У ЈУГОЗАПАДНОЈ СРБИЈИ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XX ВЕКА

Југозападна Србија, као што је познато, представља изразито планинско подручје које је испресецано бројним речним увалама и потоцима¹, по чијим долинама има услова за земљорадњу и воћарство а на прибрежним странама, затим по површима и при теменима коса, за сточарство и сточарски начин живота. У старој српској држави, у чији су састав улазили ови крајеви, сточарство је било једна од најзнатнијих радњи. Нећемо се преварити ако кажемо, пише Ст. Новаковић, да су се ратарска села налазила по равнинама, долинама и жупним местима, а да су висови и планинска места изгледала готово пушта, насељена једино стоком и пастирским катунима, који су овде онде у шуми ишчезавали². Планине су, дакле, имале велики значај не само у привредном већ исто тако и у популационом, друштвеном па и етничком погледу. Оне су биле основа за сточарство, иначе главну привредну грану. Служиле су, поред тога, као тврђаве за одбрану од непријатеља и биле полазна тачка у борби за слободу. У њима су временом основана и стална и привремена насеља која су била у прошлости, као и данас у ери тражења почитка, међусобно веома тесно повезана. На њиховим падинама надовезују се од подножја према врху одређене зоне различите по вегетацији, привреди и насељима³, које су у разним историјским епохама омогућавале живот људи заснован првенствено на сточарској привреди као основном извору људске egzистенције.

У планинским областима, какви су предели југозападне Србије, стока је давала човеку све оно што му је потребно за живот: храну у разним облицима, одећу, обућу, а у одређеним приликама и новац⁴.

¹ Упоредн: Ј. Дедијер, *Нова Србија*, Београд 1913, 275 и даље

² Упоредн: Ст. Новаковић, *Село*, Београд 1943, 37.

³ Упоредн: М. Лутовац, *Катун и црногорским Брдима, Земља и људи*, Српско Географско друштво 5, Београд 1953, 93.

⁴ М. Лутовац, *Из сточарског живота у неким нашим крајевима*, *Зборник за народни живот и обичаје Јужних Славена* 40, Загреб 1962, 321 и даље.

Према томе није чудо што су томе били подређени многи облици друштвеног живота људи у овим крајевима па чак и сам начин њиховог становања. Прастаре уредбе о сточарству „на планини“ показују да су сви радови око сточарства били синхронизовани са ратарским радовима у жупи. Преко зиме стока се обично налазила негде око сталног насеља или у самом сеоском насељу ради потрошње за њу раније припремљене исхране а с пролећа изгонила се на пашу. Када се на ратарском делу земљишта ливаде забране стока се изгони на „пролећне планине“, које су посебно организоване за „изјавак“⁵.

Места, где људи и стока преко лета бораве на планинама, становништво југозападне Србије назива различитим именима. То су колибе, љетишта, јатаре, местишта, станови или катун⁶. Ипак, историјски посматрано, називи станови и катун у југозападној Србији не значе увек оно што се под тим појмом подразумева, на пример, у Црној Гори и Херцеговини. Под појмом стан или катун у југозападној Србији подразумева се у новије време друго привредно средиште, обично само летње и то изван сталног насеља, у његовој непосредној близини или пак у планини⁷. Атанасије Пејатовић каже да су полимска села имала катуне на прибрежним странама, односно висоравнима одмах изнад долине Лима⁸. Описујући Пештерско-сјеничку висораван Б. Ж. Милојевић је констатовао да су станови привремена насеља подигнута изнад кућа на истим долинским странама, при њиховим теменима, и то у издуженом облику⁹.

Живот на катуну је у сталној вези са устаљеним насељем. Тамо где су катуну близу чељад редовно излазе из села свако вече и ујутру поново силазе на рад, изузев у време косидбе, да би могли поранити и по роси косити. Међутим, на удаљеним катунима код колиба живе само планинке и чобани а остала чељад остају у селу и тамо обитавају обављајући пољопривредне радове, а код колиба, то јест на катуне, излазе недељом и празником. Према томе везе села и катуну су различите јер зависе од тога колико су катуну удаљени од сеоских насеља¹⁰.

Време издига на катун (станове, колибе) је устаљено. То је обично око Бурбевдана када се у селима колективно забрањује стоци паша по ливадама. Претходно неко од укућана, један или више мушкараца, оде да прегледа колибе и ако што треба на њима поправи. Исто тако се прегледају и поправе торови за стоку или пак направе нови уколико су стари дотрајали.

⁵ Упореди: С. Вукосављевић, Организација динарских племена, Посебна издања САНУ CCLXX, Етнографског института 7, Београд 1957, 29.

⁶ Упореди: П. Мркоњић, Средње Полимље и Потарје, Српски етнографски зборник IV, Београд 1902, 295.

⁷ Упореди: С. Вукосављевић, Организација динарских племена ..., 37.

⁸ П. Мркоњић, Средње Полимље и Потарје, на нав. месту.

⁹ Б. Ж. Милојевић, Пештер и Сјеница, Гласник Географског друштва 5, Београд 1921, 84.

¹⁰ Упореди: О. Благојевић, Пива, Посебна издања САНУ CDXLIII, Одељење друштвених наука 69, Београд 1971, 459—460.

Издиг се припрема и по неколико дана. То је мали празник сваког домаћинства у селу и села као заједнице. Издигу се радују сва чељад у кући, посебно деца, чобани и планинке. Али, има ту и одређене сете поготову уколико су колибе удаљене од сеоских насеља. На пут се креће врло рано, „у цик зоре“, још пре сунца. Чобани стоку терају полако „даске“, напасајући је успут, а остали са натовареним коњима просто закрче тога дана путеве који воде према планини.

Сточари су у катуну добро организовани. Свак зна своје место, право, дужности и обавезе. Поједине врсте стоке се чувају одвојено. Али, уколико се за то укаже потреба могле су се организовати и одговарајуће „сточарске заједнице“. Стока се може предати „на кесим“, односно „на чобанију“ или удружити („супаша“). Кесим је издавање стоке на чување уз одговарајућу накнаду у мрсу, чобанија плаћање за чување уз обавезу да се сав приход од стоке преда домаћину, а супаша такав облик где један домаћин даје чобанина, на пример за крупну а други за стоку ситнога зуба¹¹.

Катуну југозападне Србије не обилују великим бројем зграда. Међу њима је најважнија колиба четвороугаоног облика, направљена од дасака, покривена даском („штицом“) или сламом. Колиба сточара има један простор. У њему се спава на земљи или на импровизованим дрвеним креветима. У средњем делу колибе је огњиште на коме се припрема храна и вари млеко. Друга важна зграда је млекар, направљен од дрвета, у коме стоје судови са белим смоком. У близини ових зграда су обори или торови у које се затварају овце, козе и говеда¹². Живот на катуну (односно „код колиба“) протиче уобичајеним ритмом. Планинке музу стоку, баве се прерадом млека и другим свакодневним пословима а чобани изгоне стада на пашу и враћају их у подне, односно увече, колибама.

Станови су, посебно ако се налазе на утрини (заједничкој земљи) груписани по родовима или територијалној припадности (групе породица које су у сродству или породице једног села). Колибе се размештене тако да је од њих лак приступ води (извору) а с друге стране погодан испуст стоке на пашњаке. Уколико се колибе не налазе на заједничкој већ на сопственој земљи, онда су, по правилу, удаљене једна од друге. Иначе, живот у катунима, т.ј. код колиба, ма колико изгледао архаичан и тежобан, ипак има својих дражи. Чобани с времена на време у вечерњим часовима организују скупове и забаве око распламсалих ватри. Уз то сваки катун има и свој одређени дан — сабор — (вашир, теферих). Тада из села људи излазе на планине, долазе гости из околних планина тако да их манифестације ове врсте међусобно зближавају. Стичу се познанства и пријатељства међу становницима удаљених села и разбачаних сеоских насеља¹³ што такође има посебан друштвени значај.

¹¹ Упореди: С. Вукосављевић, Писма са села, Београд 1962, 43—46.

¹² Б. Ж. Милојевић, Пештер и Сјеница..., 84.

¹³ М. Лутовац, Катуну у црногорским Брдима..., 96.

На планини се остаје до позне јесени. Од колиба се здиге („спртљава“) у села тек када се жита овршцу, воће покупи, среде пољски послови и на катунима захладни. Том приликом се на коње потовари скупљени мрс, оно мало посуђа, ноћних хаљина и другог што има, па тако силази у стална насеља у којима се и око којих се због блаже климе очувало још нешто паше за стоку. Стока пасе по селима и око њих све до снега, а затим наступа зимски период у коме сељак, сем припремања огрева и краћења стоке, заправо и нема много напора. То је период, како каже О. Благојевић, у коме из доколице буја песма, прича, везови, резбарија¹⁴.

У сталним насељима зграде за стоку су направљене од чвршћег материјала. Крушна стока се затвара по појатама („стајама“) и избама (подрум, простор под кућом на ћелици). Ту јој се у јаслина „полаже“ крма. Напоље се истерује само ради напајања. „Стаје“ су од камена и дирека до висине избе, а горњи део, таван и кров, од дрвета, јелове „штице“ (даске) а понекад и прекривен ражаном сламом исто тако као у Пиви, на пример, или неким другим брдско-планинским подручјима¹⁵.

У неким крајевима, као на Пештерско сјеничкој висоравни, Јадовнику или Златару, стока ситног зуба може ноћивати у торовима. Ту јој се и сено полаже, као што се уопште полаже напољу, на ливади, на снегу, у близини котара. За зиму се уз кућу приберу и све друге потребе људског живота. Бели смок, прикупљен лети код станова (колиба) смешта се у млекар код куће. Обезбеде се потребне количине огрева, брашна и другог па круг људског кретања постаје релативно узак. У пролеће, с појавом вегетације овај се круг шири. У њивицама око кућа, избије жито а по пашњацима трава. Стока се изгони на пашу даље од кућа, док се, као што је већ напред речено, почетком маја, ливаде не забране и поново не крене на планину¹⁶.

У југозападној Србији катун се налази на релативно великој надморској висини, чак и преко 1600 метара надморске висине, на Јадовнику на пример¹⁷. Али, исто тако има не мали број и сталних насеља на висинама изнад 1000 метара, ближе теменима појединих планинских коса. У таквим селима становништво готово и нема потребе за колибама, односно животом у катунима, јер су ова насеља углавном настала деобом задруга на некадашњим катунштима¹⁸.

Сточарство југозападне Србије везано за катуне и катунски начин живота, према постојећим истраживањима, није се разликовало од типског гајења стоке у црногорским Брдима и црногорској Херцеговини. Ово је унеколико разумљиво јер су се сточарством бави-

¹⁴ Упореди: О. Благојевић, Пива..., 460.

¹⁵ О. Благојевић, Нав. рад, на наведеном месту.

¹⁶ Б. Ж. Милојевић, Пештер и Сјеница..., 90.

¹⁷ П. Влаховић, Бродарево и његова околина, Београд 1968.

¹⁸ Симпозијум о средњовековном катуну одржан 24. и 25. новембра 1961. године, Посебна издања Научног друштва СР Босне и Херцеговине II, Сарајево 1963; П. Влаховић, Бродарево и његова околина, Београд 1968; П. Мркоњић, Средње Полимље и Потарје, Српски етнографски зборник IV, Београд 1902.

ли пресељеници који су дошли из тих крајева па су отуда пренели у нову средину старе облике, иначе познате по описима из литературе. Међутим, нова средина је донекле утицала на промене у начину живота ових људн. Поред сточарења привикавали су се постепено и земљорадњи. У насељима у којима су привредне гране сточарство, воћарство и земљорадња, скоро равномерно заступљене, многе породице су биле принуђене да стоку истерују преко лета на планину, па и да траже за њу у летњем периоду пасишта код других домаћинстава која за то имају услова у планини. Овакве породице остављале су за своје потребе код куће у селу по једну краву и евентуално пар волова, потребан за рад. Овакав вид „сточарења“ указује на благ прелаз к данас раширеном штаалском сточарству²⁰.

Посматрајући у целини живот на катунима и кретања сточара у југозападној Србији може се закључити, не без разлога, да се сточарство од почетка XX века наовамо удаљавало од оног облика који је био познат у прошлости, посебно на западу у некадашњој матици одашњњих досељеника. У измењеним друштвеним и другим условима, сточарство ових области о којима је реч, рекло би се, приближавало се по начину организације бачијском типу сточарења²¹ на шта у извесној мери указују облици удруживања као што су супаша, давање стоке на чобанију, итд. Даља етапа трансформације сточарства у овим крајевима је смањивање сточарског фонда и задржавање стоке преко лета у сталном насељу. Ово је свакако поспешило постепени прелазак на штаалско сточарење, облик који је савремен, али до пре неку деценију готово непознат у југозападној Србији па и суседним јој областима.

Јасно је, како каже Цветко Поповић, да се стари начин сточарења не може још дуго одржати. Њега већ почиње замењивати рационално сточарење у напредним сточарским задругама и планинским социјалистичким газдинствима, као што су у овом случају фарме у околини Сјенице, на Пештеру, Јадовнику, Златибору и другим планинама. Од некадашњег екстензивног сточарења постепено се прелази на напредно интензивно сточарење у коме отпада свако кретање стоке у удаљеније крајеве у потрази за пашом. Живот наших сточара се из основа мења и за кратко време слика њиховог начина живота биће знатно друкчија од данашње. Из очуваних старих назива предмета, примитивног начина прераде млека, начина гајења оваца, врсте оваца и њихових имена, начина грабења колаба, торова, назива њихових делова — етнологи и историчари могу изводити одговарајуће закључке и наћи корисног градива у том материјалу за своје студије о прошлости и култури народној²².

²⁰ Упореди: М. Gušić, *Etnografski prikaz Pive i Drobnjaka*, *Etnološka biblioteka* 10, Zagreb 1930; П. Влаховић, Бродарево и његова околина..., О. Благојевић, Пива...

²¹ П. Влаховић, Бродарево и његова околина, 25.

²² С. Вукосављевић, *Сточарске заједнице*, Писма са села, Београд 1962 43—46.

²³ Упореди: Цв. Поповић, *Сточарска кретања у Босни и Херцеговини*, Гласник Земаљског музеја XVIII, Сарајево 1963, 117.

Сточарска привреда, посебно кретање сточара према катунима и њихово организовање у тим оквирима за издиг и здиг, претрпело је у југозападној Србији одређене промене крајем прве половине XX века. У измењеним политичким, друштвеним и привредним условима, катунци су изгубили ранији значај. Екстензивно сточарство постепено је прерасло у интензивнију привредну грану, а с тим су дошле одговарајуће иновације. Организоване су, где год је то било могуће, у оквиру пољопривредних земљорадничких задруга и пољопривредних добара, колективне фарме за одгој стоке. Упоредо с тим, у пољопривредним насељима, близу урбаних, градских и нових индустријских центара, сеоско становништво је, због све веће потражње млечних производа на тржишту, уместо ранијег екстензивног, развило шталско сточарство, које иначе чини новину у пределима југозападне Србије. Данас је то уносна и значајна привредна грана поменутих области у којој је сточарство добило нов еволутивни и привредно организациони облик. Од старих традиционалних форми сточарења данас није остало готово ништа јер се у условима социјалистичког развоја умногоме изменила и структура сеоске породице²³.

KATUNS ET MOUVEMENTS SAISONNIERS DES ÉLEVEURS DANS LA SERBIE DU SUD-OUEST DANS LA PREMIÈRE MOITIÉ DU XXe SIÈCLE

Résumé

La Serbie du Sud-Ouest est une région où l'élevage était, jusqu'aux changements des relations sociales, survenus vers le milieu du XXe siècle, la forme traditionnelle de l'économie de la majorité de la population. Outre les facteurs historiques, cette forme économique était influencée aussi par les conditions naturelles et anthropogéographiques.

Depuis le haut Moyen âge déjà jusqu'à nos jours on peut suivre le développement de l'élevage, l'évolution et les formes de sa transformation qui se manifestaient et devenaient la caractéristique de cette région aux périodes historiques déterminées.

La première moitié du XXe siècle représente l'époque où l'économie d'éleveurs de la population de la Serbie du Sud-Ouest avait également ses formes évolutives caractéristiques. Cette économie, de même que l'entière vie du peuple, avait passé à travers le processus correspondant de la division en couches. C'est que, grâce aux guerres de libération au début du XXe siècle, qui avaient pour conséquence la consolidation des forces sociales et ont assuré à la population la sûreté personnelle, l'économie d'éleveurs perdit son importance originale et

²³ Упореди: П. Влаховић, Предвојена породица у условима социјалистичког развоја на подручју југозападне Србије, Етнолошки преглед, 11, Београд 1973.

devint graduellement, avec les autres branches de l'économie (culture de la terre, culture des fruits) seulement une partie du potentiel agricole de ces contrées. C'est en même temps une des raisons qui ont influé sur sa transformation économique et organisationnelle. Dans ce processus les katuns (habitation estivale des pasteurs sur les alpages) assument une autre importance, structure et forme par rapport aux périodes antérieures. Les katuns devinrent précisément les habitats d'été temporaires des pasteurs, une des „exploitations économiques” qui complète une agriculture de plus en plus intensive et de plus en plus développée dans le cadre de la famille, du ménage ou de la communauté de famille (zadruga).

Les rapports sociaux et économiques modifiés ont influé dans la première moitié du XXe siècle, sur la formation des katuns comme habitats d'été temporaires vers lesquels se dirigent les troupeaux au commencement du printemps et d'où ils rentrent dans les installations permanentes, plus propices à l'agriculture, à climat plus doux, qui représentent les centres de la vie économique, vers la fin de l'automne où les animaux ne peuvent plus nuire aux récoltes déjà enlevées des champs.

L'économie pastorale, particulièrement les mouvements des éleveurs vers les katuns et leur organisation, ont subi des changements déterminés vers la fin de la première moitié du XXe siècle. Dans les conditions modifiées, politiques, sociales et économiques, les katuns ont perdu leur importance d'autrefois. L'élevage extensif s'est graduellement transformé en une branche économique plus intensive. Partout où il était possible de le faire, ont été organisées, dans le cadre des coopératives de production agricole et des propriétés agricoles socialistes, les fermes collectives pour l'élevage du bétail. Parallèlement à cela, dans les agglomérations agricoles, à proximité des centres urbaines et de nouveaux centres de l'industrie, au lieu de l'ancien élevage extensif, la population rurale a développé, à cause de la demande croissante des produits du laitage, l'élevage d'étable qui représente une innovation pour les régions de la Serbie du Sud-Ouest. Cependant, c'est aujourd'hui une branche économique assez importante et assez profitable de la population des régions susmentionnées, à cause de quoi l'économie pastorale a reçu une nouvelle forme d'évolution et d'organisation économique.

Milovan GAVAZZI
Zagreb
Jugoslavija

STOČARI—VLASI PO SJEVEROZAPADNOJ HRVATSKOJ PREMA ODREDBAMA VLASTI O NJIHOVIM KRETANJIMA I OBAVEZAMA

Uz tematiku ovoga simpozija bit će opravdano reći nekoliko riječi o vrsti stanovništva, koja je predmet ovoga simpozija. I ovdje i inače često mu se daje oznaka (balkanski) stočari. Ako i nisu u prošlosti bili na cijelom prostoru Balkana svi istoga stočarskog tipa (pa nisu to ni sada), u historijskim dokumentima im se pridaje nekoliko imena bez razlikovanja njihova stočarskog tipa: pastiri (pastores u latinskim spomenicima), Vlasi (Valachi, Volachi pače Olachi), Morlaci (Morovlachi, Mor(o)lachi) pa katkada pače Cići (Zytschen, Czyschn i dr.). Bez pitanje danih značajki nije ih tu moguće danas više u prošlosti jasnije razlikovati — da li se radi o (polu)nomadskim stočarima, kao što su još do naših vremena bili Sarakačani, Kucovlasi i drugi ogranci balkanskih Aromuna, ili o transhumantnim seljacima, kakvih ima još danas, sa stalnih naselja. Pod imenom „Vlahi” pokušao ih je odrediti već Johannes Lucius u „De regno Dalmatiae et Croatiae” libri sex (Amsterdam, 1666): „Vlahi igitur apud Slavos ex lingua homines Romanos, Latinos, vel Italos significat, ex conditione pastores montana incolentes”, pa dalje: „talique nomine censebantur pastores montana Bosnae incolentes, qui cum Mladino Dalmatiae, Croatiae et Bosnae bano militaria servitia praestitissent, ad plana descendere, et Croatis inmixti agros colere permisi fuerunt, inde multiplicati maritimarum quoque civitatum agros infestaverunt...” Osim brojnih takvih potvrda i po Daničićevu „Rječniku iz književnih starina srpskih” značenje „pecuarius” za „Vlah” je najčešće.

Ako se pokaže kao valjana interpretacija arheologa-epigrafa, da se napis na kamenu pećine na Velebitu između Jablanca i Gornjega Kosinja, u dijelu šume Lomska duliba, zvanu Legenac, datiran u I. stoljeće n.e., odnosi na tadašnje stočare onoga kraja, bio bi to najstariji poznati spomenik, u kome bi se nalazila neka *odredba o korištenju vode* za njih. U konačnoj latinskoj redakciji tekst glasi: „Ex conventione finis inter Ortoplinos et Parentinos aditus ad aquam vivam Ortoplinis passus D. latus I (= Po ugovoru o granici među Ortoplinima i Parentinima (imadu) Ortoplini pristup živoj vodi jedan korak širok — t.j. oko 1-5 metra širine). Kako je pristup toj izvor-vodi određen samo s 1-5

metra širine, jedva bi se taj izvor mogao koristiti kao napajalište za stoku (ovce?), ali to nije ni sasvim isključeno. Da su Ortoplini i Parentini ili bar dijelovi tih ondašnjih plemenskih grana bili stočari, tome bi bilo u prilog, što je ono bilo doba ovdašnjih ilirskih, dijelom već romaniziranih stanovnika, a ti su, bar većim dijelom, mogli biti stočari pa im je napajanje stoke i pastira bila jedna od osnovnih briga odnosno problema — kako je to sve do naših dana.

Poslije toga duga stoljeća ne daju u ovim krajevima sjeverozapadne Hrvatske pisanih spomenika o nekom izričitom reguliranju kretanja, prava, dužnosti ili podavanja ovakvih stočara. To dakako ne može značiti da toga nije bilo, jer se s pravom može po drugim historijskim spomenicima, staroj toponimiji, značajnoj stočarskoj nomenklaturi, koja seže još u ona vremena do srednjega vijeka, pa i drugim indicijama tvrditi, da je ta tradicija trajala neprekinuto onako od prehistorijskih vremena do srednjega vijeka odnosno do vremena, kada se javljaju pisani spomenici s normama, propisima, zabranama i dr., o čemu se ovdje radi.

Među takve spomenike, koji sadrže značajnih podataka za predmet ovoga simpozija, ide od starijih poznatih sa ovoga prostora naročito „zakon” *cetinskih Vlaha iz 1436. g.*, s dosta pojedinosti propisa, privilegija i ograničenja — pa neće biti na odmet, njegovim redom i jezikom izređati te pojedinosti.

Po stereotipnom uvodu, u kome se spominje ban Dalmacije i Hrvatske Hanž Frankapan, slijedi, kako „pridoše prid nas počteni i dobri muži, bivše virne i prave sluge bana Ivaniša Ivanovića, vsi dobri Vlasi (navode im se sva imena) da traže svoje uobičajene „zakone”, dobivene već od spomenutoga bana i njegova oca, pa im te Frankapan i potvrđuje i to: „Najpri da ni nad njimi kneza posionoga” (interpretira se kao „silom nametnutoga”) — a nepoželjnoga kneza da bi htjeli promijeniti; zatim „Ki Vlah ima selo, da služi s unčom (= količina podavanja; vrijednost će joj tada biti neko 25. dio dukata), a ki nima sela, taj na koni [s] šćitom i s mačem, ali [s] strilami i s mačem [t.j. da služi]. Ki ne ide na vojsku, a zapovi mu se, šest libar = neko šesti dio tadašnjega dukata plaća; od togaj gre vojvodi vlaškom deseto. Da im se ne uzme konj vojnički u podsadu (= zalog, depozit) ni za nijednu krivinu; a da ne vojuju od Stipana dne (zimskoga ili ljetnoga?) do Martina (jeseni); a kada gredu na vojsku, dva dila vojnikov da gre a treti dio da je napra[v]lljja (= opskrbiljuje) brašnom i kobilami. I da ni nad nimi niedan Hrvat in vojvoda, ner jedan između njih da je vojvoda nad njimi, ki njim zapovida, s našim se knezom dogovaraje. I da im je pitanje (= sud, po Lopašiću) podav (= pod) Sinjem a na njih pitanje da ne sida ni jedan Hrvat in, ner njih knez i suci njih. I da ima njih knez [i] suci dvakrat u godišću po Vlasih pojti, po vsih jedino gore rečenih. I da ni meju njimi oplinika zatiskom (= ovršitelja pod silu — po Lopašiću), ner što bi koga prava pravda dopitala (= dosudila)”. Slijede potankosti o postupku s globama, pa zatim: „Da ima dati vsaki stan o Jurjevoj ovna ali ovcu, a ovna prihodnika (= predvodnika), ter sir, a tko je toli ubog ter sira nima, a on vrnču (= sitniji novac, dinar veroneški) ter po-

dimni dukat; po njih zakonu 74 bolanče (= sitniji novac) tko ima kljuse i 30 brav, a tko je u božići („Boyichi“ u latinskom prijepisu — nejasno) i dva dukat ali imri = (imbrih — vrsta novca), i jeseni o Martinoj (sic!) da imaju davati po svom(?) zakonu ot svakoga kljusetu dinar, dalje katunari (= prvaci stočarskih stanova, katuna) i dvornikov'. A u Cetini da ne daju nigdar trgovine (= tržna pristojba). I da ni ot njih obišenika ni za jednu krivinu. I da više rečeni muži, vsi dobri katunari, ot svojih ljudi pol dohodak sebi da ustalaju (= zadržavaju) dukatov, kakono im je bilo za njih bivšega g[ospodi]na bana Ivaniša. I da ne more odati (= pozajmiti) Vlah Vlahu sto libar, ki sam nima sto libar. I da ne more odati najamnik (= plaćenik) ni lovas (= sluga u posebnom značenju kao namještenika) na gospodara, i Srblin da ne more odati na Vlahu, ni Vlah na Srblina. I da ni meju njimi . . . . . (nejasno) ni porotnik ni svidok, ni nitkor od njih da ni častnik; ni da je virovan mimo 4 bolanče. I da ne daju travnine na planini, ni u zimišćih, ni indi, gdi nisu davali za bana Ivaniša, kada je je nakon sebe ostavil. I da ne drže Hrvati Vlahov mimo jednoga bravara. Dalje knez Vlaški i vsi više pisani dobri muži, vsi katunari — obavezaše se „virom i dušom svojom“ držati se ovih „zakona“ — i obrnuto: knez Frankapan se njima obavezuje. — „Pisan na Klisi, miseca marča osmi na desete dan“ 1436. g.

U jednom sasvim drugom, ako i ne prostorno dalekom slučaju, određuje *urbarij Novoga* [Vinodolskog] 1653. g. dužnosti Vlahu pod jurisdikcijom Novoga: plaćati travarinu (bez navedene svote novca), ići u boj odnosno jahati oboružani (pod kaznom 12 dukata), ni prodavati ni kupovati izvan teritorija Novoga — i osim travarine plaćati od svake kuće 1 dukat (bez sumnje na godinu), a u zamjenu za oslobođenje od plaćanja desetine prevoziti (kao kirijaši, za plaću) sol, pšenicu i drugo.

Za „Vlahe“ pod jurisdikcijom Gašpara Tržačkoga po *urbariju grada Bosiljeva* u Pokuplju sjeverozapadne Hrvatske iz 1650. g. određuju se, za selo Ponikve, da tamošnji Vlasi osim podavanja kao svi ostali seljaci „moraju davati travarinu od 100 ovac po dvi“, „na gracka vrata na poredovnju (t.j. na stražu po redu) hoditi“ (poslije je to njihovo stražarenje dokinuto), „u četu, kad im se zapovi, moraju pojti“ i „kada se puške čuju, na obrambu k gradu pod vsega izgubljenje, i glave, vsak oružan i spravan potezati mora.“

Za sama *transhumanatna kretanja* ovih stočara ima također odredaba, koliko i dje se mogu zadržavati s blagom na putu do cilja. Tako napr. senjski statut (iz prve polovice 15. stolj.) određuje: „pa kad Morovlasi silaze s planine i kreću prema Gackoj, mogu na pasištima Senja ostati dva dana i isto toliko noći i isto toliko vremena kad se vraćaju na planinu; a ako ostanu dulje, podložni su kazni od 50 libara“ (= veća svota, tada od neko 50 — 60 malih denara za libru čl. 161. teksta na latinskom jeziku).

Kolikogod su ovi stočari bili pokretni, pače bar neki od njih nestalnih boravišta, s vremenom ih dokumenti bilježe kao *podložnike*, svoje vrste kmetove posjednika, vlastele, crkvenih imanja, što znači da su se s vremenom stabilizirali, stalno naseljavali. Ako je i bilo u tome kolebanja ili samovolje, različno u različnim krajevima i vremenima —

kako se to u historijskim izvorima odrezuje — završavali su se ti procesi na kraju većinom konačnim naseljnjem. Ovim procesima kretanja po vlastitim pobudama ovih stočara s privremenim ili namjeranim stalnim naseljnjem nametale su se odredbe vlastodržaca, feudalaca, posjednika vlasnika, koje se i odražavaju u nizu dokumenata. Tako napr. mletačka vlast na molbu Nelipićevih Vlaha da im dopusti stalno naseljenje (preseljenje) ne odobrava 1344. g. da se nasele po gradovima pod mletačkom vlašću, nego samo na Rabu, Hvaru i Braču. Ta zbivanja dobro ilustrira i izvor iz 1362. g. za područje oko Trogira gdje su se naselili u „fixis tentoribus et domunculis“ (u postavljenim šatorima i kolibicama), napajaju stoku „animalia et pecudes“ na posjedima Trogirana pa ovi traže od bana Nikole Zeecha da odobri da te „Morlake“ otjeraju; ban sam obilazi te uljeze stočare, utvrdi se da je velika suša s privolom Trogirana dopušta da tu mogu stoku napajati do Đurđeva, ali otada ni pasti ni napajati. — Njih međutim u ovakvu njihovu prodiranju izričito ograničavaju ili prijete strogim posljedicama izdavane odredbe — različne u različna vremena i u različnim krajevima i prilikama. Tako im jedna odredba 1357. g. brani da ne smiju pasti na gradskom području Šibenika, a druga jedna iz 1387. g. kada krbavski knezovi daju gradu Karlo bagu povlastice, brani „da nijedan vlah ili drugi bilo tko . . . se ne usudi unutar toga prostora dokumentom pobliže ograničena ostajati ili pasti stoku ili vršiti neki posao — pod kaznom 100 libara“.

Norme za moguće *stalno naseljavanje* ili bar *prihvatanje* ovih stočara u nekom području mogu se uočavati ne toliko po općim izričitim odredbama kao u nekim statutima, napose po dinarskoj pozadini Jadrana, nego i po odredbama gotovo negativnog značaja, koje se odnose na vlastelu i veće zemljoposjednike. Tako se normira raspolaganje čitavim grupama ovih stočara, pa napr. dokument iz 1344. g. bilježi, kako Grgur Kurjaković drži „duos catunos Morolacorum“ i da ih treba vratiti Ivanu Nelipiću. A 1484. g. u dokumentu pisanu u Kninu, odobrava ban Matija Gereb Ivanu Kučiću (očito tadašnjem veleposjedniku) da može sve „Volahos“ („Vlachones“) došli odakle mu drago, ispod Turaka ili Mlečana ili odrugud, naseliti na svoje posjede i osloboditi ih „ab omnibus censibus, taxis, seruiciis“, kojima su bili prije opterećeni G. 1415. mletački senat dopušta da vlastela naseljuju Vlahe po šibenskom kotaru, jer je opustošen (i Šibenski statut ima to isto, ali uz pristanak gradskoga kneza i rektora). Oko 1465. g. Knez Ivan Frankapan naseljuje ih na otoku Krku (na prostoru kod Omišlja, zvanu Kras); o tamošnjem još ranijem naseljavanju Vlaha, bez sumnje po knezovima Frankapanima, svjedoči dokument iz 1321. g., gdje se na istom otoku kod Dobrinja bilježe „zemlje . . . vlaške“ — jamačno već prije te godine naseljenih došljaka stočara.

Nešto slično gornjim slučajevima (uvjetnoga) naseljavanja pokazuje i listina bana Jurja Zrinskoga iz 1624. g. iz Rakovca kod Karlovca „dopuščajući to im [Vlasima], da imaju slobodno pri našem imanju Rakovcu hiže načinjati z tim modušem, gda godi nam bude na put poiti, i kada ih obnajdemo, budu morali dati od vsake hiže po jednoga pešca

do desetoga leta, a kako deseto leto pride, od vsake hiže četiri dukata čez leto k našem Rakovskom u imanju.”

Kako su ovi stočari bili od pamtivijeka iskusni u svakom stočarskom poslu, dobro su dolazili domaćim starosjediocima, posjednicima i veleposjednicima i crkvenim imanjima pa se može iz historijskih izvora vidjeti, kako su ih na svojim imanjima *rado primali i naseljavali kao pastire, ovčare, stočare* — uz određene uvjete. Bit će da je to pače preotelo maha pa su neki posjednici jamačno i pretjerali u broju tako uposlenih „Vlaha”. To se bar razabira iz nekoliko dokumenata, kojima tadašnje vlasti (vlastodršci) strogo ograničavaju takvim posjednicima broj tako uposlenih „Vlaha”, bez sumnje s familijama, na samo jednoga. Već prikazani „zakon” Vlaha cetinskih 1436. g. određuje „da ne drže Hrvati Vlahov mimo jednoga bravara”. S tim se slaže, što 1470. g. i knez Martin Frankapan daruje samostanu sv. Marije na Ospu kod Novoga Vinodolskog „jednoga Vlaha . . . za kmeta njim i za pastira za svu penu i celu službu” a dvije godine prije 1468. isto tako jednoga Vlaha crkvi u Crkvenici. A u Poljičkom statutu (u čl. 25) stoji, da „primite poličane vsi općeno, . . . da niedan poličanin ne more držati Vlaha u Policij ni na poličkom, odlože tko ga more držati na svom i o svom, odlože dobre vole na čemu bi stati” (tekst, koji se datira u prvu polovicu 15. stolj.).

Razumljivo je, da su često osjetljiva ograničavanja njihovih kretanja, naseljavanja i njihova stočarenja (napose s obzirom na paše i vode) izazivala njihovo *negodovanje, otpor pa kršenje takvih odredaba*. A kraj dosta ratoborne naravi ovih stočara — kao i stočara općenito — nalaze sukobi s njima, napadaji, krađe i druge štete dosta odraza u dokumentima. Tako se napr. 1383. bilježe oko Šibenika zulumi od strane Vlaha Nelipićevih i kraljičinih (kraljice ugarske Jelisave); iste godine brani šibensko vijeće da se Vlasi naseljuju za obradbu zemlje Šibenčanima i nitko ne jamči za Vlaha obzirom na novac; a 1448. g. sklapa šibenska općina ugovor s Blažem, glavarom „Morlaka” o štetama, krađama Morlaka; 1468. g. tuže se Omišljani na Vlahe, koje je Ivan Frankapan bio naselio „na Krasu, kadi se zove Orlec”; 1609. i 1613. g. ponavljaju se optužbe na Vlahe u Modrušu, Gomirju, Liču, da su zlikovci, kradljivci, počinjavaju razbojstva; 1640. i 1668. g. morali su zbog takvih nedjela odseliti iz Vitunja kod Ogulina čak u Garešnicu (u Slavoniji); uz ovakve pritužbe zbog nedjela pojavljuju se i političke optužbe — 1603. g. da su neki od njih turske uhode a 1701. da šuruju s Francuzima.

Što historijski izvori pokazuju negativno o ovim stočarima, bit će jamačno samo jedna strana — to su često svjedočanstva oštećenih ili napadanih pojedinaca ili starosjedilačkoga stanovništva uopće, općina i sl. Da su međutim znali biti i cijenjeni i pohvaljeni, i za to ima izričitih svjedočanstava sa ovoga prostora — kao ono iz 1436. g., kada se za cetinske Vlahe bilježi, da su „počteni i dobri muži, bivše virne i prave sluge bana Ivaniša Ivanovića, usij dobri Vlasi . . .” ili 1433. g., kada se spominju „dobri Vlasi v Hrvatih” ako se i nastavlja tu, očito misleći i na drukčije njihovo držanje, „. . . da nijedan Vlah i s nami naš brat

hrvatskih Vlohov ne ima rečenomu imanju (to je bilo imanje crkve sv. Ivana u Lici) nijednoga zla činiti.”

Dosad poznati i pristupni izvori s podacima, iznesenima u izboru u ovom prikazu, ne odviše brojni, pokazuju na ovom prostoru znatnu neujednačenost. Vlasti, vlastodršci, feudalni gospodari pa i drugi veliki i veći posjednici zemalja često se rukovode svojim lokalnim ili regionalnim potrebama pa se tako vide značajne regionalne razlike u normiranju ako se radi i o istim odnosima s Vlasima, njihovim pravima ili dužnostima, a u isto vrijeme. A mogu se pratiti donekle i promjene u takvim odnosima i normama kroz dulje vrijeme a na istom teritoriju. Tako je donekle drukčije onim stočarima-Vlasima, koji su pod jurisdikcijom vlasteoskih rodova (Frankapana, Zrinskih i dr.) nego onima, koji su pod vlašću pojedinaca posjednika (i R. Lopašić ih naziva „privatni”); a katkada se i sami vlastodršci među sobom prepiru, da li da se Vlasima dadu neke povlastice ili ne — napr. 1599. g. između biskupa zagrebačkog i kralja Rudolfa, pa Matije Korvina odnosno nadvojvode Ferdinanda, koji to davanje povlastica 1614. g. odbija.

Koliko se može uočiti iz svih ovdje navođenih i daljih još podataka u historijskim izvorima, u kojima se ponavljaju slične pojedinosti o kretanjima i položaju ovih stočara, o uvjetima života i gospodarskog opstanka, putovi njihovih sudbina na ovdje obuhvaćenom prostoru sjeverozapadnoga Balkana nisu bili svugdje i svagda ni jednaki, ni bez tegoba. Gonjeni često nemilom sudbinom nepostojanih, lotalica, već po svojem tisućljetnom urođenom tradicijskom načinu života, gospodarenja i uvelike autarkičnim zadovoljavanjem životnih potreba pa ukorijenjenim osebnim mentalitetom, potiskivani i ugrožavani s jedne strane Osmanlijama i njihovim saveznicima, sa druge strane pod pritiskom feudalaca po zemljama, kuda su se kretali odnosno s vremenom naseljavali, izazivajući svojim nepisanim pravom korištenja pašnjaka i pitkih voda pa često nepoželjnim useljavanjem među starosjedilačko stanovništvo njegovo negodovanje i otpor — nisu ovi stočari bili nesumnjivo u nimalo zavidnu položaju — ako to i nije bilo svagdje ovdje i svagda u prošlosti jednako.

Važniji izvori

- Hrvatski urbari (Urbaria lingua croatica conscripta). Sv. I. Monum. histor. jurid. Slavorum meridionalium, vol. V., Zagreb 1894.
- Jagić V., Privilegia einiger dalmatinischer „Vlachen” aus dem J. 1436. Archiv f. slav. Philologie XIV, Berlin 1892.
- Jireček K., Die Wlachen und Maurowlachen in den Denkmälern von Ragusa, Sitzber. d. kgl. böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften, Prag 1879.
- Kadlec K., Valaši a valašské právo, Praha 1916.
- Klaić Vj. Vlasi u Hrvatskoj u 14. i 15. stoljeću, Obzor X, Zagreb 1880, od 9. VIII.
- Klaić Vj., Srbi i Vlasi 1538 u Hrvatskoj, Hrvat 1924, Zagreb 1924, br. 1391.
- Kukuljević-Sakcinski I., Acta croatica, Zagreb 1863.
- Kukuljević-Sakcinski I., Jura regni Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae I, Zagreb 1861.

- Laszowski E., Prilog za povijest Vlaha u Dalmaciji, Vjesnik zem. arhiva XVI, Zagreb 1914.
- Mažuranić VI., Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, Zagreb 1908—1928.
- Miklosich F., Über die Wanderungen der Rumunen in den dalmatinischen Alpen und den Karpaten. Denkschriften der Wiener Akademie der Wissenschaften, Wien 1879.
- Patsch K., Die Lika in römischer Zeit, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abt. I, Wien 1900.
- Spomenci hrvatske krajine, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium. Skupio i uredio R. Lopašić, I — III, Zagreb 1884—1889.
- Statut grada Senja, s uvodom Ivana Mažuranića, Arhiv za povjestnicu jugoslavjansku III, Zagreb 1854.
- Stošić K., Vlasi — šibenski — odnosi s vlasnicima od srednjega vijeka do početka 18. stoljeća, Hrvatska straža 8, Zagreb 1936, br. 95.

VIEHZUCHTER-WLACHEN IM NORDWESTLICHEN KROATIEN NACH BEHÖRDLICHEN VERORDNUNGEN ÜBER IHRE WANDERUNGEN UND VERPFLICHTUNGEN

Zusammenfassung

Auf dem nordwestlichen Gebiet des Balkans, im grossen und ganzen des damaligen Kroatiens, bieten die historischen Quellen kaum genügend Material für eine allseitige systematische Darstellung der Pflichten und Rechte sowie der Regelung der Wanderungen der ausgesprochenen Viehzüchter dieses Gebietes. Diese stellen in geringerem Ausmass die altansässige Bevölkerung desselben einerseits dar, die im Laufe mehrerer Jahrhunderte einwandernden Viehzüchter aus dem Inneren der Balkanhalbinsel andererseits (die man vorwiegend als „Wlachen“ bezeichnet). Es ist aus den Quellen nicht immer ersichtlich, ob es sich um in Dorf oder Streusiedlungen lebende transhumante Viehzüchter oder um Halbnomaden handelt — beides ist in der weiter zurückliegenden Vergangenheit grundsätzlich möglich. — Doch abgesehen davon ist es aus den oft dürftigen Angaben der Quellen kaum möglich, ein einheitlicheres bzw. klareres Bild über die hauptsächlichsten Abgaben, Verpflichtungen und Rechte sowie die Wanderungsmöglichkeiten dieser Viehzüchter zu gewinnen. Sõ gehen z. B. die Vorordnungen bezüglich einer fast überall auftretender Überlieferung manchmal weitgehend auseinander: bezüglich der Weidegebühr (travarina, travnina), sowohl was ihren Wert bzw. Summe als auch was die Verpflichtung zur Abgabe der Weidegebühr anlangt (wobei z. B. die Wlachen im Gebiet der Cetina insoweit privilegiert waren, dass sie von dieser Gebühr befreit waren, wogegen die Wlachen im Gebiet von Bosiljevo ausnahmslos verpflichtet waren als Weidegebühr 2 Schafe von jedem Hundert abzugeben — um nur diese zwei entgegengesetzte Fälle anzuführen).

Andererseits sind auch die Verordnungen bezüglich der Weidegänge transhumanter Viehzüchter oft unterschiedlich (indem z. B. für die „Morovlachi“ auf dem Gebiet von Senj galt, dass sie während des som-

merlichen Almauftriebs sowie des herbstlichen Almatriebs sich nur 2 Tage und Nächte auf einer Zwischenstation aufhalten dürfen und für die Transhumanz anderer hiesiger Viehzüchter andere, bald günstigere, bald strengere Verordnungen galten).

Ob bezüglich der Verpflichtungen und Rechte dieser Viehzüchter gegenüber den jeweiligen Obrigkeiten, den feudalen Herren und Grosgrundbesitzern wenigstens einige Regelmässigkeit auf bestimmten grösseren Territorien bzw. innerhalb bestimmter Zeitabschnitte sich erarbeiten lassen werden, was nicht belanglos wäre, dies könnten künftige eingehende Nachforschungen zeigen.

Драгослав АНТОНИЈЕВИЋ
Београд
Југославија

ОСНОВНА ОБЕЛЕЖЈА НОМАДСКИХ СТОЧАРСКИХ КРЕТАЊА У СВЕТЛУ ОБИЧАЈНОГ ПРАВА И ПОЗИТИВНОГ ЗАКОНОДАВСТВА

Да бисмо боље разумели наше централно питање о номадским сточарским кретањима посматрајући их кроз призму обичајног права и писаних законских прописа, требало би најпре нешто рећи о самим тим кретањима и начину номадског привређивања.

1.

Јован Цвијић је с правом истицао да у сточарском животу на Балканском полуострву од највећег значаја су кретања на испаше, а њих је фиксирао као сточарско спуштање када пастири са стадима силазе са планине у жупне пределе и сточарска пењања када се враћају на планину.¹

Та кретања по нама, зависе пре свега од саме технике сточарења којим се номади или полуномади баве тј. од потребе њихових стада од којих су апсолутно зависни.

Стока се размножавала и њен број је временом растао. Великим стадима су потребни широки простори што захтева да се с њима мора ићи у потрагу за пашом, водећи рачуна о чињеници да велики пашњаци нису у свим крајевима Балканског полуострва бројни и богати. Због тога су сама померања постала номадска код Саракачана, Карагуна, Аромуна и других сточара. Никада, сем пуком подударношћу њихове групе нису унапред знале где ће се настанити приликом њиховог наредног померања. Њихова кретања одређивала је расположивост пашњака.²

У том процесу ништа не допушта да се каже како су поменути балкански сточари номади из „склоности“. Детерминизам који овде

¹ Јован Цвијић, Балканско полуострво, Београд 1966, 216.

² Georges V. Kavadias, *Pasteurs-nomades Méditerranéens, Les Saracatsans de Grèce*, Paris 1965, 20.

дејствује тако је јасан да је потпуно бескорисно тражити неки други, нарочито у домену психологије група, или се позивати на један непрецизан појам као што је „етничка склоност“ који може само да замагли проблем. Заиста је чудно да изванредан број теоретичара верују у ту склоност номада, који постаје сточар само зато што је најпре номад, а против којих усталом с правом, дижу глас Кавадиас и неки други аутори, који проповедају стару истину коју је још давно исказао Аристотел „Човек је номад зато што је сточар“.³

Цвијић је као најважније сточарске миграције узео оне у централним и јужним деловима Балканског полуострва јужно од Шарпланине и Балкана, на Пинду, македонским планинама и Родопама. У овим сточарским кретањима учествују највише Аромунци, Саракачани, мање Арбанаси и Словени, изузетак чине Мијаци који су с јесени редовно са стоком силазили у приморје.⁴

За време лета номади су на високим планинама на северу од Старе планине у Србији и Бугарској до пелопонеских планина. Долазили су и до Копаоника и Гоча на северозападу. С јесени крећу са стадима на зимске испаше. Једни иду на Јадранско приморје, у Мусакију или у приморје Егејског мора на простору Артанског приморја. Други одлазе у жупне котлине око Бевџелије, Сереза и око Марице.⁵

Сточари Малисорских племена и Миридита спуштали су се са Проклетија у приморје између Скадарског језера и Љеша.⁶ Нарочито су била развијена сточарска кретања на бугарским планинама: Балкану, Средњој Гори, Рили и Родопама, одакле су арумунски сточари почетком јесени силазили на Доњодунавску плочу, а други у суббалканске котлине или равнице Марице и Трачко-македонско приморје.⁷

Питање сточарских кретања имплицира једно друго крупно питање, у чему је суштина номадске сточарске привреде?

Ова привреда је затворена привреда. Не губимо из вида да су како етнографија тако и историја показале да ни једна позната привреда није апсолутно затворена. Размене постоје свуда. Међутим, извесно је да су сточари номади могли да подмире све своје потребе не обраћајући се околном друштву, бар за извесно време. Млеко и млечни производи, потпуна и богата храна, могу да их исхране. Сектор израда-прерада може да функционише стално или скоро стално, а да не буде потребно ступати у контакт са спољашњим светом. Удео и врста добара и услуга које они трансакцијом чине у поређењу с могућностима које произилазе из њихове сопствене средине, показују да би они могли да их се одрекну а да њихов живот не буде поремећен. Те чињенице или осигуравају аутархију и пружају могућност да избегну било какву размену ако те околности

³ Ibid.

⁴ Јован Цвијић, *op cit.*, 216.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid., 218.

⁷ Ibid.

изискују. Израз „затворена привреда,, треба дакле да се схвати у овом тачном смислу.⁸

На другом месту, привреда тих сточара је специјализована привреда. Она се заснива на једној јединој производној делатности, што не може да повуче за собом извесне последице. Када услови обављања сточарства постану неповољни (болест, пљачка и сл.) пропаст је неизбежна. Но, ако је рецимо целингат код Саракачана као благајна за финансирање у стању да помогне у тој ситуацији, проширена породица доноси са своје стране ефикасну помоћ. Сви сродници који нису погођени том невољом морају понудити стоку пострадалима да би ови могли да обнове своја стада, и тако се незгоде специјализације претварају у стимулусе солидарности и сарадње. Исти пример солидарности налазимо и код сточара Мијака у Македонији. Али, ако се те мере покажу да нису спроводљиве и да су недовољне, остаје само распад породице и целингата и ступање њихових чланова у целингате који нису настрадали.⁹

Трећи принцип те привреде састоји се у томе што она мора да обезбеди опстанак сточарима номадима и у датом случају да им донесе значајан социјални престиж. Спекулација и ризик, својствени сваком трговачком подухвату, за који је добит циљ по себи, њој су непознати.¹⁰

С монетарног становишта, та привреда зна за двојни систем. Нема новчаног оптицаја у оквиру проширене породице и целингата. Сва давања која старешина одобри својим поданицима врше се у натури. У целингату новац се јавља тек у тренутку када се завршава сезонско пословање и када целингат распоређује учесницима њихов удео у приходе задруге. Напротив он задобија пуну важност када су у питању односи са спољним светом (куповина, узимање пашњака под закуп итд.).¹¹

На петом месту ваља истаћи чињеницу да је номадска сточарска привреда, привреда сарадње у том смислу што тежи укидању индивидуализма и конкуренције које њене претпоставке и њене диспозиције апсолутно дефаворизују: најпре социјетарни облик експлоатације рада, јер ако би свако од сарадника покушао да иде сопственим путем, сарадња би истог трена престала да постоји, непостојање специјалних социо-професионалних група могућних жаришта антагонизма и такмичења, централизовано руководство у рукама једне једине личности што не пружа никакве шансе развоју индивидуалних иницијатива, снажна организација и режим сувластништва.¹²

Најзад шести и последњи принцип ове привреде, који веома много открива сам начин живота — све активности које су везане за „стицање“ у правом смислу речи поверене су мушкарцима. Напро-

⁸ G. B. Kavadias, op. cit., 191.

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid., 192.

¹² Ibid.

тив, у свим случајевима, где је у питању „потрошња“ активност је поверена женама.¹³

За наше сагледавање овог сложеног питања карактеристична су два мишљења. Једно, антрополошко, посебно америчке културолошке школе, које покушава да оригиналност номадско-сточарске привреде и друштва у целини дефинише вредношћу и еминентношћу које се придају стоци у социјалним релацијама и у духу сточара. Већ 1926 године у низу чланака посвећеним пастирским друштвима Херскович је објаснио вољу сточара да поседују огромна стада, тоталном нерационалношћу услед њиховог одбијања да се одвоје од своје старе стокe.¹⁴

Друго мишљење дали су енглески и амерички еколози врло одлучно критикујући прво гледиште и није им било тешко да покажу да се понашање сточара, напротив, покорава рационалности која је уписана у стварне услове њихове производње. Ако сточар чува стару стоку, слабо продуктивну, то је зато што је емпирички доказан феномен имунизације и што зна да ће му те животиње омогућити да поново образује своје стадо у случају епидемије.¹⁵

При свем том ово друго еколошко, тачније речено економистичко мишљење остаје исто тако незадовољавајуће као и културолошко. Покушаћемо да изнесемо другачија размишљања у вези са постављеним питањем, а која се донекле слажу са закључцима до којих је у Француској дошао Пјер Бонте проучавајући сточаре-номаде у светским размерама.

Дакле, сточарска номадска заједница се најпре састоји од јединствених аутономних задружно-родовских јединица прво у самој производњи, а које имају подједнака права над заједничким ресурсима регулишући у томе своје односе *неписаним обичајним правом*. То право заснива паралелну репродукцију свих тих јединица и њихових односа који их уједињују. Ова констатација омогућава нам да дођемо до закључка да оквир материјалног живота балканских номадских сточара не могу се одвајати од друштвених услова производње, и да стварну аутономију сточарских друштава (које неки негирају безразложно) треба мерити по њиховим капацитетима репродукције, а не по условима непосредне производње. У томе је чини нам се и сва оригиналност сточарских номадских друштава и кључ њихове могуће еволуције према сеоским седентерним заједницама¹⁶.

Проблем који се поставља према Бонтеу треба да добије нову формулацију и отвори даља испитивања на линији, какав је историјски капацитет двају начина друштвено-економске организације, номадске и седентерне? Међутим, ова питања за сада излази из оквира наше теме.

¹³ Ibid.

¹⁴ Pierre Bonte, *Les civilisations nomades*, La Recherche 53, Paris 1975.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

2.

Основна теза од које полазимо у разматрању постављеног проблема је да скоро кроз сва историјска раздобља правним режимом сточара номада доминира *двојство*. Наиме, сточарска друштва су примењивала два скупа правила правног карактера. Један који је њихово сопствено дело — тзв. *обичјно право* у правом смислу, и друго, које је произишало из околног друштва и држава у које су се стицајем нужности номадске сточарске заједнице налазиле у сталном кретању и потрази за испашама. Та двојност у основи одражава односе социолошког карактера који постоје између сточарских и несточарских друштава, а која се уклапају у глобална друштва дотичне земље и државе на чијој се територији тренутно налазе.¹⁷

У праисторијско доба позитивног законодавства нема јер не постоје организоване државе, али зато постоје прописи обичајног права. На основу рецентног етнографског материјала прикупљеног од балканских сточара поређењем се могу издвојити прописи којима су се регулисала сточарска кретања и закључити да њихови корени сежу у давна времена.

У античко доба познати су нам прописи позитивног законодавства римског царства у југоисточној Европи, који су примењивани и којима су се регулисала сточарска кретања. Међутим, стари римски правници стављају обичајно право (*consuetudo mores majorum*) управо упоредо с писаним правом и постојећим законима. Главни римски правник *Salvius Julianus* у 96 књизи својих пандекта између осталог каже: „Старе навике и обичаји с правом се могу сматрати законом, а то је право које се зове обичајним правом. Ни сами закони не руководе нама ни из каквих разлога, него само зато што су од народа прихваћени, па отуда и оно што представља неписано народно искуство (обичаји-навике) сви радо прихватају. Што је нарочито важно народ би гласањем изразио своју вољу да ли је за постојеће стање ствари, или за оно што је традиција и пракса потврдила. Због тога је шта више као исправно прихваћено да се закони укидају не само одлуком законодаваца него и прећутним слагањем свих који су на путу да их забораве.“¹⁸

За стада оваца постојао је у Италији већ у најраније време тзв. „пастирски друм“. Као, тиха, травна река, каже један италијански песник, пружа се „*tratturo*“ преко земље. Најмање десет, али и 200—300 м. широка трака тог пастирског друма одмотава се преко брда и долина у правој линији од Апенина до Апулског Мора. По њему само расте трава, на њему не сме да се подигне никаква кућа, никакав ашов, никакав плут не сме да засече ту земљу која је од памтивека била резервисана за пастире, да могу неометано да пролазе свој далеки пут и да напасају своје овце. У Абрџима државни надзорници „*guardie trattorie*“, пазе на то да нико сем пастира не дотакне тај пут. И на

¹⁷ G. B. Kavadias, op. cit.

¹⁸ Valtazar Bogišić, O važnosti sakupljanja narodnijeh pravnijeh običaja kod Slavena, Književnik II, Zagreb 1866, 2.

Сицилији има таквих друмова за пастирска лутања који воде са брегова на море. Они су већином широки 30 м. и ту се називају „trazzera“.¹⁹

Што се права тиче Грци су сасвим друкчији били него Римљани. Они расправљају своје правне размирице *ex aequo et bono* као и Словени. Особито приватно право Грци су заснивали на самим обичајима народним. И у њиховим најзнаменитијим законодавствима налазимо тај исти значај, тј. у много чему поправљено обичајно право.²⁰

Средњевековно државно законодавство и прописи обичајног права о сезонским кретањима номадских сточара у Византији, Бугарској, Србији, Хрватској, Угарској, Пољској, Чешкој и Румунији, представљају изразиту афирмацију двојства. Уз то треба додати да се са Хугом оснивачем историјско-правне школе, Савињијем, Пучем и Богишићем дошло до закључка да су писани закони у средњевековно доба већим делом кодифицирани народно правни обичаји.²¹ Као потврда овог мишљења наводи се и Душанов Законик, затим најстарији словенски законик Правда Рускаја кнеза Јарослава из 1016—1020 године, који је с малим изузетком писмени кодекс обичајног права северних словенских племена, затим, *leges barbarorum* франачког доба, *Sachsenspiegel* и *Schwabenspiegel* који садрже германско народно обичајно право.²²

Стојан Новаковић је такође упозоравао на особиту сличност међу појединостима правних народних обичаја и међу византијским законодавством.²³

Законски прописи о кретањима сточара у балканским земљама за време турске власти од 15—19 века су у смислу Шеријата признавали примесу обичајног права. То се може видети у разним турским правним споменицима: канунима, ферменима, бератима и другим, у којима има спомена о сточарским обичајима.²⁴ Ми смо такође утврдили да је примена обичајног права код Саракачана у Епиру за време отоманског царства била веома широка, а може се рећи и одлучујућа. У науци је утврђено, да су обичаји балканских народа кроз пет векова турске владавине сачували не мало ствари онакве какве су биле у обичају за време византијског царства и средњег века, „тим пре, што су Турци у суштини веома мало утицали на мењање тих обичаја. Чување обичаја уопште припада у главне карактеристичне знаке турске управе“.²⁵

Деветнаести век је нарочито интересантан због продора капиталистичких привредних односа и њиховог негативног односа на номадска сточарска кретања у југоисточној Европи. Распад отоманског цар-

¹⁹ Hannsferdinand Döbler, *Jäger, Hirten, Bauern, Bertelsmann Kunstverlag* 1971, 177.

²⁰ Valtazar Bogišić, *op. cit.*, 4.

²¹ *Ibid.*, 3.

²² *Ibid.*, 5.

²³ Стојан Новаковић, *Римско-византијско право и народни правни обичаји*, Годишњица Николе Чупића IX, Београд 1887, 228.

²⁴ Мехмед Беговић, *О адетима*, 189. (сепарат)

²⁵ Стојан Новаковић, *Параспор*, Годишњица Николе Чупића XXVI, Београд 1907, 191.

ства и појава националних држава, мењају начин номадских сточарских кретања као и законске прописе и обичајно право о њима.

3.

Извори обичајног права код балканских сточара према многим теоретичарима су: сам обичај, правичност и здрав разум. Међутим, иако има искључиво правних обичаја који се као такви могу идентификовати, има и других поливалентних чији се правни аспекти мешају с осталим аспектима. Друго, здрав разум и правичност представљају резултанте чије компоненте произилазе истовремено из правних, моралних, религиозних, митских или рационалних судова — укратко из читавог сточарског културног система који у том тренутку узима на себе правну квалификацију и функцију.²⁶

Жаришта права су породична задруга, целингат, сточарска заједница у целини, арбитри и појединци. Под појмом „жаришта“ подразумевамо колективе и појединце чија се активност показује стваралачком у погледу правних чињеница (изрицање правила којих се треба придржавати, јурисдикција, санкција, принуда). Гледано под углом законодавства најзначајније од тих жаришта јесте проширена породица (задруга), јер од ње потичу сва правила која се тичу породичног живот, друштвене организације, режима својине и начина економског искоришћавања.²⁷

Целингат, стан, катун, развијају особену зону законодавне активности и ограничавају се на односе између ових заједница и учесника односно њихових чланова. За све остало они се позивају на регламентацију проширене породице-задруге.²⁸ Сточарско номадско друштво тј. заједница као општи оквир само подржава то правило и утиче на њихову природу, али оно само их не доноси.²⁹

Арбитри као законодавци уживају аутономију која је само привидна, пошто правила која они примењују морају бити у сагласности с правном регламентацијом уопште где проширена породица-задруга игра улогу од првенствене важности као и са културним системом сточарске заједнице који је, у крајњој линији, нарочито дело тог типа породице.³⁰

Ти групни облици стварају општа правила, успостављајући обичај и издајући спонтана и „ad hoc“ правила за непредвиђене случајеве, док арбитри заводе, увек у својству законодавства правила индивидуализована, спонтана и „ad hoc“. Појединци не учествују у законодавној функцији.³¹

За илустрацију нека нам послуже Саракачани и Цинцари који како смо утврдили, више воле да се заштите унапред од сваког по-

²⁶ G. B. Kavadias, op. cit., 223.

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid.

ремећаја погодним и превентивним одржавањем свог права, него да морају да отклањају експлозивне и опасне ситуације. Међутим, када се ове упркос свему јаве, они не оклевају да приступе њиховом сузбијању, обраћајући се строгости и, већ према природи поремећаја, санкцијама казненог карактера које се одређују и телесно.³²

Дакле, као што смо показали, произлазећи из колективних жаришта, обичајном праву исто тако намећу колективни агенси који су само та жаришта у случајевима када су јурисдикција и њено извршење повезани јединкама — мандаторима колектива који им признају атрибуцију, функције и ефикасност.³³

Иако је обичајно право присно повезано с осталим друштвеним регламентацијама, оно ипак чува своју аутономију. Па иако изложено утицају магијско-религиозних веровања, нарочито када се манифестује као спонтано, оно јасно задржава свој рационални карактер. Не укидајући права и одговорност појединаца, оно фаворизује колектив и сарадњу, а дефаворизује индивидуализам. Индивидуална права постоје само уколико су у складу с колективним и у зависности од њега.³⁴

Можемо закључити да обичајно право у балканских номада сточара узимамо као сложену целину у којој постоји такође сложен систем обичајно-правних норми. Свака норма може да представља мозаик података који некада варирају у зависности од сродничке и етничке припадности самих сточара. Само ћемо таксативно поменути, не улазећи и тумачење сваког појма, најважније моменте за време номадских сточарских кретања који се регулишу обичајним правом: организација кретања сточара, време издига, путевни кретања, места одмарања, одредбе о унутрашњем реду за време кретања, казнене одредбе о унутрашњем реду за време кретања, казнене одредбе против напада на сточаре у кретању, ред у целинату, заштита од разбојника и дивљих звери, прописи о кретањима на самим пашњацима за време испаше, а нарочито строге норме приликом спуштања у жупе на зимске испаше, итд.

4.

Што се тиче писаних законских прописа у вези са номадским сточарским кретањима, можемо рећи, да су углавном имали за циљ да обезбеде и пруже одговарајуће привилегије углавном повлашћеним класама. Рецимо, средњовековни закони су успешно осигуравали власти феудалне повластице. Упадљиво је, барем што се тиче средњовековних законских прописа да, прописи који се тичу самих сточарских кретања, организације сточарског живота и обичаја световних људи су сасвим недовољни и штурни или скоро не дирнути. Поменућемо неке већ добро познате одредбе које се односе на сточарска

³² Ibid., 225.

³³ Ibid., 235.

³⁴ Ibid.

кретања, коришћење путева, одморишта и обавеза према становништву куда су номади пролазили при кретању на зимске односно летње испаше. Познати и толико пута цитирани 82 члан Душанова Закона прецизира, да када у једном селу падну на одмор влашки или арбанашки пастири, други који за њима иду, да се не одмарају у томе истом селу. Ако ли би ко силом пао на одмор да плати потку и оно што је спасао.³⁵

Као што је познато потка је новчана глоба која је за сточаре била одређена дупло и то 100 перпера уместо 50 перпера. Исто тако и Лесновска хрисовуља прецизира да ко од сточара падне у селу на зимовиште да мора платити цркви св. Арханђела по закону.³⁶ Душанова хрисовуља дата цркви цв. Николе у Пчињи 1353 истиче: „Власи који утоне зиме добитак на земљу на црковну у зимиште да дају цркви травнину по закону, покажде и Србља“.³⁷

5.

Планински сточарски номадизам Балканског полуострва са својим интензивним и сталним сезонским миграцијама, био је кроз скоро сва историјска раздобља, као што смо то покушали у најсажетијем виду да покажемо, суочен са феноменом *двојства* у решавању својих егзистенцијалних питања. То двојство се огледало у константној и врло консеквентној употреби традиционалног обичајног права у решавању и регулсању не само њихових кретања, него и читавог начина живота и понашања, а у исто време скоро упоредо трпећи стални притисак писаних законских прописа под чији су удар долазили на својим сточарским кретањима. Требало је много вештине, умешности сналажљивости да се противречности на дугим путовањима савладају како не би дошло до експесних појава каквих је познато у балканском номадизму. Наравно, све је лакше било онда ако би се писани прописи у својим захтевима и тежњама поклапали или били слични нормама неписаног обичајног права.

На крају можемо истаћи и чињеницу, да номадска сточарска друштва неприхваћена у својој физичкој егзистенцији од стране историје и лишена од стране неких историчара статуса цивилизације, с пуним учешћем губе престиж и повлаче се пред новим подацима археологије и етнологије. Најновија изучавања, нарочито она која су обавили француски научници, откривају да номадска друштва у која убрајају и *балканске номадске сточаре*, представљају сасвим оригиналан пут у развиту људског друштва, а њихови посебни облици економске и социјалне организације често допуштају да дођу врло успешно до симбиозе са земљорадничким или градским друштвима³⁸,

³⁵ Ст. Новаковић, Законик Стефана Душана, Београд 1898, 195.

³⁶ Стојан Новаковић, Село, Београд 1965, 41.

³⁷ Ibid., 42.

³⁸ Pierre Bonte, op. cit.,

што се изванредно потврђује и на примеру Балканских Цинцара, Аромуна и Саракачана, у шта смо се и сами уверили проучавајући их у Македонији и Грчкој.

FUNDAMENTAL FEATURES OF NOMADIC CATTLE-BREEDERS' MOVEMENTS IN THE LIGHT OF CUSTOMARY LAW AND LEGISLATION

Summary

In the introduction to his communication the author gives a short survey of sources and working methods and at the same time also a critical review of some opinions and theories on cattle breeding and on pastoral movements. Passing to a concise account of the different ways of breeding the cattle and of different kinds of pastoral movements, he states the question: whether there existed, in the Balkan Peninsula, autochthonous and free societies of nomadic cattle-breeders, independent of permanently settled societies?

The main part of the report deals with the customary law and with the rules of the positive legislation having governed seasonal movements of cattle-breeders in the Balkan Peninsula. He considers this phenomenon in various historical periods, basing himself on available sources. He enumerates, further, all legal manifestations occurring necessarily during the pastoral movements, taking as examples such notions as: time of rising with the flocks on mountain pastures, ways followed by cattle-breeders in their movements, prescriptions regulating the inner order during their movements penal rules against the attack on the cattle-breeders during their movements order in summer settlements of cattle-breeders on the mountains, protection against the robbers and wild animals, regulations concerning the movements on the pasture grounds towards the top of the mountain and the descent to winter pastures etc.

The author's fundamental thesis is that the juridical regime of nomadic and semi-nomadic cattle-breeders in the Balkan Peninsula was dominated by a duality which manifested itself also in the seasonal cattle-breeder's movements.

Liviu MARCU
Bucarest
Roumanie

FORMES TRADITIONNELLES D'ÉLEVAGE PASTORAL ET SYSTEMES D'ORGANISATION CHEZ LES VLAQUES BALKANIQUES (*seconde moitié du XIX-e siècle*)

Ancienne population romanisée de la Péninsule de Balkans,¹ les Vlaques balkaniques ont pratiqué l'élevage pastoral d'une manière tout à fait traditionnelle, représentant des stades dépassés dans les autres régions de l'Europe, aussi bien qu'au nord du Danube. On peut distinguer ainsi les suivantes formes principales:

- a) Transhumance de groupe en permanence élargi;
- b) Transhumance de groupe temporairement élargi;
- c) Transhumance de groupe restreint;
- d) Transhumance simple;
- e) L'élevage pastoral agricole avec bergerie en montagne.²

1) *La transhumance de groupe en permanence élargi* a été pratiqué par les *Sarakatsans* du Pinde qui participaient avec toute la famille aux mutations saisonniers.

Le départ des troupeaux et de la population qui les accompagnait présentait des aspects pittoresques qui n'ont pas échappé au circonspect

---

¹ Vz. sur ce problème la vaste synthèse de N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la Romanité Orientale*, 11 vol. Bucarest, 1937—1945. Cf. idem. *Histoire des Roumains de la Péninsule des Balkans* (Albanie, Macédoine, Epire, Thessalie etc), Bucarest, 1919.

² Les premières quatre formes de pâturage ont un caractère pendulaire double, tandis que la dernière représente l'élevage pendulaire simple d'après la classification proposée par N. Dunăre Cf. N. Dunăre, *L'élevage pendulaire, double* (bi-pendulaire dans les économies traditionnelles carpatiques et alpines, dans: „*L'Ethnographie*”, N. S., nos. 60—61, Paris, 1966—1967, 32—46; idem, *L'élevage pendulaire double dans la vic pastorale des pays carpatiques*, dans: VII-e Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques, Moscou, 1964, tom. XI, Moscou, 1971, 390—413; idem, *A Juhtartás, illetve pásztorokodás hagyományos típusai a rommanoknál* (Les types traditionnels de pâturage chez les Roumains), Budapest, 1964. Sur les formes de pâturage dans le sud-est de l'Europe Vz. aussi R. Vuia, *Tîpuri de păstorit la români*, sec.

voyageur de la première moitié du siècle passé qui a été F. Pouqueville: „Les troupeaux grimpent en colonnes ondoyantes sur le flanc des montagnes; le bruit des sonnettes de boucs et des béliers, les cris des animaux de toute espèce, des voix confuses, annoncent, accompagnent et suivent la longue file des émigrants du Pinde, qui reverse sa population d'été sur les plaines de la Macédoine. Vieillards, adolescents, hommes, filles, vêtues comme l'étaient anciennement les vierges de Sparte, les mères chargées du berceau du nouveau-né, qu'elles portent en havresac sur leurs épouses, marchent entourés des animaux domestiques, de chevaux robustes et de moutons chargés de bagages, sur lesquels chante le coq, horloge des cabanes, qui annonce les veilles de nuit; tous brillants de santé, rayonnants d'espérance, vont chercher l'abondance et un climat plus doux sous les tentes, et la plus grande partie dans les villages où ils ont leurs demeurs d'hiver”.³

Dans le cadre de la transhumance de groupe en permanence élargi, les bagages étaient transportés par les moutons, l'habitation était en été aussi bien qu'en hiver la hutte conique (*căliva*) ou la tente pyramidale.

2) La transhumance de groupe temporairement élargi était habitée chez quelques groupes de Vlaques d'Albanie (*Firșeroți*) qui partaient en été avec leurs familles pour la montagne, tandis que pendant l'hiver les femmes restaient dans les villages situés près de ces montagnes et seulement les hommes partaient pour la plaine: „(Inf. V. T., 63 ans, orig. Koritsa, 1975) Pendant l'été ils restaient dans les montagnes d'Albanie, mais en l'hiver ils allaient en Grèce vers Katerina, près de Salonique. Ils partaient à St. Démètre en Grèce et à St. George ils revenaient en Alba-

---

XIX — începutul sec. XX. (Types d'élevage pastoral chez les Roumains, XIX-e siècle — commencement du XX-e siècle), Bucarest, 1964; I. Vlăduțiu, Etnografie românească (Ethnographie roumaine), Bucarest, 1973, 250—297; Tr. Herseni, Probleme de sociologie pastorală (Problèmes de sociologie pastorale), Bucarest, 1941; idem, Organisation pastorale en Roumanie, dans: „Archives pour la Science et la Réforme sociale”, Bucarest, XIII (1936), no. 1; Emm. de Martonne, La vie pastorale et la transhumance dans les Karpathes méridionales, dans: Zu Fridrich Ratzels Gedächtnis, Leipzig, 1904; K. Dobrowolski, Die Haupttypen der Hirtenwanderung in den Nordkarpaten vom XIV. bis zum XX. Jahrhundert, dans: Viehzucht und Hirtenleben in Ost- und Mitteleuropa, Budapest, 1961; B. Kopczyńska-Jaworska, La classification des types de la vie pastorale dans les Carpates, dans: VIII-th International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, September 3-rd — 10 th 1968, Tokyo — Kyoto; M. Gyóni, La transhumance des Vlaques balkaniques au moyen âge, dans: „Byzantinoslavica”, XII (1951), 29—42.

³ F. Pouqueville, Voyage de la Grèce, vol. II, Paris, 1826, 390—391. Sur les Saracatsans, vz. H. Carsten, Les Saracatsans, une tribu nomade grecque, 2 vol., Paris-Copenhague, 1925—1926; Th. Capidan, Saracacienii. Studiu asupra unei populații românești grecizate (Les Saracatsans. Etude sur une population vlaque grecisée), dans: „Dacoromania”, Cluj, IV (1924—1926), 923—959; A. Hadimichali, Saracatsani, 2 vol., Athènes, 1957; G. B. Kavadias, Pasteurs-nomades méditerranéens. Les Saracatsans de Grèce, Paris, 1965; V. Marinov, Die Schafzucht der nomadisierenden Karakatschanen in Bulgarien, dans: Viehzucht und Hirtenleben in Ost- und Mitteleuropa, I, Budapest, 1961, 147—196.

nie en faisant une mois en chemain. Ils avaient leur maison, tandis que la terre appartenait au bey".⁴

On trouve la même pratique chez quelques groupes de Vlaques du Pinde (*Grămoșteni*) aussi, soit qu'il s'agit des habitants de ces montagnes, soit des émigrants: „(Inf. G. C., 70 ans, orig. Peștera, 1975) Les montagnes <Rhodopi> étaient pleins de Grămoșteni jusqu' au 1930. Pendant l'été, ils restaient dans les montagnes, tandis que pour l'hiver ils allaient à Demotika, dans les maisons des Grecs, ou à Beletin, Kuleia ou Enikioi".⁵

La séparation saisonnière de ces deux groupes — l'un qui parte pour la plaine, l'autre qui reste dans le village — était émouvante: „La migration annuelle — dit F. Pouqueville — ... a quelque chose d'imposant et de solennel qui n'est point usité chez les autres peuplades. A une époque déterminée, qui est celle de la Saint-Démétrius les tribus réunies célèbrent une fête générale dans les bourgs d'Avdela, de Périvoli et de San-Marina, situés dans la chaîne macédonienne du Pinde. Les vieillards, après cette cérémonie, tiennent conseil et font choix de quelques familles robustes qu'on destine à passer l'hiver pour garder les demeures qu'on doit quitter. Après ces cérémonies, qui sont suivies d'adieux touchants, la population entière s'ébranle et se met en marché par sections ... On salue, par des cris prolongés, les hameaux et les demeures qu'il faut quitter; on se retourne pour apercevoir encore le toit qu'on doit revenir à la saison nouvelle, en plaignant ceux qu'on laisse à sa garde. Ainsi les cigognes, oiseaux voyageurs, s'éloignent de leurs aires, accompagnées de leurs familles nouvelles, pour s'élancer au-delà des mers, avec l'espérance de revenir, au reveil de la belle saison, habiter des lieux qu'elles abandonnent à regret, en y laissant ceux qui ne peuvent les suivre".⁶

Les sources historiques nous parlent de ce type de pâturage. Au XIII-e siècle, par exemple, on signale des femmes et des jeunes filles vlaques pénétrées sur le territoire du Mont Athos déguisées dans les vêtements de leurs maris au but de garder les troupeaux à côté des hommes.⁷

Dans les montagnes, on habitait dans les tentes ou *căliva* de forme conique ou pyramidale, les maisons étaient prises à louage seulement pour le saison hivernal.

3) *La transhumance de groupe restreint* a été pratiquée par une bonne partie de *Firșeroți* d'Albanie et par la majorité des *Aroumains*; pour la montagne aussi que pour la plaine portaient avec les bergers

⁴ Cf. Th. Capidan, *Firșeroții. Studiu lingvistic asupra românilor din Albania (Firșeroții. Étude lingvistique sur les Vlaques d'Albanie)*, Bucarest, 1931; C. N. Burileanu, *De la români din Albania (Sur les Vlaques d'Albanie)*, Bucarest, 1906; T. Papahagi, *La români din Albania (Chez les Vlaques d'Albanie)*, Bucarest, 1920.

⁵ Cf. G. Zuca, *Plecarea în ernoatic a familiilor din Samarina (Le départ pour l'hivernage des familles de Samarina)*, dans: „Lumina”, an. II (1904), no. 9, 233—235.

⁶ Pouqueville, o. c., 389—390.

⁷ Cf. M. Gyóni, *Les Vlaques du Mont Athos au début du XIII-ème siècle*, dans: „Etudes Slaves et Roumains”, I, 1948, 30—42.

seulement des jeunes hommes, tandis que les vieillards, les enfants, et les femmes restaient dans le village pendant toute l'année.⁸ Le berger vlaque ne revient à sa famille qu'une seule semaine par année pendant l'été quand les troupeaux sont à la montagne, tandis qu' en hiver il ne voit pas sa famille quatre-cinq mois entiers. La littérature populaire des Vlaques balkaniques connaît un vaste répertoire sur la thème de la femme qui déplore sa solitude et le départ de son mari.⁹

Pour l'habitat, on utilise à la montagne aussi bien qu' à la plaine la tente et la *căliva* de forme conique ou pyramidale, tandis que dans le vilage où restait les familles la maison était prise à louage pour toute l'année, quelque fois la maison étant propriété privée.

4) *La transhumance simple* était pratiquée par les bergers aroumains qui, comme les pâtres de Carpathes, partaient pendant l'été pour la montagne et en hiver pour la plaine; le reste de la population, les hommes et les femmes, restaient dans le village. Les herbages et quelquefois des monts entiers étaient pris à louage pour le saison estival.¹⁰

À la montagne et à la plaine, les bergers habitaient dans les mêmes conditions que dans les autres formes de la transhumance, tandis que dans les villages la maison était prise à louage pour toute l'année, mais plus souvent était en propriété privée.

5) *L'élevage pastoral agricole avec bergerie en montagne* (l'élevage pendulaire simple) était habitué chez les Vlaques de la Vallée de Moglena (*Mégléniști*) sous la même forme et dans les mêmes conditions qu'au nord du Danube: des causes identiques — la pratique simultanée du labourage et du pâturage — ont produit des effets identiques, parce que ces Vlaques balkaniques, à la différence des autres, ont pratiqué depuis longtemps une agriculture développée.¹¹

Par conséquence, pendant l'hiver les moutons restaient près du village dans un parc à moutons (*tîrla*), tandis que pendant l'été ils allaient dans les montagnes voisins: „(Inf. I.M., 65 ans, orig. Oșani, 1975) Pendant l'hiver <les moutons> restaient près du village dans les *tîrla* avec clôture de branchages entrelacés couverte avec fougère. Mais pendant l'été ils allaient à la montagne et là où on trouve un versant favorable on fait *strunga* [parc à brebis]. On reste ici de *Singeorgiu* [St. George] à *Sîmedru* [St. Démétrius].”

⁸ Cf. G. Weigand, *Die Aromunen, Ethnographisch-philologisch-historische Untersuchungen über das Volk der sogenannten Makedo-Romanen oder Zinzaren*, 2 vol., Leipzig, 1894—1895; Th. Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân. Studiu lingvistic* (Les Aroumains. Le dialecte aroumain. Étude linguistique), Bucarest, 1932.

⁹ P. Papahagi, *Din literatura poporană a Aromânilor* (La littérature populaire des Aroumains), I, dans: *Materialuri folkloristice*, ed. Gr. Tocilescu, tom II, Bucarest, 1900, 936—937.

¹⁰ Vz. supra, note 2. Cf. aussi Chr. Vakarelski, *Die bulgarische wandernden Hirtenhütten*, dans: „Acta Ethnographica”, V, 1956, no. 1—2, 73—75.

¹¹ Cf. G. Weigand, *Vlacho-Meglen. Eine ethnographisch-philologische Untersuchung*, Leipzig, 1892; P. Papahagi, *Megleno-românii. Studiu etnografic-filologic* (Les Mégléno-Vlaques. Étude ethnographique et philologique), Bucarest, 1902; Th. Capidan, *Meglenoromânii* (Les Mégléno-Vlaques), Bucarest, 1925.

On allait à la montagne à St. George comme dans tous les villages où on ferme les champs pour protéger la récolte et on faisait le retour à St. Démétrius quand la récolte était faite et on mettait de côté la clôture des champs.¹² Pendant l'hiver, les moutons étaient gardés par leurs propriétaires, mais à la montagne, durant l'été, ces sont les bergers qui les soignent: „(Inf. I. M., 65 ans, orig. Oșani, 1975) Ils se réunissaient plusieurs propriétaires et mettaient les moutons ensemble. A la montagne ils (les moutons) étaient apportés par les *picurari* [bergers] qui les soignent durant tout l'été.”

Ceux qui avaient peu de brebis les donnaient pour les garder à ceux qui avaient un grand troupeau. Pour l'hivernage des moutons près du village on faisait des préparatifs spéciales, en réservant dès saison estival une provision de feuilles d'arbres pour nourriture: „(Inf. S. F., 74 ans, orig. Liumnița, 1975), Quand le temps commençait à devenir mauvais, on descendait dans le village. On faisait couper des feuilles de chêne et on bâtit un feuillage de chêne (*stog*). On utilise aussi la *smă-reacă*, une sorte de pin qui vient dans ce lieu”.

La remunération des bergers était en argent et en nature: „(Inf. S. F., 74 ans, orig. Liumnița, 1975) Les bergers étaient vêtus d'un manteau en poil de chèvre (*pângeak*). Ils recevaient du fromage, de l'argent et des brebis.” L'engagement était fait pour une année, de règle à leur départ avec les troupeaux, rarement à leur retour: „(Inf. R. Z., 92 ans, orig. Oșani, 1975) On faisait l'engagement à St. George ou à St. Démétrius pour une année entière, avec de l'argent, des vêtements, des sandales des paysans et des agneaux. Ils restaient tout l'été en montagne à la *tirila* et dans *bordei* [abris à demi-foncé]”.¹³

Le contrat de travail était fait de la même pour le gros bétail (*vaci*): „(Inf. N. P., 76 ans, orig. Lundzini, 1975) Les maîtres les menaient au pâturage près du village, mais plus souvent on engage des vachers. Les montagnes environnantes étaient pris à bail par les habitants de Livedzi”. Dans la Vallée de Moglena existait aussi un système transhumant d'élevage pastoral pratiqué par les Vlaques de Gramoște établis à Livedzi, système tout à fait différent de celui habitué par les Mèglénites; en tous les cas, les maisons étaient propriété privée.

Chez les Vlaques balkaniques, tous ces formes principales d'élevage pastoral représentaient des stades succesifs de la même occupation, le degré le plus rudimentaire étant la transhumance de groupe en permanence élargi et le plus développé l'élevage pastoral agricole avec bergerie en montagne. Mais en tous les cas l'élevage pastoral avait un caractère pendulaire, alternant en général entre deux herbages: un alpage esti-

¹² Cf. H. H. Stahl, *Contribuți la studiul satelor devălmașe — românești* (Contributions à l'étude des anciennes communautés villageoises roumaines), vol. I, Bucarest, 1958, III-e partie.

¹³ Bibliothèque de l'Institut d'études sud-est européennes, Fond Vlaques balkaniques, mss. no XVII, f. 25, no. 115. Cf. aussi V. Bogišić, *Zbornik sadanijih pravnih običeja u južnih Slovena* (Recueil de coutumes juridiques des Slaves du Sud), Zagreb, 1874, p. 472, no. 222; St. Bobčev na *bălgarskite juridičeski običeja* (Recueil des coutumes juridiques de Bulgarie), vol. II, Sofia, 1902, 160, no. 88.

val et un séjour d'hiver des troupeaux à la plaine. On monte avec les troupeaux dans les montagnes en mai et on y reste jusqu'au mois de septembre. A cette date, on descend de nouveau dans la vallée d'une rivière, dans la plaine où sur la côte basse de la mer où les troupeaux peuvent mieux trouver leur nourriture.

Les sources historiques attestent au Moyen Age le double mouvement saisonnier des Vlaques balkaniques. Ainsi le chrysobulle de la monastère de Žiča parle d'un alpage estival (*planina, letište*) et d'un séjour d'hiver des troupeaux à la plaine (*zimište*). D'après les informations de Lucius les bergers allaient à la plaine vers le fin du novembre et à la montagne à St. George¹⁴.

Dans le XI-e siècle, Kekaumenis nous raconte que les Vlaques balkaniques estivaient avec leurs familles les bestiaux dans les montagnes de Bulgarie, tandis que pendant l'hiver ils descendaient dans la plaine de Thessalie: „Et il (le stratège Nikolitzas) dit aux Vlaques: — Où sont maintenant vos troupeaux et vos femmes? — Dans les montagnes de Bulgarie, répondirent-ils. Car telle est leur coutume, ils ont leurs troupeaux et leurs familles du mois d'avril jusqu'au septembre dans les montagnes les plus hautes et les régions les plus froides. Et alors — dit-il — ne sont-ils dépouillés par les gens de là-bas qui évidemment se rangent du côté de l'empereur? Les Vlaques, ayant écouté tout cela, obéirent à ces paroles . . .”¹⁵ Il l'agit, évidemment, de la forme de transhumance avec le groupe en permanence élargi, pratiquée dans une région où on trouve les vestiges de ce système jusqu'au commencement de notre siècle: Sredna Gora, Rila, Vitoša, Rhodope.¹⁶

Au XIV-e siècle, Kantakuzenos dit que les bergers vlaques descendaient de montagnes Rhodope pour passer l'hiver sur la côte égéenne. Evlia Celebi raconte qu'au milieu du XVII-e siècle (1652—1653) les bergers de Vitoša passaient ici le saison estival avec de cent milles moutons — presque trois milles troupeaux — et descendaient pendant l'hiver dans les voisinages de Salonique, Sérès et Kavala. La présence des bergers vlaques dans les montagnes de Vitoša est signalée vers le fin du siècle passé, en 1891 par Jireček,¹⁷ mais les nouvelles frontières d'état ont dirigé l'hivernage des bergers de ces montagnes vers la région de Pleven et la côte de la Mer Noire.¹⁸

¹⁴ Cf. S. Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu (Vlaques du Nord de la Péninsule des Balkans au moyen âge)*, Bucarest, 1959, 124—126.

¹⁵ *Fontes Historiae Daco-Romaniae*, vol. III, Bucarest, 1975, p. 111. V. aussi M. Gyóni, *L'oeuvre de Kekaumenos, source de l'histoire roumaine*, dans: „Revue d'histoire comparée”, N. S., an. III (1945), 96—180. Pour les relations d'Anne Comnène dans l'*Alexiade* (1118—1148), d'Alexis I-er Comnène (janvier 1105), du robbin d'Espagne Benjamin de Tudèla (1173) etc. v. G. Murnu, *Istoria românilor din Pînd, Vlahia Mare (Histoire des Vlaques du Pîndle. La Grande Vlachie)*, Bucarest, 1913, 133—139.

¹⁶ G. Weigand, *Rumänen und Arumunen in Bulgarien*, Leipzig, 1907, 56.

¹⁷ C. Jireček, *Das Fürstentum Bulgarien, Seine Bodengestaltung, Natur, Bevölkerung . . .*, Prague — Vienne — Leipzig, 1891, 118.

¹⁸ H. Willhelmy, *Hochbulgarien*, Kiel, 1935, 275—277.

Les manteaux avec *gluga* confectionnés par les femmes vlaques ont été utilisés par la population balkanique pendant tout le Moyen Age, tandis que le fromage vlaque (*caseus valachiscus*) était connu au Byzance, dans les marchands de Constantinople et plus tard à Raguse.¹⁹

A travers l'histoire des Vlaques balkaniques, une forme d'élevage pastoral *s'est transformée dans une autre* à cause des circonstances historiques concrètes, premièrement par la perte ou par l'acquisition de la propriété sur la terre: dans le premier cas on passe du pâturage local à la transhumance, dans le second de la transhumance au pâturage local. Un exemple édifiant nous offrent les Vlaques de la région de Gramatikova au commencement de notre siècle: „(Inf. T. B., 90 ans, orig. Gramatikova, 1975) Les *Cipani* sont des Grămoșteni établis en Bulgarie. Jadis ils restaient dans la saison estival avec leurs familles près de Gramatikova dans les *collive*, tandis qu'en hiver ils partaient loin en Turquie et en Grèce. Après 1910, ils restaient pendant la saison hivernal (à Gramatikova) aussi et ils ont acheté la terre et le village et ont bâti ici des maisons en pierre”.²⁰

Sans doute les conditions géographiques démontrées par Dobrowolski à l'égard de la Péninsule de Balkans ont eu — à côté du grand nombre des moutons qui demandait un vaste territoire — une influence considérable sur les modalités d'exerciter l'élevage pastoral par les Vlaques balkaniques.²¹ Il l'agit particulièrement de la prépondérance des régions montagneuses par rapport à la plaine et aux vallées des grandes rivières, aussi bien que des contrastes entre le climat dure des masifs montagneux du nord de la Péninsule et le climat douce de la côte égéenne et

¹⁹ Fr. Miklosich, Über die Wanderungen der Rumänen in den Dalmatischen Alpen und den Karpaten, Vienne, 1879; M. Gvóni, A balkanfélélszigeti vláchok kétélegelős pásztorkodása a középkorban (Le pâturage pendulaire chez les Vlaques balkaniques au moyen âge), dans: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv s Irodalomtudományi Osztályának Közélmenevei, I, 1931, no. 3—4, 337—349; Emm. de Martonne, La vie pastorale... 1904, 243.

²⁰ R. Vuia (o. c., 188) avait justement remarqué que la „transumance complexe” est issue de la „transhumance simple” sous l'influence de certains facteurs d'ordre économique et politique bien déterminés. Emm. de Martonne (o. c., p. 242) disait aussi que „de la transhumance au nomadisme temporaire il n'y a qu'un pas”. J. Blache souglinaît, à son tour, que „la transhumance et le nomadisme montagnard alternent, se relaient et se mélangent sur un même domaine” (L'Homme et la Montagne, Paris, 1933, 18). La même opinion chez E. Müller: „Da, wie in folgenden gezeigt werden wird, die mannigfachsten Übergänge der Transhumance sowohl zu Almwirtschaft wie vor allen zu Nomadismus vorhanden sind, bringt die Kartendarstellung auf jedem Fall, eine Verallgemeinerung mit sich” (Die Herdenwanderung in Mitteleuropa Transhumance), dans: „Petermanns Geographische Mitteilungen”, LXXXIV, 1938, 364. En ce qui concerne les habitants fixes, Cvijić remarquait que „les maisons sont hautes et construites en pierre; les chambres, la disposition intérieure, l'ameublement, tout rapelle l'habitation des Aromouns peçalbari. La propreté et le confort sont poussés plus loin que dans les maisons de Polog” (J. Cvijić, La Péninsule Balkanique, Géographie humaine, Paris, 1918, 402).

²¹ Vz. K. Dobrowloski, Die Haupttypen der Hirtenwanderung... Cf. aussi S. Berezowski, Les problèmes géographiques des migrations pastorales, dans: Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala, I, 1959, 77—146.

adriatique. Ces sont des conditions favorables à l'élevage pastoral transhumant et non pas au nomadisme, comme en Afrique du nord et dans l'Asie centrale.²³

La meilleure preuve qu'il ne s'agit point d'un nomadisme chez les Vlaques balkaniques même dans le cas d'une mutation saisonnière de toute la famille, mais d'une transhumance de groupe en permanence élargi c'est le fait que *les lieux destinés à l'hivernage et à l'estivage, aussi bien que les voies suivies par les bergers étaient, de règle, chaque année les mêmes et on revient toujours au point de départ.*²³ Th. Capidan avait parfaitement raison à préciser qu'alors „quand les bergers aroumains de la région montagnaise du Pinde descendaient régulièrement en automne dans les plaines de Thessalie pour revenir au printemps de nouveau dans leurs habitations fixes, bien qu'avec les troupeaux ils apportaient leurs familles et leurs biens aussi, *ils n'étaient pas des nomades*, parce qu'ils ne partiraient pas en ballade dans le monde pour vivre aujourd'hui dans un lieu et demain dans un autre”.²⁴

Il faut ajouter à cela le fait que les localités-souches n'étaient pas quittées que temporairement par les Vlaques balkaniques et leur sécurité était toujours assurée par un groupe de familles spécialement destinés:

²³ Cf. J. Blache, o.c., chap. Les conditions de la transhumance. Dans un sens figuré, F. Pouqueville appelait „ces hommes (les Vlaques balkaniques) bergers nomades parce que, comme les Arabes du désert, ils vivent sous la tente, portant avec eux leurs atels, leurs familles et leurs richesses „(o.c., vol. II, 208). L'idée du nomadisme des Vlaques balkaniques a été soutenue sans preuves par quelques auteurs aussi: A.J.B. Wace et M.S. Thomson, *The Nomads of the Balkans. An Account of Life and Customs Among the Vlacs of Northern Pindus*, New York, (1913); Th. Capidan, *Românii nomazi (Les Vlaques nomades)*, Cluj, 1926; W. O. Riedemann, *Balkan Nomads on the March*, dans: „Geographical Magazine”, Londres, V (1937), 435 — 440; supra, note 3. La formule de „transhumance complexe”, proposée par R. Vuia est préférable parce que le fait que le bétail était accompagné, pour l'estivage et l'hivernage, d'une partie plus ou moins grande du groupe humain, ne signifie nullement que nous soyons en présence d'un „nomadisme pastoral”; il s'agit en réalité d'une „transhumance complexe”, puisque la vie transhumante continuait, avec le système des deux pacages: l'été sur les hauteurs et l'hiver dans la plaine. (o.c., 186 suiv. avec la définition de la transhumance). Cf. aussi E. E. Evans, *Transhumance in Europe*, dans: „Geography”, Londres, an. XXVI (1940), 172—180.

²³ „Les bergers de San-Marina, conduisant d'immenses troupeaux, se dirigent vers Castoria et du côté du fleuve Haliacom, d'où ils s'étendent de parcours en parcours parmi les Bardariotes, qui habitent aux rives de l'Axius. Ceux d'Avdela et de Périvoli s'écoulent dans les plaines de Gréveno et jusqu'au fond des vallées du mont Olympe. Les Vlaques de Voscopolis, ville jadis florissante, unis à quelques tribus voisines de la Devol, descendaient naguère du côté d'Avlone et dans la partie occidentale du Musaché... Quelques autres familles de ces Dessarets se répandent aux environs des lacs de Prespa, où elles vivent en communauté de peines et de dangers avec les pasteurs Bulgares du mont Bôra et de la Pélagonie” (F. Pouqueville, o.c., II, 391). Cf. J. Dias, *Les troupeaux transhumants et leurs chemins*, dans: XVI-e Congrès International de Géographie, Lisbonne, 1951, 23—32.

²⁴ Th. Capidan, *Românii nomazi...*, p. 11. Pour les aspects des migrations métanastatiques dans les Balkans vz. J. Cvijić, o.c., passim.

„On fait choix de quelques familles robustes qu'on destine à passer l'hiver pour garder les demeurs qu'on doit quitter” — disait F. Pouqueville.²⁵

Mais l'argument le plus fort sur le caractère transhumant et non pas nomade de l'élevage pastoral chez les Vlaques balkaniques est *la nature même des occupations* pratiquées par cette population. Le nombre des villages du Pinde qui s'occupaient avec le pâturage était sensiblement inférieur à ceux qui s'attachent aux autres occupations, y compris l'agriculture. Les localités avec un pâturage dominant étaient limitées à suivantes: Aminciu, Siracu, Ameru, Bieasa, Périvoli, Abela, Samarina, Smixi, Furca, Demiscu, Blața, au total onze villages, tandis qu' une cinquantaine des autres localités des Vlaques balkaniques s'attachaient à l'agriculture et aux métiers.²⁶

Malgré les inconvénients du sol, agricultura a connu des proportions incroyables chez les Vlaques balkaniques et celà non pas seulement chez les Méglénites. Comme l'avait remarqué un bon connaisseur des réalités balkaniques, „il y a des témoignes que l'occupation qui a fait l'honneur aux ancêtres romains n'était pas dédaignée (par les Vlaques) et la preuve c'est le fait que partout où le terrain était favorable ils ont pratiqué cette occupation. Ainsi dans les villages Furca, Turia, aussi bien que dans tout les localités situées sur le versant occidental du Pinde — Cereși, Floru, Grebenița etc. — et dans toute la région de Zagora les Aroumains ne pratiquent pas que l'agriculture. De plus, même dans les villages montagneuses des Aroumains, comme Samarina, Abela, Périvoli etc., les habitants partout où ont trouvé un terrain assez bas ou chaud se sont hâtés à le semer et ont commencé le labourage”.²⁷

²⁵ Supra, note 6. „... La localité entière est confiée à une garde formée par quatre ou cinq hommes appelés armătulazi, désignés auparavant et salarisés par la communauté. A côté d'armătulazi et de leurs familles restent encore six familles de ceux qui travaillent pendant l'hiver aux scies mécaniques et encore quatre familles des ceux qui ont commencé bientôt à cultiver la terre. D'un total de 750—800 familles qui y vivent pendant l'été ne restent pas dans l'hiver que 15 familles „(G. Zuca, Plecarea în ernalic . . . , 235).

²⁶ Cf. G. Zuca, Păstoritul și agricultura la românii din Pind (Pâturage et labourage chez les Vlaques du Pinde), dans: „Lumina”, an. IV (1906), no. 3, p. 66. Comme remarque l'auteur „c'est une erreur l'idée acreditée même dans notre monde que les Vlaques du Pinde sont des nomades ou une population instable. Dans l'Epire il y a seulement quatre localités dont leurs habitants partent pendant l'hiver dans les autres lieux. Ces localités sont: Samarina, Smixi, Abela et Périvoli. Dans les derniers ans on peut observer un commencement de stabilisation même ici, parce que restent 20—30 familles pendant l'hiver aussi” (ibidem, p. 67).

²⁷ Cf. G. Zuca, Studiu economic asupra românilor din Pind, Epir și Tesalia (Étude économique sur les Vlaques du Pinde, Epire et Thessalie), Bucarest, 1906. „En Macedoine il y a un groupe puissant, Les Vlaques de Méglénie, en nombre d'environ 30.000 et qui presque entièrement s'occupe avec l'agriculture; de même, en Macédoine, aussi bien qu'en Epire, Albanie et Thessalie on peut trouver assez de localités ou à côté des artisans, commerçants ou éleveurs de bétail il y a des hommes qui s'occupent de labourage aussi „(N. Batzarua, Agricultura la românii, dans: „Lumina”, an. II (1904), no. 6, p. 161). Pour les autres occupations des Vlaques des Balkans, à côté de l'oeuvre fondamentale de A. Hiciu, Aromânii. Comerț, Industrie, Arte, Expansiune, Civilizație (Les Aroumains. Commerce, Industrie, Artes, Expansion, Civilisation), Focșani, 1936, vz aussi G. Zuca, Industria țesutului lînei

Les sources historiques attestent des occupations agricoles chez les Vlaques balkaniques aussi. Le chrysobulle octroyé par Uroš Milutin à la monastère St. George de Serava (Skopje) dit que les Vlaques doivent faire un jour de travail obligatoire pour labourage, moisson et fauchage; le mot „*Zemlja Vlahom*” indique lui-même une population stable, accoutumée avec l’agriculture.²⁸

Le prétendu caractère „nomade” de l’élevage pastoral chez les Vlaques balkaniques — soutenu par quelques auteurs — ne correspond pas à la réalité: entre la transhumance de groupe en permanence élargi et la transhumance simple il n’y a pas que des *différences de degré et non pas de structure* — comme celles existantes entre la transhumance et le nomadisme —, différences déterminées en somme par les conditions historiques et sans constituer la caractéristique d’une population délimitée. Grâce à la mobilité dans l’espace imposée par cette occupation, le processus d’intégration sociale et linguistique a été plus réduit chez les individus qui l’ont pratiqué; la cause a été confondue parfois avec l’effet par une inadmissible conversion des terms, en considérant que les vlahophones ont été toujours et par excellence des bergers.²⁹

La pratique à travers les siècles d’une occupation imposée par les conditions historiques — degré de développement des forces de production, expropriation des terres agricoles ou la manque de voies d’accès chez eux — à finit par déterminer à cette population une *structure organisationnelle et juridique* particulière, en partant d’une structure gentílico-tribale dans le cas de la transhumance de groupe en permanence élargi jusqu’à la société sédentaire, organisée sur une base territoriale dans le cas d’élevage pastoral agricole avec bergerie en montagne.

Chez les Vlaques de Macédoine, l’organisation socio-politique traditionnelle (*fălcare*) était constituée par une association des parents descendant des mêmes ancêtres (*soie*) et groupant autour d’eux des personnes étrangères qui travaillent en commun dans une entreprise à caractère quasi-permanent; le groupe formait une unité économique et sociale distincte, avec un chef unique, un budget propre et une autonomie complète, ainsi qu’ on peut le constater encore au XX-e siècle. Une remarque contemporaine fait savoir que „la *fălcare* est une coopérative idéale, sans statuts et sans réglemens, sans registres compliqués, constituée sur le fondement de la fraternité, de la solidarité indestructible, en tirant son

---

la româniî din Pind (L’industrie du tissage chez les Vlaques du Pinde), dans: „Lumina”, an. IV (1906), no. 5, p. 121—124; idem, Industria la româniî din Pind (L’industrie chez les Vlaques du Pinde), ibid., no. 7—8, p. 194—198; idem, Meseriile, comerul și diferite ocupatiuni laromâniî din Pind (Métiers, commerce et autres occupations chez les Vlaques du Pinde), ibid., no. 9, 341—345.

²⁸ En Veglia, une donation faite au monastère St. Ambroise de Dobrinje en 1321 fait mention d’une „terre des Vlaques (i do zemlje ka se zovu vlaške)”; un territoire en Kijevo, avec des confins bien établis, porte aussi le nom de „terre des Vlaques (zemlja vlaška) en Bletac il existe une „terre des Vlaques (земля вlahомъ)” aussi. Vz S. Dragomir, o. c., 123—124.

²⁹ Vz. supra, note 32.

origine de la confiance totale des membres du groupe en leur *celnic*, de l'autorité morale indestructible de celui-ci sur les membres du groupe".³⁰

Le chef était élu par la communauté dans sa phase initiale, en devenant héréditaire au fur et à mesure du développement de la propriété privée et des formes du patronat. Il s'imposait par l'autorité et diligence dans une première période, par fortune et influence plus tard, mais toujours ayant des fonctions multiples: économiques, politiques, juridiques etc. La situation s'est maintenue chez les Vlaques balkaniques jusqu'au commencement de notre siècle: „(Inf. S. C., 70 ans. orig. Neokastro, 1966) Le *kehaielu* donnait des ordres et tous devaient se soumettre. Chez les Grecs on l'appelle *celnic*. Il était riche, possédant 10.000 — 15.000 moutons. Il avait aussi son cheval, parce qu'il voyageait partout à cheval. Il conduisait la communauté jusqu'à son décès jusqu'à ce qu'un autre devint plus riche. En l'occurrence, son fils héritait (fonction)”; „(Inf. N. K., 78 ans, orig. Giurmaia, 1966). Le *celnic* était l'homme le plus riche, il avait le plus grand nombre de moutons et ses conseils étaient obligatoires pour tous. Si deux personnes étaient en conflit, il décidait une amende et les hommes devaient se soumettre”. Dans son activité, le chef était aidé par le „conseil des vieillards” ou „des anciens” qui s'appelait chez les Vlaques de Macédoine *ausatec* et chez les Vlaques de la Vallée de Moglena *azaia*, dénomination de date plus récente.³¹

Les Vlaques balkaniques avaient aussi une *organisation militaire* propre, en vue de la défense des montagnes et des troupeaux. Les sources historiques les considèrent comme des guerriers redoutables, capables d'actes d'héroïsme et de sacrifice. Par conséquence, les Turcs ont maintenu leur organisation militaire, attestée par les *kanun-namés* des sultans Mehmet le Conquérant et Suleiman le Législateur. Les *armatols* vlaques ont été les seuls chrétiens de l'Empire ottoman qui ont conservé le droit de porter des armes, surtout pour assurer la garde des défilés de montagnes (*derbendji*).³²

La famille des Vlaques balkaniques était fondée sur consanguinité et la paranté agnatique qui — de même comme dans le droit romain — avait prépondérance sur celle cognatique, fait constaté encore de nos jours chez les Vlaques de Macédoine: „(Inf. D. T., 70 ans, orig. Gopeș, 1968) Tous ceux qui sont parents, de la même plasme, sont d'une *soie*. La famille tire son origine du *pap-străpap*. Mes soeurs, par leur mariage, font partie de la famille de leurs maris, elles ne sont plus de ma famille, mais elles sont de ma *soie*”.

A la différence de la communauté familiale patriarcale (*zadrouga*), la famille des Vlaques balkaniques était une „famille souche”: les en-

³⁰ C. Noe, Celnicii și fălcarea. O instituție milenară a Aromânilor (Les tselingas et la falcarea. Une institution millénaire des Aromains), dans: „Sociologie românească”, an. III (1938), no. 1—3, 20.

³¹ Cf. L. P. Marcu, Quelques aspects de l'ancienne organisation politique et juridique des Vlaques des Balkans (XV-e — XVI-e ss.), communication Symposium Sarajevo, 13—16 novembre 1973.

³² L. P. Marcu, Participarea armatoloilor la răscoalele junilor turci. Memoriile și amintiri (Participation des armatols à la révolte des jeunes-turcs. Mémoires et souvenirs), communication ISSEE, décembre 1973.

fants restaient avec leurs parents seulement jusqu' au mariage, après quoi ils recevaient leur part des biens communs et continuaient l'activité économiques seulement comme associés, fait attesté même à present: „(Inf. S.C., 70 ans, orig. Neokastro, 1966) Les enfants restaient avec leurs parents plusieurs années, jusqu'au mariage du cadet, parce que c'était une honte de se séparer avant. Après le mariage du cadet on fait un festin et on divise les biens en proportions égales pour tous. Le cadet reste avec les parents et c'est lui hérite la maison paternelle". Le caractère patriarcal, patrilocal et patrilinéaire de cette famille, correspondant à la vie pastorale, faisait que les biens pouvaient être transmis seulement en ligne masculine chez les Vlaques de Macédoine, tandis que chez les autres populations vlaques la femme avait le droit d'héritage aussi.

L'initiative et la décision en matière de mariage appartenait aux parents; les fiançailles étaient, chez les Vlaques de Macédoine décidés par eux même avant la naissance des enfants, coutume qui est encore pratiquée par les Firşeroți: „(Inf. C.B., 73 ans, orig. Teleon, 1966) Les fiançailles sont décidées parfois (dès le ventre), parce que l'enfant n'est pas encore venu au monde quand on fait les fiançailles. A la montagne on décide ainsi le mariage: — Que nous nous faisons beau-parents!".

Le mari était plus âgé que la mariée, comme dans tous les systèmes patriarcaux fondés sur l'occupation pastorale, et les enfants gardaient l'ordre de l'âge pour se marier, ce qui a eu pour conséquence le privilège de l'ultimogeniture: „(Inf. H.V., 80 ans, orig. Bitola, 1968) Les jeunes filles, ainsi que les garçons, se mariaient en ordre de l'âge. C'est une ancienne coutume, le plus âgé n'admettant jamais que le cadet se marie avant lui.”³³

Le divorce n'existait pas chez les Vlaques de Macédoine, tandis que dans les autres régions il était admis comme une exception. En général, la rupture du mariage ou des fiançailles était considérée comme une manque de honte pour la famille et attirait la vendetta, exercitée par le chef de la famille, par le frère ou par le fils contre le coupable et même contre les parents de celui-ci. On peut trouver des cas de vengeance même dans notre siècle: „(Inf. S.C., 70 ans, Neokastro, 1966) Quand quelqu'un se considérait lésé, toute la *soia*, avec les cousins, faisait la vengeance. L'honneur devait être gardée, parce qu'autrement on risquait de perdre l'estime”.³⁴

La vendetta atteindait la forme maxime en cas d'omicide, quand on devait recouperer le sang versé („*sindzi la sindzi törnă*") Voici, par exemple, une information récente: „(Inf. G. T., 76 ans, orig. Samokov, 1966) La vengeance est grande, parce qu'on fait le meurtre pour meurtre. Il n'est pas possible de racheter le sang versé". Le vendetta se transmet de père en fils, parce que le sang doit être lavé avec du sang". Par con-

³³ L. P. Marcu, Les coutumes juridiques comme système normatif vicinal en Roumanie (fin du XIX-e siècle — première moitié du XX-e siècle), dans: *Обичајно право и самоуправа на Балкану и у суседним земљама*, Београд, 1974, 143.

³⁴ J. K. Campbell, *Honour, Family and Patronage*, Oxford, 1964.

séquence, il fallait „verser le sang du coupable (βγάλη τὸ αἷμα)“ et une composition semblable à la *bessa* des Albanais n'était pas possible chez les Vlaques de Macédoine.³⁶

En général, le système juridique des Vlaques balkaniques, — plus large que le *jus Valachicum* qui ne représentait pas que les relations de ces communautés avec les autres communautés ou avec les organes d'État³⁶ — était simple, mais efficace, ayant à la base l'idée de justice et d'égalité des préjudices (*talion*). Dans le cadre de ce système juridique, les communautés des Vlaques balkaniques avaient leurs propres organes de juridiction, reconnues par les autorités étatiques. Le privilège de Hanz Frankapan, par exemple, consacre le droit de juger comme la prérogative principale du chef vlaque. Celui-ci était assisté à la distribution de la justice par des jurés (*žuzi*) élus parmi les vieillards (*dobri catunari*); le jugement devait être impartial: „Personne ne doit être puni avec violence, chacun doit être jugé avec équité.“³⁷

Mais le système juridique des Vlaques balkaniques ne doit pas être confondu avec le droit coutumier ou avec les privilèges et les actes normatifs octroyés par les souverains, parce qu'il a gardé toujours la forme de la coutume, correspondant à une société égalitaire, sans divisions en classes sociales et qui ne connaissait pas, en général, des conflits et des antagonismes. L'idée d'honneur, d'équité, d'une vie familiale honnête, de bonnes relations entre tous les membres de la famille et avec les autres familles formait un idéal qui s'est maintenu à travers les siècles.³⁸

La superstructure juridique a présenté chez les Vlaques balkaniques un caractère coutumier avec des normes de conduite simples, appliquées à la communauté entière et par celle-ci avec des rigoureuses sanctions punitives. Représentant à ses débuts entièrement la volonté de la société, ces normes de conduite ont fini par revêtir un caractère plus réduit au fur et à mesure que le pouvoir des chefs de la communauté s'accroissait avec l'aide de l'État moderne. Peu à peu, une bonne partie de

³⁶ Cf. une originale traduction de Molière en aroumaine, les expressions des spadassins recevant leurs équivalents de la terminologie de la vendetta: „Sylvestre; Par la mort! Par la tête! Par le ventre!... — Steriu: Năs! Ah, va-li beau sândzile! „(Božidar Nastev, Molière chez les Aroumains, dans: „Go-dišen Zbornik“, Skopje, an. XIV (1966), 255). Cf. M. Marotta, L'instituta della vendetta nella sua fenomenologia sociologica e antropologico-culturale, Roma, 1964.

³⁶ V. K. Kadlec, Valaši a Valašske PRAWO (Les Vlaques et le droit vlaque), Prague, 1916; E. Cernea, Quelques considérations sur le „Jus Valachicum“ dans la Pologne féodale, dans: „Revue Roumaine d'Histoire“, an. X (1971), no. 5, 845—852.

³⁷ Mon. Hist. Slav. Mer., V, 1, 8—11.

³⁸ Cf. L. P. Marcu, Quelques considérations sur les coutumes juridiques système normatif vicinal dans le sud-est de l'Europe (seconde moitié du XIX-e s. — première moitié du XX-e s.), dans: „Bulletin de l'Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen“, an. X (1972), no. 2, p. 201. V. aussi M.—E. Durham, Some tribal origins. Laws and Customs of the Balkans, Londres, 1928; M. M. Hasluck, The Unwritten Law in Albania, Cambridge, 1954.

ces normes de conduite d'un caractère coutumier ont été réceptées par la loi écrite dans le cadre des grands codes juridiques, mais recevant un nouveau contenu social tout à fait différent de celui des premiers temps.

ТРАДИЦИОНАЛНИ ОБЛИЦИ ПАСТИРСКОГ СТОЧАРЕЊА И СИСТЕМИ ОРГАНИЗАЦИЈА КОД БАЛКАНСКИХ ВЛАХА (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX ВЕКА)

Резиме

Старо романизовано становништво Балканског полуострва, Влахи, обављали су пастирско сточарење на сасвим традиционалан начин, који представља стадијуме превазиђене у осталим крајевима Европе. Тако се могу разликовати следећи главни облици:

- а) Групна, стална проширена трансхуманција;
- б) Групна, привремена проширена трансхуманција;
- в) Ограничена групна трансхуманција;
- г) Обична трансхуманција;
- д) Пастирско-пољопривредно сточарење с тором у планини.

Ти облици су представљали у правом смислу сукцесивне стадијуме истог занимања тако да је најрудиментарнији ступањ био онај први а најразвијенији последњи, чињеница која произлази и из историјских података.

Наводно „номадски“ карактер пастирског сточарења код балканских Влаха — који подржавају неколицина аутора — не одговара стварности у поменутој периоди, па чак ни за групну сталну проширену трансхуманцију, зато што су места одређена за зимовање и летовање као и путеви којима су се кретали пастири били по правилу исти. Између групне сталне проширене трансхуманције и обичне трансхуманције постоје само разлике у ступњу а не у структури — као што су оне које постоје између трансхуманције и номадизма — разлике које су, укратко, детерминисане историјским условима и не сачињавају карактеристику неке ограничене популације.

Пастирско сточарење код балканских Влаха представљало је занимање које су наметнули историјски услови — степен развитка производних снага, експроприсање пољопривредних земљишта или одсуство приступа до њих — занимање које је мало помало било сведено у своје размере и које је ишчезавало како су престајали да постоје узроци који су га детерминисали. Захваљујући покретљивости у простору које је наметало то занимање, процес социјалне и језичке интеграције био је мањи код појединаца који су се њим бавили. Узрок се понекад бркао с последицом недопустивом конверзијом чланова, сматрајући да су лица која се служе влашким језиком била одувек и по превасходству пастири.

Упражњавање кроз столећа једног занимања које је условљено с историјског гледишта на крају је наметнуло посебну организациону и правну структуру том становништву, почев од родовско-племенске структуре у случају групне сталне проширене трансхуманције па до стално настањеног друштва, организованог на територијалиој основи у случају пастирско-пољопривредног сточарења са тором у планини. Корпоративна организација социјалног и економског живота била је увек присутна улога старешине заједнице (čelnic) у разним облицима трансхуманције била је прецизирана, а породица је показивала мање или више пренантне патријархалне карактеристике.

Правна надградња представљала је код балканских Влаха обичајни карактер с простим нормама понашања које су примењиване на читаву заједницу и са строгим казним санкцијама. Представљајући у почетку потпуно вољу друштва, те норме понашања су на крају добиле ужи карактер уколико су расла овлашћења старешине заједнице благодарећи помоћи модерне државе. Мало помало, добар део тих норми понашања обичајног карактера реципирао је писани закон у оквиру великих правних кодекса, али добијајући нови социјални садржај сасвим различит од оног у првобитна времена.

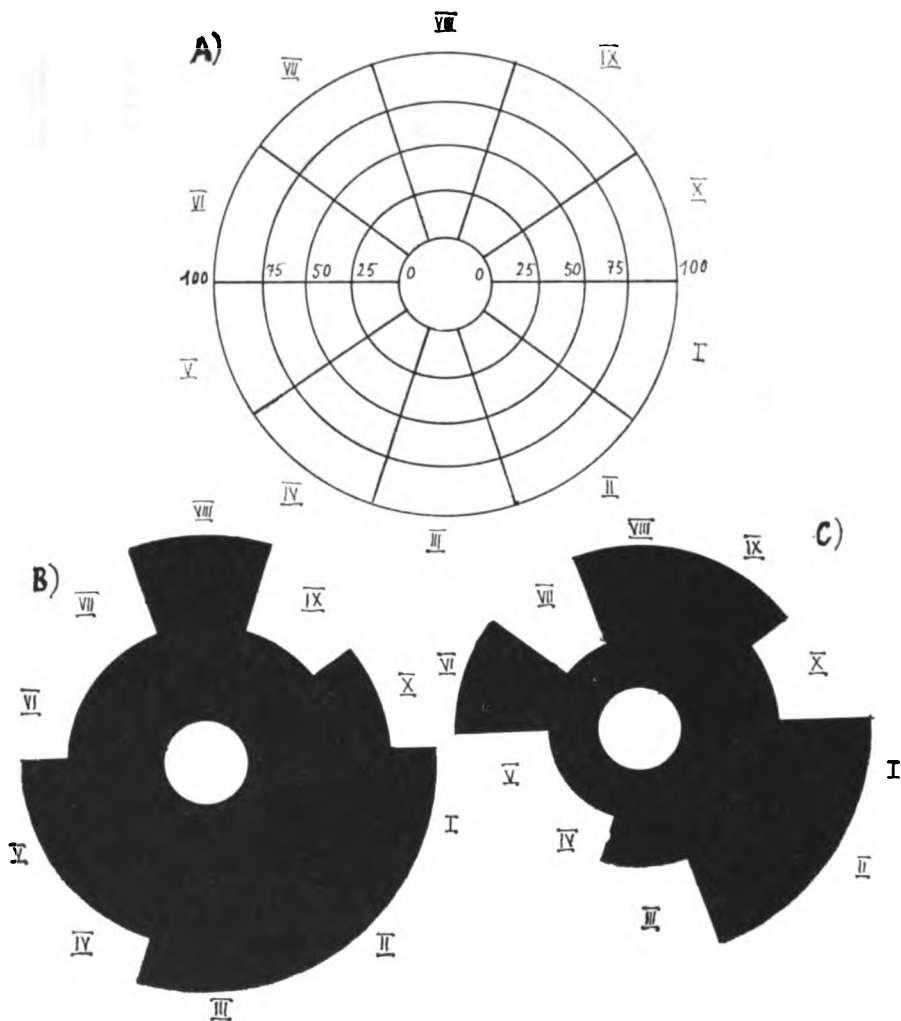
Formes d'élevage pastoral	Participants		H a b i t a t		Population
	l'été	l'hiver	l'été	l'hiver	
Transhumance de groupe en permanence élargi	toute la famille	toute la famille	tente	hutte	Saracatsans quelques Firseroti,
Transhumance de groupe temporairement élargi	toute la famille	tous les hommes	tente, hutte	hutte	Firseroti quelques Aroumains
Transhumance de groupe restreint	groupe masculin	groupe masculin	hutte	hutte	Aroumains
Transhumance simple	bergers	bergers	hutte	hutte	Aroumains
Élevage pastoral agricole avec bergerie en montagne	bergers	propriétaires de moutons	hutte	maison propriété privée	Méglénits

Corrélation entre les formes d'élevage pastoral et les systèmes de propriété et d'habitation chez les Vlaques balkaniques au XIXe siècle.

PLANCHE II

Formes d'organisation	C h e f	Organe collectif	Population
Famille conjugale	le mari	—	tous les Vlaques
Famille élargie (<i>fumelie</i>)	le grand-père (<i>papu</i>)	—	tous les Vlaques
Groupe de parents (<i>tašfa</i>)	le vieillard (<i>auštu</i>)	—	tous les Vlaques
Groupe de (<i>šalcare</i>)	le dirigeant (<i>cešnic</i>)	conseil des vieillards (<i>aušatec</i>)	Aroumains
Tribu (<i>šard</i>)	le dirigeant en chef (<i>cešnic mari</i>)	conseil des vieillards (<i>aušatec</i>)	Firšerots
Village (<i>sat, cātun</i>)	maire (<i>cogeabāšija</i>)	conseil du village (<i>azata</i>)	Mégliérits

Système d'organisation sociale chez les Vlaques balkaniques dans le XIX-e siècle.

Diagramme polaire des fonctions de la famille chez les Vlaques balkaniques:
 I — Fonction biologique; II — fonction démographique; III — fonction économique; IV — fonction politique; V — fonction juridique; VI — fonction éthique; VII — fonction religieuse; VIII — fonction pédagogique; IX — fonction psychologique individuelle; X — fonction psychologique sociale.
 A — Schéma général; B — Famille patriarcale; C — Famille moderne.

Fig. 1 — Berger vlaque (*picurar*) avec son bâton (*cirlibana*), fin du XIX-e siècle.

Fig. 2 — Femme vlaque d'Albanie travaillant la filasse avec rouet provisoire, commencement du XX-e siècle.

Fig. 3 — Chef vlaque (*celnic*), fin du XIX-e siècle

Fig. 4 — Groupe de frères vlaques associés dans une compagnie au but lucratif, fin du XIX-e siècle.

Петар СТОЈАНОВИЋ
Титоград
Југославија

СЕЗОНСКА КРЕТАЊА СТОЧАРА И КОМУНИЦЕ У ОБИЧАЈИМА И ПРОПИСИМА ЦРНЕ ГОРЕ

(Осврти на стање у XIX и на почетку XX вијека)*

* Сточарство и сточарска кретања прожимају историју Црне Горе и у основи су њеног укупног друштвено-економског развитка. Увид у ова кретања није од интереса само за Црну Гору већ и за општу историју, посебно балканских народа. Упадљива је несразмјера између друштвеног значења овога проблема и онога што је о њему написано. Проблем је тек фрагментарно, већином са уско практицистичког становишта третиран. Није се далеко одмакло од дескрипција, нема покушаја за озбиљнијом научном синтезом већ познатих чињеница. Има више узрока за такво стање. Комплекснија обрада овога питања тражи озбиљан приступ, стрпљив и студиозан рад. Изворна грађа је распарчана и само је дјелимично доступна. Основни закони и прописи са законском снагом које је Црна Гора донијела у току своје државно-правне егзистенције не говоре непосредно о сезонском кретању сточара и њихово нормативно уређење препуштају обичајном праву. „Господовање“ неписаног обичајног права у овој области је скоро свеобухватно. Сточарско обичајно право и богата обичајно-правна пракса која се развила на основу њега, по правилу се не записују већ се преносе са генерације на генерацију. Све то чини посебне тешкоће приликом реконструкције некад важећег сточарског права.

Грабанска историографија исплела је мит о сезонским кретањима сточара у Црној Гори. Скаске о буљуцима са 1000 и више брва, о лаком и безбрижном сточарском животу, бојевима са Турцима и заплени турских стада, присутне су у радовима који се односе на нашу прошлост. Оне прожимају фолклор. „Херојика“ о слободном и равноправном животу црногорских сточара ствара искривљену слику о важним збивањима у историји Црне Горе. Таква „херојика“, у времену које је предмет овога рада (ако је некад и било), представљала је неповратну прошлост. „Сточарско“ обичајно право је ослонац племенског конзерватизма, оно одржава у животу многе „арханчне“ друштвено-економске и правне установе и онда када је њихова основица превазиђена а које су давно испчезле код других народа. Стога је изучавање сезонског кретања сточара у Црној Гори од вишеструког научног интереса. Обзиром на пространа пањачка и шумска подручја, њихов економски значај и чињеницу да се недовољно користе, ово питање има и непосредну практичну вриједност.

Црна Гора је изразито брдско подручје са разним типовима земљишта и великим варијацијама у клими и вегетацији. Њен простор је од Приморја преко крашке висоравни до хладних и травом богатих планина на сјевероистоку. Изнад крашких површи нагло се дижу Проклетије са преко 2600 м. и Дурмитор и Комови са преко 2500 м надморске висине.¹ До Балканског рата шуме заузимају 38% њене укупне површине а 82% од укупних пољопривредних површина су пашњаци.² Прије Берлинског конгреса 1878 године у Црној Гори није било плодних равница. Конфигурација терена и типологија земљишта условили су сточарство као основно занимање и определијелили правац кретања сточара вертикално у правцу високих планина а знатно мање у обратном правцу, ниже ка Приморју. Крајњи циљ и исходиште ових кретања су проклетијско-пештерско, кучко-комовско и дурмиторско-сињајевинско подручје. То је уједно подручје најдужих сточарских кретања. Сточари из околине Бара, Улица и Црмнице кретали су се преко Сутормана и Скадарског језера, долином Таре, и тако стизали до љетњих пасишта у Кучким планинама које су на гласу по обилним пашњацима. Тамо су боравили од Видова-дне до Госпобина-дне.³ У народним предањима живи спомен на вријеме када су се овадшњи сточари са својим стадима кретали на далеки пут у Србију и Босну.⁴ У старој Црној Гори брдски сточари силазили су на зимовник у топланије — равничарске крајеве.^{4а}

Традиција о сточарским кретањима у Црној Гори сеже до у далеку прошлост. Катунска нахија је, по традицији, насељена последице Косова. Катунци у њој били су љетња станишта за житеље из Зете.⁵ У доба Ивана Црнојевића Ловћен је катун Црмничана, Зећана и Љешњана. Села на његовим падинама Бјелоши, Угњи и Очинићи и данас се зову конак: на путу за катун на Ловћену тамо су ноћили сточари из

¹ Ј. Цвијић Балканско полуострво и Јужнословенске земље, Београд 1966, 73.

² Д. Вучковић, Шумарство и ловство у Црној Гори, Титоград 1972, 10, 11.

³ М. Marković, Stočarska kretanja na Dinarskim planinama, Zbornik za narodni život i običaje, knj. 45, JAZU, Zagreb 1971, 523, 531—533.

⁴ Сточари из Колашина, Бијелог Поља и Васојевића који издижу на Бјеласицу преносе предање да су се њихови преци са великим буљацима оваца сваке јесени кретали у далеко Поморавље и Посавину (М. Marković, n. d., 534). Слично је предање да су Бјелопавлићи некад ишли са стоком у Посавину (П. Шобајић, Бјелопавлићи, СЕЗ, књ. XXVII, Београд 1923, 255.). Васојевићи, Дробњаци, Пивљани, Бањани, Кучи, Плав и Гусиње кретали су се на зимовник у Србију, Посавље и Босну (Ј. Цвијић, n. d., 217, 218). Кучки сточари личили су на покретљиве номаде. Они су зимали стоку у Пештеру, Босни или испод Шијака, С. Дучић, Живот и обичаји племена Куча, Београд 1931, 6.

^{4а} Беклићи и Бјелице гоне стоку на зимовник у Ријечку нахију. Сточари Катунске нахије спуштали су се на зимовник у жупније крајеве уздуж Скадарског језера (Ј. Ердџановић, Стара Црна Гора, СЕЗ, књ. XXXIX, Београд 1926, 16). Прибрежна брдска племена зимују са стоком у Бемовском пољу, Зетском лугу, Толошима и Момчићима.

⁵ Архив Историјског института у Титограду (у даљем тексту АИ), исписи из Богшићевог архива у Цвјатату (даље БАЦ), одговори Н. Дучића по питању племена и родства изван куће, XVI, 24v, str. 4.

нижих крајева, касније су ова села стално настањена бившим коначијама.⁶ О кретањима сточара на овом подручју има трагова и у аутентичној историјској грађи. У даровној повељи краља Стјепана Владислава (који је владао од 1234 до 1237 године), манастиру Св. Николе у Врањини утврђује се да на даровном имању Арбанаси немају право на зимовник.⁷ За доба српске средњовековне државе сточарило се на феудалном газдинству Шишојевића и Ријечкој нахији и црквеној планини Мајсторици о којој је ријеч у повељи Ивана Црнојевића. Планину Лукавицу која се помиње као влашки катун 1474 године држали су Власи Никшићи и Власи Оногошти. У турско доба на њој су сточарили никшићки капетани Мушовићи који су је отели од Влаха.⁸ Сусједна Будава у средњем вијеку, у своме Статуту, обраћа озбиљну пажњу на номадско сточарење.⁹

Катунски живот и кретања сточара више су развијени у Брдима која граниче са Турском него у старој Црној Гори, гаје су комунице као основна сточарења¹⁰ доста рано приватизирани. Развитак земљорадње у Брдима дестимулише не само оскудица обрадиве земље већ и општа несигурност на турској граници. У брдским крајевима који су унутар турске границе турски аграрни режим оптерећује земљорадњу разним дажбинама. Црногорске граничне области (Морача, Ровца, Дробњак, Пива, Васојевићи), виде већу сигурност у стоки која је лако покретљива и прије се уклања пред нападима Турака и иноплеменика. За разлику од непокретне имовине која је оптерећена низом ограничења у корист ширег друштвеног колектива (право сељана и племеника на испашу туђе имовине послје скидања фрута, право на пречекуповину некретнина), код стоке таквих ограничења нема. Сточарство апсорбује вишак снаге која се у брдовитом црногорском крају не може исцрпити у ратарству и другим привредним дјелатностима. Како у старој Црној Гори тако и у Брдима обрадиве земље је мало и њеном, макар и савршенијом обрадом, не може се подмирити ни основна егзистенција.¹¹ О штаалском узгоју стоке путем ра-

⁶ АИ исписи из БАЦ, XVI, 8, Ј. Иванишевић, Подловћенско Цетиње, 7.

⁷ V. Bogišić, Pisani zakoni na Slovenskom jugu, Zagreb 1872, 28.

⁸ Љ. Бирић — Богетић, Комунице у Црној Гори, Титоград 1966, 10.

⁹ Средњовековни статут Будава у поглављу ССIII, подробно уређује односе између даваоца животиња на пашу и пастира. Од принова два дијела иде власнику стоке и трећи дио пастиру. Поглавље ССXXXIX нормира да на границама и земљиштима Будава ниједан странац не смије вршити испашу „... осим људи из Сузана с ону страну Самора“ уз давање казнаца „по старом обичају“ (Средњовековни статут Будава 1970. године, издање СО Будава, стр. 92. 101.

¹⁰ У старој Црној Гори до Балканског рата шуме, које у недостатку пашњака дјелимично подмирују потребе сточарства, су највећим дијелом приватне (у Цетињском срезу 82% су у приватном сектору). Обратна је ситуација у Брдском подручју на граници Турске: у Колашинском срезу само 7% шума су приватне а у Шавничком и Андријевичком срезу 11%. Остатак припада племенским, сеоским и братственичким комунама (Д. Вучковић, н. д., 13). По аналозији, слично је стање и у погледу пашњачких површина.

¹¹ У Кучима је некад било сасвим мало приватне — обрадиве земље, Мада се приватни посјед проширивао крчевином племенских комуна, приватна имовина, што се обрадиве земље тиче, почетком XX вијека није пре-

тарства нема говора. Излаз из таквог стања је у екстензивном сточарењу путем сезонског напасања стоке. Сезонско кретање сточара од ниже паше ка вишој и обратно спуштање на зимовник у топлије крајеве је најбољи, једино могући и најцјелисходнији начин привређивања. Паше није никад много и са њом се мора строго економисати. Примјер тако цјелисходно организоване сточарске економије су Кучи. Доњи дио Куча зове се „зимница“ а у планинама су љетишта.^{11а} Стока се прво напаса у сеоском комуни и затим, у току пролећа, љета и јесени, када је вегетациони период на планинама најјачи, данима се, наредо са доспијевањем траве, постепено креће од доњих преко средњих до највиших планина. Са приближавањем зиме и опадањем вегетације у планини стока се враћа негдаје директно а негдаје у етапама у матично домаћинство. Да би се пашњаци сачували од самовласног пуштошења и обезбиједило равноправно учешће у њиховом коришћењу издиг на планину је једновремен а здиг кад ко хоће. Зиме и с пролећа кучка стока спушта се на попашу у Какаричку Гору, Гемовско и Златичко поље. Некад су кучки сточари зимовали у околини Улциња. Сточарство је у Куча основно а раније је било једино занимање.¹² Кучи су организатори и комплементарне сточарске привреде између њих и жупнијих крајева који немају планинских пашњака. Они се спуштају на зимовник са својом стоком у Зету а из Зете узимају на љетњу испашу стоку тамошњих власника. Оваква сарадња доноси власницима стоке двоструку корист: одређен дио приноса од сточних производа и њено поправљање на планини, обзиром да стока оболела у зетским луговима. Кучи, највећи посједници комунских испаша у Црној Гори држањем туђе стоке потпуније и рентабилније користе своје комунице и од тога имају неки приход. Има братстава у Горњој Зети која су досељена из Куча (Ракића Куће и др.) па имају право издига на кучке планине.

Борба за пасишта а тиме и за несметано сезонско кретање сточара, у условима братственичко-племенског уређења друштва, у позадини је многих кључних догађаја из историје Црне Горе. То је борба за изворе опстанка а уједно борба за сламање odporне снаге против-

---

лазила 3 рала (једно рало 1820 м²) на породицу. (С. Дучић н. д., 234). Ријечка нахија нема ни 6—7 рала на породицу од 10 чељади. Земља је распарчана при странама и вртачама па бива да се једно рало саставља од 10 и 15 комада (А. Јовићевић, Ријечка нахија у Црној Гори СЕЗ књ. 15, Београд 1910, 469, 762). У Пилерима је, до краја XIX вијека, више заједничке но приватне земље. Заједничко земљиште је под сеоским и племенским комуницама. (М. Барјактаровић, О земљишним међама код Срба, 21; наведено по С. Пуповици, Грађанскоправни односи у Законику Леке Дукаћинија, Приштина 1968, 100).

^{11а} С. Дучић, Н. д., 4.

¹² Ј. Ердџановић, Кучи, СЕЗ књ. VIII Београд 1907, 226. Почетком XX вијека има Куча који немају ни рало обрадиве земље. Кукуруз се у Кучима почео сијати почетком XIX вијека, кромпир од средине тога вијека (С. Дучић, н. д., 50, 53) а за винову лозу се зна негдаје од краја истога вијека (Ј. Ердџановић н. д., 242). Васојевцима је познато кад је све код њих било под испашом, жито се није гајило. (Ј. Џвијић, Балканско полуострво . . . , 215—217).

ника. Које братство и племе има више пашњака независније је и има више изгледа да преживи.¹³ У природној — аутархичној привреди потребе су ниске, мало се тргује, потребе се, углавном, подмирују сопственом производњом. У тој борби нека племена су подлегла а друга су се истакла као племена особите експанзивне снаге. Братоножићи су остали без племенских катуна, отела су им их друга племена. Кучи су на подручју богатих пасишта која су на удару осталих црногорских и албанских племена. Они су истисли Хоте, Пипере, Клименте, Гусињце и имали су толико пашњака да су дио њих издавали у закуп сусједним црногорским и малисорским племенима. Богати пашњаци накнадили су оскудицу у обрадивој земљи и омогућили сезонско сточарење од зимских пасишта у атару села и доњим планинама до љетњих испаша на Жијову и Комовима. Велики пашњаци у овом региону гравиациона су тачка и матица четири браска племена (Куча, Васојевића, Братоножића и Пипера). Континуирано, сезонско кретање стоке ових племена, ка њиховим комунским испашама основица је њиховог родовско-племенског друштвеног устројства.¹⁴ Колективна пасишта су кохезиона снага међу племеницима, подлога њихове чврсте организованости и узајамне солидарности. Борба за испашу води се са жестином. Око Комова се Кучи, Васојевићи, Клименти и Гусињани, на њима се често заједно пролијевају крв и млијеко, границе комунских пашњака омеђене су гробовима.¹⁵ Кучи, Дрекаловићи потисли су Арбанасе са Кома и само они имају право да га користе. Пљачкање и уништавање стоке и имовине противника један је од видова те борбе, која дезорганизује и онемогућава сезонско напасање стоке.¹⁶ Борба између пограничних Турака и Црногораца око испаша, најуже задире у сезонско кретање стоке. У тој борби не бирају се средства. Бију се туђи чобани и ствара несигурност.¹⁷ По путу куда се крећу кучке овце Турци просипљу отровану со. Скадарски везири од Куча отимају планине и са њима мите кучке противнике.¹⁸ Колебљивост Куча, њихово балансирање између Цетиња и Скадра, последица је не само њихове зависности од турских пазара већ и од чињенице да су

¹³ Сусједна арбанашка племена која имају богатије пашњаке више су независна и отпорнија су према турској власти (A. Degrand, *Souvenirs de la haute Albanie*, Paris, 1901, 115, 151).

¹⁴ В. Чубриловић, Постанак племена Куча, Зборник Филозофског факултета у Београду, књ. 7, 1963, 313, 326.

¹⁵ Р. Вешовић, Четовање према Плаву, Гусињу и Ругови, Записи, Цетиње, март 1930, 163, 164, 165, 167.

¹⁶ Марко Миљанов пише да су Кучи највише плајена одијели са Кома када су плајенили Васојевиће и Ђоровиће који су са стоком издигли на Кучку планину. Од тога плајена понеког војника допало је по 70 оваца и говеди (М. Миљанов, Сабрана дјела 4, Београд 1967, 42).

¹⁷ У писму Мустаја Паши Скадарском, Петар I тражи да Турци „... не бију моје чобане...“ (Записи, Мај 1935, 197, 298). Капетан Тодор М. Вуковић извјештава Министарство унутрашњих дјела у Цетињу да су Руговци који су на граници Васојевића покосили ливале Шекуларске са 600 товара сијена, запуштали планину Шекуларцима и пљачкају им стоку (Архив СРЦГ, МУД, акта и наредбе 1118—1397, № 1397).

¹⁸ Скадарски везир оteo је од Куча планину Мојан и дао је Хотима да на њу издигну са стоком (М. Миљанов, н. д., 42,90).

се кучка пасишта налазила на граници Турске, некад и унутар те границе, па их је немирна граница лишавала могућности да држе стоку.¹⁹ Сезонска кретања сточара, коначно, мијешају становништво, нивелишу његову свијест и разбијају локалну искључивост.

Борбе око љетњих и зимских испаша у основи су сукоба Црне Горе и њених сусједа и на другим подручјима преко читавог XIX вијека. Црногорци упадају у Никшић и пљачкају турска стада. Због несигурности, Турци напуштају љетње катуне на планинама.²⁰ Туђе миле, на граници Црне Горе према турском Бару, имају заједничке пашњаке са Црногорцима, услед чијих напада живе у сталној узбуни и покушавају да из освете врше упаде у Црну Гору.²¹ Спор око пасишта у Малом и Вељем Брду код Подгорице изазива крваве сукобе између Црногораца и Турака.²² И на граници према Аустрији трају несугласице и разрачунавања поводом пасишта. До сукоба долази између Црногораца и Аустрије због претензија Црмничана на Паштровску гору која је унутар Аустрије.²³ Упади црногорске стоке на пасишта изнад Котора и Рисна, која су такође у аустријској граници, доводе до дипломатских неспоразума између црногорских и бокељских власти. Унутар самих црногорских племена трају разрачунавања око љетњих и зимских пасишта. Спор се Кучи и Пипери око уаута у Златичком пољу, разграничавају се Чевљани и Пјешивци, Бајице и Бјелоши, Стијењани и Рогамљани. Сукобљавају се Морачани, Кучи и Братоножићи око Комова, Бјелопавлићи и Пипери око Штитова.²⁴

Пашњаци су фактор разједињавања а уједно и фактор уједињавања племена. Општа несигурност угрожава подједнако опстанак завабеним странама. Стога се људима додија клатн и добе до умира јер „... не могу ни једни ни други издизати — ПС), у планине мал (стоку) без бојазни да ће један другог убити ил' му мал запалијени...“²⁵ Слично је у односима између Црногораца и пограничних држава. Због обостране нужде повремено добе до мира између Црно-

¹⁹ Одауком Европске комисије за разграничење од 1858/59 године Кучи који су остали на територији Турске имали су да напасају своју стоку на днјелу Кома који је у црногорској граници. Због тога су настали гранични сукоби и неспоразуми па је скадарски губернатор 1866 године изразио спремност да нареди Кучима са своје територије да не би изводили своја стада на Црногорски Ком. (Записи, Цетиње 1/1941, 22).

²⁰ У писму владаци Петру I од 12 јуна 1799 године Мехмед ага Муховић из Оногоста пише „... поради Риџанах и Кочањанах напшјех чипчијах који су изашли са стоком у планину њихову, која се зове Лола, коју су оставили има толико годинах, од како су ове смутње...“ моли владу да им Брђани и Ускоци не чине пакост (Записи, Јануар 1935, 35, 36).

²¹ Д. Д. Вуксан, Књаз Данило, Седма година владе, Записи 5/1937, 265.

²² Црногорци држе да су Веље и Мало Брдо пиперски комун. Турци то не признају и тамо угоне своју стоку. У једном боју поводом тога погинуло је 10 Црногораца. Заробљеним Турцима Црногорци сијеку носеве, Записи, мај 1936, 268, 269).

²³ АП писми из БАЦ, XIV, 4, Нацрт за историју једне кодификације, превода на српски, страна 23, 24.

²⁴ Љ. Богетић, н. д., 73.

²⁵ АП, исписи из БАЦ, Крвна и уопће освета и мирење, одговор на питање 54., стр. 22.

раца и Турака „... да се људи могу мијешати погранични и пасти је-дан другога метеке...“²⁶

Због свега тога сточарска кретања, нарочито она у пограничним крајевима, имају изглед војнички организованог похода. Она служе за заштиту границе од Турака.^{26a} У условима „бесућа“ и ратнички ор-јентисаног црногорског друштва ова кретања су вид одбране егзистен-цијалних интереса племенског колектива а уједно и ефикасан облик борбе против спољног непријатеља. Она су основ устројства братства и племена јер само чврсто организоване групе могу издржати у борби за комунске испаше. Људи који су на челу сезонских покрета стоке личе на војне старешине и имају њихове прерогативе. Издиг у планину је манифестација друштвене солидарности. Стога је учешће у издигу не само право већ и дужност племеника. Одрас оваквог стања пласти-чан је у народном фолклору.²⁷

Стварање црногорске државе крајем XVIII и у првој половини XIX вијека израз је дубоких структуралних промјена у основици цр-ногорског друштва које промјене снажно утичу на сезонско кретање сточара. Макар у скромним оквирима и у једном, релативно успоре-ном, процесу, робно-новчани промет разједа колективне облике жи-вота, комунице као база сточарења, посредно и непосредно, увлаче се у вртолог робно-новчаних односа. Друштво се дезинтегрише, при-ватно-својински односи постају доминантни, ситни сељачки посјед се умножава, становништво се раслојава на слој богатих и масу пау-перизованог сељаштва. Нерационално коришћење планина, ерозије, поплаве, природне непогоде, пораст становништва и његових потреба

²⁶ Писмо Пера Петровића Осман Паши Скопљаку од 14. III 1852 го-дине (Записи, јануар 1936, 33).

^{26a} Као добро организованом и бројчано јаком племену црногорска власт уступила је, осамдесетих година XIX вијека, Сињајевину Бјелопав-лићима да би они били предстража против Мојковачких Турака и оних из Поља колаштинских. Војвода поп Ристо Бошковић наредио је стога да на Сињајевину мора издићи свако ко има најмање 3 овце. У прве 3 године у борби са Турцима око Сињајевине, погинуло је 53 Бјелопавлића (податак узет од Мирка Калезића из Новог Села — Спуж).

²⁷ Катунски живот, по Ровинском, распрострањен је у мјестима која су гранична са Турском. Озринићи и Цуце су лице у лице са Никшић-ким Турцима а тако и Пипери и Васојевићи са Колаштинцима и Гусињанима те и Кучи са Гусињанима и Климентима. Катунци имају своју историју пуну крвавих епизода из којих је никао цијели катунски и чобански епос. Један примјер тога епоса је у писму скадарског везира спушком паши:

„Ја сам чуо и кажу ми људи,
Да су сишале Црногорске овце,
На зимницу у Сабавац тврди,
Спрама Спужа града крвавога,
Пред овцама до три војевode —
Мићуновић с Велестова Вуче,
Мрваљевић Драшко и Вукота

П. Ровински, Черногорија, том II Част I. Санктпетербург 1897, 166.) Спу-жани, иако имају доста пашњака, из страха од црногорских чета држе мало стоке (H. Nequart, Histoire et description de la haute Albanie, Paris, 92).

доведе до огољавања и деградације пашњака. Сточни фонд пропада²⁸, настаје дебаланс између потреба нараслог становништва и могућности за његову прехрану. Чезну велики буљуци стоке и дуга сточарска кретања. И код класичних сточара умножила се дворба и сиротиња. „Прије су Кучи ријетко у тековину ходили, а сад им је то обична ствар“. Порасла је емиграција у европске и ваневропске земље.²⁹

Копни база за дужа полуномадска кретања са стоком. Љетња сезонска станишта негдје се претварају у стална насеља.³⁰ Сточари који се крећу уходаним путевима на зимовник у топлије приморске крајеве временом се тамо стално настањују.³¹ Тамо гдје је то подесно комунице се крче и претварају у њиве, помјера се нагоре међа између оселине и планине. Норме обичајног права које су за неповредивост комунице попуштају пред потребама живота. Кучи су искрчили Стравче и Хотска Корита па су у тим унутрашњим „... искварени облици некадашњих катуна и катуништа...“³² У Ријечкој нахији: „Све је подијељено, и земља и гора и голе стране.“³³ Црна Гора је у другој половини XIX вијека земља уситњеног сељачког посједа. Подаци о структури приватног посједа у 1900 год. говоре да домаћинства са површином оранице испод 1 ха чине 56%, а она се површином до 2 ха више од 81% свих домаћинстава, док их је без земље преко 9%. Просјечно на једног становника долази 0,14 ха оранице и 0,21 ливаде. У истој 1900 години преко 34% од свих домаћинстава нема ливада а око 48% посјеђује 1,5 коса ливаде. Приближно 75% свих домаћинстава упућено је у погледу исхране стоке на племенске, братственичке и сеоске комунице.³⁴ Тако исто у Пиви, последице ослобођења у 1882 години, 60%

²⁸ У извјештају Илије Беаре Црногорској влади речено је о стању стоке и сточних пасишта: „Стока је слабо рањена и уопће у жалосном стању. У зимље доба уздржи се толико да живи више него да је у стању да буде од користи. Она се уздржи истим онаким начином дан данас као што се уздржала у она времена кад је земља обиловала травом и цвијетом, а брегови покривени густим шумама, кад су се бијеле хиљаде овце. Много је више има него се може... уздржати (у) овакову стању“. Сточне је хране мало „а она се не може увећати и побољшати без умјетни ливада“. Посрнула је и пасмина стоке (И. Радосавовић, Један извјештај Илије Беаре Црногорској влади од 1878 године, Историјски записи, Цетиње 1955, 378, 379).

²⁹ С. Дучић, н. д. 68, 69.

³⁰ На површинама Језера са источне стране Дурмитора, високим 1400 до 1600 м. са простором од око 140 км² развио се жив пастирски живот. Ту су многобројни дробњачки катуни, који су се током XIX вијека претворили у села и у варошицу Жабљак (Ј. Цвијић, н. д. 259).

³¹ Сјеверна Бока се углавном бавила сточарством. Од 836 братстава само 137 су старинци, 325 братстава је из старе Црне Горе а 288 из Херцеговине. У Боки су се насељавали постепено од XIV и XV до XX вијека. Бјежали су од крвне освете, немаштине и „... на посетку су као сточари сизазили преко зиме у јупунију Боку и неки остајали“ (Ј. Цвијић, н. д. 427). И сусједна арбанашка племена (Клименти, Шкреље), силазе на зимовник у равнице и Арбанашко приморје, касније се тамо стално настане и обрађују земљу (Н. Несецарт, н. д. 71).

³² С. Дучић, н. д. 20.

³³ А. Јовићевић, н. д., 465, 466.

³⁴ Д. Вучковић, н. д., 14.

сељака имало је до 3 рала оранице и нешто слично ливаде.³⁵ Како стока тако и обрадива земља концентрише се више у рукама сеоских газда и трговаца, главарског слоја и појединих манастира. Карактеристично је да у Барском и Цетињском округу, крајем XIX и почетком XX вијека број коза премашује број оваца што се приписује недостатку ливада и пашњака. Шума је накнађивала оно што ливаде и пашњаци нијесу могли.³⁶

Интензитет коришћења комунских пашњака а тиме и могућност сезонског написања стоке на њима зависе од економске снаге приватног газдинства. Ко има више стоке тај више користи планину.³⁷ Сезонско сточарење инокосног домаћинства са малим бројем стоке изискује свеједно издатке око чувања стоке, подизања љетних станишта и преношења инвентара до њих па није рентабилно. На планину издижу имућнија и јача домаћинства која тамо запошљавају вишак радне снаге.³⁸ Стока је, иначе, основни трговачки артикал, преко трговине стоком богате се главари и имућнији сељаци; сиромашнији сељаци падају у дуг, постају зависни од сеоских зеленаша и трговаца и продају им своју приватну имовину. Комунски пашњаци постају ослонац богатих, чинилац даље диференцијације друштва и пропадања основне масе сељаштва. Ово тим прије што се због недостатка ђубрива и стоке ситни посјед не може одржати. Без стоке нема ни земљорадње. Иако су по форми, све до II свјетског рата, заједничка имовина братства, племена и села, комунски пашњаци су битно измијенили своју садржину. Сиромашни сељак који је без стоке не може их користити. Комунице су посредно узрок његовог пропадања и даљег јачања имућнијег друштвеног слоја. Последица свега тога је снажан притисак основне масе црногорског сељаштва на државне власти ради диобе и парцелисања комунских испаша. Тај притисак је особито изражен крајем XIX и у почетку XX вијека.

Законски прописи новостворене црногорске државе, који су допијети до средине XIX вијека, не дотичу непосредно сезонско крета-

³⁵ У исто вријеме Пивски манастир (не рачунајући другу имовину) давао је под аренду 1092 2/4 рала земље док је Војвода Лазар Сочица само у Пивској и Дробњачкој капетанији посједовао 1504, 3/4 и 1/16 рала обрадиве земље и на овој имовини држао 980 коза и оваца, 164 говеди, 68 коња и др. (О. Благојевић, Пива, Београд САНУ, 1971, 307, 309). У Брдима, богатија кућа има 200—300 брера и по 20—30 говеди и 2—3 коња; сиромашнији имају 20—30 брера. Коња, који је нужан за пренос код сезонског сточарења, сиромаси ријетко имају. Имућније куће у Катунској нахији имају до 200 брера и 15—20 говеди (AII, исписи из БАЦ, XVI, 24v, одговори на питање 7). Колико је у црногорском друштву пропало сточарство види се из чињенице да у исто то доба, седамдесетих година XIX вијека, код Арбанаса има породица са 1000 оваца, 30 коза, 100 говеди. Држи се за сиромаша ко има 2 краве и 30—40 оваца (AII, исписи из БАЦ, одговори као напријед).

³⁶ Д. Вучковић, н. д. 17, 18.

³⁷ Каже се: „Чија стока тога и планина“. Важност сезонских испаша наглашена је у пословици: „Село без метеха као млин без воде“.

³⁸ Тако и у сусједној Херцеговини човјек који има доста коза и оваца: „...диже се у планину ће су живе воде љети...ће је добра папа по 2—3 дана далеко од своје куће и тамо буде 2 мјесеца“. Ко има мало стоке остане код куће цијело љето“ (AII, исписи из БАЦ, обичаји Херцеговачки, XIX, 10, стр. 9).

ње сточара. У њима нема помена ни о комуницама као основици полуномадског сточарења. Нормативно уређење тих питања препуштено је обичајном праву. Правила обичајног права о комунским пасиштима и кретању стоке су од давнина, преносе се традицијом, често су дата у облику пословица и лако се памте. Њих је израдио живот. Она се формулишу и потврђују на зборовима, нијесу статична већ се, истина споро, мијењају. У њиховој основици су мотиви једне цјелисно организоване сточарске економије: организација и правац сточарских кретања иду утврђеним редом који је зависан од мјесних услова, пази се на рок издига и здига. Уређује се прелаз са једног катуна на други, одређују правила о пролазу до катуна, чувању ратарских површина и накнади штете коју стока чини. Зна се за ред и приликом подизања настамби и привредних објеката на катуну. Режим планине, уопште, правно је најбоље организован у Црној Гори, Боки и Горњој Херцеговини.³⁹

Недовољно је ипак рећи да се први црногорски закони, макар посредно, не баве комунским пасиштима и кретањем сточара. Законик опшчи црногорски и браски, познат као законик Владике Петра Првог, од 1798 године са допуном до 1803 године⁴⁰ у своја 33 правила оквирно уређује само најосновније односе, у првом реду оне који су од животног значења за државотворне снаге. За детаљније уређење тих односа и односа о којима нема помена у њему Законик, духом својих основних начела, упућује на обичајно право. Норме тога права које одговарају принципијелним одређењима Законика прећутно су санкционисане као важеће право. У темељу Петровог законика су прописи о заштити приватне својине (чл. 14 и 17),⁴¹ забрани самовлашћа и „искању“ правде судом (чл. 16 и 31), заштити пазара (чл. 19) који су средиште робноновчаног промета, дакле прописи који су детерминантни и поспјешују крупне промјене у режиму комуница и кретању сточара. Заштитом и стимулирањем приватно-својинских односа, подстицањем робно-новчаног саобраћаја загриза се у колективитет комуница, убрзава њихово коришћење на приватној основи, подстиче се раслојавање друштва, маса сиромашног сељаштва остаје без стоке а тиме и без ефективне могућности за сезонским коришћењем испаша. Ова законска начела нијесу без утицаја на стварање нових и измјену већ постојећих правила обичајног права о режиму планине и селине.

³⁹ „Ту је боље него игђе другде уобличена колективна својина планине, општрије утврђено ко има право у планини а ко нема, боље уређено ко може то право стећи и како може, управа планином боље уређена, санкције против оних који се греше о ред прецизније и општрије“ (С. В. Вукосављевић, Историја сељачког друштва I, САНУ, Београд 1953, 234).

⁴⁰ Зборник судских закона, наредба и међународних уговора по судској струци за Краљевину Црну Гору, II, Цетиње 1912, стр. 5—23 (у даљем тексту Зборник II).

⁴¹ И у Законима отачаства од 1833 године, који су више пројекат Закона, „... поштене, живот и имуће...“ свакога Црногорца и Брђанина заштићени су под „... цијеном свога живота...“ (Правни зборник, Подголица 5—6/1938, 88).

Неке одредбе Петровог законика су од непосредног практичног интереса за регулисање питања која су предмет сезонског сточарства. Стока је заштитни објект првог реда, покраћа и отимачина стада на катунима је акутно зло које доводи до међусобних обрачуна („... највише зла и крвопролића у нашој земљи с лупежах бива...“, чл. 17 Законика). У земљи сточара стока је средство за рад и основни извор за прехрану. Стога је покраћа стоке инкриминисана као најтежи преступ, крадљивац се у погледу казне равна самовољном убици: „... будући када украде туђега вола или коња он сву чељад од онога дома уцвијели, више него једно чељаде да закоље...“ (Чл. 17 Законика). Одредба члана 30 Петровог законика односи се на пољску штету која је особито актуелна приликом сезонских покрета стоке; крчевином комуна ствара се тјескоба, на путу за катун стока прелази преко туђих имања и штети пољске усјеве. Правилном члана 30 нормирана је пољска штета и идентификован је субјективни однос штетника према причињеној штети. Основ и обим његове одговорности зависи од тога да ли је штета намјерна или је почињена „навластитом“. За похару „... жита, сијена, винограда, бостана, зграде разсадника...“ штета се плаћа по процјени главара. Ако је штета хотимична штетник сноси и кривичну одговорност, предаје се суду „... да буде кастигат како злочинац...“. Услов за коришћење комуна је посјед приватне имовине. Правила о пречекуповини непокретне имовине, путем које се стиче и право на удио у комуници, уређена су у чл. 15 Законика. Ко би хтио „... продавати кућу или баштину или виноград или метех и дубраву“ ... „мора прво понудити близику и маргинаше па ако они неби хтјели купити слободан је продати коме хоће, али у своје село или у своје племе“. Прописима о пречекуповини род чува своју компактност и брани се од продора туђина у своја комунска пасишта.

Непосредна интервенција државе у режим комунских испаша, до средине XIX вијека, је скромних размјера. У свакодневној пракси органи власти се уздржавају од захтева који би угрозили аутономију братственичко-племенских колектива код унутрашњег устројства и организације режима на комунским пашњацима. Ови органи су објективно ограничени и немају моћи за такве захвате. Они немају ни интереса да то чине јер је постојећи режим планине, обзиром на објективне околности, за то доба најједлиходнији. Режим планине је аутогтрајним вршењем уходан, тај режим је ослонац конзерватизма у друштвеној свијести, радикалне мјере државне власти у правцу његове измјене наишле би на комплетан отпор окошталог „комунског“ обичајног права. Стога је интервенција државе ограничена на „слољашње“ односе и парцијална је. Она се тиче односа који су од непосредног интереса за процес јачања државе, за унутрашњу и спољну безбједност Црне Горе. Учестале су диобе комуница, борба за пасишта поприма облик међуплеменског рата, ствара се несигурност која је основна сметња стварању државе. Уједно и сметња регуларној економији и уобичајеном кретању сточара. Стога се активност државе исцрпљује у разграничавању комунских пасишта између братстава и племена, у мирењу крви насталих поводом захватања туђих пашња-

ка и отимачине стоке на њима,⁴² у изравнању спорова који су везани за искоришћавање пашњака у граничним подручјима Црне Горе.⁴³ Државни органи предузимају и неке друге, маргиналне, мјере. Као вид казне за особито тежак преступ имовина кривца се, одлуком власти, некад оставља у комун његовим сељанима.⁴⁴ Судска власт, у ограниченом обиму, интервенише и у споровима око накнаде штете коју стока чини на комунским земљиштима.⁴⁵ За непоштовање својих мјера држава пријети особито оштрим санкцијама⁴⁶, које нијесу свагда ефективне.

Државни органи посредно интервенишу у режим комуница и преко наследног права. Обзиром да се Црногорци не жене и удају између себе, већина братстава у то доба је егзогамна, наследно право одиве ствара латентну опасност од увођења тубина у комунску испашу. Обичајно право је против наследног права одиве која има живу браћу. И тамо гдје браће нема наследно право сестре је „крће“. Она наслеђује баштину. Кућа и окућје (зграда, обори, гумно) за које је

⁴² Одлуком од 14. априла 1836. године Црногорски суд врши умир крви и разграничење између Пипера и Бјелопавлића око планине Штитова. Пошто је пребио главе за главе, за претијец од 10 глава бјелопавлићких, суд даје Бјелопавлићима један дио Пиперског Штитова „... за ове 10 главах бјелопавлићкијех дасмо трећи дио од Штитова пиперскога и то од доње банде до планине Бјелопавлицке“ (Црногорске исправе XVI—XIX вијека, Цетиње 1964, 201, у даљем тексту Црногорске исправе, ...). 25 априла 1838 године председник црногорског Сената Перо Томов Петровић са члановима Сената, гвардијом и перјаницима дијели Бјелопавлићима Косови Луг „... око којег се погоњаху све три обшине Бјелопавлићке“, (Црн. исправе ..., стр. 211). Суд упућен од Владике Петра II и Сената одређује 16. IV 1839 године међе између Куча и Пипера у Златичком пољу, а 18 августа 1841. године утврђује се граница између Бајица и Бјелоша (Исто, 228). 16 јануара 1843. године разграничени су Стијењани и Рогамљани с тим да „... Рогамљани ... имају дио у планину ће су га приђе имали свуб“ (Исто, 230).

⁴³ Сељани Малих и Великих залаза пасу стоку изнад Доброте, у аустријском приморју, а не плаћају „травнину“. Мјешовити суд Његуша и Доброте од 1. и 6 марта 1835 године обавезује и једне и друге да дужну заосталу траварину (Малозалажани од 115 талира, а Велезалажани од 80 талира) плате у ратама у предвиђеним роковима (Црн. исправе ..., 143, 194). На општем збору од 29 августа 1838 године Подгорани истичу да без разлога плаћају „травнину“ Паштровићима на Паштровску гору, која је у аустријској граници, јер да на ову гору имају право по основу „Крусовуља“ па траже да им се на њу призна право послужја и својине (Исто, 213).

⁴⁴ Осмог маја 1846 године распродата је имовина Маретовића из Цуца који су, због крви, побјегли у Турску. „... Вода и више ње долине ... осташе као комун Малоцуцима (Црн. исправе ..., 233).

⁴⁵ Гвардија Катунске нахије прописује 5. јула 1833 године казне за похару и крађе између Чевљана и Бјелица који се споре „... околу брањевиных, и око горе, како је један другоме сијеку и краду без питања“ (Исто, 185).

⁴⁶ У доба владике Рада, спор између Морачана и Васојевића „око Таре и ливадах у Тару... бјеше довео међу њима до покоља“. Суд, на челу са Пером Томовим разграничио је Тару међу Васојевићима и Морачанима. Која страна не би поштовала ово раграничење плаћа глобу а сем тога на њега има да буде „... господар и сва земља и да му трага не оставимо у нашу земљу...“ (АII, исписи из БАЦ, XVI, 15, издање јуридичких исправа, преписи учитеља Нешића, 7).

везано и право на удио у комуну, остају за њену ближику. И са оним дијелом непокретне имовине који прими, за случај њене продаје, одива има претходно да понуди ближику па ако ова не купи може продати неком другом.⁴⁷ Код тестаменталног располагања, кад је тастатор жена, притисак друштвене свијести опредељује вољу тастаторке на начин да своје очинство (кућу, појату, гумно и оборе) остави роду, а мужу тек оно „... што смо куповали заједно отка смо се стали...“⁴⁸ Судске одлуке тако формално санкционишу, и преко наследног права, одиве, већ постојећн режим планине.

Средином и у другој половини XIX вијека Црна Гора је средила и утврдила своје државне границе и тиме пресјекла нека сезонска кретања сточара⁴⁹ а друга упутила новим правцима.⁵⁰ Данилов законик од 1855 године и низ специјалних прописа из друге половине XIX вијека су правна манифестација крупних измјена у основици црногорског друштва. Ни овај Законик не говори непосредно о комуницама и полуномадском кретању стоке али поставља основ за даљу деградацију ових облика живота. У врху Законика су одредбе о заштити приватне својине. Лична и имовинска безбједност обезбијебене су сваком Црногорцу и Брђанину и нико не може „... у ове светиње дирати“ (чл. 2). Свако је господар своје имовине и може са њом слободио располагати како заживотним располагањима тако и пословима за случај смрти (чл. 49). Домет тестаменталног располагања је знатно шири: чак и оружје које, по обичају, иза оца без синова остаје његовој близики, отац може завјештајем оставити „... ћери или коме другоме“ (чл. 53). За нартај на туђу имовину предвиђене су особито тешке казне: покраба се казни смрћу или бесчастећом казном — тољагањем (чл. 78, 79 и 80). У члану 59—63. узаконена је обавеза плаћања пореза — данка, а чл. 70. говори о законском интересу на зајам и о заложном праву. Ове одредбе Даниловог законика су детерминантне за све друштвене односе па и за оне који њима нијесу непосредно нормирани. Оне најдубље задиру и у режим комуница и сезонских покрета стоке.

Непосредна интервенција државе у режим планине, у овом периоду је свеобухватнија. Појединачним наредбама и посебним прописима конкретизована су начелна одребења Даниловог Законика и дје-

⁴⁷ Црногорске исправе..., одлуке № 160 и 164.

⁴⁸ Исто, одлука № 204.

⁴⁹ Послије Берлинског конгреса 1878 године Црна Гора је добила Подгорицу и Зетску равницу а тиме лишила малисорска племена њиховог природног спуштања на зимовник у Гемовско поље. У писму Војводи Бећир Бегу Османагићу, Министарство унутрашњих дјела налаже да се пазн на градску стоку која прелази границу и да се издејствује кажњавање Груда чија стока пасе унутар Црногорске границе (АСРЦГ, МУД 1882, акта 3628—3961, № 3832). Као што је већ речено, после разграничења између Црне Горе и Турске 1858/59 године Кучи који су остали унутар Турске онемогућени су да своју стоку изгоне на дио црногорског Кома (Записи, Цетинје 1/1941, 22).

⁵⁰ Фонд комуњских пашњака је, послнје Берлинског конгреса, на подучју Брад и Дурмитора знатно увећан на терет Турске што је довело до озбиљних преоријентација у полуномадском сточарењу.

лимитно су нормирани појединачни односи који се тичу комуница и полуномадског сточарства. Жива судска пракса позитивише норме „сточарског“ обичајног права, преиначава их и саображава конкретним условима па у виду прецедента потстицајно дјелује на стварање нових норми тога права.

Нарочито у ново-добијеним крајевима држава интервенише отворено у комуницама, често се не базирајући на стечена права. Сврха ових интервенција је успоравање процеса пропадања ситног посједа као масовне базе полуномадског сточарства и завођење реда у, друштвеним поремећајима, пољуљани режим планине. У наредби капетану Јевти Николићу у Лукову, од 11. IX 1870 године Црногорски сенат наређује да иноплеменици не пасу стоку на туђим комуницама, они који су тамо већ подигли своје торове имају их маћи. Удноницари у комуницама који немају своје стоке могу узети туђу стоку на испашу и тако се помоћи. Ко има 50 својих оваца не може туђе узети а ко их нема може узети до 100.⁵¹ У другој наредби од 8 маја 1876 године даје се на знање да су катунци преоптерећени усташком стоком па се налаже да се стока равномјерно распореди на све катуне.⁵² Тамо гдје је спор око пасишта између братства и племена, судска власт доноси и привремене мјере о праву испаше које трају до коначне одлуке суда о власништву над комуном.⁵³ На катуне се, одлуком власти, шаљу и иноплеменици, утире се пут схватању да пасти може гдје ко хоће.⁵⁴ Држава некад одузима комунице и од оних који их отму у рату и уступа их неком трећем.^{54а} Умјесто реда, државна власт, објективно неспособна да организује планинску економију, ствара неред. Држава уређује режим селине, поставља међе између селине и радне земље у селу, уређује пут за сточни прогон и „возник“, оставља нарочити комуни за млин, одређује појила за стоку.⁵⁵ Веома прецизно и до у појединости уобличава се режим планине на пасиштима која су последице ратова 1876—1878 године ослобођена од Турске. Сентенцијом од 7. VIII 1887 године Велики суд, по налогу књаза Николе „уобличио“ је планину „Бјелопавлићку и Усташку“ у Сињајевини. Прво су стављене

⁵¹ Арх. центар Никшић, акта нераспоредена, арх. Ј. М. Николића, № 83.

⁵² Исто, № 120.

⁵³ Сенат налаже никшићком начелнику 10. VIII 1874 године да заповиједи Жупљанима како не би бранили Пиперима да стоку пасу у Суви Врх „... бе су пасли до лани...“ с тим да се у даљем поступку одлучи која страна има својину на пасишту (Исто, № 96).

⁵⁴ У акту министру унутрашњих дјела од 23. VI 1882 године војвода Лазар Социца из Пиве извјештава да је, по наређењу господара, нашао 10—15 колиба за љетиште Папићима. Колибе су између Вољујака и Кома и Папићи могу тамо гонити стоку кад хоће (Архив СР Црне Горе, у даљем тексту АСРЦГ, МУД, акта и наредбе 1897 — 2405 № 2199).

^{54а} У априлу 1882 године Радуловићи се жале да им је одузета комуница Рихали коју су освојили од Турака и без које њих 100 кућа живјети не може, а власт је дала Радоју Савову (АСРЦГ, МУД акта и наредбе 1882, бр. 1252—1654, № 1291).

⁵⁵ В. сентенцију војводе Церовића од 28. X 1885 године о разграничењу између села Липова и новонасељеника код Колашина (С. Вукосављевић, Историја селачког друштва I, Београд 1953, 261—263).

границе око планине усташке и бјелопавлишке, одбијен је захтјев усташа за диобу планине те ова остаје у заједници и својини свих Бјелопавлића и Усташа. Катун Бистрички под Планиницом остаје у селини „... зато што људи гноје земљу“. Ближе су одређена мјеста гдје ће која страна постављати катуне, а „... Лијепи до међу поменуте катуне оста за пројав стоке у пасиште ...“ Као што су „... поређани катуну на пореду тако да и стоку отварају уз планину а пошто се поодмакну од катунa да обрћу чобани стоку кудије кога воља кроз планину а водопијама да се служе како је коме на сенат с катунa“. За пројав стоке на воду одређен је пролаз а за пропуштање стоке преко међе која одваја планину од усташке селине предвиђена је новчана глоба. Сјеча горе за нужне потребе катунa допуштена је изнад линије која одваја планину од селине. Крмад су од штете за планину, који их Бјелопавлић или Усташа изагна на комун, глоби се са 10 фиорина. Рок издига стоке је 15 јуни а у случају да је пролеће лијепо странке могу тај рок одредити од почетка до средине јуна. Ако би пролеће било студено рок издига помјера се до 25. јуна. За преурађени издиг предвиђена је новчана глоба. Здићи са планине може кад ко хоће.⁵⁶ При формулисању режима планине на Сињајевини ова сентенција је, очигледно, имала за узор постојећи, временом провјерени, режим планине у старој Црној Гори и Брдима.

Притисак за диобу комунских пашњака у ово доба је особито изражен. С једне стране је притисак масе депосједираног сељаштва које без стоке или са малим бројем стоке стварно не користи комуне па би њиховом диобом и крчевином побољшало свој положај. На другој страни је слој богатијих сељака и трговаца за које је стока од животног интереса не само као средство за рад и прехрану, већ у првом реду због трговине и давања у закуп преко којих се акумулира зеленашки и трговачки капитал. Тај слој је против диобе комуница, Инфилтрацијом у туђе братственичко-племенске комунице, разједањем њихове компактности овај слој у разним видовима продира у туђа пасишта. Куповина приватне имовине је услов за стицање права у комуни. Бива да иноплеменик плати и најмање имање у двострукој вриједности ако је племе продавца богато пашњацима и шумом. Племеник продавца нема интереса да конкурише купцу јер и онако већ има удно у комуни. Како је право на удно у комуни везано за услов да се купац насели на купљеној имовини, то се дио чељади у домаћинству купца сели у туђе племе. Купци су по правилу моћне фамилије које притискују нејачицу. Сеоски комуни се дијеле, купцују их имућнији сељаци.⁵⁶ Тамо гдје има богате паше појединци узимају на љетњу испашу стоку главара — иноплеменика да би их ови за узврат ослободили пореза и јавних дажбина.⁵⁷

Држава чува ситни посјед и разним мјерама опире се притисцима за диобу и крчевину комунских пашњака. Не само економски већ

⁵⁶ Арх. центар Никшић, Ј. Николић, год. 1888, Ф VIII омот III, № 11.

^{56a} АСРЦГ, Сенат 1875, за прекупавање, № 122.

⁵⁷ АП, исписи из БАЦ, о потоцима, комуницама ... XIX, 6 стр. 2, 3.

и политички разлози силе је на то. Она хоће да заустави или успори процес пролетаризације масе сељаштва која се прелива у економску емиграцију. Емиграција масовно одводи најбољу радну снагу у европске и ваневропске земље и слаби одбрамбену снагу земље. Стога се, у појединачним актима и уредбама константно наглашава да комунице морају остати недељиве, да и сиромашним сељацима треба омогућити држање одређеног квантума стоке. Наредбом Министарства унутрашњих дјела број 607 од 4. септембра 1884 године наводи се да често долазе „... неки људи те давијају за комунице, желећи да се исте дијеле“, да диобу хоће „... они људи, који немају своје стоке или је са свијем мало имају“. Кад би се ове днобе допустиле не би „... нико ни најмањи број стоке држати могао...“, па се налаже да се комунице, биле оне сеоске или племенске, не смију дијелити већ да стоје у комун и да сваки сељанин или племеник може на њима стоку пасти. Онима који немају своје стоке допуштено је примати туђу стоку на љетовиште тако и на зимовник — у ортачину. Број туђе стоке која се може примити зависи од мјесних услова („... како се ће види“) с тим да се у сеоске комунице може примити највише до 50 а у више тј. племенске комуне до 80 брера. Сврха ових мјера је да се комуницама користе „... и они који живого немају“.⁵⁸ Ова Наредба, са неким измјенама, поновљена је скоро текстуално у Наредби МУД-а број 1115 од 1. новембра 1896 године. Измјене су у томе да ко нема своје стоке или је има мало може догнати на катун туђу до броја од 70 ситних брера и 5 говеди, с тим да се говедо може замијенити и коњчетом. Ко жели узети више говеди или коња а мање брера може то чинити, у оквиру горњег броја, с тим да се свако говече или коњче рачуна у 5 брера. Држаоци туђе стоке „... могу са стоком пасти у свако доба године кудијен и други њихови сељаци своју стоку пасу, па то било у сеоском или племенском пасишту“.⁵⁹ Против диобе комунских пашњака и одјелите продаје права на идеални дио у комуници изјашњава се судска пракса чак до другог свјетског рата. Ова пракса је заступала став да се „... заједничко комунско добро... није смјело дијелити“.⁶⁰ Наредба Великог суда о мирењу дугова од 12 децембра 1882 године иде у склопу мјера за задржавањем сељака на ситном посједу и чувањем његовог идеалног удјела у комуњу. Наредба оставља презадуженоме гарантовани минимум непокретне имовине, који је услов и за уживање комунских права: дужнику се узима за дуг све покретно и непокретно „... осим

⁵⁸ Зборник... II, 138, 139.

⁵⁹ Зборник... II, 231, 232.

⁶⁰ Из разлога пресуде Великог суда у Подгорици Пл. 4/40—4 од 16. III 1940 године и пресуде Великог суда у Цетињу бр. 73 ех 1206—IV 1901—493 (Арх. Центар Никшић, 1919/41, Окружни суд СХХVI—1—19). Ако не купи читаву имовину и на њу се не пресели другосељанин не може купити одјелито и комунско право макар уз њега купио и неки дио личне имовине (Пресуда Великог суда од 16. XI 1933 год. бр. 1242 — IV — 1933 — 348, Правни зборник Подгорица, 7—8/1940, 47, 48).

крова над главом, најпотребитијих хаљина, најпотребитијег покућства, земљедјелског алата и јединог рала земље“.⁶¹ Иако прописима на то није овлашћена држава се, ту и тамо, користи правом пречекуповине у своју корист за случај да тубинац купује непокретну имовину ради дјела у комунском пасишту⁶² или тамо гдје треба заштитити неповредивост комунског добра. Тако у једном случају властима у Бјелопавлићима даје се овлашћење да се кућа — плотњача на бријегу Зете (комун) може продати уз услов да купац на њу ништа не надзибује. Ако то жели општина се може користити правом пречекуповине куће „... па нека је поруши или на нешто друго употребити“.⁶³

Све ове мјере су палијативне и, без обзира на субјективна одређења државних власти, објективно иду на руку сеоским газдама и трговцима. Комунице стварно користи поседник стоке који је заинтересован за недјеливост комунских испаша. Разним видовима спреге и ортачења искоришћава се радна снага оних који су без стоке и није им остало до голо комунско право. Богаћењем на бази комунна имућнији слој врши притисак на ситни сељачки посед и разара га. Некад база „егалитарног“ родовско-племенског друштва комунице су се претвориле у своју супротност и постале су негација тога друштва. Принципијелна настојања црногорских власти да се путем недељивости комуница одржи ситни посјед и база сезонског сточарства поткопана су, не само објективним процесом друштвеног развитка, већ и другим правним мјерама које је донијела та иста власт. Општи имовински законик од 1888 године (у даљем тексту ОИЗ), узаконио је класично облигационо право, право произвођача роба које снажно стимулише раслојавање друштва и распад колективних облика живота. Одредбе ОИЗ-а штите власника од невластника, оне су формулисане у корист повјериоца, на штету дужника. Код зајма, на пр. ако уговором није углављено кад ће се зајам вратити нити се рок враћања према приликама може утврдити дужник је препуштен на милост зајмодавца: зајам ће се вратити онда када зајмодавац откаже дужнику даље чекање (чл. 259). Јемство обезбеђује повјериоца тако да јемац одговара, ако другачије није уговорено, не само за главни дуг него и за свако приложје које је основано било кад је јемство постало (чл. 495). Ако дужник имањем отанча, побјегне из земље или се нешто друго догоди што чини „... да није могуће или је преко мјере тешко наплатити дуг од дужника“ обавеза јемца на исплату дуга је примарна а не супсидиарна (чл. 461). Кад се отац презадужи и његово имање припадне појериоцима, сино-

⁶¹ Зборник ... II, 16.

⁶² Марко Петровић из управе Приморске нахије извјештава Цетиње да је Буро Радуновић продао даровану земљу у околини Улицња (по дозволи књаза). Земљу је купио неки Малисор из Светог Борња за 30 фиорина. Пошто је дознао да је Малисор купио земљу „... да би се са стоком увалио...“ у пасишта Петровић извјештава да је земљу откупио за државу и дао Радуновићу 30 фиорина АСРЦГ, МУД 1900, 217—462, бр. 523/3).

⁶³ АСРЦГ, МУД, Цетиње 1—216, № 89/3.

ви одговарају за дуг оца и својом будућом тековином.⁶⁴ У чл. 183 конституише се установа подлога: са имовине дужника коју може узети за обезбеђење дуга повјерилац скида плодове и дохотке „...у замјену добити на главно“. Прописи који штите гарантовани минимум од куће и једног рала земље, који је услов за очување дијела у комуници, су од слабог практичног значења. Иако му је тај минимум поштебен од принудне продаје сељак на њему не може егзистирати, још мање држати стоку, његово право на комунску испашу је фиктивно, он је принуђен да гарантовани минимум својевољно отуђи. Продаја оваквог минимума због „...веће мукe и потребе“ је честа. Но, и прописи о гарантованом минимуму деградирани су подредним прописима и судском праксом. Варошке куће се не штите гарантованим минимумом: повјериоци се код намира дуга не „...морају обазирати куда ће се дијевати њихови сопственици“.⁶⁵ Власт допушта продају гарантованог минимума и у случајевима ако је дуг из основа лупештине, ако треба наплатити глобу за ванбрачне преступе, ако се у име власти нешто од друготога узме и потроши или је дуг из основа уништења туђег аманета.⁶⁶ Ко се исели из земље гарантовани минимум од рала земље и куће иде његовим повјериоцима. За државни дуг — вађевину узима се не само кућа и рало земље већ и оружје дужника.⁶⁷ Туђин се увлачи у комунице и сезонска пасишта и другим-посебним путем. Под притиском дубоких друштвених промјена суд је тридесетих година ХХ вијека признао удио у родском комуни и удови која се уда ван племена.⁶⁸ Противно обичају да једно лице не може имати двострука комунска права Велики суд је 1920 године утврдио да лице које се исели из свога пребивалишта на купљену имовину а не прода сву своју имовину задржава право комуна у пребашњем мјесту, без обзира што је у мјесту гдје је купило имовину стекло комунско право.⁶⁹ ОИЗ је у чл. 62. легализовао право другосељанина и иноплеменика на удио у комуници и онда када се стално не настане на купљеној имовини а то уз услов да је продавац имовине претходно са имањем нудио своју ближику па од њих нико није хтио да је купи. Све ове мјере унијеле су суштинске промјене у режим планине и ослабиле су основицу за масовна и дуга сезонска сточарска кретања.

Процес разједања комуница и деградације сезонског сточарства успорен је конзервативним дјеловањем обичајног права које вуче натраг и опире се новим односима. Ретроградно дејство тога права уочљиво је код свих односа који се посредно или непосредно тичу комуна и сезонског сточарења. Премда је судска пракса у другој

⁶⁴ Тач. 12. Наредбе о мирењу дугова од 12. децембра 1882 године, Зборник II ... 117.

⁶⁵ Исто, тач. 9 наведене Наредбе.

⁶⁶ Тач. 7 Наредбе о наслеђству, као и о томе кад се презадуженоме може продати рало земље, кућа и др. ..., Зборник ... II, 190.

⁶⁷ Арх. Центар Никшић, Арх. кап. Бока Вишњевиха, Ф. II, омот II, год. 1887, № 11 и 14.

⁶⁸ Правни зборник, Подгорица 7—8/1940, 48.

⁶⁹ Исто, стр. 49.

половини XIX вијека усвојила став да кћери и сестре без живе браће имају, макар ограничено, право на удио у попаши и комуну честе су њихове жалбе да то право стварно не могу користити јер „...не даду им робаци њихови“.⁷⁰ Ближика се тешко одриче свога права из доба владике Рада када суд „...није давао гору да носе одиве“.⁷¹ Приватна својина унутар комунских испаша је „крња“, отпор њеном потпуном уобличавању је комплетан, приликом сезонског напаасања стоке власник ливаде у планини трпи ограничења као и остали „племеници“. Општим гласом „свијех домаћина“ он је приморан да издиже на планину кад и други, да гради колибу и да пасе стоку гаје и други. Са своје ливаде може косити сијено и то му је једина корист. Ако би му се допустило да издигне прије осталих он би штетио стеченим правима „племеника“, са своје ливаде попасео би комунску и тамо чинио штету, пошто покоси своју ливаду његови сељани не би могли искористити своје право попаше на њој. Судска пракса седамдесетих година XIX вијека повија се за таквим схватањем.⁷² Макар продао читаво своје приватно имање и иселио се са њега домаћин се најспорије одриче свога права на удио у комуну. То право ће му се ту и тамо, упркос обратног става закона и судске праксе, у случају повратка, сачувати и признати и то не само њему већ и његовим потомцима, по мушкој лози, па се ови последије 100 и више година вратили у стари завичај.⁷³ Сељани се, и до другог свјетског рата, опиру доласку туђине у свој комун, макар овај имао одобрење од власти.^{73а}

О комуницама, у којима је најглавније гора, паша и вода, Општи имовински законик је донио само оквирне одредбе: племе је „...прави имаоник за све што се тиче опште племенске заједнице, племенским имањем управља племенски збор (чл. 709 и 710; ни један племеник не може продати или одјелити уступити своје право на заједничку неподијелену имовину. Пропис члана 713 посредно допушта да племеници могу општим договором раздијелити заједнички иметак на поједина села или братства или Куће уз услов да на дјеленике прелазе права и обавезе које су са тим дјеловима спо-

⁷⁰ Командир Мирко Павићевић извјештава Сенат о диоби „дустиње“, Павла Вучинина иза кога су остале кћери и сестре. Половину заоставштине су узеле кћери а другу половину сестре. Како им у уживању наслеђа сметају робаци и једне и друге „моле суд и господара да потврде „... може ли им бити да стое на њиху баштину и ливаду и на катун и да пасу испашу кудан је и Павле пасео...“ (АСРЦГ, Сенат 1870, акта 1—458, акта недатирана...).

⁷¹ Исто, Сенат 1870, нар. и расп. бр. 1—593, К бр. 157/870.

⁷² АП исписи из БАЦ, XVI, 16, из судске праксе, о женидби и комуну.

⁷³ Уговор села Штитара о комуници у Ставору од 1886 године (Јован Челебић, Одредба о комуници, Побједа, Титиград од 10. XI 1974, 17). У Бјелопавлићима су се у 1925 години договорили да нико од њих не може продати своје комунско право. То право остаје исељеном братственику макар се кад вратио (С. Вукосављевић, Историја сељачког друштва I, Београд 1953, 229).

^{73а} Сељаци су порушили кућу Радомана Дацића коју је подигао у Жабљаку по одобрењу власти. Тврде да земљиште није општинско већ сеоски комун (Арх. Центар Никшић СХХVII/31, Окружни суд, 1—15).

јене. Овај пропис сукобио се са поменутиим наредбама о забрани диобе комуница па је у свакодневној пракси, негдаје изричито а негдаје непотпуном и погрешном интерпретацијом заобилажен. А што се тиче управе и уживања племенских добара, уређење тога питања остављено је закону, обичају, наредбама и правилима које обичним начином збор поставља (чл. 711). Како у Законику о томе није ближе речено, појединачно уређење односа који произилазе из сезонског коришћења комуница, уређење режима планине и селине остављени су правилима обичајног права. Та правила не морају бити једнообразна, она у појединостима имају један изглед на дурмиторско-сињајевинском а други на комском подручју. Другачији је режим планине и селине у старој Црној Гори од оног у Брдима. Сва та правила, писана и неписана, мотивисана су разлозима економске цјелисходности, разлозима најекономичнијег коришћења заједничких комуних пасишта, зависно од мјесних прилика, климе и вегетационог периода. Аутономија братственика и „племеника“ у режиму коришћења комуна, у свакодневној пракси, није потпуна како би то излазило из члана 711 ОИЗ-а. Уговори — Правила која о томе постављају село, братство и „племе“, подлијежу одобрењу државних органа који, по правилу, санкционишу постојеће стање и, принципијелно не задиру у старином уходана правила обичајног права.

Људи са мало стоке не издижу на високе планине. Ко нема више од 5—6 брава остаје у селу.⁷⁴ Како они тако и власници великих стада, до времена предвиђеног за издиг, напасају своју стоку на пашњацима испод планине и у сеоском атару. У сеоске пашњаке — оселину иду не само сеоске комунице већ и право на попашу туђе обрадиве земље и ливаде које се, последије скидања фрута, претварају у комун и иду у јединствену пашну цјелину. Право на попашу туђе имања није ограничење права својине у савременом правно-техничком смислу, то је остатак ранијег већег права друштвеног колектива на земљиште које је обрадом претворено у својину појединца. Уколико је то право шире својина је мање развијена, она је скоријег датума. Право испаше на приватној имовини је распрострањено. Има га како у Никшићком округу, Васојевићима и Зети тако и у старој Црној Гори.⁷⁵ Оно је удомаћено до те мјере да је нашло свој правни

⁷⁴ АП, исписи из БАЦ, XVI, 16 из судске праксе: о женидби и комуњу.

⁷⁵ Трагова о праву испаше на туђој имовини има и у судским одлукама из прве половине XIX вијека. Одлуком од маја 1839 године чланови Сената, гвардија и перјаници разграничавају Чевљане и Пљешивце и у погледу њихове граничне имовине, одребују: „А пошто се сијено покоси, да с питањем једног другог пуштају и да стоку пасу као поправи сусједи“ (Црногорске исправе... 220). Преко читавог XIX и у почетку XX вијека у Горанском, пошто се покоси сијено на ливадама, тада пасе гдје ко хоће. И последије диобе метеха братство пасе на њему (АП, исписи из БАЦ, XVI 13. II, *Notae ethnogr.* 1894/II, стр. 2.) У Пиви се земља, последије скидања плода, колективно пасе. (О. Благојевић н. д., 305). Заједничка испаша на приватној имовини трајала је, у Ријечкој Нахији све до почетка XX вијека (А. Јовићевић, Ријечка Нахија, 762). Држање ситне стоке је немогуће на ситном пољопривредном имању. Слобода испаше на приватној имовини, последије скидања усјева и косидабе ливада (у Никшићком Пољу, Цеклину, Крајини, Шестанима, Мркојевићима, Васојевићима и др.) је последица

израз и у ОИЗ-у. Имовински законик га је регулисао у смислу општег режима планине и селине. Ко је овлашћен да пасе на туђој земљи тај може у одређено вријеме или иначе „кад радњи тежачкој не смета“, на њу догонити стоку али не туђу или ону која је намијењена за тровину. Ако то није уговором изричито одређено крмад се не могу угонити на заједничку испашу а тако ни козе гдје је забрањено да се држе. Обим права исцрпљује се у праву на испашу, ко пасе стоку не може и траву брати, сем ако је на то посебно овлашћен (чл. 857). Право на испашу имовине у свом атару, послије скидања усјева, је посебно право сељана. Макар били власници приватне имовине у томе атару друго-сељани немају право на заједничку испашу.⁷⁶

Велика етапна сезонска кретања сточара ка високим љетњим пасиштима која трају по десетине дана нестају у XIX вијеку. Сточари се сталио насељавају и постају земљорадници. Смањују се површине за стоку. У сјеверном дурмиторско-сињајевинском региону пасишта се граниче са сталним насеобинама, катунци су на граници села, нема осјетлијег пењања ка пасиштима, издиг и здиг стварно не постоје. Има помјерања насеља на зимско и љетње станиште. Југоисточни дио Сињајевине држе Бјелопавлићи који се до тамошњих пасишта крећу 2—3 дана, преко Никшића, Шавника и Боана. Сточари из Брда, Горње Мораче и Никшићке Жупе стижу на Морачке планине за један дан. Пази се да свачија стока једновремено стигне на планину. Ако неко изостане сачека се, да би у исто вријеме пришли на пашњак.^{76а} На Бјеласицу издижу сточари из Колашина са западне стране. Са јужне и источне стране издижу Васојевићи и са сјевера сточари из Бијелог Поља. Приликом издига стока се прво напаса на прољетњим испашама изнад села и тако и послије здига и повратка у зимовник. Има и јесењег враћања на планинска пасишта „на повратке“.⁷⁷ На Дурмитор се издиже око Спасовадне, а здиг је тек у јесен о Крстову-дану. У селу тада нико са стоком не остаје.⁷⁸

крајње нужде. Због истих разлога, при диоби сеоских шума на појединце сељани задржавају право напасања своје стоке „... на свачој диобом добијеној шуми“. Шума је важна за држање стоке не само због паше већ и ради кресања листа и брстине за њену зимску прехрану (Д. Вучковић, н. д., 86, 87). Установа заједничке испаше, у Богишићевој грави упоређује се са римском *servitus pascendi* и *compascendi*. (V. Bogišić, *Pravni običaji Slovena*, Zagreb 1867, 172). Испаша у црквеном комуни слободна је за све сељане (Ј. Ерделановић, *Кучи* ... 1907, 233).

⁷⁶ Сељаци из Горње Зете (Ботун, Српска) имају приватне ливаде у Доњој Зети, на обали Скадарског Језера. Они косе сијено, беру дрва са њих али немају право да напасају стоку на ливадама у овом удаћу, послије њихове косидбе. То право припада околним селима.

^{76а} Клименти зимују са стоком у Приморју, љети иду у планину. Маркар пут био дуг 8—10 конака хода кад се приближе планини сви се скупе на уговорено мјесто да би у одређено вријеме скупа изашли на пашњак. Селчани издижу у Јешницу, стим што прво сачекају док добу њихови сународници из Приморја. На главној скупштини на Петровдан, утврде тачан дан кад ће изаћи на коју планину (А. Јовићевић, Малесија, ... 46, 99, 100.).

⁷⁷ М. Марковић, н. д., 534, 536, 537, 539.

⁷⁸ П. Влаховић, Неке етничко-антрополошке карактеристике села Црне Горе на Дурмитору, Гласник Етн. музеја на Цетињу, II књ., II том. Цетиње 1962.

Кучи издижу на Ком о Петрову-ане. Полази се ујутро. Иде се етапно и ноћива у Церовцу. Здиг је о Шћепању-ане, такође у етапама, преко средњих и доњих планина у правцу зимовника. Након здига већина њих иде „у попас“ на зимска пасишта у Какарицу гору, Златицу, Цијевну гдје и у току пролећа неко вријеме проведу. Многи се са стоком баве у сеоским метесима или иду „у повратке“ на свој или туђи катун. У доњу Кучку планину (Стравче, Хотска Корита) издиже кад ко хоће. Издиг у средње Кучке планине је од 10 до 15 јуна.⁷⁰ На издиг се обично не полази прије изласка сунца. Обичајно право везано за сезонско кретање сточара најпотпуније је разрађено и најпрецизније дефинисано код Куча. Као синтеза тога права од интереса је племенски уговор сачињен на Роге 29. IV 1904 године а потврђен актом Обласне управе у Подгорици бр. 1273/1904. Овај уговор формулише режим планине за Вељу Коштицу, Рикавац, Широкар и све средње Кучке планине од Жијова до Кома. „Скупштина изабрана испред племена Кучкога ријешила је да је издиг са стоком у Стравче, Корита и Рачаму слободан сваком Кучу који дио има, у свако доба године“. Обзиром да појас кучких планина припада разним климатским и вегетационим зонама дан издига у њих није једно-времен већ се одређује „према времену и потреби сваке године“. Прераним издигом утире са трава. О дану издига обавештава се власт и сељани, барем 20 дана раније, „да би се народ приправио и снабдио потребитим приликама издига“. Нико нема право да прије другог изађе на пасиште, да би се осигурао истовремени приступ на њега: „ни један Куч не смије пријећи: врх Прага, Шкаљу, Кунину, Рашов Ками и Цук Симонов, прије него буде најмање пола уре дневно од самнућа (сванућа — ПС)“. Ко преступи ово правило бива глобљен са 20 круна. Слободан је сваки Куч догнати ситне стоке, своје и туђе колико хоће (само не јаловину), а од говеди може догнати само своју. Ни један Куч не смије довести јабанца у планину, сем ако му то племе изричито дозволи. Забрањен је издиг са свињчадима, осим ако се уреде тако „да не могу ришкат“. Нико не смије посјести туђи катун и стан, сем по дозволи њиховог власника; са оним који узме грабу са туђега тора или стана поступа се као са лупежом, за кога је, иначе, по црногорским прописима, предвиђена најтежа-бесчасна казна тољагањем. Једнако, ко се сјесени повраћа на планину може у туђу колибу само по дозволи власника. Катун се иначе могу поставити и премјестити само по одлуци племенског збора.⁷¹ Истим уговором предвиђа се да се између Кучке и туђих планина поставе стални и непомични међаши. За штете у туђим пасиштима и обратно за штете које сусједна племена учине у Кучком уауту, по тач. 13. Уговора, са дотичним племенима треба измијењати уговоре и одредити накнаду штете. Кучи који узимају туђу стоку на љетовиште могу је држати у сеоској комуници само 3 ноћи прије издига и једну ноћ послати здига. Стока која се узме, по већ поменутој Наредби МУД-а, од 1. новембра 1896 године ослобођена је од овог ограничења. Како

⁷⁰ С. Дучић, н. д., 12, 20, 23, 35, 36.

⁷¹ Исто, 131.

сви Кучи „... имају катуне одкле могу чињет испашу куднјен оте...“ нико са своје приватне имовине која се граничи комуном не може другоге на штету пасти планину. У тач. 4. Уговора нормирано је право пролаза до катуна. У неподијељеном планинском подручју „... ни један Куч другоге не смије бранити испашу, пролазе и путове“, слободно је свакоме „... са свога катуна ићи на испашу куднен хоће и докле може...“ Новац узет од глоба иде као планински приход за најнужније племенске послове⁸⁰ (оправку путева, вода и сл.). Подробније излагање одредаба овога Уговора од интереса је стога што Кучко сточарско право служи као образац осталим браским племенима.

Далеко више него у Брдима, у старој Црној Гори одмакао је процес диобе и деградрања комуница, сезонско сточарење изгубило је ослонац, класична правила о издигу и здигу су изопачена, нема дужних сточарских кретања. Извори за држање стоке су крајње осиромашени, са њима се мора строго економисати. Тамо гдје још има комуна села доносе правила о њиховом коришћењу. Та правила одобрава државна власт. Илустративан за овакво стање је уговор сељака у селу Штитарима (Љешанска нахија) од 1886 године који је овјерио капетан Симон Вукчевић а односи се на комуницу у планини Ставору. Да би се сачувала млада трава и шума овај уговор забрањује да се стока пушта у Ставор од Благовијести до Петрова-дне тј. од почетка априла до средине јула. Средином јула комуница се дијели на дјелове по домаћинствима, свако домаћинство има право да са своје дионице покоси траву и сијено снесе у село до Илина-дне тј. до почетка августа. Ако то није у стању да учини може свој дио уступити или продати другоге. Од Илина-дне до Благовијести сваки сељак може слободно напасати стоку, ситну и крупну, на читавој комуници, с тим да ту тор или стају не смије подићи.⁸¹ Иако у Уговору стоји изричито да ниједан домаћин не може претворити свој дио у приватну својину из других одребења уговора евидентно је да је комуница на Ставору била на путу потпуне приватизације.

Пут-прилаз комунским пашњацима је јавно добро, изузето из промета, и не смије се бранити. Санкција за заштиту пролаза је особито ефективна. Некад је због пута долазило и до крви.⁸² Кретање великих стада изазива штету околним усјевима и ливадама. Власници послужних добара, оптерећених пролазом жале се на честе похаре.⁸³ Стога је важност безбједног пролаза до сезонских пасишта

⁸⁰ Правни зборник, Подгорица 7—8/1936, 27, 30 и Дучић, н. д., 23—25.

⁸¹ Јован Челебић, одредаба о комуници, Побједа, Титоград од 10. новембра 1974. 17.

⁸² Слично је и код Арбанаса. У циљу заштите сточарске привреде између барјака уговара се (слично „незеру“ у Црној Гори) беса стоке и чобана. Споразумно се одређује пут за слободно кретање путника, гласноше и пастира са стоком. Ако је пут под бесом ни повјериац крви не смије на њему убити крвника. Ко убије чобана за стоком каже се да је погазио бесу стоке и чобана и одговара колективу који је закључио бесу (С. Пуповци, н. д., 95, 104, 105.).

⁸³ Осамдесетих година XIX вијека Крушевичани се жале да су „... кад их прићера снијег и вријеме, још од Косова, ишли у Суторину“ па да су штете причињене у пролазу стимали и платили. Али их неки сметају

изузетна и на њу се у међупламенским односима много полаже.⁸⁴ Ако је пролаз преко комунског земљишта, његов правац је најкраћим, најподеснијим и без штете за другога, путем до катуна. Заобилазе се јавни путеви. Нико није овлашћен да другоме чини сметње у пролазу. Избјегавају се пролази стоком преко приватних земљишта која су у близини насељених мјеста. Одредбом члана 856 ОИЗ-а постављено је опште правило о праву службености пролаза које се примењује и на прогон стоке до љетњих и зимских пасишта: Ко се постојицом преко туђе земље служи тиме није стекао право да и стоку туда прогони. Међутим, по принципу да је у већем садржано и мање, ко има право прогона стоке тај може туда ходити, возити се и најтежа бремена вући. Пролаз за стоку преко приватних земаља удара се тамо гдје је наручније за прогон стада а куда ће бити од мање сметње власнику послужног добра.

Црногорске планине су безводне, нападање стоке на њима било је како у прошлости тако и сада озбиљан проблем.⁸⁵ У условима њене опште несташице приватизација воде била би опасна и онемогућила би сточарску привреду. Апсолутну својину над водом ниједан племеник не може имати. Воде су, по сили објективне нужде, јавно добро. Државна власт је одлучно против присвајања воде од стране појединца.⁸⁶ Право служења водом, која је у првом реду намијењена за пиће и нападање стоке, конституисано је у корист сеоског и племенског колектива. Ако је вода на нечијој приватној земљи стеже се слобода власника те земље. Право служења водом укључује у себе

у пролазу и унутар им кољу стоку (Записи, Цетиње 3/1939, 180—183). Честа су упозорења виших власти подручним органима да сточари при пролазу до катуна слабо чувају жита и ливаде па да им се нареди да убједуће боље пазе (АСРЦГ, МУД, акта и нар. 1887—2405, № 2199. И на Дурмитору појединци сметају и преграђују јавне и устаљене путеве за комун који су преко приватне имовине. Сукоба око ових путева има доскоро (П. Влаховић, н. д. 164.).

⁸⁴ Колика се важност придаје путу види се из чињенице да су у Бјелопавлићима Чурничани добили од Брајовића право на изаит у Вукотницу и Пониквицу јер су им помогао у крчењу пута за планину (П. Шобајић, Бјелопавлићи, СЕЗ, књ. 27, Београд 1933, 253).

⁸⁵ Вук С. Караџић примијетио је да је у Црној Гори љети велика невоља за нападање стоке; кажу да гјерају стоку на воду у турске земље „... па се једни са Турцима бију, док други на њима стоку поје...“ (V. Voglišić, Pravni običaji Slovena, Zagreb 1867, 172). У Горњој Морачи и сада гјерају стоку на водопоје на Капетаново Језеро и Требјеш, четири часа од катуне, или у пролеће покривају снијег у увалама и користе га за стоку. Дешава се да стока гине од жеби (Побједа, Титоград 30. јули 1975. стр. 8—9). У Катунској нахији за долазак до воде треба неколико сати хода (Ј. Цвијић, н. д. 78, 79). Слично је стање и у Малесији. Хоти су безводни, нека села доносе је са два сата даљине (А. Јовићевић), Малесија, Београд СЕЗ, 1923, 33, 34). До Витојских извора има 7—8 а негдаје и 10 км. тешко проходног терена. (Побједа, Титоград, 28. јули 1975, стр. 8 и 9).

⁸⁶ У уговору од 20 новембра 1832. године о купопродаји имовине између Гојка Филипова и Крста Грујичића судије Катунске нахије уноси ову клаузулу: „Бус, вода оста свега Чевљанима, да нема један другоме забранит ни рећ да му није дијела у њу, но да је свакојега вода једнако“. (Црногорске исправе, ... стр. 174).

право пролаза и провода стоке до ње.⁸⁷ Ако братственици или сељани немају од старине пута до извора, ријеке или сеоског убла ради захвата воде или појења стоке „... удриће се пут преко земаља које леже између воде и кућа којима вода треба“ (чл. 119 ОИЗ-а). Има ли на приватној земљи извор живе воде а обичај је да се са њом бесплатно служе сусједи и сељани, њима се то право и даље признаје па макар ишли преко земље власника на којој је извор (чл. 120 ОИЗ-а). На комунским водама стока се напада по реду: ко се први укаже тај први и стоку поји. Путнички каравани не чекају на ред, они стоку поје чим на водопој пристигну.⁸⁸

Сезонска кретања сточара везана су са разним видовима производне сарадње. Та је сарадња унутар племена мотивисана рационалнијим коришћењем радне снаге и бољим напасањем стоке. Изван племена она повезује иноплеменике и комплементарном привредом омогућује једнима и другима да се одрже. Власници стоке из равничарских крајева (Зета) или из подручја гдје паше нема стварају тим путем продужену базу за сточарство у туђим комуницама. Обичај је да двије куће које немају довољно стоке да би саме издигле у планину помијешају стоку у супону која траје док траје и испаша. За сваку врсту стоке одређује се посебан пастир. Удионици одијевају свога пастира и дају со за своје стадо, а приход од стоке остаје ономе чија је животиња. Код давања животиње у наполицу, ако није другачије уговорено, приплод (јагњад, јарад, телад) и вуну уговорне стране дијеле на једнаке дјелове: наполичар дугује власнику на име накнаде за млијeko неки новчани износ или нешто сира и масла, зависно од мјесног обичаја.⁸⁹ Давање стоке „на кесим“ бива кад једна страна уступи другој домаћу стоку стим да јој ова, послније протека уговорног рока, поврати исти број глава стоке.⁹⁰ Разлика из-

⁸⁷ АП, исписи из БАЦ, Ствари, ... стр. 19.

⁸⁸ С. Дучић н. а., 22.

⁸⁹ Није у праву А. Матановић са тврђом да је Богичић у ОИЗ-у (чл. 422) унио супону више ради фолклористике него ради практичне потребе (Правни зборник, Подгорица 3—4/1936, 7). Кучи много држе стоку у супону и то сељанин са сељанином, забрањено је супонити се са иноплемеником (С. Дучић, н. а., 22).

⁹⁰ Кесим је установа турског права која је, под утицајем Турака, продрла у погранична црногорска сточарска племена. „Кесим“ или „хесим“ је туризам и значи најам, најамнину (А. Škaljić, Turcizam u srpsko-hrvatskom jeziku, Sarajevo 1966, 406). Турци су у својој правној политици, чували континуитет нашег народног права тако што народне правне обичаје нијесу укидали већ их прилагођавали своме систему. Шеријат је са своје стране утицао на правне обичаје југословенских народа, неке установе тога права ушле су и у законе старе Југославије (Анали Правног факултета у Београду 5—6/1974, редакцијски текст, 534, 535). Турски утицај у Црној Гори видан је код наводњавања и сточарских обичаја. Кесим је узаконен у чл. 322 и 326 ОИЗ-а. Уговора производне сарадње у сточарству (давања стоке у наполицу, под кесим, „на сир“) има и код сусједних малисорских племена која су на сродном степену друштвеног развитка као Кучи, а под турским су утицајем. Пасмена која су имала богатије пашњаке (Кламенти) узимала су на љетњу пашу стоку племена која су, као Хоти, имала оскудну испашу (Ј. В. Иванова, Северна Арбанија..., Москва 1973, 40, 41).

међу кесима и уговора о наполици је што се код наполице, по истеку уговорног рока, враћа онај број животиње који се затече код наполичара док се код кесима враћа број стоке који је примљен, одговара се и за сток утинулу случајем. Код кесима, приход од стоке (приплод, млијеко, бубре) иде уживаоцу који за узврат даје власнику стоке неку количину сира, масла или новца, зависно од уговора и мјесног обичаја.⁹¹ Иако о њему нема помена у ОИЗ-у, установа давања „на зецку“ или млекарину је широко распрострањена. Обично се дају „на млекарину“ овце из Зете у Куче па је и сам обичај, према се примењују и код сточара из других крајева, назван „на зецку“. Малисори дају Кучима овце на „зецку“^{91а}, то чине Толошани, чак и сточари из Љешанске и Ријечке нахије. Код давања „на зецку“ прималац стоке ужива сав млијечни приход од ње а као противнакнаду даје власнику одређену количину мрса (обично 1,5 кг. мјешавине — кајмака или 2 килограма сира на овцу) и то без обзира да ли се он и колико користи од стоке. По овом уговору стока се предаје уживаоцу на неколико дана уочи издига на планину а враћа, заједно са накнадом, почетком јесени, послаци здига. Власник стоке даје уживаоцу одређену количину соли (обично око 1 до 1,50 кг.) на овцу-музару.⁹² У Кучима људи који су сиромашни или неким случајем нијесу обезбиједили исхрану стоке зими раздају стоку „на преданице“. По један или два брава дају се братственицима који их држе до Бурбева-дне. Власник не плаћа накнаду, држање стоке је бесплатно.⁹³ Поребе је кад се њих вишина удруже па погоде једног или више чобана и предају им говеда на чување. То је старински обичај код Зећана. Чобан је „поребач“ и тјера свако јутро говеда на пашу у Зетски луг а увече их враћа власницима. Поребе бива од марта до средине децембра. Власници плаћају поребару по 15—20 ока кукуруза на говедо.⁹⁴

У нашој литератури толико хваљени уговори производне сарадње у сточарству, као израз братственичко-племенске узајамне помоћи и солидарности, у другој половини XIX и у почетку XX вијека, имају другачије опредељење. Њихова форма испуњена је садржином

⁹¹ Под притиском робно-новчаног промета накнада власнику за стоку дату под „кесим“ прима све више новчани облик. Тодор Супић обавезује се командиру Боку Вишњићу за 10 коза примљених „под кесим“ да му издава „... годишњег ћесима по 1. ф. на једну козу тј. 10 фиорина годишње...“ (Завичајни музеј Никшић, арх. голиј. командира Боке Вишњића, ф. III, год 1890—1899, № 31.).

^{91а} Хоти дају овце Кучима на „зецку“ или их дају Климентима на љетиште с тим што им за травнину плаће грош на главу, а Клименти њима оку сира на овцу. Негаје Хоти закупе траву на планини па сами издижу. Они су иначе имућнији од других малисорских племена јер имају више обрадиве земље. Хоти издижу на планину од 1 до 15 јуна. И Хоти и Кастрати имају добру зимску пашу у Ђемовском пољу и поред Хумског блата (А. Јовићевић, Малесија..., 43, 44).

⁹² А. Илић. Из приватно-правног живота Црне Горе, Правни зборник Подгорица 3—4/1938, 100, 103—107.

⁹³ С. Дучић н. д., 129.

⁹⁴ А. Јовићевић, Зета и Љешкопоље, Београд, СЕЗ књ. XXXVIII 1926, 424.

која је туђа тој солидарности. Иза привидане једнакости странака у уговорном односу крије се њихова стварна неједнакост. У крилу ових уговора, у специфичном виду, под архаичном формом, сазријевају елементи најамних односа и грубог искористивања масе пролетаризованог сељаштва. Држалац стоке који нема својих до 3—4 овце, што је у потоње доба чест случај,⁹⁴ приближава се најамном раднику. Супона — супаша, од облика самопомоћи и мебусарадње једноплеменика, постаје прикладна форма за продор богатијих иноплеменика у туђа комунска пасишта. Стоку дају у наполицу и под кесим не само сеоски газде већ и трговци (нарочито подгорички муслимани). Како у обичају тако и у законима, у овим уговорима, примаран је интерес власника стоке. Код кесима, као што је већ речено, власнику се враћа исти број стоке, макар ова погинула случајем а код давања стоке на мљекарину власник стоке прима одређену количину мрса, без обзира да ли се држалац стоке користио са њом. За стоку дату у наполици, власник може тражити да се уговор раскине, и прије предвиђеног рока „... кад се год покаже да наполичар не врши тачно и савјесно своје дужности“ (чл. 320 ОИЗ-а). Стоку дату „под кесим“ њен уживалац враћа не само „по броју једнаку оној коју је и примио“ већ, ако није другачије уговорено, „и доброта животније коју враћа треба да је према примљеној...“ (чл. 326 ОИЗ-а). Државни данак за стоку узету под кесим плаћа „узималац сам“ (чл. 327 ОИЗ-а). Неприкривен и груб однос ОИЗ-а према најамном раду у сточарству формулисан је у чл. 965: „Домаћи пристави и слуге (који се најчешће узимају за чобанство — ПС), док су у томе положају, не постају домаћа чељад у правом смислу, тј. не постају чланови Кућне заједнице, ма колико година као слуге у Кући провели“.⁹⁵

⁹⁴ Већина Куча „... није у стању држати довољно стоке ради које би излазили на планину“ (Ј. Ердељановић, Кучи..., 235). Црна Гора је, уопште, 1910 године имала на једно домаћинство 17,4 брва 2,4 говеди, и 0,5 коња. (Д. Вучковић, н. д., 15, 16). Ако се има у виду да је гро стоке у рукама мањег броја богатих сељака и трговаца може се мислити како су сиромашни сељаци били без стоке, њихово право на комунску испашу било је илузорно.

⁹⁵ Све тежи положај држалаца стоке код уговора тзв. производне сарадње нашао је израз и у анегдотама. Неки Малисор из Милеша дао је својих 500 оваца на мљекарину своје побратиму у Куче (кумство и побратимство као имитација крвне везе чести су код сточара и јачи су од вјероисповијести која их раздваја). Куч је имао својих 17 оваца. Кад је била слава Илин-дан Малисор дође код Куча и договоре се да у краю, у коме је помијешана стока, њих обојица свале стијену па чија овца буде убијена да је закољу за славу. Тако и учине, али стијена поштеди 500 оваца малисорских и убије једну од оних 17 кучких. Хоће рећи да сиромашу ни судбина није наклаоњена (податак дао Шпиро М. Стојановић из Ботуна — Титоград). Сиромаштина већине Куча, који се више но друга племена баве узимањем туђе стоке у закуп, евидентна је из чињенице да само седма кућа у Кучима закоље по једну свињу годишње, а у кучких Арбанаса тек двадесета (С. Дучић, н. д., 40). Иако је одбојност према свињама дјелатнично мотивисана турским утицајем и потребом чувања комунских пашњака од њих ова чињеница је ипак поуздан показатељ бескрајне пауперизације кучких сточара. Давање стоке у наполицу разједа задругу. Ако задругар има посебну имовину у стоци коју да задрузи у на-

Сточарство и сточарска кретања у Црној Гори оставили су иза себе богату традицију. Култ стоке и трагови сточарског менталитета живо се осјећају и присутни су у свим странама живота. У сточарској привреди, која је у основи братственичко-племенског устројства друштва, стока је основно богатство, својина на њу је важнија од својине на земљу. Стока је благо, негде је зову имање, сточарски производи су основно средство размјене.⁹⁶ У брдским крајевима, до средине XIX вијека, стока је новац, у Морачи се стока трампи. Стоком се раније плаћала земља. Казне и глобе за преступе које се изражавају у стоци су особито тешке јер погађају средства за рад и слабе основне изворе за живот преступника. Како по обичајима тако и у писаним прописима стока је заштитни објекат првога рада. Заштита стоке наглашена је у симболима. Држи се за тешки злочин поломити звона на стоци и сломити јарам (украсти јединога вола због чега се не може више орати). Ко украде 12 јармова равна се самовољном убици⁹⁷. Лом звона на марви и крађа стоке доводе до свађе и међусобних покоља.⁹⁸ Повјера стоке и сточних производа неком трећем, до чега долази приликом сезонских покрета стоке, узима се као аманет, ко би заклао овцу и казао да је изио вуц или потрошио сточни мрс, примљен на чување, бива обесчашћен и тољага се као лупеж.⁹⁹

У основи народне поезије су сточарски мотиви. Пљачкају се турски катунци,¹⁰⁰ пљачку оваца и сјеча пастира на сезонским пасиштима изазивају често сукобе између пограничних Турака и Црногораца.¹⁰¹ Црногорци упадају у турске земље, пљачкају стоку и одводе пастире¹⁰², што се држи за легалан и допуштен обичај. Дани издига

полицу, припада му половина прихода од ње. То ствара неслогу у задрузи, свако вуче на своју страну и долази до двоје. (АИ, исписи из БАЦ, Н. Дучић, Задруга XVI, 24V тач. 17. стр. 2 и тач. 12. стр. 2).

⁹⁶ Кад стоку припрема за пазар Црногорац ће рећи: „заклао сам толико трговине“ (В. М. Г. Медаковић, Живот и обичаји Црногораца, Н. Сад 1860, 17).

⁹⁷ АИ, исписи из БАЦ, Казнено право XVI, 34, одговор на питање 35.

⁹⁸ Исто, XVI, 41, одговори Н. Дучића из Глајхенберга, питање 12.

⁹⁹ Црногорско кривично право (Попис из године 1873), одговор на питање 99 (Правни зборник, Подгорица, 3—4/1939, 65).

¹⁰⁰ Д. М. Коркут, Г. Геземан: Вук Лопушина, Записи, јули 1931, 59.

¹⁰¹ „Турска стока уз Поље Бемовско,

А Кучи им тада ударише,
На бијеле овце и пастире,
Посјекоше и пљаченише их'
Па кренуше уз поље Бемовско,
Но скочише Подгорички Турци
Жа им своје овце и пастире,
А пред њима Кучи утекоше...“

(М. Миљанов, Сабрана дјела IV. Стр. 37).

¹⁰² Хајдучи Томановић Вуко, Турчин Гаврило и Симо Радуловић:

„Ударише под Оцаку биелу
И велики шићар заузеше
Уфатише 12 чобана,...
Све су јадни Власи сиромаси
Некћеше их посјећи хајдучи...“ (Грлица, календар Црногорски 1837, 58).

на планину, особито Петров-дан, дани када се овце јагње и први пут помузу (Бурђев-дан) су свечани сточарски дани.¹⁰³ Обреди о слави и свадби мотивисани су потребом заштите стоке.¹⁰⁴ Свадбе се подешавају према дану издига на планину и здига са ње. Обично се држе о јесени. Заједничка пасишта и колективно сезонско кретање стоке до њих сједињавају племенике, стварају се кумства, побратимства, присне робачке везе. Јача узајамност и солидарност. На катунима су цркве и устаљена мјеста гдје се држе сабори и народни зборови који вијећају о општим пословима. Планина кријепи тијело и душу¹⁰⁵, ствара осјећај ширине и простора, јача националну свијест. Лака покретљивост и стални опрез приликом чувања стоке развили су вјештину ратовања код Црногораца.¹⁰⁶ Сточарство ствара осјећај доколице и безбрижног живота. Оно је одвикло Црногорца од тешких послова који су везани за земљорадњу. Недостатак радних навика и аверзија према тежим физичким радовима, код њих, има коријене у сточарењу као основном занимању и ратничкој оријентацији друштва.

Традиција врши снажан притисак на сезонско кретање стоке и до наших дана. Премда су сеоски, братственички и племенски комунни, непосредно иза другог свјетског рата, проглашени општенародном имовином, „племеници“ се опиру приступу „иноплеменика“ на њихова некадашња пасишта. Отпор се јавља у разним видовима.¹⁰⁷ Ту и тамо доводи до сукоба који се завршавају крвљу.¹⁰⁸ Тери-

¹⁰³ Ј. Цвијић, н. д., 226.

¹⁰⁴ Приликом уношења бадњака, уочи Божића, каже се: „нека је срећан за нас и наша стада“ (Н. Нескуарт. н. д. 388).

¹⁰⁵ Црногорци досељени у Шумадију донијели су са собом сточарску безбрижност, снагу, инстинкт за независношћу и мучно су се привикавали на земљорадњу. Косовска и вардарска струја досељавања је, напротив, од земљорадника и потиштених чивчија (Ј. Цвијић, н. д., 378.)

¹⁰⁶ Црногорац је добар чобанин али му је течење јадно јер „... сваки час устаје с пушком у руци да му чета Турска не зајми плени“ (В. М. Г. Медаковић, н. д., 17).

¹⁰⁷ Иако и сами плаћају таксу за пашарину на некадашњим комунима (које, за летњу сезону, по одлуци СО Титоград, у 1974/1975 години износе: 3 дин. за овцу, 2 дин. за јагње, 8 дин. за краву, 10 дин. за коња и 60 дин. за огрев) њихови бивши удioniчари не допуштају приступ на пасишта губинцима макар ови имали допуштење од власти и уредно извршавали све јавне терете. У Кучким планинама бивше планинске испаше су издијелене на братства. Спахићи на пр. имају право издига у Рупу Белеву. Један од њих није издигао тамо, већ је у овој години, пошто је платио таксу направно колибу на Широкару. Неко му је колибу одмах изгорно. У Кучкој планини нема право издига нико сем Куча, бива да се неко пропусти 2—3 мјесеца „на пријатељску“ стим да не стиче право на удио у комуници нити право да тамо гради колибу. Мајка Рустема Муховића Нурка из Какаричке Горе издизала је, послје другог свјетског рата, код брата Рама Ивановића на катун Ивановића у Широкару. Пријатељи су тријели одиву и одивичиће. Но, када је њен син Рустем тражио да тамо ради гладу нијесу му то допустили. Иако по закону на то имају право, Хоти веома ријетко издижу на Корита која су раније држали Кучи, Затријечани и Коћи. Знају да на то Кучи нерадо гледају. Прије ће дати овце „на зецку“ стим што власник даје на овцу музару до једну оку соли

торијално надлежне скупштине општина, на чијем су подручју бивша комунска пасишта, како у нормативним актима тако и у својој свакодневној пракси не могу занемарити тај отпор. Првенствено право издига на планину, по ставу Општине Даниловград, имају они који су то право раније имали. На Лукавицу може издизати неограничено свако ко је то право и раније имао. Ко тога права нема дужан је да од Скупштине општине тражи одобрење за издиг.¹⁰⁰ Правилима Скупштине општине Никшић бр. 05—5076/1 од 12 априла 1965. године Савјет за пољопривреду СО Никшић у чл. 5. Правила одредио је рокове издига и здига на планине и то као дане за издиг: на Прекорницу 1 мај, на Лукавицу 15. јули и на Бијелу Гору 12. јули. Као дан здига утврђен је 1. октобар. Рокови издига и здига одређени су зависно од почетка вегетације на појединим планинама и сврха им је да заштите травни покривач од превременог издига који је потпомагао ерозију и деградирао пашњаке. При томе се „... водило рачуна колико је то било могуће о досадашњим уобичајеним роковима издига“. Закон о искоришћавању пашњака у Црној Гори (у чл. 21.) одређује да власник пашњака у грађанској својини има користити пашњак, ако није другачије прописано „... на начин уобичајен у односном крају“.¹¹⁰ Ослонац на обичај у одаукама власти мотивисан је не само отпором обичаја новим облицима сезонског сточарства већ и чињеницом да су, у датој ситуацији, обичајне норме најцјелисходније за планинску привреду.¹¹¹

а на име накнаде прима од примаоца стоке 2—3 кгр. сира, зависно од договора (податке дали Рустем Муховић из Какаришке Горе, Титоград, Бошко Душевић и Рок Горчај из Тузи). Пипери су у 1970. години спорили Загарчанима и Колашинцима право испаше на Лукавици позивајући се на то да су комунице на Лукавици „на сабљу добили од Турака“ (према подацима Милорада Стојановића, службеника СО Даниловград).

¹⁰⁰ Оптужницом Окружног јавног тужилаштва у Бијелом Пољу К. бр. 16/70 оптужени су за дјело убиства у покушају С. Н., С. Б. и С. Б. из Мартинића (Бјелопавлићи) јер да су 7. VIII 1968. године „... због непријатељства око права комуњења“ испалили више метака на Б. Б. и Д. Д. из Мојковца и том приликом једнога од њих тешко повриједили. Сукоб је настао због спора Бјелопавлића и Мојковчана око издига на Сињајевину. Оштећени су направили колибе на Сињајевини, у катуну Буровића, и од тада преко љета стално користили исте. Исти катун и налазе се у саставу групе катун који су познати под именом Брђански катун, и које прије више од 50 година користе становници Општине Даниловград. Корисници ових катунa сматрају да на њима нема право катунити нико други сем њих, па чак да се овдје не могу катунити ни становници општине Мојковац, на чијој се територији налазе Брђански катун те према томе да право катунјења овдје немају ни оштећени (Списи Окружног јавног тужиоца у Бијелом Пољу К. бр. 16/70).

¹⁰⁹ В. П. Стојановић, Привидне противуречности одредбама Општег имовинског законика, Анали Правног факултета у Београду 3—4/1974, 302 (у фусноти).

¹¹⁰ Службени лист СР Црне Горе бр. 22/65 са измјенама и допунама у Службеном листу СРЦГ бр. 9/71.

¹¹¹ Одредбом чл. 14, поменутог Закона о искоришћавању пашњака у СРЦГ, овлашћена је општинска скупштина да „... може пашњаке који се налазе у близини насеља односно села, а служе за свакодневне изгоне

У потрази за сезонским пасиштима сточари у Црној Гори и данас иду утртним стазама. Само се мање издиже у етапама. Издиже се на Кучке планине, Лукавицу и Бјеласицу, стада се крећу ка дурмиторско—сињајевинском подручју, спролећа се близу 1000 оваца из Куча и Затријебча спушта на пашњаке у Гемовско поље. У Кучима се и даље узимају овце на мљекарину, углавном под ранијим условима; разлика је у томе што држалац стоке и њен власник плаћају сада општини пашарину и то по 50% или како се договоре. Нестала су сезонска кретања стоке на доле ка топлим крајевима у Приморју. Данас су, међутим, сезонска кретања сточара, трагови некад свеобухватног систематски и рационално организованог и дугим временом уходаног сезонског сточарства. Промјене су битне не само квантитативно¹¹² већ и у самом режиму планине и селине. Сеоске комунитете су масовно издијелене и узурпирани. Пољуљан је режим планине, рокови издига и здига не поштују се као некад, поремећен је редослед у коришћењу пашњака.¹¹³ Око сезонских пашњака споре се сељани који имају право издига на њих „по староме закону“ и они којима је то право дато позитивним прописима. Дјелимично су измијењени правци кретања стоке ка катуну.¹¹⁴ Умјесто реда настао је неред. Стари облици коришћења сезонских пасишта су деградирани и нестају а нови су тек у настајању. Настао је дебаланс између потенцијално богатих сезонских планинских пасишта и могућности за њихово коришћење.

и напасање стоке, као и низијске пашњаке који служе за пролетње и јесење напасање стоке, дати на искоришћавање мјесној заједници односно селу и насељу гаје нема мјесне заједнице“.

¹¹² Данас је на Сињајевини из Бјелопавлића 3—4 пута мање стоке него крајем XIX вијека. Прије 80—90 година у Сињајевини је издизало 250—300 домова са 15—20.000 оваца. Данас издиже свега 50—60 домаћинства са око 5.000 оваца. Прије 50—60 година домаћинство је просјечно издизало са 100 оваца, 10 говеди, 4—5 коња, данас то чине са 20—30 оваца, 2—3 говеди и 1—2 коња. На катуну Мутне локве у Сињајевини било је почетком овога вијека 80 до 100 колиба, данас нема ни једна (подаци узети од Мирка Калезића и Милије Симоновића из Новог Села, Спуж). На катуну Студенац у Кучким планинама било је ове године око 1000 оваца, прије 50 година имало их је око 6000. Данас је тамо 11 глада, умјесто ранијих 45 (подаци од Рустема Муховића из Какарицке Горе).

¹¹³ И данас се договарају о времену издига, што ће се прво пасти и да се чува паша. У овој години тако је било договора у Кучима да се прво пасе комун који је граничан са Дучићима и Акүлом па да се онда пређе на ближе подручје. Но ови договори се обично не поштују (подаци од Р. Муховића). Сезонско сточарство све више постаје допунско занимање. Њиме се баве људи који су у радном односу или имају стална примања (пензију, инвалидину).

¹¹⁴ Дио Бјелопавлића ишао је раније за Сињајевину правцем преко доњих планина, Просјека, Луке Бојовића, Лукавице, Лоле и Семоља. Данас тамо иду преко Мораче и Колашина (податак узет од Мирка Калезића из Спужа — Ново село).

MOUVEMENTS SAISONNIERS DES ELEVEURS DU BETAIL DANS LE DROIT COUTUMIER ET LES ORDONNANCES DE L'ETAT MONTE-NEGRIN VERS LA FIN DU XIXe ET AU COMMENCEMENT DU XXe SIECLE

Résumé

Les grands changements structuraux, qui s'étaient produits au Monténégro après le Congrès de Berlin de 1875, ont apporté des modifications substantielles aussi aux mouvements saisonniers des éleveurs. Bien que la transhumance semi-nomade, à cause des conditions géographiques et climatiques favorables, fût restée une forme d'économie d'extrême importance, les changements dans la base sociale ont amené nécessairement la réorganisation et les nouvelles formes de collaboration de production dans les mouvements d'éleveurs.

Ayant acquis des plaines fertiles (Zeta, Bjelopavličí) et des centres urbains avec le trafic relativement développé de marché et d'échange monétaire (Podgorica, Nikšić, Bar et Ulcinj) ainsi que l'issue sur la mer, l'Etat monténégrin a résolument sapé l'inviolabilité du système des communes de tribus et de phratries en tant que base des formes archaïques d'élevage, accéléré le processus de leur implications dans le remous des rapports de marché et d'échange monétaire et favorisé leur utilisation sur la base de propriété privée. Celui qui possède plus de bétail utilise dans une plus grande mesure les pâturages communaux et continue de s'enrichir; les communes devient ainsi la source de différenciation ultérieure de la société monténégrine en une minorité des paysans riches et une majorité des paysans pauvres. Les mesures palliatives de l'Etat monténégrin n'étaient pas en état de s'opposer à ce processus.

A la différence de la condition dans la première moitié du XIXe siècle, lorsque le droit coutumier était le régulateur fondamental et inviolable des mouvements saisonniers des éleveurs, dans les décennies ultérieures de ce même siècle se fait sentir l'ingérence normative de plus en plus intensive de l'Etat dans l'élevage transhumant. La réglementation de cet élevage de la part de l'Etat reste tout de même partielle et n'en donne que le cadre; la réglementation complexe et individuelle des rapports relatifs à l'utilisation des terrains de pacage communaux par les éleveurs est laissée au droit coutumier.

La plus grande partie du territoire monténégrin est sous les communaux. Ceux-ci sont la base et le trésor du droit coutumier établi et conservateur qui régit les communes. Les normes de ce droit sont universelles, exercent une influence indirecte sur tous les rapports de droit privé et restent le plus longtemps en vigueur. Ce fait s'explique aussi par la tradition très vive des mouvements d'éleveurs au Monténégro (le territoire monténégrin est connu par les mouvements d'éleveurs à distances les plus longues dans les Alpes Dinariques). L'influence ex-

ceptionnellement forte de cette tradition dans la transhumance pastorale rendait actuelles les institutions du droit coutumier même en ce temps-là où leur base était depuis longtemps déjà dépassée. C'est pourquoi le droit coutumier restera le régulateur principal des mouvements d'éleveurs au Monténégro jusqu'à la fin de l'existence de cet Etat du point de vue de droit public. Les prescriptions écrites reculent devant les normes de ce droit et restent très souvent sans aucune importance pratique.

Avdo SUČESKA
Sarajevo
Jugoslavija

USLOVI U KOJIMA SU STOČARI IZ DALMACIJE KORISTILI ISPAŠE U BOSNI U DOBA OSMANLIJSKE VLASTI

Stočarstvo u Osmanskom carstvu je bilo vrlo važna privredna grana. Kao takvo, ono je bilo vrlo razvijeno. Država mu je pridavala veliki značaj, jer je u njemu nalazila važan izvor za ishranu stanovništva, a naročito vojske i pripadnika vojno-upravnog aparata. Osim toga stočarstvo je bilo vrlo važan izvor prihoda za državu (bejt-ul mál), njene visoke funkcionere kao i pripadnike spahijskog staleža (zaima, timarnike i dr.).

Iako su u feudalnom (timarskom) sistemu osmanske države mnoga pitanja bila detaljnije regulisana pravom (kanunima i kanunnamama), pa i neka pitanja stočarstva, sami uslovi stočarenja su pretežno ostali izvan dometa državnog pravnog regulisanja, što je bilo prepušteno običajnom pravu. Država se uglavnom interesovala samo za način oporezivanja vlasnika stoke i stočara, pa su takve odredbe unošene u opšte kanunname¹ i u posebne kanune za pojedine sandžake.²

Iz kanunnama se vidi da je u Osmanskoj državi postojao poseban režim oporezivanja vlasnika stoke koji su se nalazili na feudalnim posjedima (hasovima, zijametima, timarima, vakufima). U tom slučaju država je od raje i drugih posjednika stoke³ ubirala poseban porez na

¹ Tu su važne opšte kanunname sultana Mehmeda II i Sulejmana Zakonodavca (Upor. M. Arif bey, Kanun-nâmei 'Alî Osmân, Istanbul 1329; Kraclitz G. F., Kanun-nâme Sultan Mehmeds des Erobers, Mitteilungen zur osmanischen Geschichte, Wien 1921, Band I; Hadžibegić H., Kanun-nama sultana Sulejmana zakonodavca, Glasnik Zemaljskog muzeja (GZM), Sarajevo 1949/50, 295—381).

² Upor. Омер А. Баркан Kanunlar, Itanbul 1945; Кануни и канун-наме, за bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak. Izdanje Orijentalnog instituta u Sarajevu, Sarajevo 1957; Đurđev B., Požeška kanunnama od 1545 godine, GZM, Sarajevo 1946; Đurđev B., Sremska kanunama iz 1588—89, GZM, Sarajevo 1950; Божанић Д., Турски закони и законски прописи из XV и XVI века за смедедевску, крушевачку и видинску област, Београд 1974.

³ Ovaj porez plaćali su i spahije kao i drugi povlašteni (mu 'âf) slojevi osmanskog društva ukoliko su posjedovali veći broj stoke od broja za koji su bili oslobođeni (Upor. Hadžibegić H., Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša, Prilozi za orijentalnu filologiju (POF), VII—IX, Sarajevo 1960, 77—83.

stoku za koji se u kanunnamama sreće više naziva, kao što su: *koyun resmi*, *resmi ganem*, *'deti agnâm*, *koyun hakki*, *koyun âdeti* i dr.⁴ Iako su postojale izvjesne razlike u visini ovog poreza u pojedinim sandžacima, skoro na čitavom području Carstva je do kraja XVI stoljeća ubirana obično jedna akča na dvije ovce.⁵ Kasnije je taj iznos povećan na jednu akču za svaki brav što je ostalo, izgleda, nepromijenjeno sve do XIX stoljeća.⁶ Uz taj porez ubirana je još posebna pristojba na ime torovine pod nazivom *resmi agil*,⁷ kao i taksa na ime troškova ubiranja ovčarine (*âdeti gulâmiye*).⁸

Visina poreza na stoku u XIX stoljeću je stalno rasla. Jedno vrijeme (od 1794—1808) ubiran je od svih slojeva stanovništva (mu âf i gayri mu âf=tojest oslobođenih i neoslobođenih od državnih poreza) poseban porez na vunu i kostrijet (*resmi yapak*, *resmi kil*) u iznosu od jedne pare (3 akče) na jednu oku.⁹

Spomenuti režim oporezivanja vlasnika sitne stoke nije važio u jugoslavenskim zemljama pod osmanskom vlašću za tzv. vlahu (stočare). Oni su umjesto svih obaveza koje je imala raja nastanjena na feudalnim posjedima plaćali svojim gospodarima, obično uživaocima hasova (sultanu i visokim državnim funkcionerima), jedinstven iznos ot-sjekom u novcu (filuriju), koja je preračunavata u osmanske akče) i određena davanja u stoci, te u vojnim ili radnim uslugama.¹⁰ Naravno, to je imalo apsolutnu važnost samo u klasičnom periodu Osmanskog carstva. Kasnije, u procesu razgrađivanja klasičnih osmanskih ustanova, koji se kretao djelimično i u znaku pretvaranja stočara (vlahu) u zemljoradničku raju mijenjale su se i obaveze vlahu. Pored dažbina od zemljoradnje, oni su sigurno plaćali i ovčarinu. Isto tako i vlasima je, bez obzira na njihov status, bio nametnut maločas spomenuti porez na vunu i kostrijet 1794. godine.

Najzad, u osmanskim zakonskim spomenicima nalaze se i odredbe o oporezivanju u slučajevima napasanja stoke na ljetnim (*yaylak*) i zimskim (*kişlak*) ispašama. S tim u vezi naplaćivane su posebne takse od korisnika ispaša pod nazivima *resmi otlak*, *resmi yaylak* i *resmi kişlak*. Tu je pravljena razlika između stalno nastanjenih stanovnika u jednom kraju, odnosno na timarskim posjedima (timarima, zijametima, hasovima, vakufskim zemljama) na kojima su se nalazile ispaše, i stanovnika koji su dogonili stoku sa strane iz drugih krajeva, odnosno sandžaka. Premda to uvijek nije sasvim jasno, čini se da su prvi na

⁴Hadžibegić H., n. d. 67—68.

⁵Hadžibegić H., n. d. 64.

⁶Isto.

⁷65, 71.

⁸Isto.

⁹Isto, 72, kao i Istanbul Başbakanlık Arşivi, Mâliye defteri Nr. 340 (8,342) 5,344 (1,347)2 (Fotokopije i registra u Akademiji nauka i umjetnosti BiH). Karakteristično je da su pružili otpor ubiranju tog poreza svi slojevi društva, na prvom mjestu povlašćeni (mu 'âf) spahije, janjičari i dr., na čitavom području bosanskog pašaluka, ali su na kraju pod pritiskom vlasti koja je neke kolovođe otpora stavljala u zatvor i slala u progonstvo, morali da se povinuju sultanovim naredbama.

¹⁰Opširnije o tome Hadžibegić H., n. d. 83—85 i Bojanić D., Turski zakoni.

ime travnine plaćali pristojbu pod nazivom *resmi otlak*, a drugi, zavisno od toga da li je bila ispaša ljetna, *resmi yaylak*, ili zimska *resmi kišlak*. Ta razlika je uočljiva kako u opštim tako isto i posebnim osmanskim kanunima.

U opštoj kanunnami sultana Sulejmana Zakonodavca iz prve polovine XVI stoljeća je s tim u vezi, između ostalog, zapisano: „Od ljetnih ispaša (*yaylak*), koje se od davnina čuvaju i od kojih se uzima pristojba za pašu (otlak *resmi*), ako je-u skladu s carskom odredbom (*örfi sultâni*) — zavedena u defteru pristojba za pašu (*resmi otlak*), neka je opet uzimaju.”¹¹ Zatim „od mjesta, od kojih je upisana pristojba na ispašu (*resmi otlak*) neka se po starom običaju uzme od svakog stada srednja ovca.

Pristojba za ispašu (*resmi otlak*) se uzima od onih mjesta, kod kojih je otprije zavedena pristojba na ispašu (*otlak resmi*), a ne uzima se od mjesta, kod kojih nije zavedena.

Od ovaca, koje dođu u sandžak sa strane, pristojba na ispašu treba da bude: od najboljeg stada 1 ovca, čija je vrijednost 20 akči, a od srednjeg 1 ovca, čija je vrijednost 15 akči, a od najslabijeg stada 1 ovca, čija je vrijednost 10 akči. Uzeti više nije dozvoljeno ni po šerijatu (*šer ân*) niti po utvrđenom običaju (*örfen*).¹²

Karakteristično je da najstarije kanunname koje se odnose na pojedine sandžake na području Bosne i Hercegovine ne prave razliku između domaćih uživalaca ispaša i stočara koji su dolazili sa strane, odnosno ne prave razliku između pristojbi *resmi otlak* i *resmi yaylak*. Tako je npr. u kanunnami bosanskog vilajeta iz 1516. godine propisano samo da se: „u nekim mjestima uzima na ime desetine na travninu (otluk *đštri*) s kuće na kuću po pet akči. (Od sad) neka se (taj porez) uzima (samo u onim mjestima u kojima je to u defteru upisano kao prihod, a neka ništa ne uzimaju u onom mjestu u kome travarina (otluk) nije upisana kao prihod timara...”.¹³ Slične odredbe su unešene i u kanunnamu za bosanski sandžak iz 1530. godine,¹⁴ kao i u kanunnamu za bosanski, hercegovački i zvrnički sandžak iz 1539. godine,¹⁵ te u kanunname za bosanski sandžak iz 1542. godine¹⁶ i zvrnički sandžak iz 1548. godine.¹⁷ S obzirom na činjenicu da ove kanunname nešto drukčije od opšte kanunname Sulejmana Zakonodavca regulišu pitanje pristojbe *resmi otlak*, polazeći vjerovatno od domaćeg običajnog prava, a ne bave se uopšte pitanjem pristojbe *resmi yaylak*, može se pretpostaviti da je za ovo drugo pitanje primjenjivana opšta kanunname.

Tek je u kanunnami za bosanski sandžak iz 1565. godine regulisano pitanje travnine slično opštoj kanunnami Sulejmana Zakonodavca. Tu se pravi razlika između travnine za domaće ljude i travnine za strance

¹¹ Hadžibegić H., Kanunnama sultana Sulejmana Zakonodavca, 351—352.

¹² Isto.

¹³ Kanuni i kanunname, 24, 31.

¹⁴ Isto, 37, 43.

¹⁵ Isto, 50, 55.

¹⁶ Isto, 61, 66.

¹⁷ Isto, 100, 117.

tojest između pristojbi *resmi otlak* i *resmi yaylak* odredbom koja glasi: „Od zemalja koje se od starina čuvaju za ispašu i na koje se uzimala travnina (*resmi otlak*), uzeće se od svakog stada po jedna ovca. Ako na jednoj timarskoj zemlji bude ljetna ispaša (*yaylak*), te budu ovce dolazile iz vana i koristile se njenom travom i vodom i budu zimovale, uzeće se pristojba na tu ispašu (*resmi yaylak*), od najboljeg stada jedna ovca čija je vrijednost 20 akči, a od srednjeg stada jedna ovca čija je vrijednost 15 akči, a od slabog stada jedna ovca čija je vrijednost 10 akči. Neka se ne protivi time što u registru nije u tom selu upisana pristojba za zimovalište (*resmi kišlak*)”.¹⁸

Sličnu odredbu srećemo samo još u kanunnami kliškog sandžaka iz 1574. godine u kojoj je u vezi s travarinom zapisano: „Od zemalja koje se od starine čuvaju za ispašu i na koje je uzimana pristojba na ispašu (*resmi otlak*), uzima se od svakog stada po jedna ovca.

Ako na jednoj timarskoj zemlji bude ljetne planinske ispaše, te ako budu s vana dolazile ovce, koristile se njegovom travom i vodom i tu zimovale, uzeće se kao pristojba za ljetnu ispašu od najboljeg stada jedna ovca čija je vrijednost 20 akči, od srednjeg stada jedna ovca, čija je vrijednost 15 akči, a od slabog stada jedna ovca, čija je vrednost 10 akči. Neka ne bude protivljenja stoga što u starom defteru nije ubilježena pristojba za zimovalište”.¹⁹

I pored toga što dvije posljednje kanunname prave razliku između pristojbi *resmi otlak* i *resmi yaylak* izgleda da je u praksi bilo nesporazuma oko toga kome pripada pravo da naplaćuje pristojbu *resmi yaylak*. Iz spomenutih dviju kanunnama se jasno vidi da je pristojba *resmi otlak* pripadala spahiji, jer je ona upisivana u defter kao dio prihoda njegovog timara, zijameta, hasa itd. U tom pogledu jasne su i odredbe ovih kanunnama u pogledu prava naplaćivanja pristojbe *resmi yaylak*, jer one govore o ispašama koje se nalaze na timarskoj zemlji. Pa ipak, izgleda, da su seljaci (možda su to bile kadkada čifluksahibije) koji su plaćali pristojbu *resmi otlak* pokušavali da od stočara koji su dolazili sa strane za sebe naplaćuju *resmi yaylak*, nanoseći time štetu svojim spahijama. Da bi se ta praksa prekinula i onemogućila donesen je propis u jednoj kanunnami za bosanski sandžak iz 1637. godine da „podanicima u travarini, zimskoj i ljetnoj paši nema udjela. Sve pravo u travarini, zimskoj i ljetnoj paši sahibi-erzovo je. Zapovijedam, da po mojoj uzvišenoj zapovijedi zatražiš teftar i pogledaš, je li u spomenutom selu zapisan prihod od travarine i zimске paše a kogod se koristi pašom i vodom, kada se u doba zimne paše dogone ovce, neka daje sahibi erzu pristojbu za travu i zimsku pašu; i ako bi seljaci prigovorili, kada bi kogod strani dolazio sa stokom i koristio se travom i vodom, da oni primaju pristojbu za travarinu, za ljetnu i zimsku pašu, a sahibi erzu da prema teftaru daju resum, ne može se to uvažiti. Godine 1017 (=1609) izašla je carska zapovijed, da se svakomu, ko se koristi, uzme na svako stado od 300 ovaca, od najboljeg jednu ovcu, od

¹⁸ Isto, 79, 90.

¹⁹ Isto, 130, 131, 138.

srednjeg jedan šišlik (šilježe, dvisku, prim. m.), a od slabog stada po janje".²⁰

Prema tome, može se zaključiti da su u sandžacima bosanskog pašaluka, na prvom mjestu u bosanskom i kliškom, postojali identični propisi o travarini kako u pogledu lica koja su plaćala *resmi otlak* i *resmi yaylak*, tako isto i u odnosu na pitanje kome je pripadalo pravo ubiranja tih pristojbi, kao i u pogledu njihove visine.

Do kraja XVII stoljeća gotovo čitavo područje Dalmacije, izuzev uskog pojasa uz more, nalazilo se u granicama bosanskog pašaluka,²¹ pa je i stočarenje vršeno u uslovima koji su važili za to područje. Kako je najveći dio tog područja pripadao bosanskom i kliškom sandžaku, mislim da je i tu u pogledu uslova stočarenja bio isti režim kao i u ostalim dijelovima tih sandžaka. Kada je riječ o dažbinama, i u ovim krajevima se sigurno pravila razlika između pristojbi *resmi otlak* i *resmi yaylak*. Prvu su plaćala ona lica koja su bila stalno nastanjena na spahijskim posjedima na kojima su postojale ispaše, dok su pristojbu *resmi yaylak* plaćali stočari sa strane. Ovih posljednjih je vjerovatno iz Dalmacije najviše i bilo, jer su se oni u cilju ishrane stoke morali ljeti kretati s mora na bosanske planine i visoravni.

Poslije Karlovačkog mira (1699) najveći dio Dalmacije ušao je u posjed Mletačke republike,²² ali je i dalje ostala određena veza dalmatinskih stočara sa Bosnom. Naravno, u izmijenjenim uslovima morala je nastupiti izvjesna evolucija u uslovima stočarenja, sada na stranom državnom području. Već na samom početku novo nastale situacije, bilo je izgleda, između ostalog, regulisano i pitanje uslova pod kojima su Dalmatinci mogli izgoniti i napasati stoku na posjedima bosanskih spahija i čifluksahibija u bosanskom, kliškom i hercegovačkom sandžaku. Istina, u opštem ugovoru (ahidname) o miru zaključenom između Porti i Venecije u Karlovcima 24 redžepa 1110 hidžretske godine (28. XII 1699)²³ nema o tome posebnih propisa, ali se pojedinačne turske isprave u kojima se govori o nekim pitanjima stočarenja pozivaju na ahidname.

Posjedujemo nekoliko takvih isprava iz carigradskog i zadarskog arhiva iz XVIII stoljeća. Iz njih se vidi da je pod određenim uslovima²⁴ bilo dozvoljeno stočarima iz Dalmacije da dogone stoku u Bosnu na

²⁰ Truhelka C., Stari turski agrarni zakonik za Bosnu, GZM XXIII, 1916 (3 i 4), Sarajevo 1917, 463.

²¹ Upor. Šabanović H., Bosanski pašaluk, Sarajevsko 1959, naročito istorijsko-geografske karte između str. 192—193, 208—8209 i 228—229.

²² Upor. Kovačević E., Granice bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj republici po odredbama Karlovačkog mira, 108—152, kao i priložene istorijsko-geografske karte.

²³ Isto, 108—155.

²⁴ Ti su uslovi bili predviđeni posebnim ugovorima između Osmanskog carstva i Mletačke republike. Dva su bitna. Prvo, ugovorima je bilo predviđeno da se malogranični prostor, pa i stočarenje, između Dalmacije i Bosne može vršiti samo uz posebne dozvole nadležnih organa. Drugo, ukoliko su Dalmatinci željeli da obrađuju zemlju u Bosni i da dogone stoku na ispašu morali su da daju posjednicama zemlje tačno određene dažbine (O tome podaci u Mühimme defterima iz prvih godina XVIII stoljeća, čije se fotokopije i regesta nalaze u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

ispaše i pojila i da su u principu, barem na početku XVIII stoljeća, oni bili tretirani kao i stočari iz Bosne, tačnije kao i stočari koji su dolazili iz drugih sandžaka bosanskog pašaluka. To znači, Dalmatinci su imali pravo da, po odobrenju nadležnih organa osmanske vlasti u Bosni, izgone stoku u Bosnu na pašu, s tim što su bili obavezni da spahijama i čiflukšahibijama na čijim su posjedima napasali i pojili stoku daju na ime *resmi yaylak-a* (resmi otlak-a) od većeg stada (oko tri stotine) ovaca jednu ovcu, od srednjeg stada jedno dvize, a od malog jedno janje. Da je to u principu bilo tako čak polovinom XVIII stoljeća svjedoči nam jedan sultanov ferman izdat sredinom džumada I 1172 H. g. (9—10. II 1795) naslovljen bosanskom veziru i drugim organima sudske i upravne vlasti. Ferman je izdat na pritužbu stočara iz Dalmacije da im spahije u Bosni protivzakonito (suprotno ahidnami) naplaćuju na ime travnine desetinu (ušur) i druge dažbine (resum). Fermanom se to zabranjuje i izričito određuje da spahije na ime travnine imaju pravo da uzimaju „od 300 ovaca jednu ovcu, od srednjeg stada jedno dvize, a od malog jedno janje”.²⁵

To je tako bilo u principu. Međutim, iz drugih turskih dokumenata se vidi da se tokom XVIII stoljeća ustaljivala druga praksa i da je pod uticajem te prakse modifikovan način ubiranja pristojbe *resmi yaylak od Dalmatinaca*. Iz izvora se vidi da je bilo slučajeva da je pitanje visine davanja stočara bilo prepušteno strankama da se same pogađaju, a ako u tome ne bi uspejil stočari su morali tražiti druge zemljišne gospodare.²⁶ Pa ipak čini se da je preovlađivala praksa, nastala nakon raznovrsnih zloupotreba od strane zemljišnih gospodara (spahija i čiflukšahibija) protiv kojih su se preko nadležnih mletačkih vlasti žalili Porti stočari iz Dalmacije, da Dalmatinci izvjesno vrijeme daju posjednicima (spahijama) na 100 brava po jednog brava. Istovremeno se, izgleda, počelo praktikovati da oni daju na 100 ovaca po jednog brava bosanskom valiji, po jednog brava nadležnom sandžakbegu i po jednog brava spahiji. To zaključujemo na osnovu podataka iz nekoliko turskih isprava zadarskog arhiva iz šeste decenije XVIII stoljeća. Riječ je o jednoj sudskoj ispravi (hudžet) sarajevskog kadije od 3. 9. 1166 (5. 7. 1753)²⁷ i dvije bujrukdije (naredbe) bosanskog vezira (najvjerojatnije Mehmed-paše Kukavice)²⁸ od 3.1116 (5. 7. 1753)²⁹ i sa početka mjeseca zilhidžadže (7—17. 7. 1758).³⁰ Iz tih akata saznajemo da se, iako je prema carskom kanunu i šerijatu spahijama pripadalo pravo da na ime travnine uzimaju na 300 ovaca jednu ovcu itd., postepeno ustaljivala praksa, u nekim kadi-

²⁵ Historijski arhiv Zadar (HAZ) Acta turcica, Kutija 9, Filza 73, Pozicija 70.

²⁶ HAZ, Acta turcica, Kutija 10, Filza 76, Pozicija 5/3.

²⁷ HAZ, Acta turcica, Kutija 9, Filza 73, Pozicija 75.

²⁸ O tom paši vid. Bejtć A., Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica i njegove zadužbine u Bosni (1752—56 i 1757—1760), POF VI—VII, Sarajevo 1958.

²⁹ HAZ, Acta turcica, Filza LXXIII, Br. 75.

³⁰ HAZ, Acta turcica, Kutija 9, Filza 73, Pozicija 7/2.

lucima bosanskog i kliškog sandžaka, po kojoj su uzimana po tri brava na 100 ovaca, jedan za bosanskog valiju, jedan za kliškog sandžakbega i jedan za posjednika zemlje (spahiju ili čifluk sahibiju). Tu se dalje ističe da se posjednici zemlje ne zadovoljavaju ni time već su počeli da od stočara pored ovaca uzimaju i izvjesnu količinu masla i sira. U nastojanju da se suzbije ta praksa, naređeno je nadležnim organima da se to onemogućí, te da se ubuduće, ukoliko u spahijskim beratima i carskim defterima izričito drukčije ne stoji, mogu od Dalmatinaca uzimati samo tri brava na 100 ovaca: jedan za bosanskog valiju, jedan za kliškog sandžakbega i jedan za posjednika zemlje. Isto tako zabranjuje se besplatno uzimanje od stočara masla i sira.

Kakvo su dejstvo imale spomenute naredbe, ne znamo. U svakom slučaju i praksa ubiranja i tri brava na 100 ovaca, umjesto jedne ovce na 300, značila je ogromno opterećenje za stočare, a unosan izvor prihoda za bosanskog vezira, sandžakbega i posjednike zemlje. Pa ipak i takvo opterećenje nije smetalo kretanju stočara iz Dalmacije da sa velikim stadima dolaze u Bosnu, napasaju i poje stoku. To zaključujemo iz činjenice što se u jednom dokumentu iz 1758. godine spominje da je jednog dana te godine dotjerano na pojilo na brdu Gnjat, na mjesto Bukova Lokva, 30.000 ovaca. Riječ je o jednoj predstavi (arzuhal) upućenoj bosanskom veziru krajem mjeseca ševvala 1171 H. g. (28. VI — 7. BJJ. 1758) od strane zaima Alipašić Malkoč Alajbega, Ibrahimpašić Mustafajbega, Ismailbega i Alajbega. Oni su u predstavi istakli da na osnovu carskog berata posjeduju pašnjake u nahijama Novosel i Livno i naplaćuju pašarinu, da je bosanski vezir odredio 20 pandura za čuvanje ispaša, da je na brdu Gnjat, na mjestu Bukova Lokva, dotjerano iz Dalmacije 30.000 ovaca na vodu, da se tada pojavilo 300 hajduka, koji su napali pandure s namjerom da ih pobiju, te da stočari nisu htjeli da plate pašarinu. Postupajući po ovoj predstavi, bosanski vezir se obratio nadležnim mletačkim vlastima sa zahtjevom da onemogućí hajdučiju i da upozore stočare da uredno plaćaju pašarinu, jer će u protivnom biti na to prisiljeni od strane nadležnih organa osmanske vlasti.³¹

Na kraju, mislim da se može tvrditi da su i stočari iz Dalmacije morali, ukoliko su i dalje dolazili u Bosnu sa stokom da koriste ispaše, od 1794. godine plaćati porez na vunu i kostrijet (*resmi yapak, resmi kil*). Premda o tome nemamo konkretnih podataka, to se može posredno zaključiti iz opštih naredaba (ferman) sultana Selima III kojima je naređeno ubiranje ovog poreza na čitavom području Carstva od svih lica koja bi se sa svojom stokom zatekla u bilo kom dijelu carstva i na bilo čijem posjedu, i u kojima je naređeno da niko ne može preći sa stokom preko granice ako ne posjeduje propisnu potvrdu (tezkeru) da je platio taj porez.³²

³¹ HAZ, Acta turcica, Kutija 9, Filza 73, Pozicija 7/2.

³² Kao u bilješci 9.

CONDITIONS DANS LESQUELLES LES ELEVEURS DE DALMATIE UTILISAIENT LES PATURAGES EN BOSNIE A L'EPOQUE DE LA DOMINATION OTTOMANE

Résumé

Dans l'État ottoman l'élevage était une branche importante de l'économie, mais les conditions concernant cette activité n'étaient pas réglées par les lois (kannunamé). Cette réglementation était laissée au droit bétail et les éleveurs. Sous ce rapport il y a trois régimes d'imposition. Un régime s'appliquait aux propriétaires du bétail qui étaient installés sur les domaines des seigneurs féodaux (timars, ziyamets, hass, etc.) Ils payaient à leurs propriétaires terriens un impôt spécial sur le menu bétail, généralement un akçe pour deux moutons. Les sources ottomanes utilisaient pour cette forme d'impôt les dénominations suivantes: *koyun resmi*, *resmi ganem*, *adeti agnam*, *koyun hakki*, *koyun adeti*, etc. Le deuxième régime était valable pour les éleveurs dits Valaques. Au lieu de toutes les redevances féodales ils payaient à leur maître un impôt unique en argent qui s'appelait filurie (une somme déterminée d'akçes ottomans). Ils étaient, en outre tenus de faire certaines prestations de travail et certaines services militaires aux Ottomans. Le troisième régime s'appliquait aux pasteurs (généralement nomades) qui faisaient paître et abreuvaient les bestiaux pâturages d'été (*yaylak*) et d'hiver (*kişlak*). On y faisait une distinction entre les personnes qui venaient faire paître leurs troupeaux aux pâturages de leurs spahis et ces autres qui amenaient leurs troupeaux de dehors, d'habitude des autres provinces (sandjaks). Les premiers donnaient au propriétaire du pâturage une prestation en nature, nommée *resmi otlak* et consistant d'habitude d'une brebis d'un troupeau. Les autres donnaient une prestation dite *resmi yaylak* (*resmi kişlak*), consistant d'une brebis du meilleur troupeau dont la valeur se montait à 20 akçes, une brebis d'un troupeau moyen de 15 akçe et une brebis d'un petit troupeau (parfois un agneau) qui valait 10 akçes.

Le régime décrit était appliqué sur le territoire entier de l'Empire Ottoman et même aux sandjaks du pachalik de Bosnie. Comme presque toute la Dalmatie, à l'exception des villes, se trouvait jusqu'à la fin du XVIIe siècle, dans le cadre du pachalik de Bosnie, le régime susmentionné était au fond valable pour la Dalmatie aussi. Après le traité de paix de Karlovci (1699) la Dalmatie fut donné à la République de Venise, mais les Dalmates continuaient à mener leurs troupeaux en Bosnie pour les faire paître dans les pâturages de cette province. Il paraît que cet élevage a été réalisé, au commencement du XVIIIe siècle, dans les cadres de l'état antérieur. Cependant, au cours du XVIIIe siècle se stabilisait la pratique que les Dalmates payaient aux propriétaires des pâturages en Bosnie trois moutons sur un troupeau de 100 têtes, à savoir un au spahi, un au visir de Bosnie et un au sandjak bey du sandjak en question. Finalement, les Dalmates devaient, de même que les autres propriétaires du bétail dans l'Empire Ottoman, de payer, à partir de l'année 1794, un impôt sur la laine et sur le poil de chèvre à l'État (*resmi yapak*, *resmi kil*).

Бурица КРСТИЋ
Београд
Југославија

ОБИЧАЈНОПРАВНИ АСПЕКТИ СЕЗОНСКОГ КРЕТАЊА СТОЧАРА У ОБЛАСТИ КУЧА У ЦРНОЈ ГОРИ

За разлику од великог миграционог сточарења кроз историју, некада тако карактеристичног за многе крајеве Балканског полуострва, које се, као посебна сточарска грана, одржавало углавном захваљујући слободи свог кретања и повластицама — законске и обичајноправне природе — и за време најтежих и најкрупнијих догађаја и освајања, јер је сваком освајачу била потребна неисцрпна ризница живог блага¹ — стоке, — у Црној Гори и, нарочито, у области Куча, сезонска кретања у недавној прошлости и у савременим условима, имају другачији карактер. То су редовна, свакогодишња издизања у планину, прво на ниже или пролећне, односно средње, а затим на високе планине. Обављају их стално насељени сељани, по тачно означеном реду и правилима, по унапред утврђеном итинереру, а циљ им је исхрана и експлоатација ситне и крупне стоке на богатим, свежим и зеленим планинским пашњацима којима овај крај изузетно обилује.

То су, како каже Јован Ердељановић и други аутори², повремена кретања по обичајем утврђеном плану. Она не значе да су црногорски сељаци били номади, у правом смислу речи, јер су, углавном у релативној близини својих сталних насеља, имати погодне високе или средње планине. То је случај и у области Куча, где је највећи део земљишта у планини био некада у заједничкој својини племена, па је, као такав, и био коришћен по посебном обичајноправном режиму.

Све су ово, више или мање познате чињенице, а вероватно су, на овај или онај начин, и предмет расправе у другим рефератима за овај симпозијум. Покушаћемо, стога, уколико нам то буде могуће, да, укратко, укажемо само на неке односе у обичајноправном приступу

¹ О. Крстић, Планински и шумски пашњаци Југославије, Суботица, 1956, 141.

² Ј. Ердељановић, Кучи, племе у Црној Гори, Београд, 1907; Љ. Ђирић-Богетић, Комунитице у Црној Гори у XIX и почетком XX века, Титоград, 1966, 59.

материји регулisaња ових редовних сезонских кретања сточара у Кучима у скоријој прошлости и данас, посебно стављајући акценат на неписане нормe понашања и њихове данашње остатке у тој категорији регулisaња у овој планинској области наше земље, у којој смо имали прилике да, последњих година, на терену вршимо истраживања правних обичаја.

Обичајноправне нормe, које се одиосе на сезонска сточарска кретања ове врсте у Кучима — то јест, на издиг и здизање одиосно здиг са планине, спадају у такозвани „режим планине“, за који је речено да, у суштини, представља најважнији део обичајног права динарских племена. Неке од тих норми понашања су се, на својеврстан начин, у одређеној мери и у специфичним коегзистентним формама, задржале у пракси у Кучима и дан-данас и то и поред корених промена друштвене, политичке и законодавне структуре спроведене после Другог светског рата у нас.

Другим речима, земљиште у планини, укључујући планинске пашњаке и шуме, дакле, простор који представља циљ и крајњи домет кретања сточара у току летњег периода, проглашено је законом општенородним добром, то јест, друштвеном својином, чиме је и формалноправно престала било каква ингеренција племена, као субјекта, над раније неподељеном планином. На тај начин, проглашено је начело слободе коришћења — уз одговарајућу обавезу плаћања одређене таксе, пашарине — планине и пашњака за све. Међутим, и поред свега што је наведено, у практичном и свакодневном коришћењу тих великих планинских пространа, која су од великог привредног значаја за људе тога краја, иако, нажалост тај значај, у садашњим условима, лагано и све више опада, — примењују се извесна стара, од давнине уходана правила понашања.

Стари начин употребе пашњака се, разуме се уз велике модификације које, нужно, доноси ново време, на неки начин одржава; чувају се брижљиво још увек „сетенције“ о правима на испашу и презентирају данашњим судовима и другим надлежним органима и форумима као неоториви аргументи у прилог ранијих права.

Природни повољни услови и стари обичаји и навике упућују у Кучима, и данас, добар део сељака да наставе са екстензивним пашним сточарством, које захтева велике пашњачке површине и мало људи — чобана.³

Колико су снажни корени оваквог начина живота и планинског привређивања на екстензиван начин, показују, између осталог, и документи из архива Великог суда на Цетињу, као и црногорског Сената са краја прошлог столећа, који су, на свој начин, пуни сведочанстава о крви, мучама и зноју овог народа, уложених за те пашњаке, ради пашњака, и једном речи, за одржавање егзистенције на овај миленијумима стари начин коришћења природе.

Режим планине, а посебно његове одредбе о издигу у пролеће и рано лето, и о враћању са планине у рану јесен — уствари, већ пре

³ Љ. Ђирић-Богатић, *op cit.*, 249 и 250.

календарског краја лета, био је — према формулацији многих учесника у анкети коју смо обавили 1973 и 1974. године у овим крајевима — строг, разуман и правичан. У деветнаестом веку, што се, посредно, уочава и из поменутих докумената поменутих црногорских установа, та правила била су усмерена тако да се њима водило довољно рачуна о свим економским, климатским, географским и другим релевантним чињоцима и условима коришћења планине — тог некада најглавнијег изворишта за егзистенцију.

Та правила су, исто тако, у крају који смо испитивали — област Куча, насељену црногорским и арбанашким становништвом, уз нешто Муслимана — била на својеврстан начин кодификована у документу који се звао „Уговор племена Куча“. Тај уговор је садржавао норме о коришћењу пасишта, подизању катуна и глада (колиба), праву на дрварење у шуми и скупљање лисника и др. Посебна пажња била је обрађена баш сезонском кретању сточара на планину. Планине су, с тим у вези, као што је речено, биле подељене у Кучима на доње и горње. Датум издига на доње планине утврђивао се сваке године на племенском збору, то јест скупу представника племена, чију је одлуку, често, потврђивала и власт, обично капетан. На скупу се бирао и командир (или командант) планине за ту годину, односно лето и његове дужности и права првенствено су се односиле на решавање евентуалних спорова приликом коришћења пашњака, кретања на планину и сл.

Пре одређеног дана за издиг није смео са стоком нико поћи на свој катун у планини, а полазило се, одређеног дана, најраније тек када сване. Прекршиоци су кажњавани, према одредбама које су обезбеђивале потребне санкције, — за ондашње прилике строго — одузимањем по којег грла ситне стоке, а догађало се и да се прекршиоцу за то лето забрани свако коришћење планине. Казна је могла бити и у новцу.⁴

Најпре се издизало на доње планине, отприлике у периоду између петнаестог и двадесетог дана месеца јуна, а према приликама на катунима, то јест, окопелости снега, расту траве итд.

Издиг на горње планине, такође одређен на поменутом племенском збору, — код Куча су то, практично, били Комови и остале планине и висови у Комском пашњачком рејону, — обично је био одређиван за дванаести јул — Петровдан — јер су се, и иначе, раније сви рокови — па и они кад се радило о враћању зајма — одређивали према верским празницима. На Комове није морао издизати свако ко је издигао на доње планине.

Овакав распоред кретања ка планини, по мишљењу свих испитиваних познавалаца обичајног права и сточарства данас у Кучима, укључујући и припаднике племена интелектуалце и правнике, одго-

⁴ Уговор од 8. августа 1862. године, који „главари бјелопавлишки“ поднесе Великом суду на Цетињу, у вези са одређивањем дана издига, и у коме се, између осталог, наводи следеће: „Који не би издига да даде преступа 10 талијера и то прост војник. А официр који би скрио сиромаха без питања старијега да му се узме 25 талијера, а тако исто и барјактару“.

варао је најбољем природном начину коришћења пашњака, јер се вегетација на доњим планинама развијала много раније од оне на високим.

Посебна врста ужег сезонског кретања одиграла се у пролеће, обично већ почетком месеца маја, и за то су постојали у Кучима пашњаци у Стравчу и Коритима. На ове пашњаке се, према тим специфичним одредбама у режиму планине у Кучима, могло издизати по слободној вољи корисника, то јест, кад је ко хтео.

После завршетка Другог светског рата, међутим, овај и овакав начин одређивања датума издизања на планину, опет по мишљењу свих заинтересованих сточара и познавалаца локалног обичајног права, — понекад се неоправдано ремети, па се издиг често, у смислу позитивних прописа, одређује једног истог дана и за доње и за горње планине, тако да се, као последица тога, пашњаци данас више не користе на најбољи могући начин. Овде, ипак, треба приметити да данас ни издалека нема оног великог броја стоке на планини, па готово да постаје ирелевантно стриктно поштовање некадашњег строгог реда код издига.

Општински органи који се старају о планинским пашњацима, одређују и прикупљају одређену таксу или пашарину за њихово коришћење, али се сточари често жале, не на њену висину по грлу ситне, односно крупне стоке, већ на чињеницу да се ова наменска средства касније не враћају — како би то према законским прописима требало да буде — у мелиорацију пашњака и планина (то јест, не користе се за изградњу планинских путева, водопоја за стоку, бубрење пашњака и сл.).

Обичајноправним регулама били су регулисани и правци кретања у планину, јер је и то, нарочито раније, било значајно питање, нарочито за она села кроз која је требало да прође велики број стоке. Данас је тај број и десетоструко смањен, између осталог и као последица феномена старења села, односно и у Кучима изразито присутне миграције на релацији село — град, па смо забележили и случајеве да се издиг потпуно модернизовао, то јест, да је стока транспортована на планинске пашњаке камионима, заједно са свим потребним инвентаром за летњи боравак на катунима.

Дан спуштања са планине или здиг, и раније, као и данас, по правилу није био посебно одређиван, па је сваки сточар могао да здигне кад је хтео, односно када су га на то натерале временске прилике. Ипак, пронашли смо у једном документу с краја деветнаестог века такође да је прецизно био одређен и дан за здиг, па чак и глобе за кршење ове одребе.⁵ Поводом здига некада су у Кучима биле приређиване посебне свечаности — такозване здижарице, на које су били

⁵ Уговор наведен у претходној напомени, у коме, у вези са здигом, стоји следеће: „По овоме узели смо говор за здизање са Сињајевине, на које се дигао на ноге ... итд. Пређе малога Господициана да не смије ниједан Бјелопавлић здићи за Сињајевине, који би здига иста глоба на њега пада“.

позивани суседи и роџаци, а нарочито они који нису излазили на планину. Овај обичај, међутим, све више и у овом крају ишчезава.

Сви наведени обичаји регулисани неписаним правом, као што се види, имају своје корене у дојучерашњем понашању и народа и власти у овом крају и у осталим планинским деловима Црне Горе, па, стога, није чудно да су њихови трагови још присутни у свести и понашању нарочито старије и средње генерације сточара, које се још баве екстензивним сточарством као раније.

Закључак који би се могао извући састоји се у томе да се и данас, са основицом чији су корени били још витални крајем деветнаестог и почетком двадесетог века — у пракси, кроз примену старог и, у савременом смислу, превазиђеног начина сточарења, још увек одржава један део обичајних норми, којима се регулишу поједини аспекти сезонских сточарских кретања у овој области. До реалних промена у смислу суштинског осавремењивања понашања људи и превазилажења ранијих обичаја, може, међутим, доћи само променом економске основице, дакле, преласком на заиста интензиван и модеран начин сточарења и на неке друге видове коришћења планине (туризам, рекреација, лечење оболелих итд.), чиме би се тек могао остварити огромни потенцијал наших планина.⁶ Другим речима, није довољно декретски се борити против заосталих обичаја у сфери права, који су супротни духу и слову савременог позитивног законодавства. Није такође довољно ни извршити само формалноправне, иако, неопходне, измене у садржини права својине на пашњачком земљишту,⁷ као и у одредбама које се одиоце на сезонска кретања у планини. Потребни су напори свих фактора у друштву као и посебан однос шире друштвене заједнице према економски заосталијим планинским крајевима, чиме би се једино могао до краја остварити социјалистички преображај и нашег планинског села, за шта постоје услови. При томе, међутим, никако не би смела да се занемари и посебна улога коју данас и коју ће у догледној будућности играти некадашњи обичаји из сфере права — уколико нису суштински супротни савременом позитивном законодавству и нормама друштва нашег доба, обичаји које смо имали доста прилике да уочимо, и то не само у режиму планине, већ и у другим гранама обичајног права у Кучима.⁸

На одређени начин, стога, могуће је рачунати са извесном привременом симбиозом и коегзистенцијом између обичајних норми и норми писаног, позитивног законодавства, чиме ће се, по нашем мишљењу, моћи постепено остварити успешна трансформација и планинског црногорског села.

⁶ Овој веома актуелној теми наше претежно планинске земље посвећен је и фундаментални рад О. Крстића, наведен у напомени под 1).

⁷ Закон о проглашењу племенских, братственичких и шумских земљишта општенородном имовином из 1947, НР Црне Горе.

⁸ У оквиру пројекта Обичајно право и самоуправе на Балкану и у суседним земљама врши се, као што је поменуто, истраживање и других грана обичајног права у рејону Куча.

CUSTOMARY LAW ASPECTS OF THE SEASONAL MOVEMENTS OF CATTLE-BREEDERS IN THE KUČI AREA IN MONTENEGRO

Summary

(I) Seasonal movements of cattle-breeders in the mountainous area of Kuči in Montenegro as a specific manifestation of a significant economic activity of its people. — The régime of mountain as the most important part of the customary rules and its aspects concerning permanent seasonal movements of cattle-breeders — *izdig* and *zdig*.

(II) The phenomenon of the aging of the village in the mountains and the customary law connected with seasonal movements of cattle-breeders. — Specific aspects of transfer between the generations as far as the rules of behaviour in the use of mountain and its pastures are concerned.

(III) Contemporary development and the change of contents of the customary rules regulating the regular migrations of cattle-breeders. — The symbiosis or the coexistence between these norms and positive legal rules concerning the use of the mountain and the movements of cattle-breeders.

(IV) The phenomenon of new aspects of so-called return to the mountain, such as summer sojourn during the mountain pasturing in the *katuni*; tourism and recreation; building of cottage houses for vacation or restauring the old houses in the mountainous regions or in native villages near the higher zones with milder climate — as factors of influence on the changing the patterns of traditional behaviour and of rules connected with cattle-breeders' migrations.

(V) Specific use of the customary law rules in the contemporary period with a trend toward their uprooting and replacing with contemporary, socialist customs and written legal provisions in this narrower area of customary law.

Никола ПАВКОВИЋ
Београд
Југославија

ОБИЧАЈНО-ПРАВНИ УГОВОРИ И ПРОИЗВОДНИ ОДНОСИ У СТОЧАРСТВУ

(југословенски народи и Арбанаси)

Вековна традиција гајења стоке ствоарила је обичајно-правне уредабе којима су регулисани како режим искоришћавања пашњака, тако и односи међу сточарима. У нашим излагањима посебно ћемо се осврнути на природу једног дела односа међу сточарима — сељацима, тачније на економско-друштвену страну уговорних и производних односа у сточарству.

Најважније елементе основних видова уговорних односа у сточарству налазимо већ у Боггишићевом Зборнику садашњих правних обичаја у Јужних Словена (1874); мање или више подробне описе у делима етнолога и антропогеографа, док њихову правну анализу и класификацију у радовима неких савремених југословенских правника.

Говорећи о заједничким радовима на селу, Сретен Вукосављевић је извршио њихову социолошку класификацију полазећи од мерила да ли су њихова организација и учесници нестални или стални.¹ Радомир Буровић је дао пуну класификацију узимајући у обзир критеријуме да ли се уговорна сарадња остварила само у производњи, или у производњи и расподели добијених плодова. Први критеријум (само производња) заступљен је само у једном уговорном односу у сточарству, „у супону“, док је други (производња и расподела) заступљен у давању стоке „у наполицу“, „на чашицу“, „под кесим“ и „на планину“.²

Потсетимо се укратко на садржај ових уговорних односа.

1. „Супона“ или „супаша“ (Црна Гора, Србија, Арбанаси) је заједничко чување стоке током једне пашне сезоне и то по „струка-

¹ Сретен Вукосављевић, Заједнички радови на селу, Архив за правне и друштвене науке, Ново (треће) коло, књ. I (LX), бр. 1, Београд 1945, 30 и даље.

² Радомир М. Буровић, Уговор о кооперацији у пољопривреди, изд. Универзитет у Београду, Београд 1964, 53.

ма“ (овце, козе, говеда итд), али је коришћење свих плодова, сем гнојива, појединачно; свака страна учесница даје по једног до два пастира.

2. „На чашицу“ (Црна Гора, Арбанаси), „бачија“ (итс. Србија, Македонија), „супон“ (Кучи, Ц. Гора) „смијес“ или „супон“ (Херцеговина) је удруживање више власника који помешају своје овце ради заједничког чувања и искоришћавања само млечних производа током једне пашне сезоне. Сви музу све овце сразмерно количини млека коју су њихове овце дале на дан премера. Овце чува треће, унајмљено лице или неко од учесника за шта му се посебно плати.

3. „На планину“, „на сир“, „на љетовиште“ (Црна Гора, Арбанаси), „на млекарину“ (Метохија: Срби и Арбанаси, Босна) јесте уговорни однос када једно домаћинство преузима туђу стоку на летњу испашу у планини под следећим условима: власнику припада сав приплод, вуна и мањи део млечних производа, сноси сву штету узроковану вишом силом и плаћа пашарину и со за стоку. Узималац стокe је чува и храни, а као награда му припада већи део млечних производа; за сваку материјалну штету дужан је да „покаже стрв или крв“, односно пружи о томе материјалне доказе или сведоке.

4. „У наполицу“ (Црна Гора, Србија, БиХ, Арбанаси) је преузимање туђе стокe на чување најмање на једну годину; сав приплод, приход од млека и могуће штете деле се на пола.

5. „Под кесим“ је врста закупног уговорног односа сличног зајму у којем власник уступа своју стоку узимаоцу на време од две до три године. Узималац се обавезује да стоку храни и пази, да годишње уступа власнику одређену количину млечних производа, сноси сваки ризик у губитку стокe и на крају је дужан да власнику врати главницу истог квалитета и старости. У накнаду за све то њему припада сав приплод, већи део млечних производа и вуна. Иако је било великог ризика за узимаоца, кесим је био најбжи начин да сиромашан човек дође до своје стокe.

Кесим је сточарска установа широко распрострањена у југословенским земљама, а посебно међу Муслиманима и Арбанасима; ушао је и у законско право Србије 1844 (СГЗ, чл. 693, 694). Мехмед Беговић мисли да су Муслимани „овај уговор заснивали у смислу шеријатског права...“ чија су начела о овом уговору ушла и у црногорско обичајно право, а преко њега и у црногорски Општи имовински законик³ (чл. 322—328). Ово мишљење у потпуности подржава и правник Сурја Пуповци.⁴ Извођење чврстог закључка о турском пореклу кесима као правне сточарске установе на основу тога што је понајвише распрострањен међу нашим Муслиманима и Арбанасима, изгледа нам врло смело. За утврђивање порекла и генетских веза једне установе потребна су специјална и комплексна научна истраживања.

³ Мехмед Беговић, Сличности између Мецеле и Општег имовинског законика за Црну Гору, Прилози за оријенталну филологију и историју југословенских народа под турском владавином V, Сарајево 1955, 41—42.

⁴ Surja Pupovci, Građanskopravni odnosi u Zakoniku Leke Dukadina, Priština 1968, 259.

Овом приликом истичемо доста индикативан податак да се просторно распрострање кесима код нас умногоме поклапа са старобалканским традицијама катунског сточарства; ту би, можда, требало тражити порекло овог занимљивог уговорног односа у сточарској производњи. Јер, у нашим крајевима где је распрострањен бачијски тип сточарства, нарочито у источној Србији, нема или се ретко практикује институција кесима. И уопште, где је бачијање тамо се ретко примењују остали уговорни односи; њих бачија надомешћује својом изванредном производном организацијом.

Потсетимо се да је у нашим земљама било сточарских уговорних односа врло сличних кесиму знатно пре турских освајања наших земаља. У XIII веку, у Дубровнику и околини, уступана је стока на испашу, али није познато под којим условима је то чињено. На пример, 1281. године помиње се само да ће узималац са својом породицом држати стоку на испашу пет година „према дубровачком обичају“. Међутим, већ извори од 1306. године па надаље садрже прецизније податке о уговорном преузимању стоке на испашу: узималац као награду прима половину с в и х плодова.⁵

У Стонском приморју, док је било под српском влашћу (пре 1333), сељаци су имали петину приплода од повереног им стада на чување и трећину вуне и сира. За чување свиња у Стону су важиле исте уговорне одредбе као у Будви, тј. у току трогодишње паше чуварима је припадала половина прихода.⁶ Нарочити облик економског удруживања представљали су колективни уговори између грађана Котора и Дубровника и суседних жупљана о заједничком гајењу стоке. Сељаци су напасали и гајили стоку грађана под условом да сви приходи и штете буду дељени на пола. Овакав посао се називао словенском речју *п р и п а ш а*.⁷ На сличан начин су били уређени уговорни односи и у Статуту Будве, с почетка XIV века, по којем су овце и краве уступане на пашу под условом да власнику, поред главнице, припаду две трећине а пастиру једна трећина у приплоду: губитак од звери носе и власник и узималац у зависности од тога да ли је стока нестала дању или ноћу. Чување свиња било је још повољније за пастира, јер је у току три године од свега добијао половину.⁸ Значајно је да су сви производни односи могли бити уређени и посебним уговором чиме су одговарајуће статутарне одредбе аутоматски стављане ван снаге (чл. 203), што значи да је правни обичај био у пуној снази.

Рок трајања уговорног чувања стоке у Дубровачком приморју био је обично од две до пет, а највише до десет година. Ипак, многи уговори из XIV века били су, по овом питању повољнији за власника стоке, јер су им давали слободу да уговорни однос раскину када желе. На крају је власнику увек остајала његова главница, а приплод и приходи су се делили према раније утврђеном начину.

⁵ Dragan Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na poručju Dubrovačke Republike od XIII do XV stoljeća*, JAZU, Zagreb 1955, 253, 254.

⁶ Константин Јиричек, *Исторја Срба II*, Београд 1952, 154.

⁷ К. Јиричек, *Историја Срба II*, 155.

⁸ Средњовековни Статут Будве, Будва 1970, чл. 203, 204.

Субјекти у уговорима о заједничкој сточарској производњи били су грађани Дубровника и његова подручја, подједнако и властела и пучани, али су они први имали знатно више стоке. С друге стране, чувари стоке били су слободни сељаци, власи и кметови; сви они су имали једнако право да склапају уговоре о преузимању и чувању туђе стоке на испашу с било којим власником. Битно је да њихов положај у земљорадњи није био од утицаја у одређивању услова поделе прихода од преузете стоке.⁹

На читавом југословенском простору, обичајно-правни уговорни односи, међу самим сељацима, о заједничкој сточарској производњи имали су претежно равноправан и демократски карактер. Иако је преузимање туђе стоке на испашу у било ком виду представљало приватну ствар појединаца и породичних заједница, њихове међусобне нагодбе нису битно одступале од широких и опште прихваћених принципа друштвеног понашања и законских прописа на основу којих су уређивани односи у заједничкој сточарској производњи. Такве су прилике биле првенствено у динарском континенталном подручју, па делимично и на самој јадранској обали где је био систем градских и острвских комуна. У њима је живот био уређен статутарним правима и обичајима. А баш то статутарно право санкционисало је и фиксирало класне и социоекономске неједнакости уопште, а у сточарству посебно.¹⁰

Несумњиво је да су промене и осцилације у прописима о давању стоке сељацима на чување израз тежњи виших друштвених слојева (племства, цркве и богатих грађана) за економским искоришћавањем сељака и њиховог рада. Много драстичнија пракса класне експлоатације озаконена је статутарним правом комуне острва Брач у XIV веку. Односи између пастира и власника стоке формално правно се заснивају на консезуалном двострано обавезујућем уговору. Многе обавезе пастира биле су унапред утврђене Статутом Брача; што значи да њихово уређење није било препуштено слободној вољи страна учесница. Власт комуне је уствари била организација класе племића. Њој је било посебно стало да помоћу статутарних уредби држи пастире у подређеном положају, јер се као уговорне странке обично јављају племићи, феудалци и црква — с једне — и острвски пастири — с друге стране.

⁹ D. Roller, *Agrarno-pravni odnosi . . .*, 258—259.

¹⁰ Од XIV века, на подручју Дубровачке Републике има настојања да се скуче права и умање награде сточара. Године 1335, Велико веће је приписало услове чувања туђе стоке по којима се некадашњи обичај давања једне трећине свих производа сељацима-пастирима сада ограничава с амо на једну четвртину припада, вуне и сира. Пооштрена је и одговорност сељака-пастира, па се свако утинуло грло морало надокнадити. Поништен је (1337. год.) и ранији пропис по којем се стока мора дати на рок најмање од три године. Тада је одлучено да власник може вратити стоку од сељака кад год му се то прохте. Ипак, изгледа да се ови прописи на дубровачком подручју у пракси нису дуго одржали, што потврђују бројни писани извори из друге половине XIV века. По њима, место четвртине све чешће се као награда сточарима јавља половина. D. Roller *Agrarno-pravni odnosi . . .*, 255.

Уредбама је било прописано да пастири не смеју напуштати стадо које по уговору чувају, у противном пастир плаћа гасталаду 5 а овај власнику 20 либара казне. Ако пастир самовољно присвоји неко грло стоке из стада које чува, власник стада га може отпустити и одузети му сву стоку коју пастир има у свом власништву¹¹.

Статутом је био одређен и начин обрачунавања међусобних потраживања пастира и власника стоке у одређеном року. Ако се пастири на позив господара, да изравњају рачуне, не би одазвали на време, онда „да читаву штету на којој се тада закуне власник стоке, прије речени гасталди и пастири буду дужни целу платити. И нека се о наведеном вјерује господару животиња под његовом заклетвом без свједока“¹².

Ниједан гасталд (у Статуту Сплита и Корчуле то је „челник“ — старешина пастира) или пастир није смео да се „одважи нити усуди“ да од власника стоке захтева какав додатак или повишицу својих примања осим онога што му припада по обичају Брача. У противном плаћа новчану казну од које половина иде у корист општине, а друга половина пријавитељу.¹³ Врхунац стешњавања слобде странака, а уз наглашени јавноправни моменат уговорног чувања стоке, најбоље се види у томе што власник стада никако није смео да опрости пастиру нестанак неког грла стоке; у противном плаћа казну од 25 малих либара: у корист општине 2/3 а 1/3 пријавитељу¹⁴.

Наведени случајеви јасно указују да односи, развијани на основу уговора о држању и испаши стоке, имају изразити јавноправни карактер. Неравноправност једне стране уговорнице — пастир — толико је наглашена да се може говорити о најамном односу који диктира комунална власт.

Посебан вид скупног чувања стоке јесте установа „срида“ или „сурек“ у Босни и Херцеговини. Петар Скок реч *чреда* означава као индоевропску, балтословенску (керда) и свесловенску из прасловенског доба и то као пастирски термин. Она је синоним за стадо, говеда, крдо; у бугарском језику је то ч(е) реда, чарда. Даље, Скок мисли да је потврђена само у западним хрватским крајевима, у источним српским је потиснута од крдо и стадо.¹⁵ Овом језичком тумачењу додали бисмо само толико да се срида као термин и сточарска установа среће претежно код хрватског и делимично муслиманског икавског становништва код којег су лингвистичким и етно-

¹¹ Antun Cvitanić, Srednjovjekovni Statut Bračke komune iz godine 1305., Supetar 1968, Prva knjiga Reformacija, gl. II.

¹² A. Cvitanić, Srednjovjekovni statut Bračke komune, četvrta knjiga, gl. XLVIII.

¹³ A. Cvitanić, Srednjovjekovni Statut Bračke komune, Treća knjiga Reformacija, gl. XIII.

¹⁴ A. Cvitanić, Srednjovjekovni Statut Bračke komune, Treća knjiga Reformacija, gl. XIII.

¹⁵ Petar Skok, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knjiga prva, JAZU, Zagreb, s. v. čreda, Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, JAZU, sv. 5 Zagreb s. v. črijeda.

лошким проучавањима констатоване многе архаичне црте у говору и традициској култури.

По нашим истраживањима у Босни, срида се састоји искључиво од „радних волова“, јалових крава, јунади и коња, од оваца и друге ситне стоке никада.

Временски, срида траје од краја пролећне сетве до почетка жетве и кошења ливада. Срида се купи и саставља од стоке из више села, па и општина.

По својој природи срида је донекле слична бачији: више лица се удружује само ради заједничког чувања стоке у ком циљу најме заједничке „сридаре“. Однос сридара и власника стоке је чисто најамни. Домаћини бирају сридара на одређено време и плаћају га у натури и новцем. Од почетка XX века па до другог светског рата, срида је понегде примрила вид примитивне капиталистичке сточарске производње. Било је богатијих појединаца; градских трговаца и бегова, који су с пролећа, када је обично била оскудица у сточној храни, куповали стоку јевтиније. После су организовали сриду у којој је стока пасла преко лета на планинским пашњацима да би је подгојену ујесен скупље продали. Ипак, ова појава није била од већег економског и друштвеног значаја.

Свакако да је од сриде бољи пример преласка од просте и равноправне кооперације међу сточарима ка крупној и сложеној сточарској производњи била бачија. Тачније, мислимо на познате македонске „хегаинске куће“ које су имале своје посебне организације устројене на бачијским принципима. Овакве куће, посебно код Мијака, имале су по неколико хиљада оваца и умногоме биле усмерене ка тржишној производњи. На производној основи, уз сваку хегаинску кућу било је везано још 30—40 сиромашнијих сеоских домаћинстава. Главну реч у организацији производње и подели рада имао је домаћин хегаинске куће.¹⁶

Уговорни односи о производњи у крупним бачијама у Македонији XIX века су широко и занимљиво питање које изискује посебну обраду. Они указују на класно раслојавање друштва у Македонији тога времена.

Преузимање и чување туђе стоке под одређеним условима било је општа појава у многим нашим крајевима, али ипак знатно више у косовско — метохијским и динарским областима но у источној Србији и Македонији. Узрок овоме вероватно је у разлици двеју сточарских традиција. У областима бачијског сточарства сама бачија је тако погодан вид сточарског удруживања да и домаћинство с неко-

¹⁶ Тома Смиљанић, *Сточарство на Бистри, Стогову, Крчину и Корабу*; Прилози за познавање сточарства на нашим високим планинама, Посебна издања Географског друштва 12, Београд 1932, 27—28. Слично: Миленко С. Филиповић, *Номадски Цинцари на Ограждену*, Гласник Географског друштва XXIV, Београд 1938, 65, 66, 67, 68, 69.

лико оваца може од њих имати пуну економску корист а да при том не расипа ни средства ни радну снагу. И обрнуто, у области катунског сточарства, где је чување стоке поглавито индивидуално, и раније, а посебно у условима опадања сточарства и атомизирања породица, било је потребе да се део или сва стока уступа другоме на чување и испашу. То су нарочито чинила домаћинства која нису имала довољно радне снаге и сточне хране а истовремено била без својих сточарских колиба и превише удаљена од пашњака. Функционисање умногоме већ институционализованог преузимања и чувања тубих оваца бива „онако како се нареде“, тј. уговоре власник стоке и онај ко их чува. Ипак, то уговарање није излазило из ширих, устаљених друштвено општеприхваћених обичајних норми о сточарској кооперацији.

У целини узевши, продукциони односи у традицијском сточарству југословенских народа и у Арбанаса Југославије у основи су били неразвијени. Екстензивна земљорадња и сточарство, које је у многим крајевима било полуномадске природе, условило је и одговарајуће облике друштвеног живота (задруга, племе). Производни односи у сточарству, приказани кроз неколико видова кооперације, у великој мери искључују односе међуљудске зависности и експлоатације. Стране учеснице у њима, сељачке породичне заједнице, су у основи равноправне. У пространим планинским пределима производни односи у сточарству остали су неразвијени готово до наших дана и на тој основи није се могла извршити дубља економска и социјална диференцијација. Већина сеоских породица чува и стара се о својој стоци, док су најамни рад и односи у сточарској производњи незнатни. Чак и у продаји вишка сточарских производа изувез Македоније искључени су посредници (трговци), јер их сточари сами износе непосредно на тржиште и продају.

Изузетак у овоме представљали су сложенији производни облици у приморским градовима развијеног средњег века и у Македонији у XIX и почетком XX века. Док су у првом случају нешто развијеније производне односе, чак са елементима феудалне ренте, пратиле одговарајуће правне уредбе записане у комуналном Статуту, докле је у Македонији тај процес био попримио примитивније облике капиталистичке производње, али су међусобни односи сточара и даље били уређени у главном на основама обичајног права.

И у најновије време, према нашим проучавањима сезонског сточарства у Босни, као резултат општег опадања планинског сточарства, чести су случајеви уговорне кооперације у сточарству. Али ни овде нема класичних најамних односа у којима једна страна нуди само основна средства за производњу и организацију, а друга само радну снагу. Најчешће, обе стране имају нешто, али недовољно оваца, односно једна више а друга мање радне снаге на располагању. У овим односима и данас преовлађују традицијски облици склапања усмених уговора о узајамним правима и обавезама.

RAPPORTS CONTRACTUELS DE DROIT COUTUMIER DANS L'ÉLEVAGE

Résumé

La tradition séculaire de l'élevage du bétail a créé des institutions de droit coutumier qui régissent aussi bien le régime d'utilisation des pâturages que les relations entre les éleveurs. Dans cette contribution seront pris en considération exclusivement les rapports contractuels entre les éleveurs qui sont réglés par les normes de droit coutumier. Ce sont, tout d'abord différentes formes de donner le bétail aux autres pour le garder: „napolica (métayage), „na mlekarinu" (le gardien obtient une partie du lait"), „na kesim" (à ferme). Le bétail, le plus souvent des moutons, et jusqu'au milieu du XXe siècle aussi des chèvres ont été donnés aux particuliers ou aux groupes d'hommes pour les garder au cours d'un été ou pendant plusieurs années. Dans les rapports contractuels relatifs à la garde du bétail d'autrui sont précisément prévus les droits et obligations des deux parties contractantes, la forme et la quantité rétribution ainsi que la procédure pour établir la responsabilité pour les dégâts éventuels. La cause principale de ces rapports contractuels entre les éleveurs est le manque de nourriture pour le bétail et le manque de main-d'œuvre.

Quant à l'institution de „kesim", certains juristes yougoslaves sont d'avis qu'elle est d'origine orientale, c. à d. qu'elle a été adoptée par les peuples yougoslaves et les Albanais sous l'influence du droit de chérif. Comme une preuve on allègue la dénomination turque de cette institution. Cette opinion est insuffisamment motivée. Différents rapports contractuels qui ressemblent à kesim, sont connus également sur l'espace plus vaste des Karpates qui était en dehors de l'influence du droit de chérif. Pour cette raison nous sommes enclins à chercher l'origine des rapports contractuels de type de kesim dans l'élevage plutôt dans les traditions pastorales vieilles-balkaniques, car l'élevage était fort développé dans ces régions beaucoup de siècles avant l'arrivée des Turcs.

En Bosnie, dans le cadre de l'élevage de type de katuns, il y a une institution spécifique nommée „srida" (dénomination slave) ou bien „surek" (dénomination turque). „Srida" est la garde collective surtout de gros bétail (boeufs, bouvillons, vaches stériles, chevaux) au cours de l'été, depuis la fin des semailles jusqu'au commencement de la moisson. Intéressante est la question de l'origine et de l'antiquité de „srida". Quoiqu'elle soit insuffisamment étudiée, il y a des ethnologues yougoslaves qui expriment l'opinion que cette institutions représente un reste de l'ancien élevage de montagne qui était généralement répandu dans les montagnes balkaniques et des Karpates. Dans notre communication nous essayerons de jeter une lumière supplémentaire sur cette question.

ДРУГА СЕКЦИЈА
DEUXIEME SECTION

Branimir GUSIC
Zagreb
Jugoslavija

EKOLOŠKI USLOVI NA PROSTORU TRANSHUMANTNOG STOČARENJA NA BALKANU

Na prelomnici epoha koju naše doba proživljava, duboke promjene nastaju u cjelokupnom naseljavanju na Zemlji. Narodi i etničke grupacije koje su još nedavno živjele u odnosima veoma nalik na prvobitne ljudske zajednice, danas ili nestaju, povlačeći se u duboke prašume Amazona ili ulaze u krug suvremene civilizacije (npr. indigeno stanovništvo Australije i Oceanije) a da i ne govorimo o snažnim pokretima u donedavnim kolonijalnim prostranstvima Afrike i latinske Amerike. — U svemu tom mijenjaju se prvobitno zadani uvjeti života na Zemlji, brzo i nepredvidivo pod pritiskom tehničkih dostignuća i znatnih zahvata u dosadašnju temeljnu ergološku strukturu. Već su na pomolu bitne promjene u čovječanstvu i prirodi, izazvane industrijskom revolucijom i suvremenim iznalascima. Usporedo javljaju se u nedogled i pitanja opstanka dosadašnjih oblika civilizacije, u prvom redu u odnosu čovjeka prema prirodnoj sredini kao početno zadanoj bioti na Zemlji.

Sve se to dešava i kod nas, osobito u onim regijama u kojima se sve do sada održala prirodom zadana sredina u mnogome još sa svojim fizikalno-geografskim osobinama. Tu se naime život čovjeka gotovo do naših dana održao u neposrednoj ovisnosti o ekološkoj cjelini zadanog zavičaja. U tom smislu upravo su planinske oblasti na Balkanu postojale u još harmoničnom odnosu između ljudskog bivstvovanja i zadane biote. A baš u tom suvremenost duboko zadire u tu prirodnu cjelinu i prvotni sklad između prirode i čovjeka.

Naš je zadatak da upoznamo koje su to ekološke primarne vrijednosti koje tvore biotu planinskog svijeta na Balkanu i dosljedno koji činioci sačinjavaju onu životnu osnovu na kojoj se kroz tisućljeća odvijao život čovjeka u tim planinama. Treba naime da upoznamo zakonitost koja je od osvita ljudskog bivstvovanja pa sve do našeg vremena upravljala zbivanjima u ovom sektoru evrazijskoga kontinenta. Poznato je međutim, da je u tom zbivanju sve životne potrebe namirivala ekonomika pokretnog stočarenja.

No prije svega upozorit ćemo na jednu komponentu transhuman-tnog stočarenja, koja se kao akutna pojava odvija sada pred našim očima. To je obnovljeno zimovanje ovčara iz bosanske Vrhovine koji silaze u nizine uz Savu i Dravu, gdje su ovi napredni zemljoradnički prostori pod ozimim usjevima, a gdje stada ovaca dosižu sve do solitera u novim gradskim naseljima. U ovom frontalnom sukobu između jedne odživjele arhaične ekonomike i najsuvremenijih proizvodnih težnji kao da ne vidimo izlaza iz tog teškog proturječja bar u ovoj sadašnjoj fazi.

U daljem obratit ćemo pažnju prvenstveno na oblast Dinarskih planina i njihova podgorja. Za naše saznanje o balkanskom stočarenju ova je oblast važna zbog specifičnosti svoje biote, koja je sva uložena u fenomen krasa, ovdje razvijenog u osobitim dimenzijama. Po svom smještaju u zapadnom dijelu Balkanskog poluotoka, odnosno njegova masivnog kontinentalnog dijela, usporedo s dugom osi Jadranskoga mora a neposredno nad njegovom istočnom obalom, Dinarske su planine jedna od sastavnih karika u geološki mlađem orogenu, koji u neprekinutom nizu što kao visoke planine a što kao sredogorje, okružuje zatvoreni basen od Pirineja do Kavkaza u kojem Sredozemno more i Crno more sačinjavaju jednu geografsku i životnu cjelinu.

Ipak u tom cirkummediteranom gorju Dinarski planinski sistem ima svoje posebne značajke po kojima se razlikuje od pravog ulančenoga gorja Alpa, Pirineja, Karpata i Kavkaza. Ove razlike proističu iz građe i slike tla Dinarskih planina. S manjom visinom glavnih ispetosti, ove su planine teže prohodne nego npr. Alpe, jer su planinski prevoji relativno viši i teže dostupni, a i zato jer tu nema otvorenih dolina ledenjačkog porijekla. Osim toga kraške su udoline i polja zatvorene subregije, a vode teku ili u dubokim i tijesnim kanjonima ili poniru nakon kratkog nadzemnog toka. Ali što je najvažnije, Dinaride zapravo i nisu pravo ulančeno gorje, u kojem bi se gorski grebeni nastavljali jedan uz drugoga. To je golemi sistem vapnenačkih gromada, blokova i ploča, koji se strmo uzdižu od morske obale do jadransko-pontskog razvođa. U tom sistemu pojedini gorski masivi zapravo su visoravni, između kojih su uložena zatvorena polja, a same visoravni isprosijecane su dubokim riječnim sutjeskama. To su glavne crte u slici tla ovog teško prohodnoga gorja. Uza to još i hidrografske kraške pojave s ponornicama, vruljama i ponorima, s periodski plavljenjem poljima, i bezvodnim prostorima od posebne su važnosti za život čovjeka u toj zemlji.

Osim toga, vododjelnica u Dinarskim planinama nema onog značenja, kako je ova fizikalnogeografska granična crta važna u pravom ulančenom gorju, npr. u Alpima ili Karpatima, s nepoznatim od starine važnim prometnim prelazima i usedlinama. Štaviše, nagli strmeniti usponi na dinarske visoravni, ovu planinsku zemlju čine veoma zatvorenom oblasti s teško pristupačnom životnom sredinom. Upravo zbog tog dinarska regija vlada se kao recipijent arhaičnih struktura u svojoj rezidualno održavanoj bioti.

I klima dinarske oblasti ima svojih specifičnosti. Planinske strane okrenute prema moru otvorene su mediteranskim utjecajima, ali je jaka opreka između primorja s blagim zimama i žarkim sunčanim ljeti-

ma i subalpinske klime u zaleđu sa zamjetnim kontinentalnim utjecajima na otvorenim visoravnima i visokom gorju.

Iz toga rezultira i prirodna vegetacija. U primorju prevladava zimzeleno rastlinje s mnogim mediteranskim predstavnicima. Ranije, obalni pojas i otoke pokrivala su šume zimzelenog primorskog hrasta (*quercus ilex*, česvina, crnika) dok je na višim stranama rasla šuma ilirskog sastava sa svijetlim dubravama cera (*quercus cerris*) i s mnoštvom različitih javora. Tek na višim položajima jake šume bukove i crnogorične s jelom, omorikama i borovima prekrivale su planinsko pobočje. Nad gornjom granicom šume prostiru se planinski travnjaci koji na kalcijским i magnezijским karbonatima obiluju slatkim sočnim vrstama. Ali sav biljni pokrivač na stranama okrenutim prema jadranskom basenu veoma je osjetljiv u svom rastu. Na tankom sloju humusa koji rastresito pokriva vapnenački skelet geološke građe, primorska šuma, a i ilirska dubrava uzmiče već u prvom naletu čovjeku. Brzo i nenadoknadivo vegetacija se mijenja. Nestaje kompaktnih cjelina visokoga rasta, ostaju samo oštroliste trave i trnovito grmlje, ali ni ovaj pokrivač ne može zaustaviti naglo ispiranje tla pod jesenskim i zimskim kišama i vjetrovima. Upravo proces karstifikacije, tj. izbijanje skeletne geološke podloge dosljedno preobrazuje krajinu u iscrpenu pustinju gologa krša i baš to je fenomen koji danas vlada ovom zemljom. A to je posljedica koju dugotrajno pokretno stočarenje dinarske zone dovodi sa sobom kao inzulat na prirodu ovog svog pastirskog zavičaja.

Tek na onim planinskim površinama i kraškim poljima, koja su okrenuta u crnomorski hidrografski sliv, s najviših gorskih ispetosti planinske strane postepeno silaze u nizozemlje oko naših velikih rijeka, pritoka Dunava. Ove dinarske strane okrenute u panonski basen, regija su pokrivenoga krasa s vegetacijom humidnoga podneblja, gdje i danas ima prvotnih šumskih formacija. Ali i tu, pored normalnoga reljefa s otvorenim riječnim tokovima u dugim dolinama, ima i predjela s izrazitim kraškim pojavama u tlu, vodi i vegetaciji.

Sve to je poznato, iako još uvijek nije dovoljno usvojeno u aktuelnom rješavanju životnih pitanja naših kraških predjela, koji su najvećim dijelom naše pasivne oblasti.

Stoga ćemo potanje sagledati koje su to ekološke premise bile preduvjet balkanskom, posebno dinarskom transhumantnom stočarenju. Samo tako utvrdit ćemo one tokove u prošlosti u kojima je polunomadsko stočarstvo postojalo kao ekonomska osnova ljudstva na ovom tlu.

Po arheološkim nalazima znamo da se antropogen koji je nosilac mediteransko-jadranske kulturne facije, u našim kraškim predjelima javlja na izmaku gornjeg paleolita, a u predkeramičkom stadiju eneolita. Već se tada nazire porijeklo one simbioze koja će kasnije sve tješnje povezivati pokretnog stočara s ranim početnim stalnim naseljavanjem, a sa korištenjem biljnih plodova: najprije u sakupljačkoj privredi zatim i u radnim postupcima početne zemljoradnje. Taj se proces odvija postepeno u veoma dugom vremenskom slijedu, a iz primorja sve više

prodire u unutrašnjost. Pri tom služi se onim probojnicama koje se ukazuju kao najpogodniji putevi s dovoljno sigurnosti od elementarnih nepogoda, iznenadnih bujica, poplava, urušenja stijena i sl., ali i od neprijateljskih i razbojničkih prepada. U pravilu ovi putevi izbjegavaju duboke klisure, neprohodne šume i planinske masive i idu ili otvorenijim riječnim dolinama ili traverzirajući kraške visoravni slijedeći u tom najkraće prohodne relacije. Ovo rano prodiranje mediteranskog čovjeka zaustavlja se pred zatvorenim zaleđem koje nadaleko zauzimalju prašume humidne vegetacije, a koje ne dozvoljavaju naseljivanje mediteranskom antropogenu, priviknutom na odnose njegovog prvobitnog primorskog boravišta.

Idući tragom divljači lovac je sve dublje ulazio u planinski svijet. Pri tom je upoznao staze po kojima se divljač kretala, dolazila na stalna pojila i išla za hranom. U mezolitu to su već pretežno dvopapkari biljožderi koji idu za pašom i zelenim brstom. Zato o tom kako se biljni pokrivač sezonski obnavlja, ovisi i prebivanje odnosno kretanje životinjskih čopora na širokom rasponu između strana nad primorjem i planinskih travnjaka. Kako na primorskim stranama, dokle seže primorsko podneblje, vegetacija miruje ljeti, a jesen i zima su razdoblje rasta i bujanja zelenila, tako je tom bioritmu podvrgnuta i fauna, i to u prvom redu najbolja lovska divljač, visoki dvopapkari travojedi. Poznato je kako i danas ovca ne podnosi žegu i jaku ljetnu insolaciju u primorju. Ovce same u krdu, poznatim im utabanim stazama sile da ih se odagna u hladovitije strane. Tako uz životinje, najprije uz muflona i kozoroga, i čovjek se za njima podvrgava tom istom bioritmu i to na perimetru Mediterana i Ponta. Upravo u toku upoznavanja životinjskog svijeta i njegovih navika, čovjek se približava onim dvopapkarima koji se ponašaju kao najpogodniji za usvajanje i domestifikaciju. Taj postepeni i dugi prelazni stadij ono je razdoblje u razvoju Mediterana u kojem lovac i sakupljač postepeno postaje stočar. Ali taj je stočar isto toliko pokretan kao što je bio i lovac koji je slijedio divljač kao plijen, a sad je kao stočar slijedi na sezonskim kretanjima za pašom. To je porijeklo balkanskog transhumantnog stočarstva, koje će još dugo zadržati svoju pokretljivost, a bez stalnog boravišta. Sve to traje u dugom razvojnom putu na prelazu od lovačko-sakupljačkog stadija do početnog usvajanja pripitomljenih životinja koje postaju stalni, ali pokretni posjed čovjeka. Ne ulazeći u neriješeno pitanje gdje je zapravo genocentar domestifikacije stoke sitnog zuba, ovce i koze, za nas je bitno da utvrdimo prelaznu fazu u razvoju antropogena na našem tlu, u kojoj je čovjek već sa svojom stokom dosegao obale Jadranskoga basena i ušao u njegovo pristupačno zaleđe, odnosno na onaj prostor koji je zahvatala amplituda sezonskog kretanja travojeda dvopapkara.

Dok je u Egeji, u ovom težištu pretpovijesnog zbivanja evropske civilizacije, već u trećem mileniju prije naše ere ovaj proces dovršen, i tu se tada iz prvih urbanih jezgara izdizale politeje svaka sa svojom etničkom i političkom sferom na kopnu i na otocima, na periferiji Mediterana, u jadranskom priobalju i u dinarskoj regiji ova faza prvotnog stočarenja nadošla je tek u mlađem neolitu i to sudeći po

nalazima s jednim jakim migracionim prilivom iz središnjeg Mediterana. Do tog zaključka arheolozi došli su po srodnosti kulturnih nalaza u Hercegovini (Lisičići) i odgovarajućeg materijala sa Sicilije. Kao da bismo potvrdu za to mogli tražiti i u mjesnim imenima na Siciliji (Ragusa, Ibla > Hyblea i Monti Iblei, brdovito područje nad sicilskom Ragusom — kod nas Dubrovnik-Ragusa i predjel Ubli pod Orjenom) kojima bismo početke mogli dovesti u vezu s ranim mediteranskim antropogenom. Iz relativno čestih nalaza ove kulturne facije doznajemo da je ova zemlja u to doba nastanjena ljudstvom koje se prvenstveno bavilo stočarstvom. Poznavajući primarnu ekološku situaciju, na ovom tlu moglo je postojati stočarstvo samo kao transhumantno ovčarenje u kojem je uz ovcu i koza imala znatan udio. Po svemu ovaj antropogen u našu je zemlju nadošao već kao nosilac svršenih kulturnih dostignuća sa složenim zbirom raznovrsnih djelatnosti i zanimanja. Uz transhumantno stočarenje, ponašanje čovjeka određeno je tada i sa početnim postupcima u trajnom korištenju biljnih vrsta. Sa počecima obrade tla naime i stočar se na jednoj od svojih sezonskih etapa nužno ukotvljuje kao stalni naseobeni član. Ali u počecima naseljavanja na obrađenu tlu u primorju i na podnožju dinarskih strana ne možemo pretpostavljati da je to već ekstenzivna zemljoradnja s pluzanjem, natapanjem i sjetvom oplemenjenih usjeva. U razvoju ovog našeg antropogena kroz duga tisućljeća, uz hljeb od ječma i pšenice, svoju važnost kao glavna hrana ljudima zadržavaju stočarski proizvodi u prvom redu sir, onaj nemasni sir škripavac, koji je stalna zamjena hljeba u nerodnim godinama ili na izmaku zime, kad ponestane žita, a ujedno i dobra nadoknada potrebnih bjelančevina u ishrani, u kojoj i pored mnogobrojnih stočnih grla nije se obilovalo mesom. Sir ostaje sita hrana stalno gladnoj čeljadi u stočarskim domaćinstvima sve do danas. Još i sad Malisor pred gosta iznosi na stol prije svakog drugog jela kriške bijelog sira, koji ostaje za čitavog ručka kao inače hljeb.

U prostoru Mediterana korištenje biljne hrane i uzgoj biljaka za ishranu svoj postanak ima neposredno u sakupljanju jestivih plodova. U tom je maslina odigrala presudnu ulogu. Nalaz koštica samonikle maline, a i neki prizori (npr. vađenje meda iz škripa u živoj stijeni) na pećinskim crtežima iz gornjeg paleolita u istočnoj Španiji, neposredno povezuje lovca i sakupljača hrane s onim predodžbama o maslini, pčeli i drugim izvorima hrane i blagostanja koji postaju simboli ljudskog napretka. Postepeno čovjek osvaja stablo masline i ulište divljih pčela kao svoj stalni posjed. Pojedina stabla i pčelce bilježi on svojim znakom čuva ih i iskorištuje. Ali na tom stupnju osvajanja prirodnih elemenata, čovjek postaje sve više ovisan o tom svom posjedu a s tim ujedno i vezan uz tlo. Kad je jednom naučio da pčele zatvori u prenosiv panj ili koš, on će i ulište ponijeti na cvjetnu pašu kad se u prvom ljetu pokrene zajedno sa stokom na gornje položaje nad primorjem. No stablo masline ostaje čvrsto uz tlo. Pri tom je za stočara veoma korisno iskustvo da se baš maslina može iskorištavati za zimovanja u primorju. Maslina se naime posve uklapa u bioritam pokretnog stočarenja. Njen plod, uljike, dozrijevaju u prvim zimskim mjesecima dakle u vrijeme

kad je stočar sa jesenskih staništa već sašao na zimovanje u prisojno primorje. K tome još nadolazi iskustvo da maslina rađa najbolje tada kad joj stoka dobro nađubri zemlju oko korijena, a to se samo po sebi dešavalo za zimskog boravka mnogobrojnih stada u samorodnim maslinicima. Tako je maslina prvi posjed mediteranskog čovjeka koji ga priteže na stalni boravak.

Koristan odnos između stočara, čija stada obilato doprinose plodnosti obradive zemlje i onih stanovnika, koji su započeli obrađivanjem tog zemljišta rezultira u trajnoj simbiozi. U ranom razdoblju iz ove simbioze rađaju se istovjetne transcendentne predodžbe koje postaju opće dobro u Sredozemlju sa svojim simbolima, koji kao žrtveno janje i grana masline uraštavaju u civilizaciju evropske kulturne baštine na širokom promjeru. Maslina zadobiva sadržaj svetoga stabla, ona predstavlja napredak, blagostanje a prije svega mir među ljudima. Uz maslinu vežu se rane religiozne funkcije kao gatanje, proricanje, kazivanje sreće i napretka, pa se u tom stablo masline izjednačuje sa svetištem. Sve se to zbivalo još u eneolitu te na tom razvojnom stupnju odnos između pokretnog stočara i primorca koji uzgaja maslinu, ostaje mnogostruko koristan za obje strane. Na toj kulturnoj faciji još ne može doći do društvene podjele, jer isti antropogen sudjeluje u obje još nerazdvojene djelatnosti. Samo u krajnostima mi tu vidimo stočara i primorca, ali u stvari još će proteći mnogo vremena da se pojedine ljudske grupe odijele po svom zanimanju kao posebni društveni organizmi. Jer još će dugo, obrađivanje kulturnog bilja više predstavljati sakupljanje plodova nego pravu obradu zemlje s posebno za to priuđenim oruđem. Na samom obalnom pojasu uvijek ostaje važno i ribarenje, ali i to bez posebnog izdvajanja iz autarkičnog zadovoljavanja elementarnih potreba.

Tek kada u ranom neolitu u ovu sredinu nadolazi ekspanzija iz središnjeg Mediterana, u prvotno pulziranje ustaljenog stočarenja, bit će unesen nemir. Besumnje, dolazak novih pridošlica nije prošao bez sudara s indigenim antropogenom u ovoj zemlji. Razvijeno poljodjelstvo s uzgojem bijelih žita, vinove loze i lana pucavca traži najpogodnije položaje i znatno veće obradive površine, a usporedo povećava se stanovništvo, podižu se stalna naselja, emporiji i jezgre kasnijih urbanih cjelina. Tako se sužuje prostor koji je prvotno stočaru služio da se na njem kreće bez nekih ograda i ograničenja. Ipak i u toj fazi stočarima preostaje još dosta zimovališta jer kako se siju samo jari usjevi, to i jesenska strništa služe za pašu, a ujedno primaju i korisno đubre s torenjem velikih stada. I dalje produžuje se, i pored lokalnih neizbježnih sukoba, korisna simbioza između stočara i sad već društveno izdvojenog stabilnog naseljenja u primorju i najbližem zaleđu. Taj je odnos još i pojačan sa sve većom izmjenom dobara. Ne treba zaboraviti da stočarima prije svega treba obilato soli, koju trgovci preuzimlju kao jednu od najboljih roba u prometu.

Tek kad grčke kolonije oko svojih luka i gradova zauzimaju sve više zemljišta, neizbježan je sukob između ovog urbanog življa i domaćih plemena. Istočna obala Jadrana tad je već povezana s čitavim Sredozemljem u pomorstvu i živoj trgovini. I kod nas na našim otocima i

obali u čitavom rasezanju, kao paradigmu tadašnjeg života možemo smatrati onu životnu sliku kako je Homer prikazuje na imanju Odiseja. Iz svega tog uslijedit će tako ojačana zemljoradnja da najbolji dijelovi kopna kao npr. zaleđe Jadere-Zadra postaju žitnica za izvoz na suprotnu Apeninsku obalu.

U tom se procesu javlja ekonomska razdioba između primorja i planinskog zaleđa. Naime, dok se u primorju krči šuma i grm i krševito tlo pretvara u poznate mediteranske terase, naše doce i podvori, u zaleđu i pored poljodjelstva na kraškim zaravnima, uzgoj stoke ostaje glavna privreda stanovništva. Osim ovce i kože znatan je i uzgoj goveda. U unutrašnjosti Balkanskog poluotoka i konj je bio stočna životinja očito u dimenzijama stepskog nomadizma iz blizoga Ponta, kako o tom svjedoči naziv kačkavalj > caseus caballi. Ali upravo taj pučki naziv široko usvojen na Balkanu, govori da je konj u ovom stočarskom društvu bio prvenstveno teretna životinja sa samarom kao i mazga. Pogotovo konj, to je brdska pasmina Przewalsky, — tako služi u dinarskim predjelima gdje se do danas sav promet odvijao na konju. I govedo do naših dana ostaje ona sitna pasmina poznata pod derivatom romanskim nazivom buša > bos, bovis.

I nakon romanizacije koja je postepeno zahvatila veći dio dinarskog područja, stočari nastavljaju da starim putevima silaze u primorje a da se s proljeća dižu u dubrave na dobra pasišta, u dubrave koje još nisu znatnije proriježene ni iskrčene.

Nakon što je Rim svladavši ustanke, uspostavio svoju organizacionu mrežu cesta, vojničkih posada i trgovačkih emporija u čitavom Iliriku, domaće ilirsko stanovništvo veoma se prorijedilo. Najbolja muška mlada snaga dignuta je unovačivanjem u legije i preseljena u udaljene provincije a u ovoj zemlji naseljavani su sistematski na svim pogodnijim položajima veterani, hospites pa i pravi cives romani. Ipak, svi ti naseljenici latinskoga jezika makar i veoma različitog porijekla, zadržavaju se u otvorenim predjelima uz ceste i prometne arterije i osvajaju prvenstveno poljodjeljske areale uz svoje gradove. Podalje od tih gusto naseljenih središta, u teško dostupnim planinama i na kraškim visoravnima domaće ilirsko stanovništvo obnavlja se, iako ostaje u rijetkoj naseljenosti kako to traži polunomadsko stočarenje uopće. Tako u vrijeme rimske dominacije dinarsko stočarsko društvo doživljava prve teške zahvate u svoju do tada cjelovitu biotu.

U mojim dosadašnjim radovima ukazao sam na to da u posljednja dva tisućljeća transhumantno stočarenje postepeno nazaduje, usporedo s mijenjanjem ekološke sredine, mijenjanjem koje je izazvano djelovanjem viših struktura urbane civilizacije. Već samo sužavanje prostora na donjoj bazi a dijelom i na srednjim prelaznim etapama upravo tamo kuda su vodile probojnice prema Podunavlju, dovodi do opadanja u temeljnoj osnovi pokretnog stočarenja. Kako naime stočar sad stalno boravi najveći dio godine na toj srednjoj etapi, vegetacija na kraškim stranama nema više mogućnosti da se pravilno obnavlja, pa na tim terenima sve više izbija karstifikacija sa svim popratnim pojavama. To sve na velikim prostorima pratimo još i danas u prirodi ove zemlje.

Mi smo još u zadnjem pokoljenju doživljeli instenzitet dinarskog stočarenja pa ćemo s tim iskustvom pokušati da ogledamo pojedine pojave u jadransko-dinarskoj regiji. S tog stanovišta razmotrit ćemo slijedeća pitanja:

1) Kuda su prolazili putevi stočarskih sezonskih seoba između zimovališta i ljetnih staništa, kako su se ti putevi održavali ili u povijesnom slijedu pomicali i mijenjali?

Samo u tragovima mogu se utvrditi oni pravci kuda su ranije stočari putovali u čitavoj amplitudi svojih pokreta. Ovi su pravci prvenstveno vezali srednju etapu s primorjem. Na glavnim prelazima, tako reći na vratima kud se otvarao silazak iz planinskog područja u primorje, na mnogo mjesta stajali su tvrdi gradovi. Takav je npr. na jugu Medun, ovo dugovjeko brdsko naselje iza kojeg se steru silna staništa Hota i Kuća, a niže kojeg se otvaraju tople ravni na Zeti i Skadarskom jezeru. U temeljima ovog danas još živog ali veoma oromulog naselja, stoje monolitni kameni blokovi građeni u suhozidu. Tako je i tvrđi Soko nad Vrsinjem (Mrcine, danas Dubravka) ma da u zadnjoj svojoj fazi medijskog burga, od davnine čuvao prelaz iz jednog dijela Zahumlja u Konavle, a tako je i Klis bdio nad prelazima u srednju Dalmaciju. I Bribirska Ostrovica, prastaro je utvrđeno mjesto, od kojega i nakon što je do temelja razoren medijski burg, — stoji monolitna stijena u živu kamenu prirodno zadana, a ljudskom rukom isklesana iz samog vrhunca ovoga brda. I burg Karin ima temelje od golemih kamenih blokova u suhozidu. Sa zaleđem gornjeg Pounja i Luke ovaj je tvrđi grad u ranom srednjem vijeku dao ime hrvatskom plemenu Lapčana, koje se u ovom svom novom zavičaju saživjelo s domaćim antropogenom i usvojilo staro ime za grad, pleme i župu. Ovo je samo nekoliko primjera kako su nad stočarskim prelazima od davnine stajali gradovi, čuvari prelaza. U zadnjih nekoliko stoljeća ova su tvrđa mjesta izgubila svoju službu srednjovjekovnih utvrda kako se produžila iz starine i sasvim propala. Živa usporedba po položaju i funkciji ovih utvrđenih stočarskih prelaza postoji na susjednom Apeninskom poluotoku. Gradić Alatri na strmoj litici sa svojim kirklopskim zidinama zatvara put iz rezidualne stočarske oblasti Ciociarije u tople ravnice oko Frosinone.

Od davnih vremena utvrde nad stočarskim prelazima služile su kao straže i mitnice na kojima su se jači rodovi nametnuli stočarskom narodu. Ne znamo tko su ti mogućnici, da li su se izdigli iz vlastitih plemena ili su kao došljaci nasilno prisilili stočarska plemena na podavanje. Kao da u tom možemo zagledati postanak onih jezgara na akropolama egejskih polis-gradova, koji na analognim dominantnim položajima izraštavaju u kasnije moćne politeje. U našim brdima nije se stočarski entitet dovinuo do te političke samostalnosti pa naše utvrde ove vrste ili nestaju u historijskoj tami ili neke od njih, kako smo našli, u srednjem vijeku služe kao feudalni burgovi.

U drugom smjeru prema planinskom zaleđu, iz kraških polja, visoravni i šumovitih donjih cirkova na srednjoj visini, polaze staze kud se dizalo na planinu. Prolazeći što hitrije sa stokom mimo zasijanih njiva i nepokošenih livada, stočari će tek na podnožju brda počinuti i

provesti noć, da zatim na brdskim strmenitim stazama dohvate svoja ljetna staništa. Planinske pašnjake stočari su stalno proširivali za novu pašu. Zato su rušili šumu vatrom i sjekirom pa je time gornja granica šume znatno snižena i u svom zadnjem postojanju kolibe ljetnih katuna leže uz rub velikih bukava i crnogorice.

2) Naše drugo pitanje: Koji su prostori služili za zimski i ljetni boravak i time postali krajnje točke transhumantnih amplituda s promjenama vidljivim u povijesnom slijedu?

Opisana tvrda mjesta stoje nad težišnicom amplituda u kojima se u sezonskim njihajima u stalnom bioritmu odvijao život dinarskih stočara. Stalno, u određenim vremenskim razmacima a s utvrđenim danima obično po nekom kalendarskom blagdanu, stočarski se život odvijao između donje baze često na samoj priobalnoj crti pa i na otocima, i gornjih dohvatnih stanova. Nazivi za te dvije etape stočarskih oscilacija svjedoče o starini transhumantne strukture u Dinaridama i njihovu podnožju. Iako ih možemo pratiti samo do romanizacije balkanskog naseljenja, ove su riječi po svom sadržaju u romanski ušle iz ranijeg govornog supstrata. Sigurno se to desilo s nazivom katun s odgovarajućim terminima u Alpama i Apeninima. Ali manje se zna da mjesna imena kao što su Vir-pazar i ime otoka Vira pred Ninom, imaju ova imena po tom što se amo silazilo na zimovanje. Upravo otok Vir gdje su zimovale ovce pastira s Velebita, posve je iscrpen teren, gdje samo gromače suhozida ukazuju na negdašnje pastirske areale.

Naše daljnje pitanje

3) koja je funkcija prostora na srednjim etapama u prelaznim godišnjim razdobljima, povezano je bitno i s pomicanjem izdizanja na ljetna pasišta. Kako je silaženje na zimovališta već u kasnom srednjem vijeku uglavnom zaustavljeno, to stočari najveći dio godine prisilno ostaju na srednjoj visinskoj stepenici, na onim stranama koje su ranije služile za proljetni i jesenski prolazak. Sad tu stoka boravi i u vrijeme kad se trave obnavljaju, pa stalna paša naglo iscrpljuje vegetaciju. Osim toga tu se sad silno krči šuma, jer treba na krčevinama novih pasišta, a potrebno je i drvo za ogrjev u hladnim zimama sa snijegom i jakim vjetrovima. Osim toga, tu nastaju stalna naselja, sela s kućama ne više u suhozidu nego rađenim sa žbukom, a za to treba gašenog vapna. Klačare, vapnenice proždiru šumski lijes. Šume se krče i zbog prodaje drva i slatkog uglja što se odnosi u primorje, koje je već posve ogoljeno. Na krčevinama ubrzo izbija kamen i krš. Sve su to nasilni zahvati koji prvotnu ekološku cjelinu upravo na ovim položajima srednje stočarske etape iscrpljuju tako da su to danas naše sasvim pasivne oblasti.

Pokretno stočarenje zhtijeva rijetku napućenost. Kad se na nekom prostoru povisio broj stanovništva, stočari će potražiti nova pasišta. Pa i zbog sve veće iscrpljenosti u kraju najdužeg boravka, izdašnije pašu tražit će na gornjoj etapi, na ljetnim stanicama. Prvotno, u počecima transhumantnog stočarenja, stočar nije ulazio u anekumenu visokoga gorja. Subalpinski travnjaci nad gornjom granicom šume na jadransko-pontskom razvodu dugo su ostali nepristupačni. Na vrletnim

vesinama okrunjenim oblacima i ljetnim olujama stoluju bogovi i demoni, a smrtnim ljudima tamo nema pristupa. Za ljetnu pašu tada su još obilato dostajale travne strane i sitnogorica na nižim planinskim obroncima. Postepeno je na krčevinama šuma uzmicala pred čovjekom, a baš su zgarišta davala najbolju bujnu pašu. Tek sa sve slabijom pašom na srednjoj visinskoj etapi, a najviše s prekidom zimovanja u primorju, stočar je prisiljen da ulazi sve dublje u prašumu, koju osvaja vatrom. Ali kad je konačno zauzeo i planinske pašnjake nad gornjom granicom šume u pojasu planinske vegetacije, stabilizirala se gornja etapa ljetnog boravka na staništima kako su postojali pastirski stanovi do naših dana. Planina je svom narodu ujedno postala pravim slobodarskim zavičajem. Ona mu je jamčila sigurnost i zaštitu pred tuđim tendencijama koje su prodirale u unutrašnjost čitavog Balkana. Povlaćeci se sve dublje u visoke planine, balkansko stočarenje, osobito u Dinarijima čuva svoje posebnosti, svoju arhaičnu ekonomiku i plemensku društvenu strukturu.

Nakon što je svladao prirodu visokoga gorja, stočar nad gornjom šumskom granicom nalazi najbolja pasišta za svoju brojnu stoku. Već u srednjem vijeku poznate su neke planine brđanskih plemena kao najbolja ljetna boravišta za ovčja stada. Tako npr. u 15. stoljeću Dubrovčani daju svoje ovce u sumjes drobnjačkim pastirima na njihovu planinu Dobri Do, i danas u Durmitoru poznatu zbog najbolje paše. Po svemu tome brda i njihove planine dobivaju sadržaj zatvorene regije, u kojoj se u predaji održavaju strukture konzervativnog balkanskog stočarenja.

4) Koji su zahvati iz viših društvenih organizama dopirali u biotu stočara-polunomada?

Dok su ranije stočari i stalno naseljeni poljodjeljci našli zajedničku korist od zimovanja stoke na obrađivanom zemljištu, s daljnjim razvojem urbanih aglomeracija u primorju i nedalekom zaleđu sve su se više javljale suprotnosti. Sukobljavali su se interesi društva u kojem je raslojenost, a i ekonomska različitost izazivala suprotne težnje. Sve češće izbijaju sukobi zbog prestupanja međa i nanošenja štete usjevima. Stočari međutim teško podnose sputavanje svoje slobode, koje im se nameće odredbama i zakonima o zabrani stočarenja u primorju. Sa suprotne strane, za napredak urbaniziranih cjelina neophodno je čuvanje zemljišnog posjeda i vlastitog rada uloženog u teženje na baštinama. Dolazi do ograničavanja, a zatim do potpunih zabrana u korišćenju zimske ispaše na teritoriji primorskih gradskih općina. Ti sukobi započinju već za rimske dominacije, kad se pojedina jaka središta s agrarnom proizvodnjom javljaju i dublje u unutrašnjosti, no nakon propasti antičkih gradova ponovno jača silaženje stočara prema moru pa seže duboko u srednji vijek kako možemo pratiti u arhivskim zapisima.

Takve sveobuhvatnije zabrane silaženju stoke na primorska zimovaništa pratimo u borbama za Konavle između hercegovačkih feudalaca i Dubrovnika, a i u nastojanju Dubrovčana da onemoguće silazak humljačkim stočarima na novo zadobiveni Stonski rat, gdje je od davnine

zimovalište Humljaka. I kasniji sukobi od Senja do Sutorine često izbijaju u otvorene ratove. Prekid zimovanja u primorju doista je udarac u živ stočarski antropogen, u njegovo ekonomsko postojanje. Za tristogodišnjeg četovanja s Turcima čitava „krvava krajina“ degradirana je do opustošenja nesamo zbog nesigurnosti, nego i zbog teško poremećenog bioritma u stočarskim sezonskim seobama. Rezultira oskudica u stočarskoj ekonomici i narod se raseljuje.

5) Koji su odnosi postojali između razvijenih političkih organizama u primorju i polunomadizma u zaleđu?

Usporedo sa sužavanjem prostora stočarima u zaleđu primorja, teče tiho ulaženje brđanskog življa u sastav primorskih gradova. Rekli smo, ekstenzivno stočarenje pretpostavlja rijetku napućenost. Poznato visok natalitet brđana izravna se velikom smrtnosti koja pogađa muškarce pretežno u najboljim godinama. Suvišnom ženskom podmlatku prijeti zla sudbina neudatih djevojaka, prezrenih usidjelica. Od davnine višak stanovništva rješava se iseljivanjem. U prvom redu iz kuća su odlazile djevojke koje roditelji prodaju u primorske gradove. U Dubrovniku zakon nalaže da se u miraz daje i ancilla, babica. To je zapravo prastara balkanska uredba. Tako i Penelopa od svog oca u miraz dobiva sluškinju koja joj je doživotno vjerna. A otac Penelopin brđanin je iz Parnasa poznat u svom plemenu kao najjači lukavac i krivokletnik. Iz dubrovačkih arhivskih spisa doznajemo kako ponuda roblja, momaka no pretežno djevojaka stalno pritiče iz planinskog zaleđa u gradove pa i u strane zemlje. Uostalom, položaj ženske posluge u gradskim obiteljima, u manje više sređenim međuljudskkim odnosima bio je u velikoj većini povoljniji nego u vlastitom očinskom domu. Život brđana bio je neusporedivo teži i gorči, pogotovo za žene, od bar donekle snošljivog postupka u urbanom ambijentu.

Već u antičkoj Ateni robovi Tračani, — Thrax je u Ateni sinonim za roba, — i dadilje Tračanke pod tim širim balkanskim nazivom pod kojim su bile skrivene i druge etničke pripadnosti iz kontinentalnog grčkog zaleđa, bili su najbolja radna snaga. Iseljivanje mladih momaka i djevojaka kao robova produžilo se i nakon seobe naroda u čitavom kasnijem razdoblju, a ojačalo osobito za osmanlijskog vladanja. Skriveno, ono se na našem jugu vršilo još i u 18. stolj.

Odlivom planinskog puka u primorje, gradska su naselja uvijek iznova dobivala zdravu prinovu i svježje fertilno pokoljenje, a to je znatno doprinijelo snažnom vitalitetu našeg primorskog življa otpornog i prema najtežim političkim i ekonomskim pritiscima.

6) Kako se prirodno zadani ekološki ambijent mijenjao pod djelovanjem čovjeka na prirodu njegova zavičaja s dosljedno izazvanim promjenama u faciji transhumantnog stočarenja?

Na ovo pitanje odgovor je već saopćen u pređašnjim izvodima, a ujedno smo se već dotakli i promjena u strukturi pokretnog stočarenja u dinarskom prostoru. Nadopunit ćemo još s opažanjima o zadnjoj fazi stočarenja u posljednjim stoljećima. Za tristogodišnje osmanlijske vladavine brđani napuštaju naselja uz otvorene putove i povlače se u zbjegove. Na negdašnjim katunima, na starim ljetnim staništima nastaju

sad stalna sela. To su naša najviša seoska naselja (npr. Koričani u Vlašiću na 1281 m nadmorske visine, sela na Drobnačkim jezerima oko 1500 m nadm. v.), gdje se i u oštrom planinskom podneblju obrađuju oskudne njive i siju hljebna žita. Ipak, brojna stoka, uglavnom ovce, ostaje glavno imanje seljaka u ovim brdskim naseljima. Stoka daje glavnu hranu i dobitak, ali je veoma potrebno i torenje njiva, đubrenje, koje se prije današnjih kemijskih sredstava moglo dobiti samo od jačih stada ovaca, a za to su služili prenosni torovi. U ovim se selima ljeti izdiže na nedaleke kolibe, tek toliko da se zeleni usjevi ne oštećuju, a i da se sprema sijeno, u dobrim ljetima još i otava, za zimsku prehranu stoke. Negdašnji pašnjaci koriste se kao livade, poboljšane stalnim torenjem. Kvalitet trava s ovih košanica obilato nadoknađuje raniju zimsku ispašu. S tim se prelazi na stajski uzgoj stoke pa goveda i konji borave pod krovom, dok ovce i koze ukoliko ih još ima, i dalje ostaju u otvorenim torovima, uz koje ih pastiri čuvaju od vukova, sklonjeni noću u prenosnoj kolibi, torarici.

7) U kojem odnosu između zadane sredine i antropogenog djelovanja danas još postoji transhumantni polunomadizam u jadransko-primorskoj regiji?

U tom nastavljammo na pređašnje: tako se do naših dana gubi pokretljivost čovjeka i stoke, a ipak se u zadanom prostoru nije usvojilo racionalne oblike stočarenja kako se to razvilo u srednjo-evropskim Alpama. To je posljedica historijskog zbivanja kad se za gotovo petstogodišnje osmanlijske vladavine, narod povukao u svoj planinski zavičaj, otkud je mogao braniti svoj goli opstanak. U to vrijeme, kako je Cvijić na to ukazao, u mnogome su se pojavile involucione tendence i oživljavale stare, već gotovo zamrle vrijednosti. Pa dok je s jedne strane golemo korist u tom što se razvio slobodarski duh nepokorenog naroda, koji je kadar za slobodu izdržati i najgore patnje, razumljivo je da je materijalni pribor i ekonomika nužno zaostala na srednjovjekovnim pa još i starijim strukturama.

Sa stabilizacijom naselja, zemljoradnja odmah uz stočarstvo postaje agrarnom bazom naših planinskih sela. No u mnogome već na degradiranim talima, a sa sve jačom devastacijom šume i svega biljnog dobra, ni zemljoradnja ni stočarstvo ne mogu prehraniti svoj narod, koji zato ostavlja svoj zavičaj. Da u tom navedemo samo jedan primjer.

Radi se o Dabrima u Velebitu. Poslije oslobođenja Like od Turaka, po sklopljenom miru u Karlovcima (1699), u Velebitsko podgorje nadolaze Bunjevci s juga, posredno preko mletačke teritorije. U još netaknutim predjelima Velebita s mnogo šume, paše i dolaca podesnih za obrađivanje, novo stanovništvo osniva svoja stalna naselja. Kako Vojna granica forsira naseljavanje, a pri tom i sadnju krumpira tek unesenog, koji na planinskim njivama daje odličan urod kako je i danas poznato, — Bunjevci, kojima samo ime govori o njihovoj ranijem postojanju pokretnih stočara, u Velebitskim dolovima naseljuju i u Dabre nad Oštarijama, poznatim prelazom iz Velebita u primorje, i to već u ranom 18. stoljeću. Oskudna ali uravnotežena za ono vrijeme domaćinstva rastu tako da 1900. g. u Dabrima stanuje 430 stanovnika. Ali otada počinje

emigracija i Dabri se raseljuju. G. 1959. još ih je 242 stanovnike, no danas, 1975. tamo ih je još samo četvoro, a dvoje mlađih već misli na odlazak. Dabri, nadomak nove ceste s ugostiteljskim objektom na Oštarijama, taj čudesni pejzaž netaknute prirode sa svojom pozitivnom radnom snagom, ispadaju iz aktuelnih vrednovanja, kako ih traže naše suvremene težnje za revitalizacijom ekološke sredine.

Možda je to ekstreman slučaj. Ali depopulacija planinskih oblasti ozbiljan je problem nesamo kod nas. S tim stojimo pred našim posljednjim pitanjem:

8) kako da se u aktuelnom sagledavanju nađe perspektivan izlazak iz odživjele stočarske polunomadske privrede na iscrpenom tlu u regiji Krasa, kako da ovaj narod usvoji nove privredne oblike u svom radu i ponašanju?

Sugestiju za revitalizaciju naših planinskih oblasti u današnjem našem samoupravnom socijalizmu dao sam u mojem posljednjem prilogu s tim da se čitav kompleks Dinarida u Jugoslaviji izdvojio kao svojevrsan rekreacioni centar u Evropi. To je naime na evropskom kontinentu još jedino područje gdje su široka prostranstva bogata prirodnim ljepotama još u mnogome netaknuta suvremenom polucijom prirodne sredine. S jednim dobro planiranim i razumno vođenim privrednim usmjerenjem mogli bismo čitavo područje dinarskog transhumantnog stočarenja u cjelini koristiti za turističku eksploataciju koja bi morala odbacivati bar toliko dohotka po stanovniku kao i podizanje industrije. Tim su putem krenule i neke nama susjedne zemlje s istim problemima i s jakom depopulacijom planinskih naselja (Švicarska, Italija, posebno Austrija) i već u tomu postigle vidne rezultate. Tako usmjerena politika na dugi rok nesamo što je zaustavila daljnje napuštanje planinskih naselja, što je i u Alpama zauzelo maha u posljednjih stotinu godina i prijetilo da čitave doline ostanu bez stanovnika, nego je dovela i do snažne obnove agrarne proizvodnje za koju se tako u vlastitom kraju otvorilo novo tržište. Osobito je u tom stočarstvo doživjelo pravi preporod, razumije se ne više bazirano na transhumantnom pokretnom stočarenju nego sa prihvatanjem suvremenih organizacionih i tehničkih dostignuća. Jedino će se tako zaposliti vlastita radna snaga u domaćim kućama i podići vlastito agrarno privređivanje. U domaćim bi domovima bez kobnog lanca posrednika i preprodavača i pored realne računice i izdašne ponude bila osigurana stalna dobit neposrednom proizvođaču. Nove prometnice već su i tako ove do naših dana zabačene i zatvorene krajeve širom otvorile svijetu, a pojačani turistički promet omogućio bi i solidno planiranje domaće privrede. Takav jedan planski vođeni pokret, pored već postojeće osnovne elektrifikacije većine domaćinstava, dignuo bi i društveni standard i, što je u našem pitanju najvažnije, ponovno bi oživjelo i moderniziralo se danas već gotovo zamrlo stočarstvo. Samo tako zaustavilo bi se napuštanje rodnoga ognjišta i mlađi naraštaj ne bi bio prisiljen da u tuđini traži mogućnost zarade.

- Izvore i literaturu vidi u radovima Branimira Gušića: Čovjek i kras, Krš Jugoslavije 1, 23—62, Zagreb 1957.
 Dabri, antropogeografski prikaz, Dabri i susjedna sela srednjeg Velebita, 15—36, Zagreb 1959.
 Naše primorje, Pomorski zbornik I, 19—65, Zagreb 1962.
 Čovjek i priroda u krasu kroz stoljeća, Simpozij o zaštiti prirode u našem kršu, 7—23, Zagreb 1971.
 Wer sind die Morlaken im adriatischen Raum? — Balcanica IV, 454—464, Beograd 1973.
 Naseljenje Like do Turaka, Like u prošlosti i sadašnjosti, 13—60, Karlovac 1973.
 Dinaride u Jugoslaviji, glavni evropski gorski rekreacioni centar, Glas. Republ. Zavoda zašt. prirode, 1969—173, Titograd 1974.

ECOLOGICAL CONDITIONS IN THE AREA OF TRANSHUMANT CATTLE BREEDING IN THE BALKANS

Summary

According to the so far known prehistoric finds which bear witness to the existence of man in the mountains of South-East Europe, especially in the Balkan Peninsula, we may conclude with certainty that from the Mesolithic onwards these regions have been continually inhabited by a population, whose life was based, in addition to the hunting and collecting of fruits growing wild, on the early domestication of horned cattle, in the first place smaller live-stock, sheep and goats. This ergologic facies of early culture on our soil consistently rested on the conditions which the nature of this country was offering. In fact, the natural features of mountainous regions in the Balkan Peninsula urged man, in his primeval occupation of this country, to bring his needs into accord with the ecological conditions of this geographic area. Closely connected with their jagged littoral, the Balkan mountains are one of the sectors in the peri-Mediterranean oecumene in which, in addition to the Mediterranean itself, the area of the Black Sea is also connected with its shore. In this whole area, there prevailed, from the Upper Palaeolithic, the climate characterized by hot sunny summers, snowy winters in the continental part and with abundant rainfall in transitional seasons. Within the framework of general Mediterranean characteristic features, however, the Adriatic-Dinaric region constitutes a particular sector, in the first place owing to the specific structure of the soil. As it is known, this is the Karst area, where pedologic, hydrographic and vegetational phenomena are extremely developed on the more recent Triassic limestones. There results from that the legality of human existence in this specific biota, legality which compelled the man attached to this soil to adopt the life of a movable cattle breeder as manifested in the semi-nomadic stock breeding of Balkanic and particularly Dinaric ethnical groups from times immemorial to the present day.

Only now, in the turning point of epochs, the Balkan semi-nomadic cattle breeding loses its foothold with rapidly supervening and radical changes of economic relations. The dynamic development of the

modern civilization enters so profoundly the originally given archaic forms of life, that the ecological conditions in this country have changed to such an extent that the course of life, inherited from the remote past, was unexpectedly stopped and interrupted.

However, the man of the present day, with his cosmopolitan outlook upon life, is convinced that he mastered the nature of his planet. Proud of his technical inventions, he found himself quite unexpectedly in the contradiction which opens infinitely far the questions of the essential existence of the civilized society on this globe.

From this point of view there arises the necessity for us to know which primary ecological values have been the prerequisite to the Balkan transhumant cattle-breeding, with particular phenomena in the Adriatic-Dinaric region and to establish in this way the course in which the semi-nomadic sheep-breeding had existed as the life basis of the Balkan population in wide proportions up to our days.

For this purpose we shall consider the following problems:

1) What direction followed the trails of cattle breeders' seasonal movements (migrations between the winter and summer quarters), how these trails either maintained themselves or moved and changed in the course of history.

2) Which areas served for inter and summer stages acquiring thereby the role of extreme points of the transhumant amplitudes and their extent, with the changes, visible in the course of history.

3) Which is the function of the space on middle stages in the transitional seasons.

4) Which economic, political and social interventions, from superior social structures, reached the biota of the semi-nomadic cattle breeders.

5) Which relations existed between the developed political organizations in the littoral zone and the semi-nomadism in the hinterland:

a) in antiquity

b) after the great migration of peoples and during the settlement of Slavs,

c) in Middle ages and

d) in modern times up to the present day.

6) How the ecological environment, given by nature, changed under the influence man exerted upon the nature of his native country with consistently caused changes in the facies of transhumant cattle breeding.

7) In which relation between the given environment and the anthropogenic action there exists today still the transhumant semi-nomadism in the Balkan Peninsula and particularly in the Adriatic-Dinaric region, and finally

8) Suggestions as to how to find, in the present endeavours to solve the today's visualizations, a prospect of an issue from the antiquated cattle breeding semi-nomadic economy to the new modern economic forms.

Sl. 1 — Napuštena ljetna staništa, Vlasni Do u Prenju, g. 1934.

Sl. 2 — Ostaci borove šume na ogoljelom kršu u Prenju, g. 1934.

Sl. 3 — Ljetni stanovi na Glogovu u Prenju, g. 1934.

Sl. 4 — Presušiva lokva u Prenju, g. 1934.

Sl. 5 — Mlade kraške vrtache na Pivskoj planini u Durmitoru, g. 1929.

Sl. 6 — Sjenokoške na Drobnjačkim jezerima u Durmitoru, g. 1929.

**Sl. 7 — Žabljak na Drobnjačkim jezerima
g. 1930.**

**Sl. 8 — Napuštene vodenice na Karinčici,
sjeverna Dalmacija, g. 1970.**

**Sl. 9 — Kolibe Rudinjana na katunu Vrat-
nice u Volujaku, g. 1932.**

Sl. 10 — U lastvama Volujaka, g. 1932.

Sl. 11 — Selo Koričani, u Vlašiću, g. 1934.

Sl. 12 — Nedeljno jutro u Koričanima u Vlašiću, g. 1934.

Радован РШУМОВИЋ
Београд
Југославија

ГЕОГРАФСКИ УСЛОВИ И ЊИХОВА УЛОГА У ЕВОЛУЦИЈИ СТОЧАРСКИХ КРЕТАЊА У ЈУГОСЛАВИЈИ

Основни географски услови

Дуж обале Јадранског мора пружа се динарски планински венац, састављен од низа међусобно паралелних планина правца сз. — ји. На њега се, поред Јадранског и Јонског мора, наставља шарско-пиндски планински низ. Оба ова планинска система представљају јединствен планински бедем, местимично висок и преко 2.000 м, који на јз. и з. одваја оба поменућа мора и њихове ниже приобалне пределе од пространих котлина на си. и и.: Панонске низије и македонских котлина. Издизањем тих планинских венаца и спуштањем јадранско-јонске депресије на једној и панонске потолине и македонских котлина на другој страни створена је основна морфолошка структура Југославије и знатног дела Балканског полуострва. У тој морфолошкој основи и њеном геолошком саставу су, у ствари, утемељени основни географски услови сточарских кретања у овом делу Балканског полуострва. Издижући се планински венци су дошли до већих надморских висина а самим тим до оштријих климатских услова, нижих температура и веће количине атмосферских талога. Тај динарско-шарско-пиндски планински бедем је сувише примакнут Јадранском и Јонском мору остављајући тако на једној страни врло узан приморски а на другој страни неупоредиво шири континентални појас. Примицањем морским обалама ови планински венци су ограничили медитеранске климатске утицаје на врло узан појас. Густиним упоредних планинских венаца и знатном висином оба ова планинска система успешно заустављају и медитеранске и континенталне климатске утицаје те у правом смислу представљају и климатску баријеру. Ова основна морфолошка структура је одредила пространство и домет главних климатских типова и крупних морфолошких целина: приморског, планинског и континенталног појаса.

Приморски појас. — Медитеранска клима се одликује повећаном зимском а знатно мањом летњом облачношћу — мањом него што је летња облачност у континенталном а далеко мањом од летње облачности у планинском појасу. С тим у вези су у њој у летњој половини године осунчаност и температуре највеће. Ни оскудна вегетација типа шибља и макије није у стању да ублажи такве температуре. На овако високу топлоту се надовезују веома мале количине атмосферског талога, које су мање од одговарајућих талога у друга два појаса. Па и та количина кише која падне у току летње половине године брзо се изгуби кроз скрашћену кречњачку масу прожету пукотинама тако да је њен ефекат на овлаживање продуктивног тла и развој вегетације умањен. Ако се томе дода факат да је педолошки слој, због крашког карактера земљишта, оскудан, танак и разбијен пукотинама, онда је високим температурама лако да брзо исуше преосталу влагу у њему те травни покривач свене и највећим делом ишчезне. Синергетским деловањем високих температура, мале количине талога, крашког карактера терена и других чинилаца медитерански предео добија у току лета полупустињски изглед: спарушена травна вегетација и највећим делом пресахли извори. У таквим условима овде је немогућ опстанак стоке у току лета без људске интервенције

Насупрот инсуфицијенцији травног покривача у току лета, медитерански појас је у зимској половини године највећим делом зелен. Од лета према зими облачност се повећава, температуре смањују, количина талога повећава. Многи пресахли извори прораде, продуктивни земљишни слој је напојен водом те трава буја. Температуре се ретко спуштају испод 0° С те је снажни покривач веома редак, танак и краткотрајан. Стога приморски појас пружа у зимској половини године сталну пашу.

Планински појас се одликује знатним климатско-вегетационим супротностима у односу на приморски. Насупрот летњем хидрографско-вегетационом ексцесу приморског појаса, којим је онемогућен опстанак стоке у њему, планински појас се баш у том делу године одликује бујношћу и сочношћу травне вегетације. Јер, због већих надморских висина, температуре су у њему ниже, облачност већа, количина падавина такође већа. Мада крашки терени имају великог удела у његовом саставу, ипак су терени од вододржљивих, акалкофилиних стена (шкриљци, офиолитске и друге стене) веома чести. Стога је удео оног умањујућег ефекта који крас уноси у влажност продуктивног тла неупоредиво мањи него у приморском појасу. Насупрот несношљивим врућинама приморског појаса и поменутог његовог дефицита воде и травног покривача у току лета јавља се у планинском појасу, непосредно уз приморски појас, пријатна летња свежина, доста издашних извора и обиље зеленила — управо амбијент и поднебље које еколошки оптимално одговара животу овце и домаћег говечета.

Идући од лета ка јесени температуре планинског појаса се брзо снижавају, услови за развој биљног покривача опадају те планинско зеленило — извор опстанка стоке, убрзо прекрије снег, који непре-

кидно траје 5—6 па и више месеци зависно од надморске висине. Тада је овде опстанак домаћих животиња немогућ исто онако као у приморском појасу у току лета. Хладноћа и снежни покривач најпре обузму највише планинске врхове па поступно наступају низ планину гонећи стада низ њу да би се негде на њеном подножју, у сутоку са медитеранском климом, расплинули и нестали. Насупрот овим растућим неповољним утицајима за опстанак стоке у планинском појасу истодобно се у приморском појасу повећавају повољни утицаји за њен опстанак: она свежина, обиље воде и зеленило планинског појаса у току лета као да се у току зиме селе у приморски појас. Та сеоба повлачи и сеобу стада.

Континентални појас обухвата све пределе северно, североисточно и источно од динарског и шарско-пиндског планинског венца са пространом Панонском низијом и македонским котлинама. Од највиших делова динарског планинског венца рељеф се, низом степеничастих површи, поступно спушта према Панонској низији. У истом правцу крашки терени су све рећи, вододржљиве стене све чешће да би се у Панонској низији завршиле континуираним и дебелим акумулативним наслагама на надм. висинама од 70—120 м. Мало учешће краса а преовлађавајући удео вододржљивих стена и акумулативних наслага омогућили су да се створи обилан резидијални слој. Он је све дељи, плоднији и непрекиднији уколико се са динарских планина иде ка Панонској низији, тј. уколико се теренски нагиби смањују и планина поступно прелази у побрђе и равницу. Такође се у истом правцу побољшавају и климатски услови за развој вегетације: температуре су све више, пролећа и јесени све дужа и свежија а зима све краћа, блажа и са мање снега. У речним долинама и Панонској низији снег пада 1—2 месеца па и у то време је танак и чешће окопјева. Облачност и количина водених талога такође опадају са висином али нису онако драстично умањене у току лета као у приморском појасу; напротив, талози су правилно raspоређени према потребама вегетације.

Сличне су прилике и у македонским котлинама. Место простране панонске равнице овде су најжупнији делови мозаично разбијени на дна котлина и долину Вардара. Долина Вардара, сем тога, морфолошки снажно отвара овај предео климатским утицајима Јејејског мора и представља природну саобраћајну предиспозицију и исходште ове области према Јејејском мору.

Из досадашњих излагања се види да су издизањем динарско-шарско-пиндског планинског венца и спуштањем јадранско-јонске потолине на једној и панонске и вардарске на другој страни тог венца створене основне макроморфолошке целине највећег дела Југо-славије: приморски, високопланински и континентални појас. Великом близином планинског појаса обалама Јадранског и Јонског мора јако је сужен приморски а знатно проширен континентални морфолошки појас. Поменути положај планинског појаса и његове велике висине су одиграли крупну улогу у одређивању карактера и распострањења климе: са приморским појасом се поклапа медитеран-

ска, са планинским планинска а са континенталним појасом умереноконтинентална клима. Но ова хипсометријска законитост се не ограничава само на одређивање распрострањења климе, већ се пројужава у читав узрочни ланац веома важних појава за живот човека, биљног и животињског света: са опадањем надм. висина теренски нагиби се ублажују, на њима се задржава дебљи и непрекиднији педолошки слој, повећава се његова влажност и плодност, густина и бујност вегетације и њено трајање (3—5 месеци на високим планинама, 7—9 месеци у жупним котлинама и речним долинама). Силазна линија хипсометријске законитости довела је до акумулирања и суперпонирања читавог низа повољних природних особина у рељефу низијских а до емигрирања тих особина са рељефа планинских предела. Отуда су долински предели носиоци снажних привредних извора, у првом реду земљорадње, док су планински терени ограничени на сточарску привреду посебног, планинског типа.

Сточарска кретања приморског појаса

Приморски појас се састоји највећим делом од јако скрашћеног кречњака. Обрадиве површине су веома ретке и мале, ограничене на дно увала, вртача или крашких поља, расутих без реда по пространом кречњачком камењару прожетом пукотинама. У шкриповима између стена одржала се тера роса обрасла травом или кржљавим жбуњем и шибљем које једино може да попасе овца и обрсти коза. Насупрот овом типично крашком амбијенту, пружа се непосредно уз морску обалу узан појас шкриљастих стена, које се брже распадају и дају обилан земљишни и педолошки слој, особито дебео и континуелан на блажим падинама. Ова је зона, сем тога, вододржлива, са више извора, особито на контакту са кречњацима. Због свега тога она је обделана, под њивама винове лозе, агрума, поврћа и густог растиња. Гледана у гро плану она се у односу на сиви кречњачки камењар свог залећа оштро издваја јачим зеленилом и гушћом насељеношћу. Ову пејзажну диференцијацију приморске зоне прате две различите економије: претежно сточарска у крашкој и земљорадничка у шкриљастој зони.

Сасвим незнатне обрадиве а огромне пашњачке површине крашке зоне приморског појаса одредиле су сточарству водећу улогу у привредном развоју. Међутим, крашки карактери тог сточарства и поменути климатски услови дали су овој привредној грани специфично номадско или полуномадско обележје. Кад летње врућине зајаре сиви камењар, трава се спаруши и извори пресахну, стока остаје без хране и осуђена је на изумирање. Али док идући ка лету извори утањују, трава се смањује и овце дахћу обамрле од врућине, тада, у залећу, на високим планинама, трава постаје све бујнија, извори не пресахњују а летња свежина долази као поручена за стада. Оно што приморском појасу почиње да недостаје то планине све више добијају. Трава се из једног појаса пресељава у други, а са њом и ста-

да. Управо у тим сменама природних појава се ствара она снажна промоторна снага сточарских кретања која повезује приморски и планински појас у јединствен и комплементаран продукциони систем.

Подвелешка сточарска кретања. — Подвележани су становници присојне стране Вележа, на надм. висинама од 800—1000 м. У Подвележју има десетак села чији се становници баве готово искључиво сточарством (1). У току зиме, која траје по 6 и више месеци, стока пасе око насеља („доње траве“). У случају јаче хладноће или снега спушта се у ниже пределе, код Благаја и Бишћа поља где снег скоро никад и не пада. У пролеће почињу издизати „за снијегом“ (2). Већ почетком маја сточари се селе на „прољетишта“ или „горње траве“ испод врха Вележа, где остају до почетка јуна док отопли и јагњад ојачају, па се тада селе на Бјелашницу или Височицу. У овим планинама сточари остају око 4 месеца, тј. до краја септембра кад се враћају на „јесеништа“ („прољетишта“) а затим на „доње траве“ око насеља. „Сва се та сељења обављају са преносом комплетног покућства тако да се сточари не осећају чврсто везани за матична господарства“ (1). Неки од ових сточара у току године „једава пет ноћи преноћи у кући“ (3,81).

Хумљачка сточарска кретања. — Ова сточарска кретања обухватају пределе јужне Херцеговине између Брегаве, Попова поља и Неретве. За време зиме стока пасе око села јер снег врло ретко пада. У случају јачег снега сточари се спуштају ближе мору, а неки су (из Храсна) гонили стоку и на острва (2). Кад са настанком летњих врућина пресахну извори и трава се спаруши сточари крећу са стадом на Лелију, Зеленгору и друге планине. Путовања трају и по пет дана и представљају најдужа сточарска кретања приморског појаса (120 км). Рудињани и Хумињани се пењу етапно: најпре се стада задржавају по нижим деловима планине („прољетишта“, „јесеништа“) затим на средњим („средње траве“) и на највишим деловима планине („горње траве“) у складу са копњењем снега и порастом вегетације. По истом редоследу се у јесен враћају. Хумљачки сточари имају стална насеља и баве се знатним делом и земљорадњом (један део породичне задруге остаје стално код куће). Између земљорадње и сточарства постоји функционална условљеност: сточари преко зиме гноје њиве на којима би приноси дувана, винове лозе и поврћа били безначајни без овог ђубрења.

Хумљачко сточарство представља типичан пример сточарских кретања приморског појаса, управо његов модел. Ово стога што је овај тип сточарских кретања овде најраспрострањенији и што су у њему најпотпунији и најшире заступљени природни промоторни чиниоци (крашке особине предела, високе температуре, нестанак извора и вегетације, етапни издиг и здиг итд.). Ово сточарство је полуномадског карактера, управо симбиоза са земљорадњом. Друкчије стоји ствар са подвелешким сточарством. Њега карактеришу следећи битни чиниоци: цело домаћинство са свим покућством се сели из зимских на летња станишта и обратно; „готово се не баве земљорадњом“;

неки од тих сточара „ни пет дана не спавају код куће“ и куће им се по величини и удобности не разликују много од летњих станова (2). Тим особинама ово се сточарство приближава номадском и представља, у ствари, етапу у његовој еволуцији, тј. прелаз између номадског и полуномадског сточарства.

Сточарска кретања континенталног појаса

А. Перипанонско сточарство

Прелазна зона између Панонске низије и високих динарских планина својим рељефом и знатном ширином спречава да се жупни топлотни утицаји Панонске низије и њена бујнија и трајнија вегетација више приближе високим динарским планинама. Али ова тампон зона је просечена бројним притокама Саве дуж које се топлотни утицаји Панонске низије дубље увлаче у планински рељеф и јаче приближавају динарским планинама. Дуж њих су усмерене комуникације и сточарска кретања.

Идући у смеру падања рељефа, тј. од високих динарских планина ка Панонској низији, дужина трајања снежног покривача се смањује да би у Панонској низији и долинама савских притока била најкраћа. У истом смеру се повећава дужина трајања и бујност травног покривача, тј. повећава се периода зелене паше. У поређењу са приморским појасом овде нема предела без снежног покривача па према томе нема ни услова за типична номадска кретања. Сточарство, наиме, мора бити ослоњено на земљорадњу, стална насеља и припремљену зимску храну. Према томе, континентални појас својим природним предиспозицијама омогућава само полуномадско сточарство.

Различити типови и варијетети сточарских кретања овог појаса своде се углавном на већу или мању зависност од зимске исхране, што је у крајној линији условљено природним чиниоцима.

Врховска сточарска кретања. — Из Врховине, планинског предела централне Босне, крећу се стада два пута у години: у јесен и пролеће. Око Мале Госпојине или Лучиндана, тј. пошто се у Посавини обере кукуруз, Врховци спуштају своја стада низ Усору и Босну на „јесеништа“ у Посавину. Стока пасе по посавским њивама а Врховац за то ништа не плаћа Посавцу јер му гноји њиве. Кад у Посавини падне снег враћају се у своја села на „зимштиа“ где исхрањују стоку сеном. Они који на планини имају ливаде и сена изгоне стоку тамо. На зимштима остају све до „осме недеље по Божићу“, тј. кад у Посавини окопили снег и укаже се трава. Тада се спуштају поново са својим стадама у Посавину. Обично закупују шљивике јер на њима стока може дуже да пасе него на ливадама које се забрањују на Благовести. То су „јесеништа“. Кад се овце изјагње и јагњад ојачају враћају се у своја села. То обично бива по Бурбевдану. Стока неко време борави око села а потом се изгони на планину (4).

Предео на коме се обављају оваква двојна сточарска кретања се састоји знатним делом од вододржљивих стена и нешто блажих топографских падова на којима су чешћи ливадски и њински простори. Ливаде ипак омогућавају да се припреми сено само за један део снегопадног периода, тј. за његов средишњи и најинтензивнији део, док се за предснежни и постснежни период стока гони у Посавину.

Старовлашка сточарска кретања. — Обављају се на делу континенталног појаса од Сарајева до Копанника. То је знатним делом крашки или јако браовит предео. Снажна дисекција рељефа свела је блаже нагибе терена и ливаде на њима на незнатне просторе. Оно мало сена које се на њима укосу једва да може исхранити преко зиме крупнију стоку. Овце, дакле, морају потражити зимску храну у Посавини, Подрињу и Шумадији. За разлику од Врховског, ово су једнократна сточарска кретања. Кад снег прекрије планине сточари се спуштају у поменуће жупне пределе у којима снег знатно касније пада. Ту напасају стада по ливадама и стрњикама а када падне снег купе сено и бивак код неког домаћина. То је обично пространији шљивик или ливада са зимским стајама. У пролеће, кад снег окопни, стока се опет размили по ливадама и стрњикама. Кад се ливаде забране и стрњике разору сточари морају да се враћају у своја села у којима је снег сада већ окопнио и трава почела да се појављује.

У овај тип сточарских кретања спадају и она знатно дужа са црногорских планина (Дурмитора, Сињајевине, Комова и др.). Сточари из тих крајева су се спуштали долином Лима и Дрине у Посавину или преко Пештера и долином Ибра у Поморавље и Шумадију.

Б. Јегејско сточарство

Западномакедонска сточарска кретања. — И у западномакедонским високим планинама су се стекли слични или исти повољни услови за летњи боравак стоке: планине су велике висине, каткад са пространим заравнима или плећатим падинама, сочним и густом травом. Летњом свежином оне знатно одуарају од ужарених котлина у подножју у којима су села опкољена њивама, воћњацима, виноградима и шумарцима хроста и кестена.

Сточари бораве на планини све до краја септембра или почетком октобра када их снег потера. Тада сјављују стоку у села, где се кратко време задржавају, па крећу долином Вардара или преко превоја Бавата и Пресле у Солунско поље, Епир, Тесалију и Тракију. Неки су одлазили и у околину Елбасана*. Највише су тражили зимовнике око Волоса и испод Олимпа (5). Стада се крећу у етапама и на путу се дуже задржавају, особито ако је јесен кишовита те има

* Оваква кретања сточара са динарских планина су онемогућена тзв. „зајужавањем“ — утинућем планинске овце због недовољне аклиматизације или других узрока. О овоме постоје различита мишљења (М. Лутовац, Јежић, Јањатовић и др.).

доста траве. Успут стока пасе по утринама и пожњевним њивама. Оваква путовања су могла покаткад да трају и по 20 — 30 дана (5). Тако се поред Јегејског мора понеких година слегну огромна стада. У фебруару се овце ојагње а у априлу ошишају и вуна прода на оближњим трговима. Крајем априла стада се враћају у планине истим путевима. Повратак је сада бржи јер се њиве у долини Вардара почињу да сеју и ливаде забрањују. Већ 15. маја стока је у планини. Ту се граде бачила и траже трговци који ће млеко прерађивати (5).

Сем ових, постојала су знатно дужа сточарска кретања овог смера. Неки сточари су одлазили са стадима чак у Анадолију, али никад нису враћали стада. Овце су пребацивали у Малу Азију лабама од Солуна или чамцима преко Галипоља. Тамо до марта продају јагњад, касније и овце пошто се зајалове и угоје. Око Петровдана сточари се враћају без стада „са псима и штаповима у руци“ и купују другу стоку. Оваква кретања су вршена махом онда кад је била изузетно добра цена стоке (5).

Сточарска кретања планинског појаса

Локална сточарска кретања. — Планински предели се одликују пространим пашњацима а веома малим ливадама, одн. великом летњом а незнатном зимском прехрамбеном базом. Тај дефицит зимске прехрамбене базе раније је решаван номадским или полуномадским сточарством, тј. кретањем стада у далеке пределе у којима су климатски и вегетациони услови омогућавали зимску испашу или исхрану сеном или и једно и друго. Али кад су се та кретања почела да смањују и нестају јавила су се локална сточарска кретања знатно краћег домета: између села и оближњих планина. Но ова врста сточарских кретања није везана само за високопланински појас динарске и шарско-пиндске планинске системе, већ је веома честа и у приморском и континенталном појасу. То значи да у њиховом настанку нису примарни географски, већ политички и друштвеноисторијски узроци о којима ће касније бити више речи.

Код ове врсте сточарских кретања није скраћен само радијус кретања, већ и број стоке. Док код номадског и полуномадског сточарства број стоке није ограничаван могућностима летње и зимске прехрамбене базе стоке, већ снагом велике породичне задруге и њеном предузимљивошћу, дотле је код локалних сточарских кретања број стоке лимитиран економским могућностима сваког домаћинства, одн. површинама њихових ливада, количином сена и друге хране припремљене за зимску исхрану стоке. Постоји још једна веома важна разлика између локалних с једне и номадских и полуномадских сточарских кретања с друге стране. Локална сточарска кретања карактерише јачи успон земљорадње, распадање великих породичних задруга и већи развој материјалне културе. Локална сточарска кретања обележавају посебну етапу у друштвеноекономском развоју.

Сточарска кретања становника планинског појаса, тј. оних насеља која се налазе у суподини планина, су локалног карактера: стока се у пролеће изгони на оближње планине било етапно, било непосредно, а у јесен враћа у села и прехрањује сеном спрењеним у селу. То је најчистији, најједноставнији вид локалних сточарских кретања. Његова је основна карактеристика: летња паша је на планини, изимљивање у селу. Но бројни природни и друштвени чиниоци су унели широку лепезу модификација овог типа сточарских кретања. Тако, ако на планини постоје ливаде и на њима се припрема сено, стока проведе један део зиме на планини, управо толико времена док се сено не исполаже. Тада се спушта у села на јагњење; у пролеће и почетком лета задржава се по утринама око села и, пошто се покосе ливаде у планини, изгони тамо. Стока се покаткад подјесен поново спушта у село на подотаваљене пашњаке и у позну јесен, кад почну снегови, гони у планину и тамо задржава све док траје сена. Основна карактеристика овог вида сточарских кретања је: паша је претежно у планини, мањим делом око села; зимска исхрана је претежно у селу, мањим делом у планини. Домаћинства која имају мање укоснице на планини свлаче сено подјесен кућама и ту га полагају стоци. Разуме се, то је могуће тамо где постоје погодни теренски услови за транспорт и где је удаљеност планине од села релативно мала.

У долини Сутјеске (села Бурбево, Шабићи, Мркаље) сточари изимљују овце у селима све до почетка марта када нестане сена у селу. Тада се овце изгоне на Маглић (Хацића раван — око 1.400 м надм. вис.) и ту се овцама полагаје сено прикупљено претходног лета. Ту се овце и изјагње и остају све до јесени када се сјављују у село (1).

Иако су локална сточарска кретања последица друштвених, економских и историјских промена, ипак су у њима присутни и географски утицаји. Управо ти утицаји су проузроковали онај велики број модалитета локалних сточарских кретања: да ли ће та кретања бити етапна или непосредна зависи од висине и других морфолошких особина планине; да ли ће зимска исхрана бити и на планини и на селу зависи од ливадских простора на планини а они су управо диктирани морфолошким и геолошким чиниоцима; да ли ће се стока задржавати на испашама око села или не зависи опет од морфолошких, геолошких и других географских погодности итд.

Акцесорни географски утицаји на сточарска кретања

Сточарска кретања се могу свести на упрошћену, синтетизовану конструкцију, представљену кривом линијом чији се један крај ослања на низију — предео зимског, а други на планину — место летњег обитавања сточара. При крај представља зимску, други летњу тачку те линије. Свака таква линија има различити облик, различиту закривљеност и другачије географске координате што је последица читавог низа географских утицаја који је формирају. Управо,

сви се ти утицаји на њој сажимају. Већ је речено да је положај летње и зимске тачке одређен најјачим географским чиниоцима — великим климатским и вегетационим контрастима у току годишњих доба између планинских и низијских предела. Закривљеност, одн. облик те линије, обележава слабије географске утицаје, одн. резултанту већег броја географских чинилаца. Од тих чинилаца су најјачи они који долазе од рељефа: сточарски путеви прате дна долина, увала и превоја. Али они не иду увек најпогоднијим деловима тих теренских форми, већ више или мање од њих одступају. Тако, нпр. сточарски путеви заобилазе подбарне делове речних долина, тесне и непроходне клисуре, ораничне површине, густе шуме; они такође напуштају најповољније морфолошке предиспозиције да би се приближили изворима или пашњацима који су даљи од насеља. Једни географски чиниоци их одбијају од тих предиспозиција, други одвлаче, што се све испољава у већем или мањем одступању линије сточарских кретања од најповољнијих морфолошких предиспозиција.

Најпознатији сточарски путеви у приморском појасу су хумљачки, у континенталном дуж долина савских притока (долина Босне, Врбаса, Дрине), у Македонији долине Вардара и његових притока, преко превоја Бават и др.

Један од најстаријих сточарских путева је хумљачки. О томе сведоче старе некрополе поред њега (2). Његова старост показује да га је још примитивни номад добро трасирао — толико добро да је се са њим поклопио и каравански пут турског доба. Ова коинциденција се повољно одражавала на сточарску економију: довела ју је у приснији додир са трговином олакшавајући размену сточарских производа са робом која је потребна сточарима. Хумљачки путеви су, сем тога, избегавали долину Неретве као најбољу морфолошку предиспозицију, јер су неки њени кањонски делови били у то доба непроходни. Пролазом железничке пруге и пута дуж Неретве трговачки токови се премештају на њих а хумљачки предели остају по страни тих значаних саобраћајница (2).

Положај летње и зимске тачке криве сточарских путева није на сумце постављен, већ такође географски детерминиран. Тако, летњи катун и станови су лоцирани у речним долинама, дну увала, већих вртача, циркова, глацијалних валова, у близини шуме или на граници шумске и пашњачке зоне, тамо где су јаче заклоњени од ветрова и где има боље паше. Но они нису смештени на било којим деловима тих теренских форми, већ на оним њиховим деловима који су боље уравњени и у чијој близини има извора и појишшта за стоку. Још је идеалнији положај летњих станова ако у њиховој близини има шуме, која служи за грађу летњих станова и у које се стока склања од невремена.

Но лоцирање станова и катуна може покатак да се не покорава овим детерминирајућим утицајима рељефа, микроклиме, хидрографије и вегетације и да чак буду у њиховој оштрој супротностима. Тако, на Проклетијама и Комовима летњи станови су били некад на самим врховима и гребенима планинских коса, изложени удару ветра, да-

леко од воде, често тешко приступачни. Такви станови су били од камена, јаче утврђени и служили су ради бољег осматрања и одбране од непријатеља. Кад су те опасности нестале, нестали су и такви станови. Друштвени чиниоци могу наине да буду покоји пут изузетно јаки и да потисну природне предиспозиције за локацију сточарских летњих станова.

На ближе лоцирање зимске тачке криве сточарских кретања су доминантни аграрни својински односи (Шљивици, ливаде, већа беговска имања итд).

Еволуција сточарских кретања и место и улога географских чинилаца у њима

Однос географских према другим чиниоцима сточарских кретања. — Географски чиниоци представљају основне услове без којих сточарска кретања не би могла да постоје. Због тога они имају карактер примарних чинилаца. Али географски чиниоци не би могли сами да изазову и одржавају сточарска кретања без садејства других чинилаца: друштвених, историјских, економских, политичких. Спрег фактора који изазивају сточарска кретања припада према томе двома категоријама: природној и друштвеној. Ни један од чинилаца, било из природног или друштвеног домена, није у стању да сам изазове сточарска кретања. Сви ти чиниоци представљају различите динамичке снаге које удруженим дејством изазивају и одржавају сточарска кретања дајући им посебне, никад поновљиве видове, што зависи од броја тих чинилаца, њихове врсте и интензитета, тј. начина њиховог комбиновања.

Настанак сточарских кретања. — С обзиром на природне услове сточарство је могло да се појави знатно раније од екстензивне земљорадње. Од сточарског прибора су неопходни судови за прихватање и прераду млека и одржавање његових перабевина. Ти су судови могли да се израђују од печене глине које је човек пронашао далеко раније од металних судова и алатки. За екстензивну земљорадњу су неопходне алатке од метала: мотика, дрвена ралица са металним врхом и коса за кошење сена и припремање зимске хране за стоку која се користила за обраду земље. Таква земљорадња је могла да се појави знатно касније од сточарства, онда кад је металургија била бар толико развијена да је била у стању да припреми поменуће неопходне алатке.

У веома дугом периоду пре екстензивне земљорадње сточарство је било основа живота и опстанка људских заједница, јер му 'е технологија и организација била једноставна и одговарала ниском техничком нивоу тадашњих људских заједница. Сточарство је на историјску позорницу закорачило као номадско и могло је да се развија и достигне велике размере само на пространим регионима који су се одликовали потпуном комплементарношћу климатско-вегетационих супротности у току годишњих доба. У нашем случају то су јадранско-динарски и македонско-јегејски региони (јадранско приморје — динарске

планине и шарско-пиндске планине — Јејејско приморје). Планински и жупни континентални предели су региони полуномадског сточарства. Но ови природни услови, ма колико били неопходни, нису могли сами да изазову номадска сточарска кретања и да га одрже. Било је потребно да номадски сточар има какву-такву сигурност за време боравка са стадима у равници и планини и за време кретања стада од зимовника до планишта и обратно. Ту сигурност су морали сами сточари да обезбеде већим породичним задрутама или удруживањем или да им је осигура политичка регионална организација — држава. Та држава је морала да садржи за номадско сточарство битан услов: да су оба сточарска региона — и зимски и летњи — у њеном територијалном опсегу. Тиме се, поред осталог, и објашњава велики домет номадског и полуномадског сточарства у периоду турске владавине.

Номадском сточару нису били неопходни земљораднички производи. Место хлеба је корисно сир и месо и тако био независан од земљорадње*. Номадско сточарство, својом економском независношћу и аутархијом, даје посебан печат читавом једном дугом периоду друштвено-историјског развоја.

Номадско сточарство и лапот. Посредна улога географских чинилаца у појави лапота. — Велика номадска стада су захтевала и бројну људску радну снагу. Сурови климатски услови у планини, прерада млека и одбрана од звери и пљачкаша, напорно кретање од зимовника до планина и обратно захтевала су већи број радије снаге. Стога се номадско сточарство скоро увек ослањало на велике породичне задруге. Недостатак сталног пребивалишта и неопходност сезонског сељачкања стављали су болесне и изнемогле чланове номадске породице пред нерешив проблем: како их транспортовати приликом тих дугих путовања ако су били толико изнемогли да се нису могли држати на коњу као једином превозном средству*. Номадски сточар их није могао оставити код познаника и пријатеља јер их је тешко могао имати услед сталног кретања, а и стална, земљорадничка насеља у првим фазама номадског сточарења нису ни постојала. Остати са болесним и изнемоглим члановима породице на једном месту значило је осудити све чланове номадске породице и читава стада на изумирање. У таквим условима једина алтернатива је била убијање теже оболелих чланова породице. То што је ова појава касније добила извесно ритуално обележје је покушај примитивне људске душе да се оправда и извини пред својом савешћу**.

* Употреба сира место хлеба одржала се и до новијих дана као нпр. у Беранској котлини и Проклетијама: „Пре 50 година у плодној Беранској котлини хлеб је значајно што данас мрс, место хлеба јели су месо и сир“ (7, 40).

„У стара времена у планинским крајевима није се производио хлеб, него се мјесто њега јео сир. Тек крајем 17. столећа почело је печење хлеба продирати у ове (тј. Проклетије — Р. Р.) крајеве“ (9, 551).

* Тако су до балканских ратова зими путовали Каракачани према Јејејском мору са свим иметком, стадом и укућанима. „На коње натоваре децу и старце а одрасли терају стоку“ (1).

** Сматрало се да особа која није лапотирана није нормално завршила свој живот и да не иде у рај.

Из овога се види да се природни географски чиниоци не исцрпљују у изазивању и одржавању номадских сточарских кретања. И кад је номадско сточарство у пуном јеку ти чиниоци делују преко већ створене појаве — номадског сточарства, и у њеном крилу стварају нову појаву, у овом случају лапот.

Слабљење сточарских кретања. — Мотичка земљорадња није могла добити шире размере због ограниченог домета њене основне алатке. Због тога је таква земљорадња била помоћна грана привређивања. — допуна сточарства, лова и риболова. Тек са проналаском дрвеног рала са металним завршетком на врху раоника и употребом теглећих животиња добила је земљорадња шири замах и постала основна грана привреде кадра да обезбеди све основне услове за живот. Али овај тип земљорадње је могао да се појави тек у нешто одмаклијем ступњу техничког развоја, тј. кад је металургија добила шире размере и када је било у стању да таквој земљорадњи обезбеди бар две неопходне алатке: метални раоник и косу за припремање сена за зимску исхрану теглеће марве. Због тога је овај тип земљорадње дошао после релативно дугог периода номадског сточарства, за који, као што је речено, никакве металне алатке нису биле неопходне. Са развитком средње-вековних држава на Балкану настаје јачи развој металургије, првенствено за војне потребе, али и за мирнодопску употребу.

Док је мотичка земљорадња могла да буде у ограниченим размерама допунска привредна грана и номадског сточарства, без икаквог утицаја на саму његову бит, дотле раалска земљорадња представља крупан изазов за номадског сточара. На једној страни мукотрпан скитачки живот без сталног пребивања, на другој живот у сталним удобнијим насељима, заштићен од невремена и заснован на разноврснијој и комплементарнијој исхрани земљорадничко-сточарских производа. Тај изазов прикива пажњу сточара-номада за плодна дна котлина или речних долина у подножју планина. Њему није било тешко да започне земљорадњу: разменом за стоку или сточие производе могао је добити неопходне земљорадничке алатке, а теглећу марву није му било тешко однеговати. Али сточар не напушта ни своја стада за која га је вековна традиција чврсто прикопчала. Он оставља само један део своје бројне породичне задруге да се бави земљорадњом, док други део наставља номадски живот. Ово је сад нека врста двојне економије: номадско-земљорадничке: сточар добија хлеб од земљорадничког дела своје задруге а њој оставља један део сточарских производа: сир, вуну, кожу, месо и др. Стада при проласку на зимовнике или планину задрже се неко време око насеља да набубре њиве које тиме знатно повећавају приносе (случај са хумљачким сточарством).

Раалска земљорадња представља крупну прекретницу у еволуцији номадског сточарства која значајно мења његову суштину. Номадски сточар се јаче везује за земљу, а номадско сточарство са сирске фазе прелази на хлебну. Но ова гранична, обртна тачка у еволуцији номадског сточарства, има још једну крупну последицу: нестаје лапот, јер

нестају и његови узроци: болесни и остарели чланови задруге су могли да остану у сталним насељима*.

На ову фазу у развоју номадског сточарства подсећа наш подвешки тип сточарских кретања.

Економска основа номадских сточарских кретања. — Зимовници и планишта су два пола око којих се врти номадско сточарство. Сточарство без припремања зимске сточне хране је могуће у ограниченим размерама у пределима номадских зимовника, али не и у њиховим плаништима. Због тога су планине главни покретачи сточарских кретања. У њима су се зачала велика стада и из њих су потекле дугачке поворке оваца према жупним пределима. У планинама је главна економска основа сточарских кретања. Она се састоји у несразмерама између пашњачких и ливадских простора и њиховим продукционим могућностима. Планина се, наиме, одликује великим и издашним летњим испашама а врло малим ливадским просторима што значи да се за време лета на планини може исхранити велики број стоке, а да се само за један незнатан његов део може припремити зимска храна. Ова несразмера је последица брдовитости, одн. велике дисекције и енергије планинског рељефа и његове кршеветости.

Но и тамо где су постојали већи ливадски простори на планинама номадски сточар их није могао косити јер је коса настала тек у металуршкој фази друштвено-историјског развоја, тј. знатно касније од појаве номадског сточарства. Примитивни човек је врло брзо уочио велике сезонске климатско-вегетационе супротности између планинских и низијских особито медитеранских предела и на њима засновао своје покретно сточарство. То је прво крупно сазнање о простору животне средине које је човек у својој еволуцији стекао и које је зналачки искористио.

Могло би се поставити питање: Зашто номадско сточарство није престало кад се металургија довољно развила и кад је почела масовно да производи земљорадничке и сточарске алатке, тј. кад је коса постала сасвим доступна и кад се и на планинама могла припремити зимска сточна храна?

Планински сточар би могао да изими онолико стоке за колико може да укосу сена. Количина сена међутим, одређена је пространством ливада и њиховом продуктивношћу. Простор под ливадама би се могао до извесне мере проширити крчењем шуме и камења али би био брзо заустављен лимитом природних услова. Продукциона способност њихова би се такође до извесне мере могла повећати сточним ђубрењем. Сва та побољшања зимске прехранбене базе су ипак незнатна да би стационарно сточарство било кадро да обезбеди главни извор економског опстанка планинског становниш-

* Ову промену у друштвено-економском развоју народа традиција такође отсликава кроз лапот: Убијање остарелих чланова породице је тобож престало због емоционалног стреса који доживљава отац кад му мали син отима мотку којом је убио његовог деаду са речима: „Немој да је бацаш, требаће ми кад тебе будем убијао“.

тва, које се релативно брзо множило природним прираштајем те би за кратко време прерасло такве економске изворе. Планинско становништво би се, наиме, брзо нашло пред алтернативом: или пронаћи јаче економске изворе у сопственој животној средини или вишак становништва одселити. Дилема је решена јачим коришћењем пашњака — сопствених привредних извора — путем номадског сточарства.

Утицај земљорадње на развој сточарских кретања. — Породична економија ове фазе је, као што је речено, двојна: један део породичне задруге се бави земљорадњом и гајењем крупне стоке за мжу и обављањем земљорадничких радова, други део се бави номадским сточарством које се у бити ништа није изменило. Али касније, уколико земљорадња јача, утолико се номадско сточарство јаче мења. Већ смо поменули употребу хлеба у исхрани номадског дела породице. Касније ће хлеб постати саставни део исхране и оних номада који се још не баве земљорадњом. По угледу на земљораднике номадски сточари ће разоравати торине на планини и у њима сејати кромпир и стрна жита*.

У даљем развоју номадско сточарство се све више ослања на земљорадњу, управо успоставља с њом тесно повезан функционални производни систем: сточарство даје ђубре без кога се интензиван развој земљорадње не да ни замислити. Том еволутивном стадијуму одговара хумљачки тип сточарских кретања.

Номадско сточарство су задесиле крупније промене са пропадањем великих породичних задруга — те социјалне и организационе основе његовог битисања. Када су се велике породичне задруге, због развоја робно-новчаних односа и других чинилаца, распале на ситна породична домаћинства, није било више радне снаге за номадско сточарство (б). Но и процес распадања задруга је текао постепено те је се то на посебан начин одржавало на сточарска кретања: број стоке се смањивао па су се сточари удруживали у посебне организације са ћехајом на челу и одлазили на зимовишта или би преко лета стоку давали плаћеном чобанину на испашу у планини. Распадање задруга, повећавање ливада крчењем, било око села или у планини, способност земљорадње да пружи допунске изворе исхране стоке огледа се у врховском и старовлашком типу сточарских кретања.

Најзад, локална сточарска кретања означавају престанак номадског и полуномадског сточарства. Земљорадња је сада главни извор прихода сеоског домаћинства, а сточарство јој служи као допуна. Број стоке је сада јако смањен и одређен лимитом зимске прехрамбене базе сваког домаћинства, тј. пространством и продуктивношћу ливада и количином крмног биља. Али те смањене приходе од сточарства допуњује јачи развој земљорадње и других делатности.

* У предању су сачуване приче о Грцима или Латинима који су живели у планинама, па када је једне године пао снег и жита нису сазрела, они „баце рало и одселе се“. Грци или Латини су несумњиво номадски сточари.

Номадска и полуномадска сточарска кретања су за дуго времена била основа животног опстанка и развоја људског друштва. Како су се у новије доба јаче изменили друштвени, економски и политички услови настала су и та кретања. Али и природни услови тих кретања су такође претрпели знатне промене: пешњачке и ливадске површине у пределима сточарских зимовишта су разоране и замењене њивама жита и разних култура. Не само што су ливадско-пашњачке површине тиме смањене, него су измешане са ораницама тако да је коришћење првих немогуће без наношења штете другим. Тим смањењем зимске прехранбене базе и измењеном аграрном структуром настало је и главних природних ослонаца сточарских кретања.

ЛИТЕРАТУРА

1. Н. Ждановски, *Сточарска кретања*, Завод за мљкарство и планинско господарство Пољопривредно-шумарског факултета у Сарајеву 1, бр. 6, Сарајево 1954.
2. Ј. Roglić, *Prilog poznavanju humljačkog stočarstva*, *Geografski glasnik* 18, Zagreb 1956.
3. Ј. Поповић, *Летњи станови на Бјелашници*, *Гласник Земаљског музеја у БиХ за 1928—29. год.*, Сарајево 1929.
4. Ј. Дедијер, *Сточарске зоне у планинама динарске системе*, *Гласник Српског геогр. друштва* 3—4, Београд 1914.
5. Тома Смиљанић, *Сточарство на Бистри, Крчину и Корабу*, *Прилози за познавање сточарства на нашим високим планинама*, Посебна издања Српског географског друштва 12, Београд 1932.
6. Радован Ришумовић, *Друштвеногеографске промене златиборског Старог влаха од почетка прошлог века до данас*, *Гласник Српског геогр. друштва* LIII, 1, Београд 1973.
7. Милисав Лутовац, *Сточарство на североисточним Проклетијама*, Посебна издања Српског геогр. друштва, Београд 1933.
8. Милош Благојевић, *Земљорадања у средњовековној Србији*, *Историјски институт, посебна издања* 15, Београд 1973.
9. Vranimir Gušić, *Pečki put*, *najveći prijelaz preko Prokletija*, *Jugoslovenska akad. znan. i umjetnosti*, Zagreb 1964.
10. Михаило Пајковић, *Сточарство на Комовима*, *Гласник Срп. геогр. друштва* XVI, Београд 1930.
11. Ј. Цвијић, *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва*, *Српски етнографски зборник, Насеља I*, Београд 1902.
12. Ј. Дедијер, *Херцеговина, Насеља срп. земаља VI*, Београд 1909.
13. Милисав Лутовац, *Сточарство на Сињајевини*, *Прилози за познавање сточарства*, *Гласник Срп. геогр. друштва* 12, Београд 1932.
14. Сретен Вукосављевић, *Некоји заједнички сточарски радови у нашем народу*, *Привредни летопис Задужбине Николе Спасића III*, Београд 1938.
15. Јован Трифуноски, *Географске карактеристике средњовековних катуна*, *Симпозијум о средњовековном катуну*, Посебна издања *Научног друштва СР БиХ II*, Сарајево 1963.
16. Михаило Пајковић, *Сточарство на Бјеласици*, *Гласник Срп. геогр. друштва* XV, Београд 1929.

CONDITIONS GEOGRAPHIQUES DES MOUVEMENTS D'ÉLEVEURS EN YOUGOSLAVIE

Résumé

Les principaux facteurs géographiques des mouvements d'éleveurs en Yougoslavie résident dans le relief et les propriétés climatiques et géologiques du pays.

Les chaînes de montagnes des Alpes Dinariques, de la Šarplanina et du Pinde, qui dépassent souvent les altitudes de 2000 m, s'étendent immédiatement le long de la côte, laissant d'un côté une zone côtière très étroite et de l'autre une zone continentale considérablement plus large. Au point de vue climatique ces chaînes représentent une haute barrière qui empêche le climat méditerranéen de pénétrer plus profondément dans l'intérieur du continent et leurs influences sont, par conséquent, réduites à l'étroite zone côtière. Cette zone a, pour la plupart, les caractéristiques des terrains karstiques. Les espaces sous le karst sont d'ailleurs assez fréquents même dans les chaînes de montagnes susmentionnées, mais ils y sont mêlés avec les roches imperméables, alcalophiles (schistes argileux, roches ophiolitiques et autres). A une certaine distance des parties les plus élevées de ces chaînes sont situés les vastes plaines ou les bassins (plaine pannonienne, bassins macédoniens), constitués des dépôts d'alluvion fertiles.

Par ces lignes déterminantes principales la Yougoslavie est divisée en trois zones longitudinales:

— zone côtière très étroite, de caractère karstique et à climat méditerranéen, dont les sources tarissent pendant l'été et la couverture herbeuse fléit à cause du caractère karstique du sol, des hautes températures et de l'insuffisance des précipitations; par contre, la moitié hivernale de l'année est d'une pluviosité marquée et la couverture herbeuse est verte;

— parties plus élevées des chaînes des Dinarides et de Šara-Pinde (au-dessus de 800 m d'alt.) ont au cours de l'été des températures plus basses, de plus grandes quantités de précipitation et des sources plus abondantes. La couverture herbeuse dans cette partie de l'année est verte, variée et succulente.

— la zone de montagnes passe vers l'intérieur de la Péninsule Balkanique par une série de pénélaines étagées dans la vaste plaine pannonienne, et les bassins macédoniens, d'un climat plus doux et sous les cultures intensives.

Ces caractéristiques régionales fondamentales de la Yougoslavie ont déterminés les principales directions des mouvements d'éleveurs. Les éleveurs de bétail de la zone côtière sont obligés pendant l'été d'aller chercher de l'eau et les pacages verts pour leurs troupeaux dans la zone de montagnes; pendant l'hiver ils rentrent avec leurs animaux, car en cette saison la zone côtière est verte, tandis que celle de montagnes est couverte de neige. Les éleveurs de la zone de montagnes, de ces par-

ties de celle-ci qui sont plus près de l'Adriatique, font hiverner leurs troupeaux dans la zone côtière. Les éleveurs habitant les flancs nord-est et des chaînes de montagnes susmentionnées font hiverner leurs troupeaux dans la plaine pannonienne aux bassins adrets et les vallées fluviales des tributaires de la Save et du Vardar.

A cause du relief, du climat et de la structure géologique les zones côtière et de montagne sont caractérisées par les surfaces insignifiantes sous les prés et par les énormes étendues de pâturages. Cette disproportion entre les bases alimentaires estivale et hivernale est au fond la cause qui provoque les mouvements d'éleveurs. Les facteurs géographiques sont y contenus, sublimés. Cependant, afin que ces facteurs puissent agir — mettre en marche le processus des mouvements d'éleveurs, les conditions spécifiques socio-économiques et politiques étaient indispensables. De telles conditions existaient précisément au Moyen âge, particulièrement pendant la domination turque. A présent, ces conditions sont modifiées et, par conséquent, les mouvements d'éleveurs sont très réduits. L'effet provoquant susmentionné des facteurs géographiques n'a subi que des modifications de peu d'importance, mais leur capacité d'actionner les mouvements d'éleveurs est aujourd'hui très amoindrie par les autres changements socio-économiques et politiques des temps récents.

Јован ТРИФУНОСКИ
Скопје
Југославија

СТОЧАРСКА КРЕТАЊА У СР МАКЕДОНИЈИ

Ово саопштење углавном је предходни извештај већег рада у припреми. Наслов тога рада гласи — „Полуномадска и номадска сточарска кретања на територији СР Македоније“.¹

I.

Територија поменутог дела Југославије лежи јужно од четрдесет и другог упоредника северне географске ширине. Због тога она претставља *прелазни климатски појас* између суптропске зоне на југу и умерене зоне на северу.

Даља чињеница особито значајна за физичко-географске одлике је та: што територија СР Македоније својим највећим делом — са око 90% — припада сливу Јегејског мора које лежи југоисточно од ње. Незнатан део ове територије лежи и у сливу Јадранског мора на западу.

Затим врло изразита трећа карактеристика је раздробљеност рељефа. Јавља се добро позната смена планина, котлина и клисура. Њих има у долинама Вардара, Пчиње, Брегалнице, Треске, Црне реке, Струмешнице и Црног Дрима.

Због свега поменутог СР Македонија није била област много раширене земљорадње. И шумама је врло сиромашна. Међутим, она има особито много природних пашњака. На бројним планинама су простране сувати, које се могу упоређивати са најбољима на Балканском полуострву. Македонија има и ниске жупне котлине подесне као сточарска зимовалишта.

Наведени природни услови омогућили су да је територија, о којој је реч, *кроз сва историјска времена до данас била изразито сточарска област*. Сточарска кретања постојала су у оном далеком

---

¹ Осим сопствених проматрања на терену овде су узети у обзир и подаци из постојеће литературе. — Видети списак важније литературе у прилогу овог рада.

времену када је уопште започео сточарски живот на Балкану. А у каснијим историјским раздобљима поменута кретања нису никада прекидана. Обављала су се за време античког периода, у средњем веку, за време дуге турске владавине, све до наших дана.

II.

Највиши вегетациони регион на планинама СР Македоније већим делом се користи за *летње полуномадско сточарство*. У котлинама око планина лета су особито топла и сушна. Већ крајем пролећа трава у њима свене и тако нестане паше за стоку. Сем тога многи извори пресуше и нема воде за појење. Зато се тада стока изгони на околне планине. На њима је лети влажност већа, трава зелена, изворска и текућа вода релативно обилна.

На територији југословенског дела Македонији има око шеснаест планина веома подесних за полуномадска сточарска кретања. Те планине су: *Шара, Суха гора, Жеден, Скопска Црна гора, Мокра, Осогово, Плачковица, Огражден, Беласица, Нице, Перистер, Бабуна, Галичица, Јабланица, Стогово, Бистра*. Ипак пет планинских масива су највећи и травом најбогатији. То су: Осогово, Шар-планина, Бистра, Мокра и Пљаковица.

Почетком маја, пошто се њиве засеју и ливаде забране, сточари из подгорских села издижу са стоком у бачила. Нешто раније појединци тамо изабу да препокрију и поправе колибе оштећене ветровима и снегом у току зиме. Бачила нису много удаљена од села из којих се издиже, и сточари до њих стижу за један дан. Обично се из села полази пре сунчевог изласка. Тога дана на планинским стазама виде се дуге поворке коња натоварених најпотребнијим стварима, а иза њих су стада².

Чим се стигне у бачила, извоје се јагњад и јалова стока на једну страну, музна стока на другу. Ситна стока се затвара у торове, док говеда и коњи леже обично око њих. Чобани добро познају све планинске пашњаке, каквоћу траве и воде. Да би стоку што боље напасали и добили више млека, они је гоне сваког дана на другу страну.

Стока се изјављује на пашу два пута дневно: од 6 до 11 и од 13 до 21 час. Она се и музе двапут дневно. Мужом и прерадом млека бави се специјални мушкарац или жена: праве сир, урау, масло. Ове производе сточари користе за исхрану, како лети у бачилу, тако и зими у селу.

Крајем октобра у бачилима почне падати снег, праћен хладним ветровима. Вегетација на планини замре и сточари због тога сјављују стоку. Неки не силазе одмах у села, већ стоку склањају у заклоне

² Почетком маја (6. V) је празник Бурџевдан. То је за сточаре веома познат дан са особито истакнутим сточарским кулом. Тада се обављају разни обичаји и мајијске радње. То чине сви становници без разлике на верску поделу.

изнад села (село Љубанце — Скопска Црна гора и друга). Када и тамо јаче захлади и нападне снег, сточари се спуштају у села. Некад чобани око села зими изгоне овце на пашу и када нема снега.³

Млечна способност и тежина вуне су осредњи: најбоља овца даје до 2 кгр вуне годишње, по пола литре млека дневно. Стоком и сточним производима, како је речено, подмирују се потребе у исхрани. За исхрану се користе месо, млечни производи. Затим се користи вуна. Посебно истичемо да млечни производи са планина Бистре, Стогава и Шаре спадају у најкусније. Стога су они веома тражени и изван СР Македоније (сир, кашкаваљ). Када затреба новац сточари продају јагњад, по коју овцу и вуну.

Наведена полуномадска сточарска кретања на територији данашње СР Македоније до краја турске владавине 1912. г. и у периоду између два светска рата била су веома развијена. Међутим, сеоско становништво ове наше територије у периоду иза другог светског рата не налази више своју економску рачуницу у планинском сточарству. Стока и сеоска домаћинства веома су се проредила. Зато бројне сточарске станове на планинама налазимо последњих година преко лета пуне и ненастањене. Све је у њима угашено. Ово је нарочито случај код Македонаца и код Влаха или Цинцара. Међутим, код Арбанаса издизање са стоком на планине одржава се као и раније, негде више од тога.

За полуномадска сточарска кретања последњих година немају скоро никакав значај ни друштвена сточарска добра. Код њих је стање данас такво да њихово овчарство претставља једва 8% од укупног броја те стоке у целој Републици. То је податак из 1974. године.

III.

Сточарством се баве скоро све групе становништва у сеоским насељима, изузев Рома (Цигана). Али су се њиме искључиво бавили они номадски Власи или Цинцари који до наших дана нису имали сталних села⁴. Једино су они били *прави номади*. Лети су са стоком проводили на планинама, а зими у околним приморјима, односно у топлијим котлинима Доњег Повардарја. На друго место долазе поједини Македонци (Мијаци) и поједини Арбанаси. Међутим, они нису сасвим прави номади: чак и ти који се најдаље крећу имају стална села из којих одлазе лети на планине а зими у топлије крајеве.

Поменути влашки сточари свој номадски живот у Македонији започели су од краја 18. века када су се доселили из крајева на граници данашње Грчке и Албаније. Пре њих номадски сточари у Македонији су били Јуруци, познати монголски сточари. Они се помињу у 16. и 17. веку.

³ Све је у кретању сточара и искоришћавању паше утврђено старим народним регулама.

⁴ Номади нису имали куће, нису знали шта је њива, нити где су гробови њихових предака. Рађали су се и умирали на путу, сахрањивали су се тамо где су умирали итд. (*Св. Томић*).

Влашка стада на планинама Македоније, махом у источном и средишњом делу, постепено су постала многобројна и стоком богата. Најсиромашнији Власи имали су по стотину до двеста оваца. Остали су имали по више стотина. Било их је који су држали и преко хиљаду оваца, па доста коња. Оволики број стоке није се могао изимити се-ном. Због тога су Власи гонили стада на зимовник у приморске и жуп-не области. Власи су на зимовник с овцама водили и коње. На њих је било натоварено све што је било потребно за живот пастира, затим жене, деца и сточарски производи. Пут је трајао 15 до 20 дана.

Важан период у животу македонских Влаха пада за време ратова 1912—1918. г. Државна граница према грчкој приморала их је да са стоком крећу у оквиру наше државе. Било је тешкоћа и око извоза производа. Зато се после поменутих ратова један део Влаха — 40 % (око 150 домаћинстава) — почео „везивати за земљу“ и живети у стал-ним сеоским насељима.

Наредна фаза влашких номадских сточара настала је убрзо иза другог светског рата, и то 1948. г. Тада је извршена национализација свих великих приватних сточарскихседа који су бројали преко 400 глава. То је било марта поменуте године. А током лета те и наредне године Власи, који су имали мање од 400 оваца, постали су чланови сеоских радних задруга. Тада је престало свако влашко номадско кре-тање са сопственом стоком.

IV.

Најзад неколико речи о значају сточарских кретања.

1. Четинарска шума на Шар-планини и Перистеру данас допире до висине од око 1.700 м. Међутим, раније на овим планинама та шума пела се још више, али је уништена да би се добили простори за летња пасишта. Тако је на ове две планине дејством човека — сточара чети-нарски регион данас јако сужен, док је на другим планинама СР Ма-кедоније он сасвим уништен. На тај начин, за потребе сточарства, травни регион на планинама је вештачки знатно проширен.

2. Измена власника на планинама о којима је овде реч током прошлости била је чест случај. У средњем веку мало по мало су скоро све планине и пасишта на њима постали својина владара, велике властеле и манастира. А на почетку турске владавине пашњаци су при-падали и подпланинским словенским селима. Затим су се као власни-ци пашњака јавили поједини Турци, касније Арбанаси и Власи.

3. На планинама СР Македоније до скоре прошлости, а негде и сада изјављују стоку сељаци из непосредне подгорине и сточари из удаљених крајева. Између једних и других сточара, због права на пашњаке и изворе око њих, било је крвавих сукоба. До истраге се борила једна група са другом, чобани са чобанима. Због тога на плани-нама вршиле су се знатне етнографске промене и померања.

4. За положај летњих сточарских станова на планинама најпо-годнија је гранична зона између шумског и травног региона. Са так-вог положаја сточари истерују стоку непосредно на пашу у травни ре-гион, а на другој страни снабдевају се дрвима из шумског региона.

Како стока борави у поменутиим сточарским становима више месеци, то се околно земљиште добро нагноји и тако се стварају простори погодни за њиве са планинским житом и кромпиром. Ове просторе сточари повремено обрађују.

5. Услед тога што је на просторима око сточарских станова могућна планинска земљорадња, при деоби кућних задруга одељени задругари напуштали су стара села у подгорини, па су се код сточарских станова стално настањивали. Тако су ови становни претварани у нова мала села. На основу овога може се тврдити: да су поједина сеоца на већим планинским висинама најпре била бачила или катуни.

6. Привредна корист од планинског сточарства је врло велика. Речено је да се чобани лети исхрађују млеком и другим производима. Тада се припремају млечни производи и за зиму. Сиреви, који могу издржати дужи превоз, носе се на тржишта. Продају се вуна, старе овце и мушка јагњад. Будући да је територија СР Македоније на додиру са градовима Јегејског и Јадранског мора, који су вршили посредништво између Балканског полуострва и осталих крајева света, то се у њој до 1912. г. развила *силна трговина* са живом стоком и сточарским производима. Сточарски трговци терали су безбројне овнове, волове, јарчеве у Драч, Солун, Серез, Цариград. Тамо су долазили у додир са страним светом, са другим културама и просвећивали се. Зато није чудо што су богатији сточари и сточарски трговци током 18. и 19. века постали први људи у народу свога краја.⁵

7. И мања градска насеља у унутрашњости Македоније једним делом развијала су се под утицајем сточарске трговине (Виница, Свети Николе, Куманово, Кичево итд.) У тим градовима постојали су специјални занати везани за сточарство. Уопште полуномадско и номадско сточарство до краја турске владавине 1912. г. узело је веома широке размере. Било је појединих власника, на пример, у околини Скопља и Тетова са по 12.000 оваца. Само насеље Галичник на планини Бистри имало је око 200.000 оваца итд.

8. И на крају занимљиво је указати још на следећу појаву: На територији данашње СР Македоније, која лежи у средишном делу Балкана, ни највеће планине нису етнографска граница. То је запазио и *Ј. Цвијић* када је навео да планине нису могле зауставити арбанашке сточаре из Љуме да пређу преко Шар-планине, и спусте се у Полошку котлину. И други сточари — Јуруци, Власи, Македонци — у свима правцима прелазили су преко планинских гребена. Познато је да је сточару лако прећи планину по којој се непрекидно креће. Мора да пређе јер зими силази у жупне котлине, које су с друге стране. То их привуче да се у тим котлинама и стално настане. На пример, појединих мијака ранијих сточара има насељених чак до Битоља и Струмице. И тако сточарска кретања била су један од фактора што је територија данашње СР Македоније у прошлости и данас имала знатну миграциону и етничку измешаност.

Све ће то свакако детаљније приказати будућа научна проучавања.

⁵ Власници стоке били су и најбогатији људи у својим областима. Било их је међу Власима, Македонцима (Мијаци) и Арбанасима.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. J. Цвијић, Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, књ. I и II, Београд 1906, књ. III, Београд 1911.
2. J. Цвијић, Балканско полуострво и јужнословенске земље, Београд 1966.
3. С. Томић, Сточарство и прерада млека код Срба, Гласник Географског друштва 7/8, Београд 1922.
4. С. Милосављевић, Бачијање на Шар-планини, Гласник Скопског научног друштва III, Скопље 1928.
5. Т. Смиљанић, Сточарство на Бистри, Стогову, Крчину и Корабу, Посебна издања Географског друштва 12, Београд 1932.
6. В. Радовановић, Горња и Доња Белица у Струшком Дримколу, Гласник Географског друштва XXII, Београд 1936.
7. Б. Милојевић, Високе планине у нашој Краљевини, Београд 1937.
8. М. Филиповић, Номадски Цинцари на Ограждену, Гласник Географског друштва XXIV, Београд 1938.
9. Анонимно: Македонија като природно и стопанско цјело, Софија 1945.
10. J. Трифуноски, О сточарству на Жедену, Гласник Српског географског друштва, XXX/2, Београд 1950.
11. С. Крстић, Планински и шумски пашњаци Југославије, Суботница 1956.
12. J. Трифуноски, Цинцари у Овчеполској котлини, Етнолошки преглед 1, Београд 1959.
13. Т. Кондев, Осоговија, Годишен зборник на Природноматематичкиот факултет, Скопје 1963.
14. J. Трифуноски, Данашни влашки катуну у Македонији, Посебна издања Научног друштва СР Босне и Херцеговине II, Сарајево 1963.
15. J. Трифуноски, Цинцари у саву Брегалнице, Брањски гласник VIII, Врање 1972.

DIE VIEHZÜCHTERWANDERUNGEN IN DER SR MAZEDONIEN

Zusammenfassung

Das Gebiet der Sozialistischen Republik Mazedonien liegt zwischen der subtropischen klimatischen Zone im Süden und der mässigen klimatischen Zone im Norden. Eine weitere, für die physisch-geographischen Charakteristiken besonders wichtige Tatsache ist, dass es zum grössten Teil — ungefähr 90% seiner Fläche — dem Bereich des Agäischen Meeres, das südöstlich von ihm liegt, gehört.

Seiner geographischen Lage und seiner natürlichen Eigenschaften wegen ist die SR Mazedonien keine Gegend stark entwickelter Landwirtschaft. Sie mangelt auch an Wäldern. Sie hat, aber, weite Weideplätze. Auf zahlreichen Gebirgen gibt es Alpen, welche den besten auf der Balkanhalbinsel gleichgestellt werden können. Es gibt auch nach der Sonne zu gelegener Gegende, die zu Viehzüchter- Winterquartieren geeignet sind.

Aus diesem Grund war das in Frage stehende Gebiet durch alle geschichtliche Zeiten bis zum heutigen Tag eine ausgesprochen viehzüchterische Gegend. Die Viehzüchterwanderungen waren noch in jener dunkler Vergangenheit bekannt, als das Viehzüchterleben in ihr entstand. Sie wurden auch im Altertum, während des Mittelalters, in der Zeit der langdauernder türkischer Herrschaft sowie in unseren Tagen ausgeführt.

Das oberste Vegetationsstock auf den Gebirgen der SR Mazedonien wird heutzutage zum grössten Teil für sommerliche halbnomadische Viehzucht benützt. Dies wird von den Viehzüchtern aus den Dörfern, die am Fusse der Bergen oder in den Kesselebenen gelegen sind, ausgeübt. Dort ist der Sommer besonders warm und dürr. Deshalb wird das Vieh auf die umliegenden Berge getrieben. Auf diesen ist im Sommer die Feuchtigkeit grösser, das grün und das Quell- und fliessendes Wasser verhältnismässig reichlich. Die SR Mazedonien hat etwa fünfzehn Gebirge, die sich zu halbnomadischen Viehzüchter-Wanderungen eignen.

Beim Austreiben des Viehs begeben sich nicht sämtliche Mitglieder der Hauswirtschaft auf die Berge, sondern nur ein Teil davon. Die übrigen bleiben zu Hause und bestellen die Felder um das Dorf. Der Aufenthalt von Tieren auf den Weideplätzen im Gebirge ist verschiedener Dauer. Es gibt mehrere Gebirge, wo das Vieh ununterbrochen sechs Monate — vom Anfang Mai bis Anfang November — weidet.

Mit der Viehzucht befassen sich fast alle Bevölkerungsgruppen in den Dorfsiedlungen der SR Mazedonien. Ausschliesslich beschäftigten sich mit ihr jene nomadische Wlachen und Zinzaren, welche bis unserer Zeit keine ständige Dörfer besaßen. Sie waren allein echte Nomaden. Im Sommer weilten sie auf den Gebirgen, und im Winter in benachbarten Küstenländern bzw. in wärmeren Talkesseln des unteren Wardargebiets. Auf die zweite Stelle kommen einzelne Mazedonier und einzelne Albaner. Sie sind, aber, keine echten Nomaden: sogar jene, die die längsten Züge unternehmen, haben ständige Dörfer, aus welchen sie sich im Sommer auf das Gebirge und im Winter in wärmere Gegenden begeben.

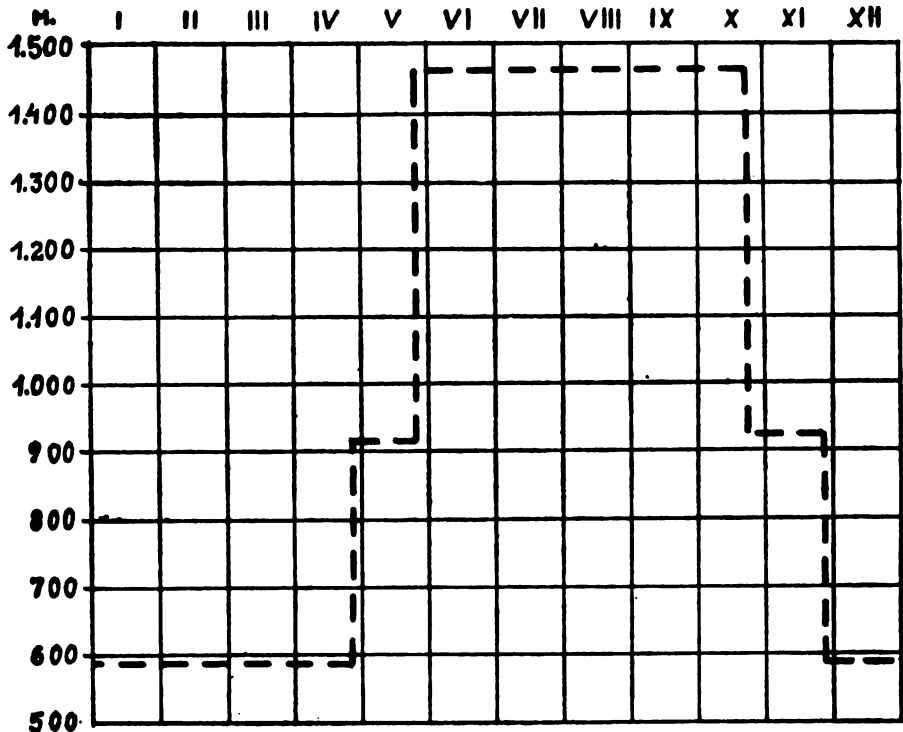
Die wlachischen Viehzüchter fingen ihr nomadisches Leben in Mazedonien am Ende des 18. Jahrhunderts an, als sie aus den Gegenden auf der heutigen Grenze zwischen Griechenland und Albanien hier einwanderten. Vor ihnen waren nomadische Viehzüchter in Mazedonien hauptsächlich die Juruken, bekannte mongolische Hirtengruppe. Sie werden im 16. und im 17. Jahrhundert erwähnt.

Die wlachischen Herden auf den Gebirgen Mazedoniens, meistens im östlichen und mittleren Teil desselben, sind allmählich zahlreicher und viehreicher geworden. Die ärmsten Wlachen hatten ein bis zweihundert Schafe. Die übrigen besaßen mehrere Hunderte und es gab auch solche, die über Tausend Stücke hatten. Solch eine grosse Zahl von Tieren konnte nicht über Winter mit Heu gefüttert werden. Deshalb trieben die Wlachen ihre Herden zum Winteraufenthalt in die Küsten- und mildere Gegenden. Die Wlachen führten zum Überwintern auch die Pferde zusammen mit den Schafe. Die Pferde wurden mit sämtlichen, für das Leben der Hirten notwendigen Sachen bepackt, sie trugen aber auch Weiber, Kinder und Erzeugnisse der Viehzucht.

Eine wichtige Periode im Leben nomadischer Wlachen war die Zeit der Kriegen von 1912 bis 1918. Die Staatsgrenze gegen Griechenland zwang sie, ihre Wanderungen mit den Herden im Rahmen unseres Staates vorzunehmen. Es gab auch Schwierigkeiten mit der Ausfuhr von Erzeugnissen. Aus diesem Grunde begann, nach den obengenannten Kriegen, ein Teil der Wlachen — ungefähr 40% (etwa 150 Familien) — sich "an das Land zu binden" und in ständigen Dorfsiedlungen zu leben.

Die nächste Phase im Leben wlachischen nomadischer Hirten trat bald nach dem zweiten Weltkrieg ein, und zwar in 1948. Zu dieser Zeit wurden alle grossen Herde, die über 400 Stück zählten und im Privateigentum waren, nationalisiert. Es geschah im März des genannten Jahres. Und im Laufe des Sommers dieses und des nächsten Jahres, wurden die Wlachen, die weniger als 400 Schafe besaßen, zu des Mitgliedern der dörflichen Arbeitsgenossenschaften. Von da an hörten alle Wanderungen der Wlachen mit ihren Horden auf.

Zum Schluss legt der Verfasser die Bedeutung nomadischer und halbnomadischer Wanderungen der Viehzüchter dar. Aus diesem Abschnitt der Arbeit wird das folgende Phänomen hervorgehoben: auf dem Gebiet der SR Mazedonien wurden nicht einmal die höchsten Gebirge zu ethnographischen Grenzen. Wie auch J. Cvijić betonte, konnten diese die Viehzüchter, die sich über die Gebirgsmassive in die Talkessel auf der anderen Seite des Bergkamms herabliessen nicht aufhalten. Diese Viehzüchterwanderungen bedingten eine grosse ethnische Mischung, welche im ganz Mazedonien und in einzelnen seiner Gegenden in der Vergangenheit bestand und noch heutzutage besteht.

Сточарска кретања из подпланиног села Љубанца (околина Скопја) на Скопску Црну гору: из Љубанца (580 m) најпре на нижа планинска места Згуровци и Јадрновци (900 m), па на виша планинска места Вуча рупа, Говедарник и Дубрава (1.450 m)

Сл. 1 — Бачило на планини Бистри (фото — Етнолошки музеј, Скопје)

Сл. 2 — Сточари из околине Скопја (фото — Етнолошки музеј, Скопје)

Сл. 3 — Из околине Куманова

Сл. 4 — Из Струмичког поља

Mirko MARKOVIĆ
Zagreb
Jugoslavija

GEOGRAFSKI ASPEKTI STOČARSKE REVITALIZACIJE DINARSKIH PLANINA

Visokoplaninski tereni Dinarskih planina poznati su već od ranije kao tradicionalno stočarski krajevi. Svake godine, u ljetno doba, kreću na ovdašnje planine stada dinarskih gorštaka. Ekološki i historijski činioci dali su ovdašnjem stočarstvu karakter transhumantnog privređivanja. Istom u naše vrijeme, kada industrijska revolucija mijenja društvenu strukturu naše zemlje, mijenja se i tradicionalno dinarsko stočarstvo. Stočarska kretanja na dinarskom prostoru sve su rjeđa, a nekoć brojna sezonska stočarska naselja na planinama se napuštaju. Donedavni stočari u novim prilikama traže pogodniju životnu egzistenciju. U tom rekreativnom vremenu svjedoci smo depopulacije naših planina, koje puste i neiskorištene čekaju da u našem vremenu zadobiju novu društveno korisnu funkciju.

Pojava depopulacije Dinarskih planina nije neki naš specifični unikum. Ovu pojavu preboljele su već mnoge evropske zemlje. Kod nas je proces depopulacije još uvijek u toku, iako ima primjera gdje je on potpuno zaključen. Kao primjer mogu spomenuti Velebit, planinu, na kojoj je još pred pedesetak godina svako ljetno ljetovalo na desetke tisuća grla stoke, a u naše dane nema u velebitskom nadgorju ni žive duše. Mnogi poznati historijski dokumenti pokazuju nam koliko su intenzivo bili iskorištavani dinarski pašnjaci. Danas, međutim, na tim pašnjacima pase bar deseterostruko manje stoke. Svakako je nelogično, da su na dinarskim pašnjacima pred sto i više godina pasla velika stada blaga, dok danas, kada je u našim gradovima tako velika potražnja za stočarskim proizvodima, ova pasišta ostaju neiskorištena. Ovu nelogičnost pokušava naše današnje društvo nadoknaditi nizinskim stočarskim gospodarstvima farmerskog tipa. Ovaj način uzgoja stoke pokazao se doduše kao koristan za tekući potrošni stočni fond, no za visokokvalitetne mliječne proizvode ovakav način uzgoja stoke nije najpovoljniji. Za visoko kvalitetne stočarske i mliječne proizvode planinska stočna hrana je nezamjenjiva. To su već pokazala višestruka istraživanja u više navrata.

Problematika depopulacije Dinarskih planina pokazuje se danas kao prilično aktuelna. Ona u našim uslovima traži brzo, kompleksno i najpovoljnije rješenje. Aktuelnost ove problematike pojačava činjenica, da je to prostor iz koga se u naše vrijeme vrši intenzivno otjecanje radne snage van granica naše zemlje. Općenito se može reći, da ovdašnji gorštaci uzmiču sa planina. Planinski stanovni se napuštaju, a u koliko se ponegdje još koriste, stoku čuvaju starci, starice ili djeca. Današnji život dinarskih gorštaka usmjerava se u sasvim drugom pravcu. Oni sve više konvergiraju prema okolnim gradskim središtima, gdje očekuju zaposlenje u industrijskim pogonima. Dakako da je ovakav trend normalan, čak i pozitivan, ali samo na prvi pogled, jer staro transhumantno stočarstvo nestaje, a nikakvo novo ga ne zamjenjuje. Kroz ovakvo stanje Dinarske planine ostaju ljeti puste, gospodarski neiskorištene. Svako ljeto gubimo na tim planinama na milione i milione tona planinske paše. To je golemi društveni kapital, koji se prepušta u nepovrat. Ako tome uzmemo u obzir, da se tu radi o izuzetno vrijednoj stočnoj hrani, koja je preduslov kvalitetnih stočarskih prerađevina, onda zapravo izbija na vidjelo pravi opseg stanja i štete, koju kroz to trpimo. Dakako da sve to traži ozbiljno razmišljanje i uvažavanje ostalih grana naše privrede. Kao prvo se postavlja pitanje, kako i na koji način zaustaviti depopulaciju naših planina i koju novu gospodarsku namjenu dati ovim krajevima. U tome pogledu smatram da nemože biti većih dilema. Stočarska revitalizacija dinarskih nadgorja je neminovna i jedino gospodarski opravdana. Ali ta revitalizacija ne bi smjela da se zasniva na starim i preživjelim oblicima ovdašnjega nomadizma. Pod stočarskom revitalizacijom ovoga prostora treba podrazumijevati sasvim nov kvalitet u ovoj grani gospodarstva. Uzore za takvo novo planinsko gospodarenje imamo u susjednim alpskim zemljama, gdje ono uspješno zamjenjuje raniji nomadizam. Dakako, strane uzore trebalo bi kritički preispitati i podesiti našim uslovima i potrebama. Temelj novog načina planinskog gospodarenja trebale bi preuzeti manje zadruge na principu samoudruživanja stočara ili da planinske nastambe i pogoni budu osnovne radne ćelije jačih radnih organizacija za preradu mlijeka i stočarskih proizvoda. U svakom slučaju stoka preko godine živi u onoj sredini, koja joj bolje odgovara. Na planinska ljetišta stoka se prevozi. Takav izdig se danas smatra brži, jednostavniji i ekonomičniji. Na planinama umjesto tradicionalnih koliba i katuna grade se tehnološki usavršene zgrade podešene svojoj namjeni. Radna snaga, koja tu živi i radi sa stokom mora biti stručno usavršena u svome poslu. O zdravlju i čistoći stoke brinu se posebno organizirane službe. Isto tako posebna služba ima svakodnevnu brigu da sa planine prebaci svježe mlijeko u podnožne centre sakupljanja, ili do prvih pogona za preradu. Najvažnije u čitavom tome lancu proizvodnje je težnja, da se ostvari što optimalniji kvalitet. U tehnološki razvijenom sistemu planinskog gospodarenja otpada mogućnost stihijske proizvodnje, a standard i kvalitet izbijaju u prvi plan. Na taj se način isključuje mogućnost da recimo svaka kačica vlašičkog sira ili užičkog kajmaka ima drugi kvalitet ili okus. Evropsko tržište mliječnih proizvoda danas je veoma kon-

kurentno i na tome području mogu uspjeti samo oni proizvođači, koji garantiraju standard kvalitete. Nomadsko stočarstvo ne poznaje standarde, koji se danas traže, iako se može ustvrditi, da bi mnogi stari i prokušani dinarski stočarski recepti mogli naći i te kako dobru primjenu i u novim uslovima.

Novi kvalitet u planinskom gospodarstvu moguće je ostvariti samo sa izučenom i osposobljenom radnom snagom. Tim poslom ne mogu se baviti dojučerašnji katunari. Zatim treba prići izgradnji pogona za prikupljanje i preradu mlijeka. Ovakvi pogoni svakako su povoljniji za naše planinske krajeve, nego ostala industrija, koja uvijek više ili manje ide u raskorak sa suvremenim težnjama za čistoćom čovjekove okolice. Problem isplativosti takvih ulaganja nikako se ne može osporiti. Potražnja visokokvalitetnih mliječnih proizvoda kod nas i u svijetu danas je tolika, da će svaka takva proizvodnja naći široko tržište. Novo usmjeravanje naše planinske stočarske privrede pozitivno bi se odrazilo i na zabrinjavajućoj emigraciji naše radne snage. Novi radnici u ovoj grani proizvodnje postali bi korisni proizvođači u lancu jedne nove prehrambene industrije. Sa tih radnika otpadaju, dakako, svi raniji rizici, koji su pratili nomadizam, ali zato ti isti radnici dobivaju obaveze modernih proizvođača, koje ih čine odgovornim u sistemu proizvodnje. Dinarske planine dobile bi tako svoju novu, jedino opravdanu i nezamjenjivu društvenu funkciju.

GEOGRAPHISCHE ASPEKTE DER REVITALISATION DER VIEHZUCHT IN DEN DINARISCHEN BERGEN

Zusammenfassung

Die Hochgebirgsgebiete der Dinarischen Berge sind seit jeher als traditionelles Viehzuchtgebiet bekannt. Jedes Jahr zur Sommerzeit machen sich Herden der dinarischen Gebirgsbewohner auf den Weg zu den dortigen Almen. Ökologische und historische Faktoren gaben der hiesiger Viehzucht den Charakter transhumaner Bewirtschaftung. Erst in unserer Zeit, wo die industrielle Revolution die gesellschaftliche Struktur unseres Landes verändert, ändert sich auch die traditionelle dinarische Viehzucht. Die Wanderungen der Viehzüchter im dinarischen Gebiet werden immer seltener und die seinerzeit häufigen zeitbedingten Ansiedlungen der Viehzüchter auf den Bergen werden aufgegeben. Die bis vor kurzem noch Viehzüchter gewesenen Einwohner suchen in den neuen Verhältnissen eine angemessenere Lebensmöglichkeit und Existenz. In dieser Übergangszeit sind wir Zeugen der Depopulation unserer Berge die veröden und unausgenutzt darauf warten, in unserer Zeit eine neue gesellschaftliche Funktion zu erhalten. Diese Anomalie versucht unsere heutige Gesellschaft durch eine Viehzucht in den Niederungen nach Art der Bauernhöfe zu ersetzen. Jedoch diese Art von Viehzucht ist nur für den laufenden, zum Verbrauch bestimmten Viehbestand von

**Nutzen. Für hochqualifizierte Vieh — und Milchprodukte ist das Gebirgs-
viehfutter unersetzlich. Das haben schon wiederholt vielfache For-
schungen ergeben. Auf unserem Raum ist diese Problematik besonders
aktuell und verlangt eine komplexere Lösung. Die Dinarischen Berge
sind das Gebiet unserer heutigen stärksten ökonomischen Emigration.
Menschen im besten Lebensalter verlassen ihre Heimstätten und gehen
in die Fremde um Arbeit und Verdienst zu finden. Die hemische Indu-
strie kann nicht die gesamte zur Verfügung stehende arbeitslose Arbeits-
kraft in ihre Reihen aufnehmen. Letztlich, auch die Entwicklung der
Industrie kann nicht unbegrenzt fortschreiten, denn wie bekannt ist,
denkt der Mensch der heutigen Zeit mit Recht über das Gleichgewicht
seiner natürlichen Umgebung nach. In dieser Beziehung sind die Di-
narischen Berge in europäischen Rahmen noch unberührte Reservate
unverfälschter Natur und diese Tatsache müssen wir ständig vor Au-
gen haben. Das ist der grosse allgemeine Vorteil dieses Gebietes. Jedoch
muss dieser öde Gebirgsraum in unserer Zeit auch eine entsprechende
wirtschaftliche Bestimmung erhalten. In dieser Hinsicht kann es kein
grosses Dilemma geben. Die Revitalisation der Viehzucht dieses Raumes
ist unumgänglich und allein wirtschaftlich gerechtfertigt. Aber diese
Revitalisation dürfte sich nicht auf alten und überlebten Formen des
dortigen transhumanen Nomadismus gründen. Neue Formen der Alm-
wirtschaft müssten mit unseren Verhältnissen in Einklang gebracht
werden, ebenso aber auch die erworbene Erfahrungen in einigen nach-
barlichen Alpenländern. Kleine, halbindustrielle Gemeinschaftsbetriebe
mit hoch entwickelter Technologie der Milchproduktion, mit festgefü-
gtem Standard der Qualität könnten in neuen Bedingungen unserem und
dem europäischen Handelsmarkt Milchprodukte von hoher Qualität lie-
fern. Solche Betriebe würden diesen Gebirgsgebieten neue Lebensimpulse
und eine richtige wirtschaftliche Orientation geben, würden die Ent-
wicklung des hiesigen Tourismus fördern, das ökologische Gleichgewicht
bewahren und den einheimischen Gebirgsbewohnern neue Erwerbsmö-
glichkeiten bieten.**

Nicolae DUNARE
Bucarest
Roumanie

TIPOLOGIE PASTORALE TRADITIONNELLE SUD-EST EUROPÉENNE

A l'instar des autres occupations traditionnelles principales sédentaire (les occupations agricoles, forestières, minières et les métiers), l'économie pastorale, a, de tous temps, représenté une ressource importante et permanente des peuples du Sud-Est de l'Europe, y compris le peuple roumain. Se soumettant à la loi sociologique dialectique de l'interdépendance des phénomènes, ces occupations ont toujours été reliées par de multiples réseaux interférents, qui allèrent en s'approfondissant à mesure que l'homme déploya une activité chaque jour plus complexe dans le but de faire valoir au maximum le milieu naturel. Aussi, la vie pastorale — soit, l'élevage du bétail — s'est-elle développée en étroit rapport avec l'agriculture, le travail à la forêt, les différents métiers, le commerce et autres. Chez les Roumains, dans le cadre de chaque communauté rurale, l'ainsi-nommée *séparation* de la vie pastorale d'avec l'agriculture s'est manifestée — le plus souvent — par la spécialisation d'un nombre réduit d'habitants dans l'accomplissement des fonctions pastorales. Ayant la portée d'un véritable processus social-historique, cette séparation s'est opérée tout au long de l'époque pré-médiévale, mais surtout médiévale, rappelant cette autre, qui s'est produite entre les métiers et l'agriculture et à laquelle d'ailleurs elle est parfaitement comparable¹.

Tout en étant d'un intérêt permanent pour l'ethnologie, ces états de faits ne semblent pas avoir joui de la part des spécialistes de l'attention requise; ceux-ci, tout au contraire, ont manifesté leur préférence pour les formes d'élevage se caractérisant par un déplacement

---

¹ M. Constantinescu, C. Daicoviciu, St. Pascu, *Istoria României. Compendiu*, Bucureşti, 1969, 111—115; N. Dunăre: *Roşul satelor specializate în dezvoltarea legăturilor dintre ţările româneşti*, „Apulum”, Alba Iulia, 1967, VI, 537—538; *Die Verbreitung der Handwerkdörfer in Rumänien*, „Cibinium”, Sibiu, 1967—1968, 27; *Interdependenţa ocupaţiilor tradiţionale la români, factor de stabilitate şi continuitate*, „Apulum”, 1969, VII, 2, 543.

plus ample dans l'espace: le nomadisme et la transhumance. Dès lors, se montrant principalement attirés vers ces dernières, de nombreux spécialistes ont négligé de se pencher sur les formes qui représentent justement un phénomène de masse dans l'ensemble de l'économie pastorale villageoise. Plus d'une fois, la terminologie utilisée a été elle-même confuse ou erronée: des cas d'évidente transhumance ont été pris pour du nomadisme, alors que certains cas d'élevage pendulaire ont été considérés comme des exemples de transhumance etc. De telles confusions ont fatalement fait naître des appréciations inadéquates au point de vue historique-ethnologique.

Afin de contribuer à la formulation d'une typologie plus claire et généralement valable, nous nous sommes proposé une synthèse des recherches antérieures ainsi qu'un *abord monographique de la vie pastorale traditionnelle* jusque vers le milieu du XXe siècle. L'étude morphologique, structurale et fonctionnelle des pratiques concrètes de ce genre de vie chez les Roumains nous a amené à considérer le phénomène sous son angle ethnologique, en tant que partie intégrante d'une économie rurale complexe et se déployant sur de multiples plans. La recherche ethnologique comparée, nous a dévoilé, elle, une nette différenciation des formes de la vie pastorale, en excluant par ailleurs le risque des superpositions typologiques ou terminologiques. Enfin, c'est à cette même recherche ethnologique que nous devons la découverte d'une présence — presque générale — de certains types, en même temps que la révélation de l'absence ou de la diffusion réduite de certains autres. Sans exclure sans doute des apparitions simultanées de formes différentes de vie pastorale, l'étude structurale et fonctionnelle a pleinement mis en lumière le fait que ces formes — pour nombreuses et variées qu'elles soient — naissent les unes des autres et que l'importance de chacune a été plus ou moins grande suivant le temps et l'espace où elles sont apparues.

La détermination de l'importance réelle des types traditionnels d'élevage dans l'ensemble de la vie pastorale pratiquée sur le territoire de la Roumanie a éclairci non seulement l'aspect d'ordre ethnologique du phénomène en ce qu'il offre comme intérêt scientifique proprement roumain, mais aussi les caractères particuliers des divers types d'élevage, en vertu des différences morphologiques, structurales et fonctionnelles que nous avons pu observer d'un côté et de l'autre du Danube. Les mêmes matériaux nous ont, de plus, aidé à mieux définir la véritable signification et portée de la morphologie pastorale dans le cadre des rapports ethnoculturels sud-est européens².

L'étude du phénomène pastoral traditionnel chez les peuples du Sud-Est de l'Europe fait valoir une série d'éléments de culture populaire plus ou moins étendue de part et d'autre des Carpates, des Balkans, des

² Dunăre: Problema cercetării etnografice a păstoritului, Cluj, 1956; A juhtartás, illetve pásztorokodás hagyományos típusai a románoknál, in „Ethnographia”, Budapest, 1964, 2, 247—272; Recherches ethnographiques roumaines sur l'agriculture et la vie pastorale, „Acta Ethnographica”, Budapest, 1963, XII, 1—2, 179—183.

Alpes Dinariques et du Pind³. Par ailleurs, cette observation s'avère valable aussi pour les autres régions montagneuses de L'Europe⁴. Sans doute, ici ou là des formes de vie pastorale différente ont pu surgir, mais à l'exception de quelques situations locales ou zonales bien déterminée et en dépit des nombreuses différences d'ordre géomorphologique, ainsi que du jeu différencié de certains facteurs géographiques et historiques zonaux, ce qui demeure prépondérant ce sont les aspects similaires, voire même identiques. Parmi ceux-ci se rangent aussi certains types ou sous-types pastoraux.

De la sorte, d'après le mode de l'organisation juridique et économique, l'élevage peut être groupé dans les six types suivants: 1. *l'élevage familial* (le troupeau appartient à une seule famille: parents et enfants ou groupe de frères; en propriété collective; les fonctions pastorales sont exercées par eux-mêmes, dans la plupart des cas; en dehors des hommes, quelques-unes de ces fonctions sont remplies par des femmes: les jeunes filles du propriétaire, sa mariée); 2. *l'élevage communautaire traditionnel* (le troupeau appartient aux familles du village entier ou d'une partie villageoise; dans l'exercice du ce type pastoral on suivent les règles du droit coutumier); 3. *l'élevage nobiliaire* (le troupeau appartenait au seigneur féodale ou à l'institution féodale; les fonctions pastorales sont remplies par des paysans soumis aux obligations féodales ou spécialisés en métier pastoral); 4. *l'association pastorale précapitaliste* ou même *capitaliste* (le troupeau est gardée par des bergers, maîtres-bergers etc. engagés pour chaque saison, en fonction des nécessités saisonnières: printemps, été, automne, hiver); 5. *l'entreprise pastorale*

³ I. A. Candra, Viciața păstorească la megleniți, „Grai și suflet”, București, 1933, I, 23—38; J. Dedijer, La transhumance dans les pays dinariques, „Annales de Géographie”, Paris, 1916, XXV, 137, 347—365; N. Dunăre, L'élevage pendulaire double (bi-pendulaire) dans les économies traditionnelles carpatiques et alpines, „L'Ethnographie”, Paris, 1966—1967, 60—61, 32—46; J. Frödin, Les formes de la vie pastorale en Turquie, „Geografiska Annaler” 1944, 219—272; M. Gavazzi, Die Ausrüstung der balkanischen Hirten, „Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa”, Budapest, 1961, 378—390; Br. Gušić, Kalendar prokletijskih pastira, „Zbornik za narodni život i običaje južnih Slovena”, Zagreb, 1962, XL, 169—174; A. Haberlandt, Kulturwissenschaftliche Beiträge zur Volkskunde von Montenegro, Albanien und Serbien, Wien, 1917; T. Herseni, L'Organisation pastorale en Roumanie, „Archives pour la Science et la Réforme Sociale”, Bucarest, 1936, XIII, I, 242—256; idem, Soziologie des Hirtenwesens in Südosteuropa, Darmstadt, 1971; etc.

⁴ Ph. Arbos, La vie pastorale dans les Alpes Françaises, Paris, 1922, 645—671; S. Berezowski, Problemy geograficzne pasterstwa wędrownego, „Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala”, Wrocław, 1959, I, 77—146; H. Cavailès, La transhumance pyrénéenne et la circulation des troupeaux dans les plaines de Gascone, Paris, 1931; J. Dias, Les troupeaux transhumants et leur chemins, „Congrès International de Géographie”, Lisbonne, 1951; N. Dunăre, L'élevage pendulaire double dans la vie pastorale des pays carpatiques, VIIe Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques, Moscou 1964”, Moscou, 1971, XI, 390—413; idem, L'élevage pendulaire double (bi-pendulaire) ...; E. E. Evans, Transhumance in Europe, „Geography”, London, 1940, 26, 172—180; A. Fribourg, La transhumance en Espagne, „Annales de Géographie”, 1910, XIX, 231—244; Mariel Jean-Brunhes Delamarre, Bergers de France, Paris, 1962; W. Jacobeit, Schafhaltung und Schäfer in Zentraleuropa bis Beginn des 20. Jahrhunderts, Berlin, 1961, 56—127; etc.

moderne (organisation économique spécialisée en produits pastoraux, pour les commercialiser); 6. *l'élevage en coopération* (forme contemporaine d'organisation pastorale, développée dans les conditions économiques et juridiques du socialisme)⁵.

L'analyse ethnologique du phénomène pastoral n'exclue pas certains autres critères, amenant en conséquence l'établissement d'autres groupes typologiques. Ainsi, en vertu de la forme et du caractère de la vie pastorale pratiquée par l'une ou l'autre des collectivités humaines — c'est-à-dire en fonction de l'ampleur du mouvement pastoral dans le temps et l'espace ainsi que du nombre et de la structure du collectif humain qui accompagne le troupeau dans son déplacement, de même que des périodes de l'année où se produisent ces mouvements (printemps, automne, hiver) ou de leur durée — on distingue encore autres cinq types traditionnels de vie pastorale: 1. l'élevage sédentaire; 2. l'élevage local; 3. l'élevage pendulaire; 4. l'élevage transhumant et 5. (ci ou là) l'élevage nomade. Les types établis dans le cadre de la deuxième classification et sur laquelle nous nous proposons de nous arrêter dans la présente étude, réunie une série d'éléments explicatifs d'ordre historique et ethnologique qui facilitent une double différenciation. En vertu de ces éléments en effet, les cinq types principaux se distinguent tout d'abord nettement par l'envergure dont chacun a fait preuve dans l'ensemble de la vie pastorale du Sud-Est européen (dans les seuls lieux d'origine, dans les zones et les pays respectifs, enfin au dehors des limites zonales et des frontières). Deuxièmement, ils se distinguent par la valeur du rôle rempli dans le cadre général des relations sud-est européennes. Cette typologie que nous présentons ci-dessous se propose de réunir, systématiser et compléter les formulations définies antérieurement par une série de spécialistes roumains et d'autres pays, parmi lesquels nous citons: Ph. Arbos, P. Cancel, T. Capidan, V. Decev, J. Dedier, O. Densusianu, I. Donat, M. S. Filipović, A. Fribourg, M. Gavazzi, Br. Gušić, A. Herberlandt, A. Hadjimichali, T. Herseni, C. Irimie, E. Ivanka, G. S. Kavadias, V. Marinov, T. Morariu, A. Melik, P. Nimak, V. Novak, Mara N. Popp, M. Smiljanić, F. Spiller-Muys, Hr. Vakarelski, R. Vuia, R. Vulcănescu, I. Vlăduțiu⁶,

⁵ T. Herseni, *L'organisation...*; N. Dunăre, *Problema...*; R. Vuia, *Tipuri de păstorit la români*, București, 1964, 220—225.

⁶ Les travaux cités là-haut (3,4), plus: P. Cancel, *Păstoritul la poporul român, „Convorbiri Literare”*, București, 1913, XLVIII, 9; T. Capidan, *România nomazi. Studiu din viața românilor din sudul Peninsulei Balcanice*, Cluj, 1926; idem, *Saracaceanii, „Dacoromania”*, Cluj, 1924—1926, IV; O. Densusianu, *Din istoria migrațiunilor păstorești la popoarele romanice*, București, 1907; I. Donat, *Caractere geografice ale vechiului sat românesc*, „Lucrările Simpozionului de geografia satului”, București, 1969, 27—31; M. S. Filipović, *Cincari (Aromuni)*, „Enciklopedija Jugoslavije”, Zagreb, 1956, 2, 378—380; A. Hadjimichali, *Sarakatsani*, Athènes, 1957, I, II; C. Irimie, *Das Hirtenwesen der Rumänen. Forschungen in der Mărginimea Sibiului*, München, 1965; E. Ivanka, *Berghirtentum und Staatenbildung im antiken und mittelalterlichen Balkan*, „Saeculum”, München, 1950, I, 349—361; G. B. Kavadias, *Pasteurs-nomades méditerranéens. Les Sarakatsans de Grèce*, Paris, 1965; V. Marinov, *Die Schafzucht der nomadiesierenden Karakatschanen in Bulgarien*, „Vieh- und Hirtenleben in Ostmitteleuropa”, Budapest, 1961, 357—377; T. Morariu, *Păstoritul în Alpii francezi și în Carpați*, „Sociologie Românească”, București,

comme aussi nos propres recherches (1949—1974)⁷.

La pratique effective des types 2—4 a revêtu des formes subsidiaires qui représentent en elles-mêmes 9 sous-types plus importants, caractérisés par de suffisantes notes particulières: l'élevage local sans étable et sans bergerie; l'élevage local avec étable et parc, mais sans bergerie; l'élevage local avec étable, parc et bergerie; l'élevage pendulaire simple; l'élevage pendulaire double ou bi-pendulaire; l'élevage à transhumance réduite; l'élevage d'ample transhumance; l'élevage seminomade et l'élevage nomade.

L'élevage sédentaire. La recherche opérée sur la vie pastorale traditionnelle des peuples de Sud-Est européen a envisagé le plus souvent l'élevage transhumant et l'élevage pendulaire, parce que, justement, ces deux types impliquent des territoires plus ou moins étendus et une durée plus grande. En ce qui nous concerne, notre examen s'est porté non seulement vers les formes amples-lesquelles, sans aucun doute, témoignent d'une certaine importance historique et ethnologique, mais aussi vers d'autres types.

L'élevage sédentaire se pratique à proximité immédiate de l'habitation humaine, c'est-à-dire entre les limites de la propriété paysanne établie dans l'emplacement même du village. Dans ces conditions, les animaux sont abrités soit dans constructions annexes (étables, écuries) spécialement munies de toit, soit dans un enclos de dimensions réduites non couvert ou couvert partiellement. L'abreuvement se fait à l'extérieur

---

1939—1942, IV, 7—12; idem, Cîteva contribuțiuni la migrațiile pastorale actuale, „Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei”, Cluj, 1959—1961; A. Melik, Plănine v Julijskih Alpah, Ljubljana, 1950; F. Nimak, Cobanovanje, „Etnografska istraživanja i grada”, Zagreb, 1940, II, 112—130; V. Novak, Die Stellung des Alpenwesens in Slowenien zwischen dem germanischen und romanischen Raume. „Volkskunde Ostalpenraum-Alpes Orientales”, Graz, 1961, II, 123—131; Mara N. Pop, Contribuțiuni la viața pastorală din Argeș și Muscel”, Buletinul Societății Române de Geografie”, București, 1933, LII; M. Smiljanić, Die Hirten und Hirtennomaden Süd- und Südostserbiens, „Globus”, 1898, LXXIV, 53—57; F. Spüller-Muys, Plansarstvo in kmetijstvo na naših planinah, Ljubljana, 1926; Hr. Vakarelski, Etnografija Bulgarii, Wrocław, 1965; R. Vuia, Tipuri de păstorit la români, București, 1964; R. Vulcănescu, Cartografierea etnografică a transhumanței în Oltenia de vest, „Revista de etnografie și folclor”, București, 1964, IX, 17—31; I. Vlăduțiu, Almenwirtschaftliche Viehhaltung und Transhumance im Brangebiet (Südostkarpaten, Rumänien), „Viehucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa”, Budapest, 1961, 197—241; etc.

⁷ Les travaux cités là-haut (2,4), plus: L'élevage pendulaire double dans la vie pastorale des pays carpatiques, „Etudes d'Ethnographie et de Folklore”, Bucarest, 1964, I, 86—94, 185—186; Powojenna działalność etnograficzna w Rumunii ze szesególnim uwzględnieniem badań życia pasterskiego, „Etnografia Polska”, 1961, Wrocław, V, 319—324; Păstoritul de pendulare dublă pe teritoriul României, „Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei”, Cluj, 1969; Forme de viață pastorală, „Tara Bîrsei” (Das Burzenland), I, București, 1972, 157—244; Die ethnographische Eigenart der Siebenbürgischen Heide, Sibiu, 1956; Fromagers Juifs dans les Carpates Nordiques de la Roumanie, „Folklore Research Center Studies”, Jerusalem, 1972, III; Eleveurs et fromagers hébreux dans les Carpates N—E de la Roumanie, „Sixth World Congress of Jewish Studies”, Jerusalem 1973; Wintering in wood hayfield zone in „double pendulous” sheep-breeding type in district Bistrița-Năsăud, „File de istorie”, Bistrița, 1972, 225—239, etc.

de la propriété, en menant les animaux au puits du village ou au bord du ruisseau, s'il y en a. Quant à la nourriture, les animaux la reçoivent à l'intérieur de la cour paysanne, soit sous abri, soit à proximité de tels refuges. Ce type est la plus propice au développement de l'élevage intensif. Il se distingue nettement de toute autre catégorie en cela que les animaux ne sont jamais groupés en troupeaux et qu'il n'y a jamais de déplacement à quelque distance que ce soit du village.

L'élevage à proximité de l'habitation humaine à l'intérieur des limites d'une propriété rurale établie dans l'emplacement même du village est riche de signification historique-ethnologique, puisqu'il a constitué l'un des facteurs économiques qui ont le plus contribué à rendre durables et stables les habitats autochtones primitifs établis sur les territoires de tous les pays sud-est européens.

Le calendrier pastoral de l'élevage sédentaire — pratiqué comme il l'est — n'offre pas de différences sensibles d'une saison de l'année à l'autre. Seules font exception à cette règle la nature, la qualité et la quantité de la nourriture à certains moments de l'année: ainsi, pour les bêtes de traction, avant et pendant les principaux travaux agricoles ou d'autre utilité domestique; pour les cochons et les boeufs, avant qu'ils soient vendus ou abattus en vue de l'alimentation; enfin, pour satisfaire aux soins spéciaux exigés par la reproduction, l'étape prénatale ou les nouveaux-nés. La pratique de l'élevage sédentaire a facilité l'accumulation d'importantes quantités d'engrais naturels (d'étable ou d'écurie).

Les transformations subies au cours des dernières cinquante années par l'économie rurale ont augmenté la valeur et l'importance de l'élevage sédentaire. En même temps, les constructions annexes destinées à abriter les animaux se sont améliorées. Ainsi, il convient de signaler qu'en Roumanie, Bulgarie, Yougoslavie, Albanie, des abris villageois (collectifs) ont été construits et multipliés, qu'il s'agisse d'écuries communales ou d'autres installations équipées de manière à correspondre à une zootechnique en coopération ou d'état.

L'élevage local (ou agricole) constitue le premier type individualisé en fonction de l'ampleur du mouvement pastoral dans l'espace et de la structure du groupe humain qui accompagne les troupeaux. En même temps, une synthèse des informations bibliographiques plus anciennes et des résultats dont nous disposons actuellement par nos propres recherches prouve qu'après l'élevage sédentaire, ce type-ci est le plus répandu et le plus fréquent en comparaison de toutes les autres formes de vie pastorale pratiquée chez les Roumains, Serbes, Croates, Slovènes, Bulgares, Meglénoroumains, Istroroumains, Albanais, Grecs, Turcs d'Europe. En effet, exemple de vie pastorale élémentaire, ce type se rencontre fréquemment dans tous les villages des zones colinaires ou de plaine.

Au point de vue morphologique et structural, il se distingue catégoriquement des autres formes de vie pastorale impliquant le déplacement des troupeaux et d'un quelconque groupe humain hors de la limite du village d'origine. Il se caractérise en effet par le fait que dès l'arrivée du printemps et jusqu'en automne — c'est-à-dire pendant toute la saison chaude — il se pratique sur la lisière des champs agricoles de chaque

village. Par conséquent, dans leur déplacement, les troupeaux ne dépassent jamais la limite agricole; c'est à dire que les pâtres ne quittent pas leur lieu d'origine. Au point de vue structural, ce type se caractérise par la participation des deux sexes à l'exercice des opérations plus importantes qu'implique cette forme pastorale qui, pour cette raison, est encore dénommée élevage familial. On y distingue trois cas: a) absence de constructions annexes; b) présence de certaines constructions seulement; c) présence de toutes les constructions afférentes à la fois.

Etant pratiquée exclusivement à la lisière du champ agricole, cette forme répond pour le mieux aux exigences de l'agriculture, l'industrie ménagère, l'alimentation, transports, etc. *Elle assure l'engrais naturel des champs à l'aide des troupeaux* qui s'y reposent après la traite ou passent la nuit dans les *étables mobiles*. Partout d'ailleurs, dans les conditions de l'élevage local — tout comme dans celles de l'élevage pendulaire — le *groupement même des bestiaux en troupeaux et leur déplacement ainsi groupés se sont produits afin de faire face à une nécessité de l'agriculture*. Et même dans des zones connues pour un élevage transhumant intense — telles Mărginenimea Sibiului — „l'élevage des moutons a représenté pendant des siècles et continue en partie de représenter le fondement de l'agriculture”. Ou bien, sur le versant Est des Carpates Orientales: „la vie pastorale est le fondement d'une agriculture prospère et enrichissante”. L'engrais annuel des champs⁹ est particulièrement nécessaire dans les régions de collines ou même de plaines à la terre pauvre; c'est ce qui explique la raison pour laquelle l'élevage local, a de tous temps, été pratiqué et continue de l'être dans tous les villages des zones collinaires ou de plaines des pays danubiens, balkaniques ou carpatiques.¹⁰

Le phénomène en tant que tel, considéré au point de vue ethnologique, c'est-à-dire ce caractère de masses de l'élevage sédentaire aussi bien que de l'élevage local chez les Roumains est d'autant plus significatif qu'il se rencontre aussi chez les Serbes, Croates, Slovènes, Bulgares, Albanais, Grecs, Istroroumains, Méglénoroumains, etc. Pour certaines périodes historiques bien déterminées seulement, ont fait exception à cette règle — ou continuent d'y faire — les Aroumains, les Karakatchans, etc., ainsi que — dans une mesure — certains groupes d'Albanais du Nord ou de Bosniaques. De semblables constatations d'ordre ethnologique se conjuguent avec les résultats de l'archéologie, de l'histoire, de l'histoire sociale, en vertu desquels un peuple peut être en même temps agricole et

⁹ V. Păcală, Monografia comunei Rășinariu, Sibiu, 1912, 292 I. Ionescu Dela Brad, Agricultura română din județul Dorohoi, București, 1886, 76.

¹⁰ M. Hećimović, Ovčarstvo u selu Ivčević Kosi u Lici, „Etnografska istraživanja i građa”, Zagreb, 1940, II, 87—101; V. Novak, Ovčarstvo pod Stolom in v Planici, „Etnolog”, Ljubljana, 1942, XV 89—95; Hr. Vakarelski, Die bulgarischen Wandernden Hirtenhütten, „Acta Ethnographica”, Budapest, 1956, V, 1—82; W. Kubijowicz, Păstoritul în Maramureș, București, 1934; N. Dunăre, Forme de viață pastorală, o. cit., 159—205; etc.

¹¹ Les travaux situés là-haut (3), plus: Hr. Vakarelski, o. cit., 1956, V, 1—82; 1957, VI, 1—40; L. K-Kovács, Beiträge zur Frage der Esztena-Genossenschaften in der Siebenbürger Heide, „Vielzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa”, Budapest, 1961; 329—361; J. Frödin, Zentraleuropa Alpwirtschaft, Oslo, I, 1940; II, 1941; T. Hornberger, Der Schäfer, Stuttgart, 1955; etc.

pastoral et de plus pratiquer aussi des occupations qui ne tiennent ni du premier, ni du second caractère ethnoculturele.

Bien avant nos recherches personnelles, T. Herseni distinguait deux variantes d'élevage local: a) élevage local sans bergerie, „auquel cas les moutons, généralement peu nombreux, rentrent le soir venu à la maison de l'habitat d'origine et constituent un des éléments coutumiers d'un foyer paysan habituel”; b) élevage local avec bergerie, pratiqué également à la lisière du village, mais „les moutons — propriété des habitants de la commune — passent la nuit au champ, en constituant un habitat distinct, comme à la montagne”¹¹. Nous avons été amené, par nos propres recherches, à établir trois sous-types: a) élevage local sans étable et sans bergerie; b) élevage local avec étable et parc à brebis, mais sans bergerie; c) élevage local avec étable, parc à brebis et bergerie.

L'élevage local sans étable et sans bergerie tire sa note caractéristique du fait que le bétail *passé la nuit au village* et cela, non seulement en hiver, *mais l'été également*; ainsi, lorsqu'il s'agit du présent sous-type, n'importe où l'on irait dans le Sud-Est de l'Europe, on constaterait qu'il n'y a pas de constructions pastorales sur les lieux de pâture. Comparé au calendrier de l'élevage sédentaire, le sien offre certaines différences: tout d'abord, le bétail cornu (gros ou petit), les cochons ainsi que les troupes de chevaux (moins nombreuses) sont menés, *pendant l'été*, de jour, paître sur le champ communal ou sur les terres soumises à l'assolement; *au printemps*, le bétail est mené au pré à proximité du village; *l'automne*, on le fait paître dans les chaumes et sur les champs de maïs dont la récolte a été enlevée. Les gardiens des troupeaux — ces derniers étant généralement réduits comme nombre des animaux — se recrutaient soit parmi les habitants plus pauvres du village (ou même d'un autre), soit parmi les plus jeunes membres des familles propriétaires.

Au point de vue morphologique, structural et fonctionnel, ce sous-type s'apparente le mieux à l'élevage sédentaire. Chez tous les peuples sud-est européens il a été pratiqué par les paysans agriculteurs.

L'élevage avec étable, bergerie et parc à brebis constitue, partout dans le Sud-Est européen, le sous-type le plus représentatif au point de vue morphologique, structural et fonctionnel. En effet, morphologiquement parlant, il se rapproche sensiblement de l'élevage pendulaire, parce que les troupeaux — encore qu'ils ne s'éloignent guère de la limite de l'habitat villageois d'origine — *demeurent tout l'été hors des territoires mêmes de celui-ci*.

Dans le cadre de l'élevage local, ce troisième sous-type est de beaucoup le plus répandu chez les Roumains, Serbes, Croates, Slovènes, Bulgares et Grecs. *Deux causes d'ordre économique* expliquent cette circonstance: à l'encontre de l'élevage local sans étable et sans bergerie, celui-ci assure une fertilisation plus rationnelle et systématique de tous les champs compris dans les limites du village. De même, à la différence du sous-type avec étable et parc à brebis, mais sans bergerie, il assure une certaine *indépendance du métier*, puisque la préparation du laitage peut s'accomplir sur place, dans la bergerie construite *ad hoc*. Pour cette rai-

¹¹ T. Herseni, *Probleme de sociologie pastorală*, București, 1941.

son, les propriétaires des brebis n'ont plus à se soucier du traitement du lait. Aussi, pratique-t-on ce sous type partout à la plaine et dans les zones collinaires.

Parmi les caractéristiques des deux derniers sous-types (avec étable et parc), quelques-unes se retrouvent aussi dans le cas de l'élevage pendulaire, mais seulement pendant l'estivage, alors que d'autres — telles les étables et parcs mobiles — constituent une note spécifique des deux sous-types, qu'il y ait ou non de bergerie. Les huttes transportables sur patins de traîneau, litière ou au moyen de roues en bois sont apparues et se sont développées *dans le but de satisfaire aux exigences de l'agriculture*. Elles ont par ailleurs constitué un élément de similitude ethnologiques des plus importants d'ordre matériel et fonctionnel dans le cadre de l'élevage local pratiqué pendant la saison chaude (au printemps, en été et notamment l'automne) par tous les peuples sud-est européens¹².

La récapitulation que nous venons de faire des informations concernant l'élevage sédentaire et l'élevage local assure le progrès de la recherche, par rapport au stade antérieur, puisqu' avant tout elle permet d'encadrer le premier type dans l'ensemble de la typologie morphologique, structurale et fonctionnelle de la vie pastorale traditionnelle.

Disons donc que l'élevage sédentaire, pratiqué à proximité immédiate de l'habitation humaine — par conséquent *dans le village même* — aussi bien que les trois sous-types d'élevage local pratiqué, tous trois, *à la limite du village* se rattachent organiquement à *l'économie agricole*. Les deux genres d'élevage constituent en même temps *des éléments concrets pour réaliser cette condition de stabilité et de continuité* qui caractérise de tous temps et partout la vie sociale des communautés les ayant exercés. Hormis les Aroumains, Karakatchans Sarakatchans et autres groupes de montagnards albanais et bosniaques¹³, tous les autres peuples du Sud-Est européen ont connu ces deux formes de vie pastorale.

L'élevage pendulaire. Comme résulte de réalités roumaines, les habitats ayant pratiqué seulement les deux types d'élevage précédents, aussi bien que ceux ayant exercé l'élevage pendulaire peuvent à juste titre être tenus pour *des village agricoles* par excellence, autrement dit qu'ils sont caractérisés par *une économie agricole complexe, sédentaire*. C'est aussi le cas des zones forestières des collines et de montagne des deux côtés des versants carpatiques, dinariques, balkaniques, etc.¹⁴.

¹² Hr. Vakarelski, o. cit., 1956, V, 1—82; 1957, VI, 1—40; N. Dunăre, Forme de viață pastorală, o. cit., 182—183; Recherches ethnographiques..., 180; A juhtartás..., 255.

¹³ Voir les travaux publiés sur ce thème par T. Capidan, A. Hădji-michali, V. Marinov, M. Smiljanic, cités là-haut, plus: G. Weigand, Die Aroumunen, Leipzig, I, 1894; II, 1895; V. Marinov, Die Almenwirtschaftliche Schafhaltung im Zentralen Balkangebirge, „Vieh-wirtschaft und Hirtenkultur“, Budapest, 1969, 357—377; C. Höeg, Les Saracatsans, une tribu nomade grecque, Paris-Copenhague, I, 1925; II, 1926; A. J. B. Wace, M. S. Thompson, The Nomads of the Balkans, London, 1914; etc.

¹⁴ Les travaux de M. Gavazzi, Br. Gušić, A. Haberlandt, T. Herseni, T. Morariu, R. Vuia, A. Melik, P. Nîmac, Mara N. Popp, Hr. Vakarelski, N. Dunăre, cités là-haut, plus: M. Belényesy, B. Gunda, L. Földes, Viehzucht und

L'élevage pendulaire exige également un éclaircissement terminologique. D'après T. Herseni, „ce type constitue un élevage à transhumance réduite, que nous pourrions appeler un élevage pendulaire”. Mais, le premier terme ci-avant pouvant être confondu avec celui que nous avons accordé, de bon droit, à un sous-type de l'élevage transhumant, nous allons retenir le deuxième uniquement. Les différences zonales proposées par R. Vuia¹⁵ ne sauraient par contre être retenues, ne pouvant constituer une terminologie typologique.

Le plus souvent dans les localités situées dans les zones collinaires ou montagneuses et notamment dans ces cas où le nombre des moutons, boeufs, cochons et chevaux dépassait de beaucoup les possibilités de pâture à proximité du village d'origine, les habitants éprouvèrent la nécessité de pratiquer aussi un autre type de vie pastoral. Ce fut alors l'*élevage pendulaire*. Ainsi, lorsqu'ils perdirent les versants montagneux avec leurs alpages ou, lorsque, simplement, ceux-ci devinrent insuffisants — face à l'accroissement des troupeaux —, les habitants affermèrent des versants de montagne *du voisinage*. De la sorte, sur le territoire de la Roumanie, Yougoslavie, Bulgarie, etc., l'élevage pendulaire a été pratiqué beaucoup plus fréquemment que l'élevage transhumant. Il comprend deux sous-types: l'élevage pendulaire simple et l'élevage pendulaire double ou bi-pendulaire.

L'élevage pendulaire simple représente la forme élémentaire, classique de la vie pastorale pendulaire. Il se rencontre dans n'importe quel pays des Carpates, de la Vallée du Danube, des Alpes Dinariques ou des Balkans, de même que dans la zone méditerranéenne, le Centre et le Nord de l'Europe¹⁶. En Roumanie, il se manifeste plus souvent que l'élevage pendulaire double et d'autant plus que celui à transhumance. Dans des proportions diverses, il a néanmoins été enregistré dans toutes les zones collinaires et de la montagne, ainsi que dans les zones les avoisinant. Les Méglénoroumains et les Istroroumains le pratiquent également avec fréquence¹⁷.

Outre les moutons, chèvres et boeufs, les cochons aussi sont parfois groupés par troupeaux et soumis à l'élevage pendulaire simple; dans ces cas, ils accompagnent les moutons partis à l'estivage de type pendulaire ou les troupeaux transhumants qui vont estiver dans les montagnes des alentours. L'élevage pendulaire simple se caractérise par un *mouvement*

Hirtenleben in Ostmitteleuropa, Budapest, 1961; L. Földes, Viehwirtschaft und Hirtenkultur, Budapest, 1969; P. Deffontaines, La vie forestière en Slovaquie, Paris, 1932; T. Morariu, Viața pastorală în Munții Rodnei, București, 1937; N. Dunăre, Pădurăritul tradițional în subzonele nord-estice ale Munților Apuseni, „Apulum”, X, 1972, 605—635; Pădurăritul, „Tara Birsei” (Das Burzenland), București, I, 1972, 245—269; etc.

¹⁵ R. Vuia, o. cit., 21—96.

¹⁶ Les travaux mentionés là-haut, publiés par Ph. Arbos, S. Berezowski, H. Cavailles, J. Dias, N. Dunăre, M. Gavazzi, Br. Gušić, T. Herseni, Mariel Jean-Brunhes Delamarre, A. Melik, P. Nimac, J. Frödin, T. Hornberger, R. Vuia etc.; plus: M. Szabó, Herder och husdjur, Lund, 1970.

¹⁷ I. A. Candrea, o. cit.; S. Dragomir, Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în Evul Mediu, București, 1959; S. Pușcariu, Studii istroromâne, I, 1906; II, 1926; Th. Capidan, Meglenoromâni, I, București, 1925; etc.

pastoral annuel qui a lieu chaque été entre le village d'origine et la montagne destinée à l'estivage. Ainsi, au printemps, les troupeaux paissent sur les terres du village; ils estivent en montagne; ils passent l'automne dans les chaumes et sur les champs de maïs dont la récolte a été enlevée et hivernent au village, confiés aux soins de chaque propriétaire.

Envisagé historiquement, l'élevage pendulaire — en général — caractérisé par *l'estivage en montagne* est attesté dans tout le Sud-Est européen depuis trois ou quatre millénaires. Ainsi, certaines découvertes préhistoriques faites sur le territoire de la Roumanie ont révélé „un aspect anthropogéographique particulièrement intéressant, témoignant dès le deuxième millénaire avant l'ère chrétienne de la pratique de l'estivage dans les Carpates Méridionales”¹⁸. Il va de soi que cette constatation est significative aussi du point de vue historiques-ethnologique pour les débuts lointains de la vie pastorale traditionnelle pratiquant l'élevage de troupeaux (dûment organisés en vue de l'estivage) dans la zone des Carpates roumaines. Pareillement pratiqué par tous les peuples sud-danubiens (Bulgares, Yougoslaves, Albanais, Grecs), l'élevage pendulaire simple n'a pourtant pas été le fait des Aroumains de Grèce, de Yougoslavie et d'Albanie, ni celui des Sarakatchans de Grèce et de Yougoslavie ou des Karakatchans de Bulgarie¹⁹).

L'élevage bi-pendulaire se distingue du précédent tout d'abord par l'hivernage dans la zone des prés de forêt ou de sousforêt (ou restant là pendant l'automne, l'hiver et printemps), c'est-à-dire par le déplacement des troupeaux dans une zone située *entre* le village — habitat de base — et les pâturages estivaux. Avant nos recherches, à l'exception de quelques mentions sur l'hivernage dans la zone des fenaisons²⁰, l'élevage bi-pendulaire — en tant que forme de manifestation pastorale, ayant des caractères morphologiques, structuraux et fonctionnels spécifiques — n'a pas été l'objet d'une détermination typologique que nous offrirait la littérature de spécialité. R. Vuia, par exemple, maintient sa définition partielle envisageant seulement l'endroit d'hivernage; d'autres spécialistes le tiennent pour de la „transhumance”²¹. Il constitue cependant une forme tout-à-fait originale de vie pastorale: plus complexe que l'élevage pendulaire simple, que toutes les variantes d'élevage local et *a fortiori* que l'élevage sédentaire. En même temps, il se distingue nettement, essentiellement, des formes de transhumance. Au point de vue structural en effet, alors que l'élevage sédentaire et l'élevage local impliquent — tout au moins admettent — la présence de la femme dans l'exercice du métier, ce qui lui a même prêté pendant longtemps l'aspect d'un élevage fa-

¹⁸ Istoria României, București, 1960, I.

¹⁹ Les travaux cités là-haut, de A. Hadjimichali, G. B. Kavadias, V. Marinov, C. Hoëg, N. Dunăre (1966—1967), M. S. Filipović etc.

²⁰ Sans une analyse ethnologique: V. Păcală, o. cit.; T. Morariu, Viața pastorală...; R. Vuia, o. cit.; etc.

²¹ N. Orghidan, Observațiuni morfologice în regiunea Brașovului, (revue) „Tara Birsei”, Brașov, 1929, I, 2.

miliaire, l'élevage bi-pendulaire s'est caractérisé *jusqu'aux débuts de l'époque moderne* par l'absence de la femme des pratiques de la bergerie²².

L'élevage bi-pendulaire est spécifique des zones boisées en général et plus particulièrement de celles qui sont situées sur les deux versants des chaînes balkanique, dinarique et notamment carpatiques à l'exception toutefois des étendues moins riches en végétation arborescente — comme c'est le cas de quelques zones de la Grèce et de l'Albanie. Dans la mesure d'une similitude de conditions économiques, géographiques et climatiques, ce sous-type a été pratiqué — et continue de l'être — en Roumanie et dans d'autres contrées du Sud-Est de l'Europe (en Serbie, Slovénie, Croatie).

Il se caractérise par le mouvement pastoral suivant: au *printemps*, moutons et boeufs paissent à proximité du village — habitat de base; *l'été*, ils se rendent en estivage aux alpages et, en général, dans les pâturages de montagne; *l'automne*, ils reviennent tout près de l'habitat de base, dans les chaumes et sur les champs de maïs dont le récolte a été enlevée; *l'hiver*, ils repartent hiverner en montagne, au voisinage des zones d'estivage, non pas cette fois aux alpages, mais dans une zone de clairières et de lisières forestières ou de sous-forêt, située entre la zone des alpages et le village, car c'est là que les éleveurs ont récolté le foin et hissé des feuillages nécessaires à l'hivernage du bétail (ou, dans des situations plus développées, ces fourrages étant utilisés sur place pendant l'automne, l'hiver et le printemps). La même chose se passe dans la zone des prés de fauche de la plaine. Les cochons étaient mis à l'engrais dans l'immédiate proximité des forêts de chêne ou de hêtre, riches en glands et faines²³.

L'élevage bi-pendulaire se trouve à la source de certaines solutions appelées à résoudre des exigences d'ordre économiques qui, sans cela, n'auraient pu que difficilement être satisfaites. Ainsi, à l'aide de l'élevage bi-pendulaire, les paysans ont trouvé la possibilité de *fertiliser leurs terres naturellement, quelle que fût leur nature*: les champs de labour situés à proximité du village (alternativement: au printemps et à l'automne); les terrains agricoles, de pâturage et de fenaison de la zone d'agriculture montagnarde (alternativement, l'été); les alpages (chaque été); les terrains de la zone des prés (pendant l'automne, le printemps et surtout l'hiver). De même, le fumier obtenu du bétail hivernant à proximité des habitats saisonniers de la zone des prés était utilisé à l'engrais des vergers du voisinage. Ensuite, l'élevage bi-pendulaire a permis l'utilisation intégrale des terrains défrichés dans *l'agriculture* en faisant alterner le labour avec le pâturage ou en appliquant la technique des cultures agricoles par assolement; ces mêmes terrains ont pu aussi être utilisés avec succès *dans vie pastorale elle-même*, par l'emploi de toutes les ressources fourragères. Mieux que nulle autre forme de vie pastorale se caractéri-

²² N. Dunăre, Păstoritul de pendulare dublă pe teritoriul...; idem, Some Problems of Folk Culture in Practising of Occupations among the Romanian People, „Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei”, Cluj, 1968—1970, 323—335; idem, Tara Birsei, I, 1972, București, 309—319.

²³ N. Dunăre, L'élevage pendulaire double (bi-pendulaire)...

sant par le mouvement des troupeaux, *l'élevage bi-pendulaire a impliqué* de nombreux processus économiques, grâce auxquels les villages les ayant exercés se sont liés durablement à la zone voisine des prés. De même, plus que toute autre occupation, ce genre d'élevage s'est développé simultanément au travail en forêt, c'est-à-dire au fur et à mesure du défrichement des terrains boisés et du travail artisanal du bois obtenu. Les progrès enregistrés autrefois par la pratique de l'élevage bi-pendulaire ont été dûs précisément à l'extension de l'agriculture montagnarde à laquelle il contribuait.

Par opposition aux zones pastorales des pays du Sud-Ouest de la Péninsule Balkanique (Albanie, Grèce) — pauvres en végétation arborescente — les documents historiques aussi bien que les recherches agro-géographiques attestent la présence — de tous temps et partout — de la forêt²⁴, en Roumanie, au Nord-Est de la Bulgarie et dans quelques zones de la Yougoslavie. Cette réalité se reflète d'ailleurs dans de nombreuses locutions et dans le folklore de tous ces peuples sud-est européens. Certains massifs forestiers ont néanmoins subi un défrichement total dès les premiers temps du Moyen Age, comme ce fut le cas des forêts de la Plaine transylvaine (Roumanie). Toutefois, les documents féodaux et la tradition orale mentionnent de vastes étendues boisées sur les territoires de la Roumanie, comme dans le proche voisinage de ce pays. Trois de ces massifs forestiers attirent particulièrement l'attention par la dénomination significative que leur ont donnée des peuples migrants (Koumans, Petchenègues et Turcs): *Teleorman* (dans la Plaine danubienne, en Roumanie) et *Deliorman* (Bulgarie du Nord-Est), c'est-à-dire: „forêt folle” (épaisse, impénétrable); comme *Caraorman* („forêt noire”) au Nord de la Dobrouda. Graduellement, ces denses forêts ont été défrichées et les terrains rendus à l'économie agricole. Nous tenons également pour significatifs quelques vieux toponymes roumains: les Monts *Codru* (forêt épaisse) dans plusieurs zones du pays; le nom même de *Transylvanie*; les *Carpates Forestières* (l'un des massifs très boisés de la chaîne du même nom); l'appellation de *Pădureni* (habitants d'une région forestière) rencontrée dans plusieurs zones ethnographiques. La Roumanie et la Yougoslavie ont été plus favorisées de ce point de vue, disposant de nombreuses ceintures de forêts les protégeant contre les vents froids du N. E. De plus, ces pays se trouvent à un degré d'altitude géographique tel et ont de pareilles conditions climatiques, qu'il est possible d'y pratiquer un hivernage intense hors du village. Aussi, ce procédé de faire hiverner le bétail dans la zone des prés de fenaison forestiers est-il mentionné par les documents — dès le XVe — XVIe siècles — comme une coutume de vieille tradition dans le Sud-Est de Europe et les régions du voisinage²⁵.

L'apparition, l'ancienneté et la grande diffusion de l'élevage pendulaire présentent une importance historique et ethnologique toute spéciale. Par ses deux formes — simple et double — ce genre d'élevage a favorisé

²⁴ Voir les travaux cités là-haut, de: P. Deffontaines, E. Ivanka, Mara N. Popp, plus: G. Wenzel, *Magyarország története*, Budapest, 1887.

²⁵ N. Dunăre, *L'élevage pendulaire double (bi-pendulaire)...*, 35—36.

l'agencement de la plupart des occupations sédentaires (agriculture, travail en forêt, travail du bois, apiculture dans les clairières forestières). Sur le territoire de la Roumanie cet agencement, autrement dit cette pratique étroitement conjuguée, d'occupations traditionnelles a non seulement contribué par le passé à la satisfaction des exigences de la consommation, mais n'a été réalisable que *dans les conditions d'habitats humains stables* de caractère prédominant agricole reliés durablement aux zones des prés. De là, le rôle de l'élevage pendulaire dans la *continuité* et la *stabilité* de certaines formes de culture matérielle populaire spécifiques. Ainsi pratiqué — le long des siècles et, à savoir, chaque année dans les limites de la même aire géographique, *incomparablement plus réduite que le plus court des chemins de transhumance* — l'élevage pendulaire est devenu un facteur de stabilité de l'habitat humain d'origine; il a renforcé les rapports établis avec les zones d'estivage (agriculture montagnarde — élevage pendulaire simple; récolte du foin, hissement des feuillages, techniques propres à procurer le bois nécessaire à la pratique de certains métiers artisanaux), ainsi qu'avec celles d'hivernage (élevage pendulaire double: travail en forêt, travail du bois, engrais des terres à l'aide du fumier *d'écurie ou d'étable*). À son tour, la perpétuité de ces rapports économiques à *l'intérieur du même espace géographique* — *relativement restreint* — a engendré le développement d'un autre processus anthropogéographique, ethnologique et sociologique: *la transformation graduelle, mais continue, des habitats saisonniers et temporaires essaimés dans les zones de pâturage et de fenaison en de nouveaux habitats de caractère permanent*, qui — de leur côté — traverseront les mêmes phases de développement, quel que soit le territoire sud-est européen ou le relief de l'aire géographique impliqués.

Enfin, dans les zones périphériques de contact, à l'intersection des chaînes montagneuses reliant la Roumanie, la Yougoslavie, l'Albanie, la Bulgarie, la Grèce et la Turquie, les habitants pratiquant la vie pastorale et les propriétaires de bestiaux eux-mêmes ont joué leur rôle, particulièrement signifiant, dans l'établissement de relations inter-sud-est européennes.

L'élevage transhumant. Pendant longtemps, se type est resté tributaire d'une caractéristique ethnologique importante, concernant la structure du groupe humain qui accompagnait les troupeaux: qu'il se fût agi d'estivage ou d'hivernage, les troupeaux étaient accompagnés par *des hommes qui, seuls, étaient spécialisés dans l'exercice complexe du métier*. Peu à peu, l'économie rurale et surtout l'économie pastorale subissant l'emprise de l'époque moderne apportant des relations de tout ordre, nouvelles autant que spécifiques, enregistra *l'entrée de la femme dans l'exercice des pratiques de la bergerie durant l'estivage* (par exemple, chez les éleveurs possédant de grands troupeaux de Mărginenimea Sibiului).

Pratiquée à l'époque féodale, voire même pré féodale, par de nombreux peuples du Sud-Est de l'Europe, y compris par les Aroumains du Sud-Ouest de la Péninsule Balkanique (avant que, petit à petit adoptas-

sent la forme „semi-nomade”²⁰), la vie pastorale exerçant la transhumance s'appliquait notamment aux troupeaux de ces habitants qui trouvaient leur source principale de revenus ou d'existence dans l'élevage des moutons (en quelque mesure aussi du gros bétail). Les groupes d'habitats humains auxquels les propriétaires respectifs appartenaient, disposaient par conséquent d'un nombre de moutons et même de troupeaux qui dépassaient considérablement les possibilités de pâturage offerts par les monts du voisinage (en vue de l'estivage) aussi bien que les ressources en fourrage (nécessaire aux exigences de l'hivernage).

Issue de règle, comme chez les Dacoroumains, de l'élevage bi-pendulaire, la transhumance pastorale a trouvé ses premières causes dans l'évolution économique de la contrée respective; par ailleurs, en ce qui concerne la Roumanie, ces causes ont également été redevables à l'évolution des relations d'échange établies de longue date entre les Pays Roumains et les états sud-est européens.

La transhumance pastorale comprend deux sous-types: *la transhumance réduite et la transhumance en grand*.

L'élevage transhumant réduit s'est pratiqué sur les alpages pendant la durée de l'estivage, à des distances plus ou moins proches. Logiquement parlant, ce sous-type, qui obligeait le groupe des *pâtres et les troupeaux à un déplacement hors du territoire de leur propre village*, peut être considéré comme *la première forme de transhumance*. Bien mieux, certains peuples sud-est européens (Grècs, Bulgares, Serbes, Croates, Méglénoroumains et Istroroumains) n'ont même pas adopté le second sous-type, la transhumance en grand. Dès lors, soulignons que la transhumance réduite est apparue — là et au moment — où les propriétaires de bétail ne purent plus assurer l'hivernage (ou même la subsistance pendant l'automne, l'hiver et le printemps) par la seule pratique de l'élevage bi-pendulaire. Dans ce contexte, n'est-il pas dépourvu d'intérêt de relever que les villageois qui pratiquaient la transhumance réduite, continuaient d'exercer aussi l'élevage bi-pendulaire. De plus, on constate que même lorsque la transhumance atteignit son maximum d'intensité, les villageois ne renoncèrent pas à garder quelques bestiaux pour l'hivernage dans la zone des prés de fenaison situées au pied de leurs montagnes. Comme nous l'avons déjà dit, la recherche comparée sur la transhumance pastorale témoigne en effet du fait qu'à l'exception d'un nombre réduit de localités du Sud et du Sud-Est de la Transylvanie, de vastes territoires sud-est européens n'ont guère dépassé la transhumance réduite (Olténie, Munténie, Moldavie, Dobroudja, Slovénie, Bulgarie etc.).

L'élevage à grande transhumance. Aux XVIIIe—XIXe siècle, lesquels marquent une période d'essor pour la pratique de l'élevage pastoral, la transhumance réduite n'était déjà plus suffisante pour satisfaire aux besoins accrus de fourrage et pâture des troupeaux considérablement plus nombreux. Contraints par cette circonstance, les propriétaires de bétail de la Roumanie (*Pays de la Bîrsa, Mărginenimea Sibiului, Monts Brețcu*, etc.) se mirent à chercher les endroits requis pour la nourriture des bestiaux jusqu'à de grandes distances du village d'origine: pour as-

²⁰ Th. Capidan, *Români* . . . , 191—192.

surer l'estivage — de lointains alpages; pour l'hivernage — les zones des prés forestiers, les plaines, les marécages. C'est ainsi qu'ils atteignirent fréquemment le Danube, la Mer Noire, parfois même Andrinople. Pour avoir été ainsi pratiqué sur de grandes aires géographiques, jusqu'à des pays lointains, ce sous-type, nous l'avons dénommé aussi „transhumance en grand”.

Comme un témoignage du fait que *la transhumance pastorale est née le plus souvent de l'extension territoriale de l'élevage bi-pendulaire*, on constate que même pour les troupeaux menés à de grandes distances, en des contrées éloignées, les éleveurs ont toujours recherché la zone des prés forestiers, qu'il s'agisse de la période antérieure à l'épanouissement du phénomène ou de celle qui a suivi sa décadence. Dans ce contexte — celui d'un intérêt manifesté en permanence pour les prés de fenaisons forestières, il convient de souligner que même lorsqu'ils n'avaient pas l'intention de s'arrêter pour l'hivernage dans les zones des forêts sub-carpatiques, les pâtres transylvains qui descendaient vers la plaine danubienne ou le littoral de la Mer Noire *achetaient en route le join hissé en meules — pendant l'été — sur le chemin des moutons*²¹.

Tout en faisant la part des exceptions à la règle, disons qu'après l'élevage sédentaire — qui est apparu, lui, dans les conditions de l'agriculture primitive et comme une nécessité du labour — *les autres formes traditionnelles suivantes d'élevage sont nées d'habitude, successivement, les unes des autres*. Chaque fois que le développement du patrimoine zootechnique et les nécessités sociales ont rendu insuffisante une forme précédemment établie, il s'est produit une modification du genre de vie pastorale dans le sens d'un passage vers une nouvelle forme.

Sur le territoire de la Roumanie, la transhumance pastorale a connu le début de son essor — partant, un déplacement plus ample dans l'espace — pendant la période de la féodalité avancée, lorsque les seigneurs féodaux ont enlevé aux communautés villageoises la possession des montagnes et des forêts compris dans le domaine de leurs villages et qui, de ce fait, avaient facilité le développement d'un élevage pastoral plus intense; comme une conséquence, les alpages et les prés de fenaison forestiers devinrent insuffisants dans les zones respectives. D'autres causes y ont également contribué, parmi lesquelles les exigences sans cesse plus excessives de la Porte Ottomane qui avait fini par imposer son monopole sur les produits pastoraux de tout le Sud-Est européen (elle le fit ultérieurement aussi pour les produits agricoles). Au XVIIIe siècle et en général aux environs de l'époque moderne, l'essor de l'élevage transhumant s'est produit aussi comme une conséquence de l'ampleur enregistrée par les manufactures de tissus (en Roumanie, par ex., à Braşov, Oisnădie, Caransebeş, Timişoara²²).

Compte tenu de tous les facteurs ci-dessus, signalons que dans les conditions spécifiques de *l'économie et des possibilités de transport (moyens très limités)* au temps de la féodalité, la vie pastorale transhu-

²¹ Mara N. Popp, o. cit.; N. Dunare, Taria Birsei, I, 1972, 205—220.

²² Recherches ethnographiques sur l'agriculture et la vie pastorale, 1. cit., 180, Ţara Birsei, I, 1972, 223—224.

mante, notamment la grande transhumance, a joué un rôle de grande importance. Ainsi, depuis les débuts du XVe siècle²⁰ et jusque vers ceux du XXe, *la grande transhumance a représenté la forme la plus accessible pour commercialiser le bétail*. Toutes les informations d'ordre historique-économique convergent vers une observation réellement générale, à savoir que *dans le cadre des rapports d'échange caractéristiques du système féodale, l'élevage des animaux et le commerce des bestiaux et des produits afférents a constitué une source d'existence très importante pour toutes les classes sociales, en même temps qu'une source de revenus particulièrement importante pour l'état et les classes fortunées. Les endroits les plus accessibles pour l'exercice d'un tel commerce étaient les échelles et les ports fluviaux et maritimes*. Dans cette occurrence, deux constatations significatives s'imposent: d'une part, le fait que l'élevage pastoral à grande transhumance n'a pas joui à tout moment de l'histoire des mêmes proportions (en effet, après des hausses et des baisses, ou simplement après une période quelque peu stagnante, il devait connaître son apogée au XVIIIe siècle et durant la première moitié de XIXe; dans les conditions de l'époque moderne, la transhumance ne cessa de regresser); d'autre part, à l'époque même où l'élevage d'ample transhumance a connu son plus grand essor, les cochons, la plupart du gros bétail cornu et des chevaux, enfin un nombre considérable de moutons étaient gardés à l'intérieur d'une aire géographique restreinte: la commune, la zone, la région. C'est ici que ces animaux étaient élevés sous des formes traditionnelles — sédentaire, locale, pendulaire, et même, ci ou là, une transhumance réduite n'était pas exclus —; en Roumanie, Bulgarie, Yougoslavie, etc. les choses se passaient de la sorte, sans différences d'un pays à l'autres; des matériaux d'archives de Budapest (Archives de l'Etat) témoignent de constatations similaires²¹.

La transhumance et le village d'origine. De tous temps, l'élevage des animaux pratiqué sous les formes d'une vie pastorale traditionnelle (sédentaire, locale ou pendulaire) a été accessible à n'importe quel habitant du pays, quel que fût sa fortune, sa condition sociale-économique. L'élevage transhumant, par contre, a été le fait des seigneurs féodaux, des institutions féodales en général, de quelques habitants très riches ou, enfin, de quelques villageois associés qui possédaient des troupeaux importants. Comme tel, à la différence des autres types, notamment de l'élevage sédentaire et de l'élevage local qui se caractérisent par une participation plus ample des membres de la famille respective, *la vie transhumante a dû son extension à une partie seulement des habitants d'un nombre réduit de zones ethnographiques*. Le nombre des villages qui ont pratiqué la vie pastorale transhumante et les habitants mêmes qui, dans ces villages, étaient *directement* mêlés à l'exercice de cette forme d'élevage, n'ont jamais constitué *qu'un pourcentage relativement*

²⁰ N. Iorga, *Studii și documente. Bărsanii păstori*, Brașov, 1905, 362—393; A. Veress, *Păstoritul ardelenilor în Moldova și Țara Românească pînă la 1821*, București, 1927; Țara Birsei, I, 1972, 223—225.

²¹ L. Földes, *Quellen zur Transhumance in Siebenbürgen-Walachei aus der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, „Viehwirtschaft und Hirtenkultur“, Budapest, 1969, 347—352.

mince de la population rurale, voire de la population des villages mêmes qui pratiquaient une vie pastorale intense. Envisagés sous cet angle, les résultats ethnologiques roumains concordent pleinement à certaines évaluations statistiques concernant la période d'apogée de la transhumance en grand³¹.

Alors que les troupeaux collectifs étaient confiés à un *nombre réduit de pâtres* chargés de les soigner, la grande majorité des campagnes, y compris les femmes, demeuraient dans les habitats de base des communautés humaines respectives, s'occupant de métiers traditionnels et pratiquant des activités commerciales fondées sur l'économie pastorale. C'était là un état de fait valable pour tous les pays situés de part et d'autre du Danube et de toute la chaîne carpatique³².

Sur le plan des relations ethnoculturelles entre régions et pays et, tout particulièrement, entre les peuples sud-est européens, le rôle de premier ordre est revenu à l'élevage à transhumance réduite ou ample, qui — de pair avec le charroi, le négoce des produits artisanaux, la pratique des foires (les *nedei*) dans les zones d'intersection entre „pays”, etc.³³ — a favorisé ces rapports.

Elevage semi-nomade et nomade. L'étude comparée de la civilisation et culture populaire fait valoir quelques différences d'ordre morphologique, structural et fonctionnel entre certains types de vie pastorale pratiqués dans le Sud-Est de l'Europe. De ce point de vue, les plus intéressants nous semblent les différences qui ont pu être établies entre l'exercice du phénomène pastoral chez les Dacoroumains, Méglénoroumains, Istroroumains et la majorité des Croates, Serbes, Slovènes, Bulgares, Grecs, Albanais etc. d'une part, et celui pratiqué chez les Aroumains, Karakatchans, Sarakatchans etc., d'autre part³⁴. En effet, des conditions historiques, économiques et géographiques spéciales ont mis les Aroumains sur la voie d'une autre orientation de leur vie pastorale. Quant aux Karakatchans de Bulgarie et aux Sarakatchans de Grèce et de Yougoslavie, les conditions leur ont manqué pour une pratique générale de l'élevage pendulaire et notamment bi-pendulaire. Aussi, les Aroumains de d'Albanie et de la Grèce se sont-ils vus obligés de transformer graduellement leur vie pastorale transhumante en une autre semi-nomade, pendant que les Karakatchans et les Sarakatchans ont-ils été contraints d'adopter l'élevage semi-nomade ou même nomade.

Dans ce qui suit, nous proposons de relever des différences ethnologiques d'un intérêt plus général, à savoir celles qui se sont cristallisées en fonction de l'étendue et de la modalité du mouvement pastoral dans l'espace, du volume et de la structure du collectif humain qui accompagne les troupeaux dans leur déplacement vers les zones d'estivage ou d'hivernage.

³¹ D. Prodan, *Teoriya imigrației românilor*, Cluj, 1944, 138, 145, 148.

³² Conformément les résultats des recherches publiés par: T. Herseni (1936, 1941, 1971), N. Dunăre (1966—1967, 1971, 1972).

³³ I. Conea, *Vechile figuri-nedei de pe culmile Carpatilor*, „Buletinul științific, Secția de geologie și geografie”, București, 1957, II, 1—2.

³⁴ Conformément les travaux compris dans les notes 2, 3, 6.

La vie pastorale semi-nomade et nomade, pratiquée au cours des siècles par certains groupes ethniques sud-danubiens, nous paraît explicable non seulement comme un résultat des conditions économiques et géographiques (géomorphologiques et climatiques) propres aux contrées respectives des Balkans ou du Pinde, mais aussi comme un effet normal de quelques circonstances historiques particulières. Tout d'abord, une cause économique fondamentale, valable pour tous les groupes balkaniques ayant eu recours à ces formes extrêmes de la vie pastorale: *l'absence-générale-de vastes pâturages* dans le voisinage immédiat de l'habitat de base et, spécialement, *l'absence de monts leur appartenant en propre* où ils auraient pu, librement, mener en pâture leurs grands troupeaux de moutons. Ensuite, l'incertitude de leur vie et de leur avoir⁸⁵, ressentie de longue date, au temps de l'Empire Byzantin de même que sous la domination ottomane. De ce point de vue, soulignons que les groupes d'origine valaque habitant les contrées sud-danubiennes ont même été en conflit ouvert avec les autorités byzantines — Kékau-ménos nous la dit⁸⁶. Quelquefois, ce concours de circonstances les ont empêchés d'établir des habitats stables, tout au contraire les ont obligés de se déplacer avec leurs troupeaux, *au lieu de poursuivre la vie pastorale pendulaire et transhumante pratiquée antérieurement*.

Engregistré au Sus du Danube, chez les Aroumains de Grèce, de Yougoslavie et d'Albanie, chez les habitants de l'Albanie septentrionale ou chez les Albanais montagnards, enfin — dans une certaine mesure — chez les Serbes habitant les montagnes de la Bosnie, *l'élevage semi-nomade* a présenté, en tant que sous-type de la vie pastorale généralement nomade, certaines notes caractéristiques le distinguant au même titre de l'élevage pendulaire, transhumant et nomade. Dans l'élevage semi-nomade, le groupe humain respectif participait en masse aux déplacements requis pour l'estivage et l'hivernage, sans que toutefois, *l'entière communauté y prenne part*. A l'occasion de chaque déplacement pastoral, un nombre de familles sont désignées à *demeurer sur place, dans l'habitat de base, au village*, afin de défendre *l'avoir immobile de la communauté*. Car, il faut la souligner, la pratique de l'élevage semi-nomade n'a jamais exclu l'existence des habitats de base où s'est pratiquée l'agriculture; ces villages offrent même l'aspect d'une architecture durable, aux maisons en pierre et couvertes d'ardoise, vastes, confortables et disposant d'un riche mobilier⁸⁷. Par opposition aux types d'élevage pendulaire et transhumant, celui-ci *emploie la femme* dans l'exercice du métier, d'où *sa présence dans les groupes qui accompagnent les troupeaux*.

L'élevage nomade exercé en certains endroits du Sud-Ouest de la Péninsule Balkanique, a été le fait des Karakatchans de Bulgarie, des

⁸⁵ Conformément les travaux publiés sur ce sujet, par: T. Capidan (1926; 1927), E. E. Evans (1940), S. M. Filipović (1938; 1956), J. Frödin (1944), A. Hadimichali (1957), C. Höeg (1925; 1926), G. B. Kavadias (1965), V. Marinov (1961; 1969), A. J. B. Woce — M. S. Thompson (1914), G. Weigand (1894; 1895) etc.

⁸⁶ M. Constantinescu, C. Daicoviciu, Șt. Pascu, o. cit., 106; D. Macrea, Probleme de lingvistică română, București, 1961, 51—52.

⁸⁷ T. Herseni, L'organisation..., 248—249.

Sarakatchans de Grèce (Epire, Thessalie etc.) et de Yougoslavie³⁸. Il se caractérisait par *la participation intégrale de toute la communauté humaine* aux deux mouvements saisonniers — le départ pour l'estivage et le départ pour l'hivernage. Autre note particulière: *sur les douze mois de l'année, onze étaient pris par la nomadisme*: six mois de montagne pour l'estivage; cinq mois dans le voisinage de la mer, pour l'hivernage.

Les deux sous-types se distinguaient par une *distance à parcourir de la montagne à la mer relativement courte, par rapport à celle que longeaient les troupeaux transhumants et a fortiori les troupeaux engagés dans la transhumance ample*, pratiquée encore récemment par certains villages nord-danubiens. Cette constatation soulève un problème dont la signification ethnologique n'a pas été suffisamment soulignée. Elle nous a obligé, en effet, *de reconsidérer* — à partir du critère de la distance — *le contenu et la morphologie des deux sous-types d'élevage caractéristiques du Sud-Ouest des Balkans*. En vérité, nulle part en Albanie ou en Grèce, *la distance qui sépare la zone d'estivage de celle de l'hivernage ne dépasse une centaine de kilomètres*. Voilà ce qui a pu constituer une circonstance supplémentaire, à côté de toutes les autres qui ont déterminé les habitants à l'élection de ce genre de vie pastorale: *ces sous-types représentaient une voie économique plus efficace et une modalité pastorale plus pratique*. L'observation qu'en Grèce et en Albanie la forme semi-nomade a continué d'être exercée aussi à l'époque moderne amène forcément la même conclusion. Pour ces raisons, il s'impose de *reconsidérer la signification même du concept de semi-nomadisme et de nomadisme pastoraux balkaniques*. Ils présentaient des différences sensibles, importantes, par rapport aux formes nomades pratiquées en d'autres points géographiques du monde³⁹, lesquelles se caractérisent par un mouvement dans l'espace beaucoup plus ample.

Les constructions pastorales édifiées dans les deux sous-types étaient saisonnières, simples, parfois même périssables. De plus, à l'encontre des constructions pastorales saisonnières installées *hors du village* chez les Roumains et les autres peuples sud-est européens (dans le cadre de l'élevage local, pendulaire et transhumant), — *celles des Aroumains, Karakatchans, Sarakatchans, etc. étaient destinées à remplir plusieurs fonctions économiques et sociales, en général permanentes*. Elles comportent, par exemple, „l'atelier” destiné au traitement du lait, un réduit où sont gardées les laitages (qu'on pourrait appeler „garde-laitages”), enfin elles sont aptes à permettre l'exercice de différentes occupations domestiques (filage et tissage de la laine) ainsi que le déroulement quotidien de la vie de famille.

³⁸ Voir la note 35.

³⁹ A. S. Bezković, *Nomadwirtschaft und Lebensweise der Kirgisen (19. bis Anfang des 20. Jahrhunderts, „Viehwirtschaft und Hirtenkultur”, Budapest, 1969, 94—111; X. de Planhol, L'Évolution du nomadisme en Anatolie et en Iran, idem, 69—82; A. Tursunbayev — A. Potapov, Quelques aspects de développement socio-économique et culturel des nomades en URSS, „Revue Internationale des Sciences Sociales”, Paris, 1959, XI, 4, 532—546.*

La spécificité de cette vie matérielle et sociale a facilité le développement des transports et tout particulièrement des caravanes employant les mulets, ainsi que la pratique d'un vaste commerce des produits de la bergerie (fromages, divers objets utilitaires, pièces de laine fabriquées à la main, etc.)⁴⁰. La présence et le rôle du mulet, de même que l'absence du chariot aussi bien que l'absence — tout au moins la présence réduite — du cheval dans l'économie des Aroumains, Karakatchans, Sarakatchans, etc. constituaient également un élément de différenciation notable d'avec la vie pastorale pratiquée au Nord du Danube par les Dacoroumains, et au Sud du Danube par les Yougoslaves, Bulgares, etc. ou par les Méglénoroumains, Istroroumains. En effet, on sait que par suite du peu de choses emportées, les pâtres pendulaire et transhumants usaient dans leurs déplacements du mulet *et du cheval*, sans oublier l'emploi du *chariot* et, seulement pour le transport des fardeaux domestiques plus lourds, le *char à boeufs*. Les deux derniers objets n'ont jamais été employés par les bergers semi-nomades ou nomades.

Autre aspect caractéristique: *l'absence de toute accumulation — de toute récolte — du foin* chez les groupes pratiquant la vie nomade, à moitié ou complète. Des causes économiques précises et des circonstances de vie spécifiques l'expliquent. Nous en mentionnons: *le nombre et le volume des troupeaux de moutons* qui rendaient presque impossible l'hivernage au foin; l'absence de sites aptes pour la récolte des foins et des feuillages; la proximité des endroits d'hivernage (zone littorale de la Mer Egée, de l'Adriatique, du Sud-Ouest de la Mer Noire et autres) par rapport aux montagnes d'estivage. C'est ce qui explique — chez les Aroumains, par exemple, — l'absence de certains termes d'origine latine (*foin, fouflage, fenaison, etc.*)⁴¹ que les Roumains nord-danubiens possèdent dans leur vocabulaire. Toute autre est la situation, de ce point de vue, dans les autres formes de la vie pastorale qui impliquent de longue date la récolte du foin, parfois même bi-annuelle.

Conclusion. Le sommaire exposé ci-dessus témoigne du caractère sporadique de l'élevage semi-nomade et nomade dans le Sud-Est de l'Europe. Bien plus, il atteste qu'*au Nord du Danube il n'y a jamais eu de vie pastorale semi-nomade ou nomade*. Aussi, aucun des ouvrages historiques concernant le territoire de la Roumanie, parus ces derniers vingt-cinq ans, ne consigne quelque témoignage au sujet de la pratique de ces genres de vie, depuis les débuts de l'époque dacoromaine et féodale à nos jours. Par contre, la transhumance pastorale (en tant que type pratiquant le mouvement le plus ample) jouit de nombreuses mentions

⁴⁰ T. Capidan, *Românii...*, 38—41, 166—167; S. Dragomir, o. cit., 123; N. Dunăre, *L'élevage pendulaire double (bi-pendulaire)...*; V. Marinov, *Die Schafzucht...*; C. Höeg, o. cit.; A. Hadjimichali, O. cit.; G. B. Kavadias, o. cit.; M. Smiljanić, o. cit.; etc

⁴¹ G. Giuglea, *Uralte Schichten und Entwicklungsstufen in der Struktur der Dakoromänischen Sprache*, Sibiu, 1944, 115—120; idem, *Elemente pentru cunoaşterea istoriei formării limbii şi poporului român*, 1958, Cluj, 1958, 53—54; N. Dunăre, *Juhtartás...*, 265; idem, *L'élevage pendulaire double (bi-pendulaire)...*, 33—34.

orales ou documentaires⁴². Cette circonstance ressort également du fait que dans d'autres territoires balkaniques non plus, bien que voisins des terres habitées par les Aroumains (Serbie, Monténégro, Herzégovine, Dalmatie et même, pour une bonne part, la Bosnie), cette forme d'élevage n'a été connue — même pas au Moyen Age —, la seule que les documents ou la tradition mentionnent étant la forme transhumante⁴³ (ou même les autres types d'élevage, hormis le nomadisme).

Les formes pastorales caractérisées par un mouvement d'ampleur dans l'espace ont facilité le *développement des relations entre les peuples du Sud-Est européen*. À leur tour, ces relations ont contribué au déploiement des rapports ethnoculturels entre Roumains, Yougoslaves, Bulgares, Grecs, Albanais, Turcs, etc., plus particulièrement sans doute *aux carrefours des zones de contact*, où, de tous temps, se rencontrèrent les groupes humains de tout le Sud-Est européen engagés dans les mouvements pastoraux. L'examen de ces zones pastorales de contact fait valoir le rôle actif d'agents culturels joué surtout par les pâtres d'origine thraco-daco-romanique qui, tout au long de l'histoire, ont exercé une présence significative dans l'ensemble de l'aire géographique et ethnique représentée par le Sud-Est de l'Europe.

Pareillement, les chemins de transhumance suivis — sur le territoire de la Roumanie — par les pâtres et bergers de Mărginenimea Sibiuului, du Pays de la Bîrsa, des Monts Brețcu et d'autres zones situées sur le versant septentrional des Carpates Méridionales, révèlent la contribution de cet autre type pastoral dans le maintien et le développement de l'unité et des relations ethnoculturelles entre les trois anciens pays roumains — la Transylvanie, la Moldavie et la Valachie.

ТРАДИЦИОНАЛНА СТОЧАРСКА ТИПОЛОГИЈА ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ

Резиме

Морфолошко, структурално и функционално проучавање конкретних обичаја традиционалног сточарског живота навело нас је на разматрање те појаве под етнолошким углом, као саставног дела једне комплексне сеоске привреде која се одвија на многим планинама. Не искључујући истовремена јављања разних облика сточарског живота, структурално и функционално проучавање је потпуно бацило светло на чињеницу да се ти облици рабају једни из других и да је важност сваког од њих била више или мање велика већ према времену и простору у ком су се појавили.

⁴² Istoria României, București, 1962, II, 226, 287, 554—555; Din istoria Transilvaniei, București, 1961, I, 87, 92; L. Földes, o. cit., 345—356; N. Dunăre, Forme de viața pastorală, l. cit. 205—235; R. Vulcănescu, o. cit.; Vlăduțiu, o. cit.; R. Vuia, o. cit.

⁴³ A. Haberlandt, o. cit.; E. Ivanka, o. cit.; S. Dragomir, o. cit., 123; J. Dedijer, o. cit.; M. Gavazzi, o. cit.; etc.

Истраживање те појаве код народа европског Југоистока изнело је на видело низ елемената народне цивилизације и културе која је више или мање распрострањена с једне и друге стране Карпата, Балкана, Динарских Алпа и Пинда.

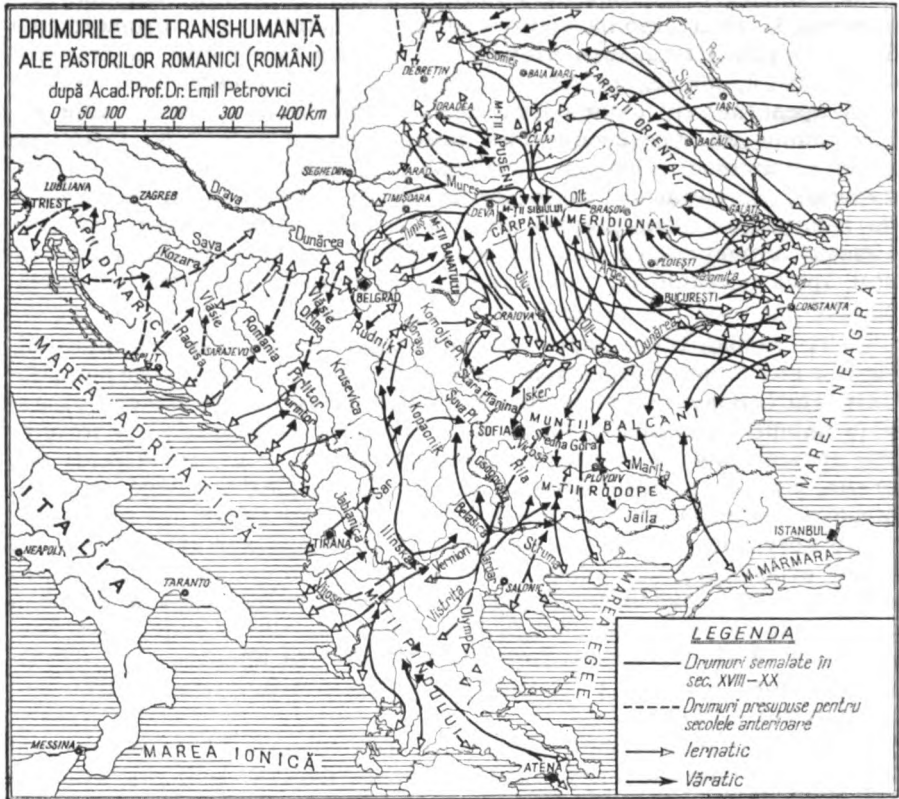
У зависности од обима сточарског кретања у времену и у простору, као и од броја и структуре људске групе која прати стадо у његовом кретању, као и од годишњих доба у којима се та кретања обављају (пролеће, лето, јесен, зима) или њиховог трајања, разликују се пет типова: 1. сточарство са сталним боравиштем, 2. локално сточарство, 3. сточарство на форму клатна, 4. трансхумантно сточарство и 5. (ту и тамо) номадско сточарство. Изузев сточарења са сталним боравиштем, пракса осталих типова узела је супсидијерне облике који представљају сами собом девет важнијих подтипова, које карактеришу довољне специфичне ноте: локално сточарење без стаје и без овчарнице; локално сточарење са стајом и тором, али без овчарнице; једноставно сточарење на форму клатна (лето се проводи на планини); бипендуларно сточарење (зимовање у зони шумских ливада); сточарење са смањеном трансхуманцијом; сточарење с обимном трансхуманцијом; полуномадско сточарење и номадско сточарење.

Ти типови обједињују низ експликативних елемената историјског и етнологског карактера који олакшавају двојну диференцијацију. На основу тих елемената пет главних типова се одста разликују најпре јасно према обиму који сваки од њих показује у целини сточарског живота европског Југоистока (у самим завичајним местима, у респективним зонама и крајевима, најзад ван зонских и државних граница). Они се разликују, на другом месту, по вредности улоге коју врше у општем оквиру односа европског Југоистока. На плану етно-културних односа међу крајевима и земљама а нарочито међу народима европског Југоистока, прворазредна улога је припала сточарењу са смањеном или пуном трансхуманцијом које — на равној нози са кирицијањем, трговином занатским производима, обичајем „сајмова“ (недеи) у зонама интерсекције међу земљама, итд. нде на руку тим односима.

И поред спорадичног карактера, полуномадско и номадско сточарење је олакшало етно-културне односе између Аромуна, Саракачана, Каракачана, Југословена, Албанаца, Грка и Бугара као и европских Турака.

Док се на све остале типове (седентарни, локални, на форму клатна, трансхумантни) наилазило свуда у карпатско-балканској области, полуномадски и номадски сточарски живот практиковале су само извесне етничке групе на југу од Дунава. Та нам чињеница изгледа објашњива не само као резултат економских и географских (геоморфолошких и климатских) услова својствених респективним крајевима Балкана или Пинда, већ и као нормално дејство неких особених историјских и правних околности: одсуство пространих пашњака за стада Аромуна, Саракачана, Каракачана, итд.; недостатак брда која им припадају као њихова сопственост; неизвесност њихова живота

и иметка која се одавно осећа; растојање које треба прећи од планине до мора је релативно кратко, према оном дуж кога су се кретала траншумантна стада. Према томе, намеће се задатак да се поново размотри само значење полуномадства и номадства некадашњих балканских сточара који се не могу упоредити с азијским облицима, итд.

Petar ILIEVSKI
Skopje
Jugoslavija

SHEEP RECORDS FROM THE MYCENAEAN ARCHIVES

The Linear B texts from Knossos and mainland Greece of the Late Minoan III period, which are in fact the oldest known till now European written documents, provided valuable data concerning the economic life of the Mycenaean times. There are about 1000 documents, — inscribed clay tablets, many of which are small fragments — recording domestic animals of the Knossos and Pylos kingdoms. The majority of them, over 800 from Knossos (D series) and about 40 from Pylos (Cn series) are dealing with sheep. A lot of other tablets (from the A, L, O series) are closely related to the sheep tablets. They record activities connected with the products from sheep, e.g. wool gathering, preparation of textiles, lists of workers engaged in spinning, weaving, fulling, sewing, etc. All this indicates that the sheep-breeding and the wool-manufacturing were one of the most important sources for the wealth of the Mycenaean palaces, especially of that in Knossos where, according to the tablets, about 30000 kilos of wool were collected and manufactured yearly.

Since the decipherment of the Linear B script the sheep records have been carefully examined¹. In the analysis of the texts, as well as in the classification and interpretation of the tablets, considerable suc-

---

¹ The most important studies on sheep tablets are: Docs (M. Ventris — J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge 1956, II ed. by John Chadwick, Cambridge 1973), pp. 195—205, 432—435; S. Luira, *Jazyk i kul'tura mikenskoj Grecii*, Moskva 1957, 244—250; M. Doria, *Interpretazioni di testi micenei II*, *Le iscrizioni della classe Cn di Pilo*, Trieste 1958; — *Avviamento allo studio del miceneo*, Roma 1965, 88, 120—123; L. R. Palmer, *Review of Documents in Mycenaean Greek*, *Gnomon* 29, 1957, 596s.; — *The Interpretation of Mycenaean Greek Texts*, Oxford 1963, 164—177; Mabel Lang, *Cn flocks*, *Proceedings of the Cambridge Colloquium on Mycenaean Studies*, Cambridge 1966, 250—259; J. T. Killen, *Some Adjuncts to the Sheep Ideogram on KN Tablets*, *Eranos* 61, 1964, 64—93; — *The Wool Industry of Crete in the Late Bronze Age*, *ABSA* vol 59, 1—15; — *The Wool Ideogram in the Linear B Texts*, *Hermathena*, 96, 1962, 38—72; — *A Problem in the Knossos Lc (I) (Cloth) tablets*, *ibidem* No 98, 1974, 82—90; — *Minoan Woolgathering: A Reply*,

cess has been achieved, but some problems are still to be solved. On some points the interpreters have come to the same or similar results, but among them there is also disagreement not only in the details, but in the general view as well, especially regarding the contents and purpose of the Pylos Cn series.

The limited time does not permit us to comprise the whole complexity of the material in the sheep records from both Knossos and Pylos archives. In my paper I would like to deal only with the question, which is in a close relation with the main theme of this Symposium, i.e. *Is there any evidence for seasonal movements of shepherds and flocks in the documents of the Mycenaean palaces?*

It is to be noticed at once that in the Mycenaean archives there is no direct record about such movements, neither any legal decree about them.

However, from the analysis of some terms which occur on these tablets (e.g. different kinds of enclosures), and especially of the cases where the same personal names of shepherds along with their herds are mentioned at two different places, one can admit the possibility that in the palace archives there is some evidence for movements of flocks.

This analysis cannot avoid the discussion of some other problems, e.g. the nature and purpose of these documents. Besides that, the answering of this question presupposes some knowledge of the places and the geographical conditions where the flocks were reared.

*

Let us see what evidence can be derived from the entries with repeated flocks. Such entries on the Knossos sheep tablets can be divided into two groups:

The first group consists of tablets on which the flocks of certain shepherds with the same number of animals are repeated in the same place, e.g. the flocks on the Da — Dg tablets, which are repeated on the Dk tablets.

On the Da — Dg tablets nearly 100000 sheep, mainly rams, are registered. As the animals of these series are recorded in round numbers, usually in hundreds, with a far higher number of male than female sheep, and sometimes deficit of rams is mentioned, in the beginning they were interpreted as payments of tribute, imposed by the overlord on his subjects². However, after the profound studies of these tablets by the English scholar J. T. Killen³, it is clear now that they represent a census of actual flocks, composed mainly of wethers (castrated male sheep),

---

Kadmos VII, 1968, 105—123; Kadmos VIII, 1969, 23—38; P. Hr. Ilievski, A Re-examination of the PY Cn Tablets, *Atti e Memorie del 1° Congresso Internazionale di Micenologia*, Roma 1968, 616—632; Margareta Lindgren, *The People of Pylos II*, Uppsala 1973, 178—187; L. Godart, *The Pylos Cn tablets (?)*, thesis of doctorate, non vidi.

² Docs, p. 197—198.

³ Cf. note 1, especially the articles *The Wool industry ... and Minoan Woolgathering*.

which were kept for wool production. The flocks, belonging to the palace of Knossos, were delivered to the care of shepherds, assigned by an overlord 'collector', and scattered at various parts of the island. There is reason to admit that every shepherd, listed on Da — Dg tablets, was obliged to make contribution to the palace of a fixed amount of wool according to the number and kind of his sheep.

It is noticeable that the flocks recorded with more details on the Da — Dg tablets are repeated on the Dk tablets with a standard ratio of wool, 4:1 between the number of sheep and the wool units⁴, e.g.:

A	OVIS ^m 46
Dc 5228	
B Wo-wo / Ku-ta-to	pa OVIS ^m 4 compared wit
A	OVIS ^m 50 LANA 6
Dk 1071	
B Wo-wo / Ku-ta-to o /o-pe-ro/	LANA 6 M 2

From these parallels⁵ one can see that Dk tablets represent an assessment for wool. The Belgian scholar J. P. Olivier in 1967 discovered⁶ a rough correlation of 1 : 2 between the amount of cloth recorded on the L and O series, and the amount of wool, which the palace was to receive from the shepherds each year.

Obviously, in this group of entries (Da — Dg on one hand side and Dk on another) there is no evidence for seasonal movements.

The second group consists of entries where the name of a shepherd appears with a slightly changed number and kind of sheep at two different places. All these entries occur in the series which represent the yearly census (Da — Dg and Dv tablets), and they have not been a subject of special studies till now.

There are about 25 pairs of tablets in the mentioned series with such contents, e. g. the chepherd *A-ke-u* 'Αλκεύς appears with his flock of about 100 sheep once at *Ra-ja* (De 7096) and once at *E-ko-so* 'Exos'? (Dv 1133); *Ai-ke-wa-to* 'Aigeiwastos' once at *Ru-ki-to* Λύκτος (Db 1295), and again with nearly the same size of the flock at *Ra-to* (Dv 1190); *De-ke-se-u* Δεξεύς appears at *Do-ti-ja* (Db 1426) and at *Ku-ta-to* (Df 1119); *Ko-ti* 'Kortis' perh. Κράτις? — at *Pa-i-to* Φαιστός (De 1084), and *Ku-ta-to*, probably *Kύταιον* (Db 5353), etc.⁸

⁴ J. T. Killen, *Kadmos VIII/Heft 1*, p. 23s.

⁵ Cf. also Df 1121 with Dk 1076; Dd 1468 with Dk 1064; Dv 1496 with Dk 1077.

⁶ *La serie Dn de Cnossos, Studi Micenei ed Egeo-Anatolici II*, Roma 1967, pp. 91—93.

⁷ Cf. P. Hr. Ilievski, *Ziva Antika XIX*, 2, p. 238.

⁸ *A-nu-ko* at *Pa-i-to* (Db 1464) and *Da-mi-ni-jo* *Ku-ta-to* (Dc 1122);

A-te-mo at *E-ra* (Dc 1298) and *Ku-ta-to* (De 1648);

Au-ri-jo at *Da-mi-ni-jo/Ku-ta-to* (Da 1116), *A-ka* (Da 1080), and *Su-ri-mo* (Dv 1103);

Da-ja-ro at *Di-ro* (Dc 1167) and *Ru-ki-to* (Dv 1420) in both cases connect (with the same 'collector', — *We-we-si-jo*; *Du-ni* at *Ra-ja* (Dd 1201) and *E-ko-so* (Dd 1271);

There are some difficulties in the interpretation of these tablets. We are not entirely sure whether each of the names mentioned at two places denotes the same person. Besides that, very little is known about the geography of Crete in the Mycenaean period. From about 85 place-names mentioned on the Knossos tablets, only 15 can be identified with more certainty⁹. They are in fact the bigger towns: *Knossos*, *Amnisos*, *Phaistos*, *Kydonia*, etc. But on the sheep tablets many microtoponyms are mentioned, and they cannot be easily identified. Therefore the interpreter of this material must be very cautious in drawing conclusions about the evidence for seasonal movements of flocks.

However, we can admit the following possibility as acceptable: All the personal names which appear in two entries with nearly the same flock, sometimes assigned to the same 'collector', can hardly denote different persons. Some of the place-names, mentioned on these tablets, can be identified, e. g. *Pa-i-to* Φαιστός, *Ru-ki-to* Λύκτος are in the continental part of the island, connected with *Ku-ta-to*, probably Κύταιον on the promontory northwest of Heraklion, and *Ra-to*, perhaps Λατώ¹⁰ on the east of Knossos, which are on the northern coast line. Some mountains on Crete (Psiloritis with the summit Ida, Lasiti, Madaras) are over 2000 m. high (Ida is nearly 2500 m.), and the flocks cannot stay there during the whole year.

Thus, there is reason to suppose that the entries of this group indirectly point out to the movements of flocks from one place to another¹¹. On the tablet C 914 a flock of 50 cheep and 50 goats is recorded as being sent to *A-ka-wi-ja*, which is almost certainly Ἀγαίη (although its location is still disputed¹², but the purpose of this movement is not clear.

E-u-ko-ro at Do-ti-ja (Da 1299), Ti-ri-to (Db 1389) and Da-+22-to (D 1149);
 Je-zo at E-ko-so (Db 1274) and Da-ra-ko (Dv 5989);
 Ka-mi-ni-to at Ri-jo-no (Da 1380 ?) and Qa-ra (De 1260);
 Ke-to at +56-ko-we (Da 1134, 1135) and Du-pu-ra-za, Pa-i-to (Da 1173);
 Ku-jo at I-ta-so (Db 1110) and Ra-to (Df 5211);
 Ro-ru at Ra-to (Db 1185) and Ti-ri-to (Dq 1234);
 Si-ra-ro at Da-wo (De 1138) and Qa-mo (Dg 1316);
 Ta-de-so at E-ko-so (De 1409) and Ru-ki-to (Df 1285);
 Ta-na-po-so at Ra-su-to (Db 1198) and Pu-so (Dv 1410);
 Ta-za at Tu-ni-ja (Db 1247) and Su-ri-mo (Dv 5219);
 Wi-na-jo at ra-su-to (Da 1197), +56-ko-we (Db 1225), Ru-ki-to (Db 1282),
 Wu-du-na-ro at Ku-ta-to (Da-mi-ni-jo) (Dc 118) und Tu-ri-so (Db 1242)
 E-ra (Dv 1330) and Ra-I su-to-I? (Dv 5195) etc.

⁹ Cf. J. Chadwick, Relations between Knossos and the Rest of Crete at the Time of the Linear B Tablets Ἀνάπτυξιν ἐκ τοῦ Α τῶρου τῶν Πεπραγμένων τοῦ Γ Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου. Athens 1973, pp. 39—45.

¹⁰ J. Chadwick, *ibidem*, p. 43; Cf. also Docs 2nd ed. p. 578; M. Doria, Problemi di toponomastica micenea, Trieste 1970—71, pp. 108, 114. However, L. R. Palmer, Context and Geography, VI Internat. Colloquium on Mycenaean Studies, Chaumont (Neuchâtel) 7—13 Sept. 1975, ruled out the identification of Ra-to with Λατώ, because we should expect the ethnic Lātoios of Lātō to be spelt in Linear B +Ra-to-jo, instead of the attested form Ra-ti-jo.

¹¹ J. Chadwick (o.c. note 9, p. 42) thinks that the animals (recorded in Co series) „were reared locally and exported to Knossos. It is not impossible that they were only temporarily there (at Wa-to and +O-du-ru), having been brought from elsewhere”.

¹² *Ibidem*, p. 42.

The Pylos Cn series are more complicated, although the number of animals recorded there is much smaller than that of the Knossos D, and perhaps C series.¹³ On the Pylos Cn tablets about 12.500 animals are registered altogether (8.500 of which are rams, 1.500 ewes, 1000 he-goats, 800 she-goats and about 550 pigs). On some of these tablets the word *a-ko-ra* 'collection' occurs (Cn 40, — 45, 254, — 599, — 600, — 719, and some fragments) along with one of the four personnels, called 'collectors', other tablets are headed either with the word *we-re-ke* (Cn 131, — 328+285, — 202, — 441), or with *ta-to-mo* (Cn 4, — 595) after a place-name. Sheep and goats, separated according to sex and kind in flocks of about 80—100 animals, are recorded as allocated at different places of the kingdom and left in charge of the shepherds, cf. *pa-ro Po-so-pe-re-i* $\pi\acute{\alpha}\rho\omicron$ * $\Pi\omicron\sigma\text{-}\omicron\phi\epsilon\lambda\epsilon\iota$ (Cn 40,2). The preposition *pa-ro* in these records very likely means 'at', with a locative-dative meaning, cf. *pa-ro ka-ke-u-si* $\pi\acute{\alpha}\rho\omicron$ $\chi\alpha\lambda\kappa\epsilon\upsilon\sigma\iota$ (An 129,7).

It is noticeable that some shepherds appear with their flocks both on the *a-ko-ra* and *we-re-ke* tablets. Some of them appear in the same place (especially in *Ma-ro-pi*), some — in different places, e.g. the shepherd *A-ka-ma-mo* $\text{\AA}\lambda\chi\mu\acute{\alpha}\omega\nu$ with 120 rams at *Piswa* (Cn 131,3) and at *Wi-ja-we-rja* (Cn 719, 11) with 96 rams. *Ko-ru-no* also appears with his flock both at *Piswa* (Cn 131,4) and *Wi-ja-we-rja* (Cn 719,9), etc.¹⁴

So far, several different explanations have been proposed concerning the question what these repeated flocks actually denote. The shor-

¹³ Along with the sheep and wool records of D series, in the Knossos archive there are also tablets which represent a special series (C, especially Co) recording sheep, goats, pigs and oxen of both sexes, where the number of female animals is always much higher than that of the male ones. The Knossos Co tablets, characterized by the word *a-ko-ra-ja*, register animals in the same order, cf. Co 903:

.1 Wa-to) a-ko-ra-ja OVIS^a 60 OVIS^b 270 CAP^a 60
2 CAP^a 130 SUS^a 17 SUS^b 41 BOS^a 2 BOS^b 4

The cattle, recorded on these tablets, was located at six places: at *Ku-do-ni-ja*, now $\chi\alpha\nu\acute{\alpha}$, and *A-pa-ta-wa* Aptarwa, classical $\text{\AA}\rho\tau\tau\epsilon\pi\alpha$, in the far west of the island. The other four places: *Ka-ta-ra-i*, *Si-ra-ro*, *I O-Idu-ru-wo* and *Wa-to*, according to some scholars were situated in the far east of Crete near the contemporary Zakros and Palekastro.

It is noticeable that the PY Cn tablets have some similarities with the KN Co series. Here different kinds of animals are also registered, and some flocks are assigned as *a-ko-ra* 'collection' of four important officials, the so called 'collectors' (*A-ke-o*, *A-ko-so-ta*, *A-pi-me-de* and *We-da-ne-wo*). But there are also some peculiarities with which they differentiate from the KN Co tablets. Oxen and cows are not recorded on the Cn tablets. On the other hand some features of these tablets are shared by those of the KN Da-Dg series. The number of male animals is much higher than that of the ewes and she-goats, and they are also recorded mostly in round numbers.

¹⁴ *A-ka-to-wo* at *Pu-ro Ra-wa-ra-ti-jo* (Cn 45, 8) and *A-si-ja-ti-ja* (Cn 254,9);

A-we-ke-se-u at *Ma-ro-pi* (131,9) and *Ro-u-so* (285, 5,6) and *E-ra-te-re-wa-pi* (595,2);

E-te-wa-jo at *A-si-ja-ti-ja* (254,3) and *Ti-mi-to A-ke-e* (600,12);

E-wi-te-we at *A-te-re-wi-ja* (40,14) and *I wo-wo* (437,4);

Po-ko-ro at *U-po-ra-ki-ri-jo* (45,7) and *Ma-ro-pi* (131,9);

Ra-mi-ni-jo at *Ro-u-so* (328,4) and *Pi-swa* (719,6);

Wi-ja-te-we at *U-po-ra-ki-ri-jo* (45,11) and *Re-qa-se-wo Wo-wo* (600,10), etc.

tage of time does not permit us to go through all of them. I shall mention only a few of them.

Prof. Mabel Lang found that the tablet Cn 131, headed with the word *we-re-ke*, represents an assessment levied on men of the district of *Pi-swa* and *Ma-ro-pi*, and the other tablets (Cn 655, — 719, — 643), where some flocks of Cn 131 are repeated, denote actual collection and delivery¹⁵.

At first sight it seems that this explanation solves the problem of the repeated flocks. However, her theses cannot avoid some objections. On the surviving tablets we can see flocks deliberately classified according to sex, kind and other peculiarities, e. g. the age (*pa-ra-jo* παλαιός 'old'), the quality and colour of wool (*wo-ne-we woinewes* 'wine-coloured'¹⁶), etc. Obviously they can hardly represent a natural delivery. It is difficult to explain why certain persons should contribute only old (*pa-ra-jo*) rams, the number of which is quite high.

Interpreting the Pylos Cn tablets, M. Doria (in 1958) in the duplicated entries saw movements of flocks from summer to winter pastures, taking the word *we-re-ke* as winter enclosures.¹⁷ Later (in 1963) L. R. Palmer rejected this theory, and excluded the possibility of transhumance¹⁸.

I have also examined the Pylos Cn tablets¹⁹ and have come to the following results:

It is evident that the rearing of cattle depends on the natural conditions: climate and terrain. Nobody can deny that in Mycenaean times there were not certain movements of livestock from one place to another. If at some period of the year there was not enough food for the stock at one place, the shepherds were obliged to drive them to a place where they could find enough grazing. Therefore we must take into consideration the geographical and climatic conditions.

However, the analogy between the flocks of Pylos and those of Epirus and even the Alps, which M. Doria made²⁰, does not correspond well. The cattle-breeders from those northern, mountainous parts are greatly worried about winter pastures. Their cattle cannot stay in the mountains during the winters, when they are covered with deep snow, but in Messenia the climate is mild, Mediterranean, and there is not problem about winter pastures. There are some upland planes there in which the cattle can stay all the year round. But there are also some dry mountains which can be used by the cattle only in spring and in autumn. The summer pastures are a greater problem in the arid lowlands when the summer comes and the grass begins to dry.

¹⁵ Cf. Proceedings of the Cambridge Colloquium, p. 250s.

¹⁶ P. Hr. Ilijevski, *Myc. wo-ne-we, Ziva antika XVII*, pp. 23—31; — Една семантичка особеност на суфиксот *-eus* во микенскиот грчки (*Una particolarità semantica del suffisso -eus greco miceneo*) Годишен зборник, Филозофски факултет, Скопје, кн. 23, 1971, pp. 557—575.

¹⁷ Interpretazioni di testi micenei II, Trieste 1958, p. 59.

¹⁸ Interpretation of Myc. Gr. Texts, p. 169.

¹⁹ Cf. Atti e Memorie del 1° Congr. Intern. di Micenologia, pp. 616—632.

²⁰ Cf. n. 17.

When we speak about seasonal movements, we must also have in mind the mixed character of the Cn flocks. They contain a considerable number of goats, which are not driven high up the mountains like the sheep in summer, but are kept in lower woodlands. Even in places with continental or Alpine climate goats spend the winter either in inhabited places, or in their vicinity, or in earlier times in caves. Besides that we should not neglect the fact that many old rams are also mentioned on these tablets. Why should they be kept during the winter? What could the owner get from them? During the summer they are usually driven up the mountains in order to be fattened, and if they had been already fattened, it would have been unwise to keep them during the winter, because they would have lost weight. It seems still less reasonable to drive he-goats to special winter enclosures in Messenia. All this gives us reason to think that *we-re-ke* does not represent winter, but summer enclosures.

The most plausible identification of the word *we-re-ke* is *wereges*²¹, corradical of the verb *ἐργω*, from the root *+uerg-*, *+uerg-*, which means 'enclose'. In Skit, Celtic, Greek the root is enlarged with the element *-g-*, but in the Slavonic languages from the pure root, in the ablaut grade, the common term *obor* from *+ob-uor* is derived, with the meaning 'enclosure' for stock of every kind²².

On the basis of linguistic analysis of the term *a-ko-ra* 'collection', used in this series, I concluded that the flocks belonged to the palace of Pylos. The livestock was probably collected²³ from the population as a kind of tribute or gifts, but on which principles the subjects were assessed we cannot see from this material.

If the flocks of the *a-ko-ra* tablets were composed early in the spring after the collection of the animals, later in the summer, the flocks were driven to some higher places on the mountains (Ithome, which is about 1000 m. high, and the range of Taygetos, about 2400 m. high). Thus,

²¹ L. R. Palmer, *Gnomon* 29, 1957, p. 569.

²² Cf. M. Fasmer, *Etimologičeskij slovar 6 russkogo jazyka III*, Moskva 1971, p. 105s.; P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, II, Zagreb 1972, p. 538.

²³ According to M. Doria, o.c. 16, 20; L. R. Palmer, o.c. 165, 405; J. Tailardat, *RdEGr.* 71, 1958, p. 425; A. Morpurgo-Davies, *Myc. Gr Lexicon*, s.v. *a-ko-ra*, etc. this word denotes 'grex', rather than 'collection', suggested by Ventris and Chadwick. On the basis of parallel use of the verb form *a-ke-re* *ἀκέρει*, *ἀκέρει* as well as the Homeric use of the verb *ἀκέρω* in phrases for collection of different rates (cf. *Od. XIII, 14s.*) I found (o.c. p. 618s.) that the meaning 'collection' corresponds better to *a-ko-ra*. Although this word is used only in the texts with cattle ideograms, the adjective *a-ko-ra-jo/ja*, derived from the same stem, is applied not only to cattle (cf. *KN Co series*), but also to olives (cf. *KN F 735 v. 1*). Consequently, the personal names in the gen. *+a-ko-ra*, as well as in the nom. along with the verb form *a-ke-re*, are 'collectors', later *ἀκέρται*. It does not mean that they necessarily collected the animals. They were important palace officials who have organized the collection and management of the livestock, and other products. Some of the 'collectors' mentioned on the *KN D* tablets, appear on the *Lc* and *Od* (cloth) tablets as owners of women weavers, cf. *We-ve-si-jo(-jo) Da 1162*, etc. and *Od 502*. It is not excluded that the 'collectors' from Pylos were also engaged not only with allocations of the flocks, but also with the products from sheep.

Cn 131 would represent a document for forming summer enclosures at higher pastures for a part of livestock from *Pi-swa* and *Ma-ro-pi* district. The checkmarks, visible on this tablet, very likely represent a later control of the flocks by some of the palace officials.

Evidently, from these different kinds of stock the palace took aim at several things: wool, milk and by-products, but it seems that one of the most important of all was probably fattened cattle for meet, skins, trade and exchange. On the Cn tablets 1400 rams are listed as *pa-ra-jo* παλαοί 'old'. What might those old rams be used for? Their wool produce decreases with age after 6—7 years. Therefore they are culled from the standing flocks and fattened as much as possible for slaughter and trade.

Livestock meant for meat (barren females and castrated males) were pastured on higher terraines not only because the lower pastures, which were close to inhabited places, were left for the milked sheep and goats, but also because meat of the stock reared on higher terrains is of better quality, a fact well known in the ancient times, as we can see from Aristoteles' *Historia animalium* 8,12. It seems that Homer's epithets: *πίονα ἰφία μῆλα* 'fat, goodly sheep'²⁴ are not only poetical phrases, but they possibly had a real basis in the Mycenaean practice of fattening rams and he goats, as we can see in later periods on the Balkans.

On the sheep tablets both from Pylos and Knossos another kind of fattening rams is also mentioned, i.e. in *ta-to-mo* σταθμοί 'steadings'. As the rams, fed in steadings do not move much and do not waste energy, especially if castrated, they are easy to be fattened. There is evidence from different places and times for keeping rams of this kind²⁵. This kind of rearing is in any case much more expensive, and it needs more care than fattening on the pastures. Therefore the number of rams fed at steadings is much smaller than that of pastured rams. A comparison with the tablets which record swine corroborates this statement.

Together with sheep and goats over 500 swine are recorded on the Cn tablets. But there is a separate tablet, Cn 608, with a special assignment to 9 towns for fattening a small number of *si-a²-ro* σίαλους 'fat hogs' (altogether 25). A similar practice of fattening a small number of rams is also mentioned on the KN Dm series with the terms *ai-mi-re-we*, probably connected with *αίμασιά* 'stone-wall', perhaps 'animals kept in steadings' and *e-ka-ra-e-wei²⁶* ἐγγραῖες from *γράω* 'eat', i.e. 'animals for fattening'²⁶.

To sum up. The main purpose of cattle-breeding on Crete was wool production. Wool was an important product in the Pylos kingdom as well, but the palace there, as we already mentioned, wanted very likely to have other profits besides. The number of stock listed on the Pylos Cn tablets is about ten times less than that on the Knossos tablets. One of the reasons for this limited number might probably be due to the

²⁴ Il. 5,556; 12,319, etc. Od. 9,464 etc.

²⁵ Cf. Columella, VII, 4; Varro, R.R. II, 2.

²⁶ M. Lejeune, Mémoires de philol. mycén. II, pp. 364—367.

fact that other branches of the economy and trades were more developed there. It is remarkable that the Pylos Na series, referring to flax and linen, is quite large. With the development of linen manufacturing, the produce of wool was probably gradually decreasing, and therefore there was no production of wool in such large quantities as in Knossos. In the Pylos Cn series, where non-producing wool animals are recorded together with sheep and goats, meat was probably the main product, for which rams, he-goats and pigs were especially fattened.

Nevertheless, both on the Knossos and Pylos tablets there are some scarce indirect indications for movements of livestock. The Linear B tablets represent records of one year only, the last one before the destruction of the palaces. But there are some tablets which register the situation of livestock in an earlier stage, probably early in the spring, and others — in a later period. It is noticeable that some flocks of the same shepherds appear in the records of the earlier stage *at one place*, and in those of a later period — *at another*, which indicates that the movements of livestock have taken place at different periods of the year²⁷.

ЗАБЕЛЕШКЕ О ОВЦАМА ИЗ МИКЕНСКИХ АРХИВА

Резиме

Линеарни Б текстови пружили су драгоцене податке о привредном животу у микенској периоди. Велики број докумената (преко 800 из Кнососа и око 40 из Пилоса) који се тичу оваца, указује да је сточарство било један од најважнијих извора богатства микенских дворова. Ти су документи до сад брижљиво испитани, али неке проблеме тек треба решити.

У самом почетку интерпретирања тих текстова наговештено је да забелешке о овцама означавају плаћање данка дворовима. Но после темељног проучавања Ц. Т. Килена таблица из Кнососа које се односе на овце и вуну, сада је јасно да оне представљају попис постојећих стада, која су била састављена углавном од шкопаца (кастрираних овнова) који су држани за производњу вуне. Друга стада су служила за сврхе размножавања. Међутим, још увек је проблематично питање чему су служила стада, поменути на таблицама из Пилоса.

Аутор ових редака најпре испитује однос између земљорадње и сточарства у Кнососу и Пилосу. Значајно је да је на таблицама из Кнососа забележен већи број оваца (преко 100 хиљада само овнова) но на таблицама из Пилоса (укупно око 12.500 грла); поред тога, стада поменути на таблицама из Кнососа су много већа (до 400 грла), но стада у Пилосу (око 100—200). С друге стране, постоји много више записа о пољопривредним трансакцијама на таблицама из Пилоса но на таблицама из Кнососа. Вредно је пажње да је РY Na серија која се односи на платно сасвим велика, док је на таблицама из Кнососа

²⁷ Cf. Soph. O. T. vs. 1134—1139.

прилично оскудна. У Кнососу је индустрија вуне била на високом нивоу, док се у Пилосу, врло вероватно развила израда платна, што је, природно, имало за последицу опадање производње вуне. У Пилосу је можда месо било главни производ због кога су били специјално товањени овнови и јарци.

Посебна пажња је посвећена трансхуманцији у микенско доба. У вези с тим питањима има различитих мишљења. Према М. Дорији постоји доказ о трансхуманцији у Линеарним Б текстовима, али Л. Р. Палмер одбацује ту могућност у микенској Грчкој. Познато је да је гајење стоке у зависности од природних услова: климе и терена. Доказ о сезонском кретању стада са планина у долине може се наћи у Соф., О.Т. стих 1134—39. У микенско доба могло је такође бити сличних кретања стоке с једног места на друго где су животиње могле да нађу обилнију пашу.

У микенским архивама нема директно забележених података о таквим кретањима, нити било каквог законског прописа о њима. Али из анализе сточарске терминологије (различите врсте торова) а посебно случајева где се иста лична имена пастира помињу заједно с њиховим стадима на два разна места, може се прихватити да су извесна стада која су припадала двору трансхумирала.

Познато је да Линеарне Б таблице представљају забелешке за само једну годину (последњу пред разарање дворова). Има, међутим, таблица (на пр. РУ Сп 131) које региструју ситуацију стоке у неко раније време, вероватно у рано пролеће а друге у неко касније годишње доба. Постоји двадесетак личних имена у фрагментарној РУ Сп серији која се понављају са својом стоком на два разна места. Тешко да та лична имена означавају разна лица. Та чињеница веома вероватно указује на кретања стада с једног места на друго у разна годишња доба.

Wanda JOSTOWA
Zakopane
Polen

GESCHICHTLICHE GRUNDLAGEN DES HIRTENTUMS AN DER POLNISCHEN ORAWA

In meinen Forschungen, welche diese Bearbeitung betreffen habe ich mich begrenzt zu dem Gebiet des Gelände der polnischen, oberen Orawa, das heisst insgesamt zwölf Dörfer. Westlicher Teil der oberen Orawa, die mittlere und untere Orawa gehören zur Tschechoslowakei. Der Erleichterung meiner Dissertations wegen, werde ich den Ausdruck „Orawa“ statt die obgenannten Namen die obere Orawa benutzen.

Den nördlichen Teil dieses Gebietes begrenzt die Gebirgskette von Babia Góra (1725 M. ü. M.) und Polica (1367 M. ü. M.). Das Massiv von Babia Góra ohne Nebenabzweigungen ist für Zone der Pfalanzenv egetation charakteristisch. Das Schema dieser Einteilung stellt sich folgend vor:

1. die unteren Zonen bis zum 1390 M. ü. M. haben Fichtenbewaldung,
2. nächste Zone vom 1390 — 1650 M. ü. M. bewachst der Knieholzbusch; in dieser Zone kommt auch das Ebereschenholz zum Vorschein,
3. letzte Zone vom 1650 bis 1725 M. ü. M, weil Babia Góra nicht besonders grosse Höhe erreicht, hat schwach ausgedehnte Alpenzone.

Das Massiv von Polica endet sich auf der oberen Waldgrenze. Der südliche Abhang von Babia Góra geht mild in Richtung der Orawa herab, was für Entstehung von Almen und Wiesen günstig gewirkt hat. Ausserdem starke Sonneninsolation spielt hier auch wichtige Rolle¹.

Den südlichen Teil von polnischen oberen Orawa umfasst Orawsko-Nowotarska tektonisches Becken, welches fluviogla ziale Sedimente bedecken. Den westlichen Teil des Beckens entwässert der Fluss Czarna Orawa, welcher zum Abflussgebiet des Schwarzen Meeres gehört. Urwüchsige Pflanzenkomplexe befinden sich in s. g. „Bory“, die durch hohe Torfmoorgewächse charakteristisch sind, prinzipiell mit *Pinus montana* Mill. var. *uncinata*. Es kommen auch zum Vorschein zeitweise nicht ausgenutzte Felder, welche mit dem Heidenkraut und

¹ Babiogórski Park Narodowy, Kraków, 1963.

Kieferholz bewacht sind. Auf den etwas trockenen Räumen sieht man Kieferwälderflecken. An den Ufer der Bäche ausdehnt sich die Bruchlandchaft. Am Rande des Waldes findet man Wiesen mit *Nardus stricta* bedeckt².

Zur verhältnismässigen kalten Sommerzeit kommen auf dem Gebiete von Orawa sehr oft westliche und nordwestliche Cyklon zum Vorschein, die besonders für Babia Góra sehr regensreich sind. Die Gesamtsumme der atmosphärischen Niederschläge ist die höchste für Babia Góra. Durchschnittlich zwei Drittel jährlich des Firmaments ist mit Wolken bedeckt.

Die historisch-chronologische Grundlage meiner Dissertation umfasst die Zeitperiode vom XVI—XX Jahrhundert, weil die Besiedlung der oberen Orawa erst ab XVI J. stattgefunden hat. Frühere Angaben sind nicht vorhanden. Die Geschichte der Besiedlung, so wie auch Kolonisation dieser Gebiete, ist mit der ungarischen Thurzo-Besitzerfamilie der ganzen Orawa engst verbunden. Zu dieser Zeit die nicht festbestellte politische Grenze zwischen Polen und Ungarn ermöglichte den Thurzonen Eintritt auf obere Orawa. Als Grundlage dieser Besiedlung wirkte „*ius valachicum*“. Die Kolonisten waren am meistens mit der Schafszucht beschäftigt. Die waldreichen Gebiete der oberen Orawa waren den Einsiedlern zugeteilt. Die Entlassung von feudalen Verpflichtungen für den Zeitabschnitt von 12—20 Jahre wirkte als Hauptzweck für Waldausrodung und Bewirtschaftung dieser Gebiete. Gänzliche Entlassung von feudalen Pflichten verursachte massenhafte Flucht der polnischen Bauern aus den polnischen Grenzgebieten nach Orawa, in Zusammenhang mit der politischen Situation die im siebzehnten Jahrhundert in Polen herrschte³.

Zu den Weidengebiete gehörten: die Alm auf dem Gipfel von Babia Góra, welche über obere Waldgrenze gelegt ist und in verschiedenen Zeitabständen ausgerodete Waldwiesen des Beskiden urwalds. Im 1615 J. Jerzy Thurzo — der Besitzer der Herrschaft Orawa hat die Almen und Waldwiesen den einzelnen Dorfgemeinden mit unbegrenzten Ausnutzungstermin „*ad bene placitum*“ zugeteilt. Auf dem Grund dieses Dokuments kann man feststellen, dass die obgenannte Wiesen schon in dieser Zeit ausgerodet waren. Die nicht im Dokumente genannte Rodenflächen wahrscheinlich entstanden später. Insgesamt die Dorfgemeinden der polnischen Orawa haben die Gebirgsweiden für 2.000 Schafsmast erhalten⁴. Anderen Dokumente nach kann man feststellen, dass die Schafszucht der Dörfer der polnischen Orawa betrugte 24.000 Tiere⁵,

² E. Lubicz — Niezabitowski Wysokie torfowiska Podhala i koniec ność ich ochrony, „Ochrona Przyrody“, 1922, z. 3; E. Korczyńska, Bory i pułczyny Podhala i Orawy, „Kórnik“, 1952.

³ A. Kavuljak, Hard Orava, Turc. sv. Martin, 1927; W. Semkowicz, Kiedy i skąd przyszli Polacy na Orawę, „Ziemia“, t. 16: 1931, nr. 8—10, W. Semkowicz, Materiały źródłowe do dziejów osadnictwa Górnej Orawy, t. 1, 1932, t. 2, 1939; W. Semkowicz, Rola Żywiecczyny v osadnictwie Orawy, „Ziemia“, t. 21: 1936.

⁴ W. Semkowicz, Materiały źródłowe... t. 1, s. 45—49.

⁵ W. Semkowicz, Materiały źródłowe... t. 2, s. 119—126.

zugeteilte also Almen und Wiesen waren nicht im Stande diese Schafszahl zu ernähren. Es stehen keine Archiwahnen zur Verfügung, auf Grund welcher kann man feststellen, wie der überwiegende Teil der Herden ausgemastet war. Wahrscheinlich kann man vermuten, dass den Kolonisten zugeteilte noch wilde Gelände zu diesem Zweck ausgenutzt waren. Zweifellos in der ersten Periode der Einsiedlung die nicht ausgerodete Wälder waren im Stande als Schafswiden zu dienen, was übrigens die topographische Ortsnamen bestätigen. Der Wald diente nicht nur zum Anfänge der Einsiedlungszeiten als Mastgebiet. Noch im XIX J. und auch am Anfang des XX J. kann man feststellen, dass die Schafszucht fand im Lichtung umgebenden Wald statt. Z.B. im 1829 J. die Oberfläche der Stańcowa Wiese betragte 193.5 ha, im Vergleich mit der Oberfläche des nächsten Waldes, wo die Schafsmast bis zum 301 ha erlaubt war. Ausserdem als Weidengebiete dienten noch leere Moorfläche, Wiesen und Wälder zwischen einzelnen Mooregebieten, so wie auch zur Zeit nicht ausgenutzte Ackerfelder. Jedes von diesen Mastgebiete charakterisierte die spezielle Mastorganisierung, die in enger Zusammenhang mit Rechtgrundlagen der Ausnutzung der Gebiete in verschiedenen geschichtlichen Perioden und anderen Angelegenheiten wie z. B.: Lage über Meeresoberfläche, Entfernung vom Heimatsdorfgemeinde abhängig waren. Dabei die wichtigste Rolle spielten die Eigentumseigenschaften⁶.

Zu den Tieren die gemeinsam gemästet waren gehörten erstens Schafe und Ochsen, späters auch Pferde, wobei im XVII J. kann man ausschliesslich über Schafe sprechen, Im Zusammenhang mit dem Übergang der Bevölkerung im XVIII J. zum Ackerbau wechselten sich auch die Vorrechte für Schafszucht. Die Angaben dieser Zeitperiode erweisen, dass die Viehzucht der Orawa meistens die Ochsen bildeten. Die Tiere mastete man durch den ganzen Sommersaison. Der gemeinsame Auftrieb — „wygonka“ der Schafe ins Almen findet noch heute um Mitte des Mai statt, der Rückkehr am Ende Septembers, der Ochsen und der Jungvieh im August. Charakteristisch für das Hirtentum von Orawa sind jetzt kurze Wanderungen, circa zehn bis fünfzehn Kilometer, im Vergleich im XVII — XIX J. dieselben Wanderungen betragen 35—45 km.⁷

Das vorher zitierte Dokument vom 1615 J. stellte die Bedingungen der Mast auf den Waldwiesen der Herrschaft fest. Gemäss dieser Bedingungen, die Untertanen sollten acht Denar jährlich ab ein Schafe Scafe zahlen, so wie auch Lämmlein besorgen, welche durch Bauern in eigenen Wirtschaften durch das ganze Jahr gezüchtet sein sollten. Dabei waren die Bauern verpflichtet den Herbstzins der Sitte nach ab diesen Herden bezahlen. Sittengemäss zahlte man in Karpathen an die Herrschaft fünf Stück ab jede hundertköpfige Herde.

Rechtliche Grundlagen in späteren Geschichtsperioden (seit Ende des XVIII J. haben die Pachtverpflichtungen für Zeitfrist von 3-bis 6 J. festgestellt, so wie auch waren sie für unbegrenzte Zeitperiode „ad

⁶ W. Jostowa, Pasterstwo na Polskiej, Orawie, Wrocław, Warszawa, Kraków, 1972, s. 62—63.

⁷ W. Jostowa, Pasterstwo ... s. 63, s. 115—117.

Beneplicatum Domini“, als Verträge einge schlossen. Zuerst die allgemein gesagte verträge waren jäh nach Zeitvergehen genau prezisiert. Diesen Verträgen nach willigte die Herrschaft Orawa den einzelnen Dorfgemeinden:

1. Masten und Mähen von Waldwiesen, gleichzeitig verbotend Pflügen, Ausrodung, Ausbrennung der Waldgewächse, die Bäume abrinden, Baumblätter zusammeln. Ausnahmsweise im Fall der Überwucherung der Waldwiese willigte man zur Verpflügung dieser im Sinne der Verbesserung der Grasgewächse nach, in Anwesenheit eines Forstmannes;

2. verboten war Einführen von Tieren ins verwaldete Holzschläge, dabei waren die Strafzahlungen vorgesehen, vom 7—17 kr von einem Tier, in besonders strengen Fällen könnten auch die Bewilligungen für Ausnützung der Waldwiesen weggenommen werden;

3. schon am Ende des XVIII J. dürften die Ziegen auf den Waldwiesen nicht gemastet werden, angetroffene Tiere sollten von den Förstern todgeschossen sein;

4. die Herrschaft von Orawa liefert den Dorfgemeinden das Bauholz für Almhütten und Umzäunungen für Tiere, so wie auch Holzdachbretter, die ins Herrschaftsbesitzers Sägewerke durchgasägt sein sollten. Für diese letzte Tätigkeit gütete die vorgesehene Tarif. Ort und Stelle der Abnahme des Baumaterials bestimmte näher die Forstdienst. Für die ewentuellen Schäden war die Dorfgemeinde verantwortlich geworden, die Hirten dagegen die den Schaden schuldig waren strafte man mit Holzknüttel und Schlosskerker;

5. die Dorfgemeinde war verpflichtet die Grenzhügel verbessern;

6. entsprechende Verträge versicherten den freien Durchtrieb der Vieh durch die Waldalmen für Nachbardörfer;

7. den Dorfgemeinden war verboten die Ausnützung der Deputaten des Forstdienstes, so wie auch Mittellosenleuten, die ständig die Waldwiesen bewohnten und seiner Möglichkeiten nach ihre Wirtschaft dort führten. Für Viehmast waren die Mittellosen den entsprechenden Zins der Dorfgemeinde zuzahlen verpflichtet. Die Dorfgemeinden sollten unter der Strafbarkeit bis zum 24 Juni (Heiligen Johannesfest) die mit Kontrakten festgestellte Zinse zu entrichten.

Anfangs des XIX J. erscheint in Verträgen ausserdem Geldzins auch die Arbeitsverpflichtung. Z. B. im 1805 J. die Dorfgemeinde Lipnica Wielka abgesehen von der Pflichtbezahlung von 325 Fl. unter dem bevorstehenden Gefahr die Waldwiese nicht ausnützen zu können, für die Orawa Herrschaft 240 Buchenstämmen, 100 Stämme für Sägewerke, 100 Brennholzklafter, so wie auch 50.000 Schindel liefern zu müssen. Auch der Vertrag vom 1809 J. verpflichtete dieselbe Dorfgemeinde unter der Strafbarkeit im Wald eingeschlagene Holzstämmen ins Herrschaftslager zu besorgen. In besonderen Fällen war die Besorgung des Holzes, als der Vorschuss der Zinsbeträge angerechnet worden. Gemäs der Oberfläche der Waldwiese berechnete man die Arbeitsverpflichtung. Zur Zeit in Jahren 1837—1842 galt das als seine Hälfte eines Arbeitstages im Vergleich zu einem Juger (0,57 ha). Meistens waren diese Pflichtarbeiten zur Verbesserung der Waldstrecken ausgeübt, falls

aber als in der Nähe keine unbedingte Waldstrecken ausgeübt, falls aber als in der Nähe keine unbedingte Arbeiten nicht notwendig waren, sollten sie an Ort und für die Herrschaft entsprechender Stelle geleistet werden.

Die zu unserer Zeit vorhanden stehende Rechnungsbücher, welche die Orawa — Dorfgemeinden betreffen zur Zeit geschichtlichen Periode des Feudalismus 1829—1848 J. erlauben uns folgendes feststellen. Die Bauern welche Sciae Tiere zur gemeinsamen Mast abgegeben wollten müssten einen bestimmten Betrag für diese Verpflichtung zur Dorfgemeindekasse einzahlen. Der Betrag war von der Anzahl und Tierengeschlecht abhängig. Z. B. Lipnica Mata im 1829 J. war für die Pacht der Kralowawiese 625 zhr. an die Herrschaftskasse zu bezahlen bezwungen geworden. Ausserdem musste die Dorfgemeinde auch die Belohnung für den Ochsenhirt in Acht nehmen, die konkreterweise 15 skr und ausserdem 1.50 zhr. für Hirstenschuhe bestimmt war. Die obgenannten Ausgaben leistete man von Einzahlungsgebühren ab Schaffen, Pferde und Ochsenbesitzer. Die Mittellose Leute leisteten ihre Verpflichtungen gemäss ihren Möglichkeiten.⁸

Im 1848 J. hat das Bauernbefreiungsrecht die zu dieser Zeit herrschende Verhältnisse gänzlich verändert. In dieser Zeitperiode, so wie auch in vorigen zehnjährigen Zeiträumen bewaldete die Verwaltung von der Herrschaft Orawa einzelne Waldwiesen. In Folge dieses die Dorfgemeinden die seit einigen Jahrhunderten obgenannten Wiesen im Gebrauch gehabt haben, verloren sächliche Grundlagen ihres Hirtentums. Ausnahmsweise einige Dorfgemeinde nach langjährigen Verfahren mit Kompososorats ihre Ausnützungsrechte als ihr Eigentum verhalten. (Orawa — Kompososorats bestand seit dem Tode des Jerzy Thurzo im 1616 J. unteilbares Eigentum der Nachfolger, was im Testament des obgenannten festgestellt war. Dieser Angelegenheiten wegens stimmte diese Situation als gültig bis zum II Weltkrieg.

Nach der Bauernbefreiung müssten die Herrschaftseigen tümer einen bestimmten Teil seiner Grundbesitze den Dorfgemeinden abgeben, als Äquivalent für die bishörige Serwituten. Auf diese Weise entstanden Sammelwirtschaften der vorigen Untertanen, die als Urbaren genannt worden. Die neuen Mitglieder des Urbars dürften nur auf dem Grund der Vererbung oder der Erwerbung des Vermögens im Dorfe ins Urbarsgemeinschaft eingenommen werden. Die Teilnahme im Urbarsbesitz wurde in idealen proportionellen Teilen zu dem Privateigentum des Mitglieds festgestellt. Dem „statu iuris“ nach alle Mitglieder des Urbars haben ein proporzionelles zu seinem Besitzungsbestand Stimmrecht. Dies war wenigstens für ungefähr drei Morgen Morges = 0,56 ha) festgestellt. Jeder welcher nicht im Macht stand angewiesenes Vermögen zu haben, optierte mit Bruhteil seines Stimmungsrechtes. Nach der Bauernbefreiung haben die Urbaren eine sehr wichtige und dominante Rolle gespielt. Diese Tätigkeit war besonders mit der Organisation des Hirtentums engst verbunden. In den polnischen Gebieten kommt das bloss in Orawa und Spisz zum Vorschein. Analogisches Ver-

⁸ W. Jostowa, Pasterstwo ... s. 98—99.

fahren findet man in der Slowakein und Ungarn, welche vor dem I Weltkrieg eine politische Einheit mit polnischen Orawa bildeten.⁹ Die Urbaren waren berechtigt zur Organisation auf ihnen zugehörten Gebieten, so wie auch auf Pachtgebieten, das Hirtentum für die Dorfgemeinde zu versichern.

In späterer Zeitperiode anfangs 1872 J. erledigten die Urbarsgemeinden ihre Pachtverpflichtungen in Verträgen zwischen Orawa — Komposesorat und Urbaren bloss in Geldbeträgen. Pachtmietebedingungen am Ende des XIX J. haben sich folgend festgestellt:

1. der Komposesorat willigte der Viehmast auf den Almen ein;
2. die Dorfgemeinden waren verpflichtet ihre Zinsgebühren quartalweise zu erledigen;
3. abgesehen von der Stempelgebühren alle andere Steuer beschwerten Komposesoratsverwaltung;
4. nach dem Forstgesetz aus 1879 J. wurde der Forstschutz festgestellt, um ihre Verpflichtungen entscheidend zu folgen;
5. Komposesorat forderte die Umzäumungen für Zuchttiere allwohentlich zu übertragen der günstigen Bedingungswegen;
6. gemäss der Verträgen der feudalen Zeiten nach sollten die ökonomischen Grundlagen der Almhüttenbau unverändert bleiben;
7. die Untermiete der Waldwiesen war strengst verboten¹⁰.

Die gemeinsame Mast stellte sich folgend vor. Abgesehen davon ob die von Urbarsverwaltung auf eigenen Gebieten veranstaltet war, so wie auch auf den Pachtgebieten kommt früher Anfang des Frühlings die Urbarsversammlung in Frage. Traditionellerweise haben in feudalen, so wie bis auch in jetziger Zeiten diese Frühlingsversammlungen statt gefunden. Die Urbarsversammlung stellte fest Lokalisierung, Organisation und bevollmächtigte einen Aufseher des Hirtentums dh. „Szalaśny gazda“. Urbarsversammlung in geheimer Stimmung wählte einen Oberhirt, welcher „Baca“ genannt ist. Dabei war die Bezahlung für die Ausnützung der Urbarsweiden festgestellt, welche die Schafsbesitzer zur Urbarskasse einzahlen sollten. Bei diesem Verfahren bezeichnete man alle für die Schafsbesitzer geforderte Leistungen (3.5—4 kg. Käse ab ein Schaf für einen Mastseason. Zu diesen Leistungen gehörten auch Übertragungsverpflichtung der Schafsumzäumung in festgestellten Terminen. Ausserdem war für Baca die Belohnung von einem Heufuhrwerk von Urbarswiesen vorgesehen geworden. Als Beispiel könnte der geschlossene Vertrag zwischen Urbarsverwaltung von Zubrzyca Górna und einem Baca im 1947 J. dienen. Dieser Vertrag verpflichtet den Baca zur Abgebung:

1. 10 Funten Käse (ein Funt=62 dkg) ab einem Schaf;
2. Bezahlung der Entschädigung falls an dem Baca die Schuld gefallenen Tiere festgestanden sein war;
3. Urbarsverwaltung stellt dem Baca zur Verfügung das Brennmaterial und Viehfutter in höher bestimmten Quantität;
4. die Mästung von Schafe im Waldgebieten war verboten;

⁹ W. Jostowa, Pasterstwo ... s. 100—102.

¹⁰ W. Jostowa, Pasterstwo, ... s. 100—101.

5. als letzten Termin für die Almverlassung bezeichnete man 15 September;

6. jeder Besitzer war verpflichtet 100 zł ab jedem Schaf ins Urbarskasse einzuzahlen; von dieser Summe 80 zł stand zur Verfügung der Urbarskasse und die Überreste d.h. 20 zł. waren zur Verfügung des Baca, für Lab und Salz, als unbedingte Produktionsmittel für Schafskäse.

Laut der Weisung der Urbars-Generalversammlung war der Szalaśny verpflichtet allen Verbindlichkeiten nachkommen. Der Szalaśny gazda repräsentierte die Almwirtschaft und erledigte alle finanziellen Angelegenheiten, die mit dem Hirtentum verbunden waren. Als Aufseher der Urbarsverwaltung lag in seinem Interesse gleichzeitig Berechtigungen der einzelnen Mitglieder der Urbarsgemeinschaft zu beobachten. Zu seinen Pflichten gehörten auch Rechtfertigung der Almütte, der Umzäumung und Versicherung des Wächterhäuschen für einen Hirtenschutzmann. Zur Zeit des I Weltkrieges, so wie auch in nächsten Jahren einige Metallgeräte wie z. B. Kessel, Käsewage, der eiserne Pfahl der für Bodenlöcher bei Übertragung der Umzäumung unbedingt notwendig war, standen dem Szalaśny zur Verfügung, welcher mit diesem Urbarseigentum disponieren konnte.

Man kann feststellen, dass an der Orawa der Baca engst mit den im Beschluss befassenden Anordnungen von Urbars-Generalversammlungen, so wie mit dem Szalaśny verbunden war. Baca war verpflichtet, alle mit der Schafswirtschaft in Frage ankommende Tätigkeiten, wie z. B. das Aufsehen ihm zugehörten Hirte, die Verfertigung der Milch productionerzäugnisse und alle andere mit der Käse ins Rechnung ankommende Angelegenheiten zu erledigen. Der Baca stand unter der strenger Kontrolle vom Szalaśny. Als Überschuss stellte man dem Baca, den reinen Gewinn nach allen gegenseitigen Abrechnungen die Überreste zur Verfügung vor. Ausserdem willigte Urbars-Generalversammlung dem Baca seine Privatschafsherde (in angewiesenem Zahl), so wie Mähen von *Nardus stricta* — *bliźniczka* und auch den über wiegenden Teil der Schafsmolke für eigenen Nutz zu behalten. Im Vergleich zu anderen Karpathengebiete spielte der Baca in der Orawa die spezielle Rolle vor. Als vom Urbarsangestelltem die Belohnung seiner fachmännischen Tätigkeiten nach, doch abhängig war.

Die Zahl der Hirten, welche dem Baca zur Verfügung standen war mit der Zahl der Schafe festgebunden, ein Hirt pro 70—100 Schafe. In früheren Zeiten war er „*Wałach*“ genannt, was der jetzigen Name „*Juhas*“ entspricht. Zu den *Juhas*verpflichtungen gehörten Masten und Melken der Schafe, so wie auch Hilfe dem Baca bei der Milchproduction. Der jüngere Hirt „*Honielnik*“ genannt hilft bei Mast und Melkenvertreibung. Die Hirten sollten die Schafsumzäumung übertragen, Geschirre spülen, Brennholz zu besorgen usw. Bis zu den dreisigsten Jahren des XX J. belohnte man die Hirten in Naturalien, so wie im ganzen Karpathengebiet. Eine geräucherte Käse — „*oszsypek*“ war für den Hirt — *juhas*, als eine tägliche Belohnung vorgesehen geworden. Ausserdem waren ihm die Schuhe und Verpflegung für die ganze Mastsaison versichert. Der jüngere Hirt bekam täglich nur eine Hälfte der geräucherte Schaf-

skäse und Verpflegung. Ab 1930 waren die Hirten mit Baresgeld belohnt.¹¹

Ausserdem obgenannten Mästungsorganisation die von Urbarsverwaltung veranstaltet war, kamen auch die Sammelmäste auf den Sammelgemeinschaften der einzelnen Flure zum Vorschein. Unter dem Ausdruck Flur bezeichnet man primäre Einsiedlungseinheit. Trotzdem beobachtete man die Sammelmastgebiete in Privatbesitzungen.¹²

Am Ende des XIX und Anfang des XX J. organisierten die Urbarsverwaltungen die Vihsammelmäste für Ochsen, Jungvieh und Kälber. Die phisiographische Grundlagen und Besitzungsrechte (Koposesorat, Urbars -und Privatbesitzer) bezeichneten die speziphische Eigenart der Hirtenwirtschaft. Es bestanden die Möglichkeiten, die Mastwirtschaft mit dem Ackerbau gemeinsam, so wie auch mit dem Wiesenbau zu verbinden. Als Mastgebiete für Jungvieh und Pferde die gemeinsam mit den Ochsen gemastet waren, ausnützte man in Beskiden gelegene Almen und Wiesen, so wie auch in Orawa Becken zwischen Torf — und Moorgebiet gelegene Weiden. Zu zwei in phisiographische Gebiete geteilte Orawa fand diese Erscheinung bei dem Viehmest Bestätigung. In Orawa Becken war Viehzucht mit Ackerbau verbunden, insofern, dass man auch über Hirtentums-Ackerbauwirtschaft sprechen kann. Die in Beskiden gelegene Mastgebiete teilte man ihrer Bestimmung nach, als waldgelegene Wiesen und überobere Waldgrenze gelegene Alm. Die Waldwiese war für Hirtentum und Wiesenbau vorgesehen geworden und die Alm nur für Hirtentum. So wie in Hochgebirgen, analogisch zum Hohen Tatra, lag die Alm den sistematischen und regulierten Bedingungsprocos von Tiere nicht unter, Ein Teil einer Waldwiese war für Viehmast bestimmt, die überreste stand dem Wisenbau zur Verfügung. Jeder zweiten oder dritten Jahr wechselte man diese Triebweise. „Bory“ d. h. Wald-Moor und Wiesengebiete von Jabłonka und Chyżne waren für Permutationswirtschaft, speziel für brachgelegenen Ackerfelder charakteristisch. Am Ende des XIX und Anfangs des XX J. waren Vieh — und Pferdeherden besonders zahlreich. In Jabłonka zu den Privatbesitzern gehörte Ackerfelder waren zur zwei Hälften geteilt. Dreijährlich war eine Hälfte für Ackerbau vorgesehen, die zweite als Weidegebiet, insgesamt kamte die Verwechslung sech Jahre vor. Den alten Sittengerechte nach, alle Privatbesitzer der Ackerfelder stellten seine zur Zeit brachgelegene Felder zur Kommunalverwertung. In Chyżne war dasselbe System bei Bory angewandt. Die Unterschiede kammten bloss zum Vorschein vor, dass in Chyżne war es nicht mit Privatbesitz, sondern mit Urbars eigentum engst verbunden. Dieses System bildete die Grundlage — primäres Studium — für die Zweifelderwirtschaft.

Die Urbarsversammlungen stellten die Mastverfahrenungen von Vieh und in späteren Zeiten von Pferden fest. Man bestimmte die Zahl und die Belohnung der Hirten, welche im Zusammenhang von Grösse der Vieh-

¹¹ W. Jostowa, Pasterstwo... s. 105—109.

¹² W. Jostowa, Materiały do zagadnienia gospodarki chłopskiej w Borach orawskich, „Lud”, t. 49: 1965, s. 511.

herde abhängig war. Dabei stellte man auch den Zahl den Hirtengehilfskräfte fest, und die Reihenfolge dieser („na okółke“), welche binnen vier und zwanzig Stunden vorgesehen war. Dies betraff die einzelnen Besitzer, welche sein Vieh zur gemeinsamen Mastwirtschaft abgegeben haben. Die Urbarsversammlung bezeichnete auch in welcher Zeit und an welcher Ort und Stelle des Vieh getrieben und übernachtet sollte. „Odpasnicy“ — Gehilfskräfte waren auch verpflichtet den Ochsenhirten die tägliche Verpflegung zu besorgen. Zwecks Übernachtung bewachteten die Hirtengehilfskräfte getriebene Viehherd. Dieser Weise nach bestanden die Möglichkeiten das ganze Mastgebiet Bedüngungsfähig zu machen. Dem Ochsenhirt müssten die Viehbesitzer für seine Tätigkeit 14—16 l. Hafer für Sommersaison bezahlen. Abgesehen davon erledigten sie eine bestimmte Summe zur Urbarskasse. Brennholz für die Herde waren die Viehbesitzer verpflichtet zu besorgen, entsprechend zu seinem Besitzbestand. Dem Ochsenhirt bestand auch das Recht zwei Stücke seiner Vieh ins Urbarsweide einführen zu können. Die Viehmästungen fängte man ungefähr am 24 Mai an, und die Dauerzeit endete sich den 24 August¹³.

Sehr geehrte Kollegen, Endlich möchte ich mich bei Ihnen bedanken, dass Sie meiner Dissertation Ihre Zeit geschenkt haben.

Ich möchte noch erwähnen, dass Hirtentums Situation an der Orawa im Zeitraum von XVI bis XX J. mit den historischen Angelegenheiten gebunden und engst von Ihnen abhängig war. Die günstigste Periode des Hirtentums an der Orawa bildete der XVII J. wegen der minderer Dominiumskontrolle und unrationeller Forstwirtschaft. Im Zusammenhang mit der dominanten Rolle der Dominium Forstwirtschaft am Ende des XVIII J. und am Anfang des XIX J. endete sich „aurea aetas“ des Hirtentums an der Orawa. Zu Grunde lag in der Hälfte des XIX J. die Bauernbefreiung. Nach dieser Zeit, wie ich vorher angewiesen habe, das Hirtentum an der Orawa von Urbarsverwaltungen organisiert war, welche für ihren Bedarf ausser eigenen, noch zusätzlich gemietete Mastgebiete ausgenutzt haben. Abgesehen davon, brachten sie noch die obengenannte Borö in Acht und haben die Schafe zur Sammelmast ins Tatragebirge getrieben, so wie auch veranstalteten die Ackersammelmäste im Dorfe.

Die Nationalisierung des Komposesoratsbesitz, so wie auch Statuierung des Nationalparks in den Babia Góragebiet, liquidierten des Hirtentum in diesem Regione. Alle erwähnte Angelegenheiten im Zusammenhang mit der Verwandlung der sozial-ökonomischen Struktur verursachten fast das Verschwinden des Hirtentums an der Orawa, welches nur alltäglich zum einigen Gebrauch von ein zelnen Bauern getrieben ist.

---

¹³ W. Jostowa, *Materiały ... s. 535—538*, W. Jostowa, *Pasterstwo ... s. 154—157*.

ИСТОРИЈСКЕ ОСНОВЕ ПАСТИРСТВА НА ПОЉСКОЈ ОРАВИ

Резиме

Мој се рад односи на пастирски staleж на подручју пољске горње Ораве које обухвата укупно дванаест села. Подручје је ограничено са севера Бабјом Гором (1725 м надм. висине) и Полицом (1367 м надморске висине) које припадају западним Бескидима. На југу се протеже тресетна мочвара „Оравско-Новотарске“ котлине. Предео карактеришу хладно, кишовито лето и скраћена вегетациона периода.

Мој извештај обухвата време од XVI до XX века. Ранијих података нема. Мора се констатовати да је горњи део Ораве колонизиран од XVI па до XVII века од стране пољских сељака који су стигли као избеглице са северне стране Бескида.

У подручја испаше спадају: шумске ливаде на крчевинама, мали суват на врху Бабје Горе (изнад горње шумске границе), пуста површина тресетишта, њиве које се повремено не користе за земљорадњу.

Пашњаке користи тамошње сеоско становништво. Време испаше траје читаво лето, тј. од маја до септембра. У то време стада су истерана на своја пасишта. Још почетком XIX века због коришћења сена и лошег стања путева, стока је и зими држана на шумским ливадама. На испашама се одигравају сеобе стоке које стоје у вези с правилним коришћењем траве и процесом бубрења. Још у XIX веку, њиве које леже по ободу села нису се кроз три узастопне године обрађивале за земљорадњу, већ су се користиле као пасишта због регенерисања плодности земљишта. Тај процес има редован периодичан карактер.

До времена укидања кметства (1848), скоро сви пашњачки терени Ораве припадали су као приватна сопственост једном феудалном поседу са седиштем у оравском дворцу (Arvaerschloss). Сходно тадашњим приликама (закупи и шумски радови) становници једног одређеног села користили су уз дозволу спахијске управе поменути пашњачка подручја. Само две испаше у месту Зубрзвца Горна припале су породицама председника општине којима је дато племство. После укидања кметства један део тих ливада преузели су „урбари“ (под урбарима треба разумети имовинске заједнице бивших кметова села, које су се оснивале на основу уредбе о сервитутима). Од XIX века наилазимо и на приватну сопственост пашњака.

На основу писмених уговора жирење се одиграло како раније тако и данас. Ваља имати на уму: 1. уговоре између федалног спахијука и сеоске управе, 2. Управу урбара и „Бача“ (чобанског старешину) који је од стране урбара стављен под контролу старешине бачије („Szalasny”).

Стоја је приватно власништво које је предато у заједничко стадо. Активност се обавља по традицији. Утицаји угарских административних норматива треба несумњиво да се узимају у обзир (до краја првог светског рата читаво је Орава припадала Мађарској).

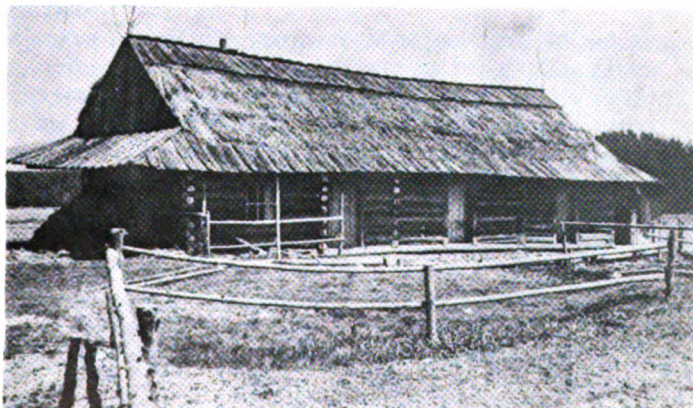
С изузетком индивидуалног гајења крава, на том подручју се нагло губи сточарска економија.

Abb. 1 — Hirtenhütte auf der Waldwiese Syhleć

Abb. 2 Allgemeine Aussicht auf Bory. Brachgelegene Ackerfelder

Abb. 3 — Hirtenhüte in Bory mit Jungviehmast verbunden.

Глигор ТОДОРОВСКИ
Скопје
Југославија

СТОЧАРСТВОТО ВО МАЛОРЕКАНСКИОТ ПРЕДЕЛ ВО ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК ДО КРАЈОТ НА ПРВАТА СВЕТСКА ВОЈНА

1. Почеток на сточарењето во малореканските села

Природните услови, во прв ред, што постоеле во Малореканските села, условувале и овозможувале да се појави и развие сточарството во пределот. Постојењето на богати летни пасишта на планините Бистра, Стогово, Јама, Шар и Кораб овозможувале да се појави сточарството во Малореканскиот предел од најстаро време. Сточарството станало основна стопанска гранка особено поради достапноста на летните пасишта на планината Бистра, која воопшто преставувала една од најпогодните планини за сточарење.¹ Летните пасишта на Бистра давале храна преку летото за 80—100.000 овци.² Тоа овозможило сето малореканско население во XVIII и првите децении од XIX век да се занимава со сточарството со редок исклучок на мал број домаќинства.³

Појавата на сточарството во Малореканскиот предел датира од најстаро време. Фактот дека селаните од селото Тресонче, во втората молба упатена до турскиот султан во Цариград, во 1692. година,⁴ барале да им бидат потврдени привилегиите што ги имале од порано како дервенци, а особено за слободно занимање и ползување на утините за што биле посебно заинтересирани, зборува дека на селаните од ова, како и на другите малорекански села, уште од тоа време сточарството им претставувало основно занимање. Поради настојува-

¹ Петров Ѓорче, Материали за изучаване на Македонија, София, 1896, 104.

² Мирчевъ Д., Галичкитъ овчари, Периодическо списание на БКА, LXI 330.

³ Исто, 339.

⁴ Smiljanić Tomo, Plemenske odlike Mijaka, sp. „Narodna Starina” III, 7, Zagreb 1924, 7.

њето на тресончани да бидат слободни во ползувањето на утрините, вториот ферман издаден од султанот Мустафа во 1702 година тоа право им го потврдил, со наредба дека никој нема право да им ги одземе утрините⁵ (на тресончани, б. м.). Ова барање не наведува да тврдиме дека штом од други било посегнато во слободното ползување на утрините, таму каде што биле најмногу заинтересирани тресончани, тие упорно настојувале да ги обезбедат добиените привилегии од порано за слободно ползување на планинските и селските утрини.

Исто така повеќе учени тврдат дека малореканските села, односно Мијаците отсекогаш се занимавале со сточарство, особено со чување на овци и коњи⁶ и дека тоа било нивно првобитно занимање⁷ и главен поминок.⁸ Тоа првобитно занимање, пренесувано низ векови од нивните далечни претци на малореканските села им станало традиција во која внесувале голема љубов и љубоморно го чувале и го унапредувале.⁹

Меѓутоа, сточарството во малореканските села се до крајот на XVIII век било изразито ситносопственичко.¹⁰ Секоја куќа по малореканските села според едни податоци имала по 40 до 100 овци¹¹, а според други по 200 до 300. Покрај нив се споменуваат и сточари кои имале по неколку илјади овци и по стотина коњи.¹² Сепак, и покрај тоа што постоеле сточари со крупни стада овци, се до крајот на XVIII век, доминантна сопственост била ситносопственичката. Таков вид сопственост била основна карактеристика во Малореканскиот предел. Фактот што и најсиромашната куќа располагала со 40 овци¹³, сите домашни потреби од волна, месо, млеко и други млечни производи го подмирувала од сопствените средства за производство. При ова треба да се исктани и тоа дека во Малореканскиот предел се до почетокот на XVIII век доминирало натуралното стопанство.¹⁴ Оттука, овцата покрај парите, имала улога на еквивалент. Но, од почетокот на XVIII век, таа улога ја презеле парите.¹⁵ Од таквото ситносопственичко про-

⁵ Isto, 73.

Староста на сточарството во Малореканскиот предел се гледа и по тоа што патиштата каде со векови минувале стада овци длабоко се вдале биле во земјата. Такви се и месностите каде биле лоцирани бачилата.

⁶ Смиљаниќ Тома, *Пастирски живот код Мијака*, Гласник српског Географског друштва 5, Београд 1921, 231.

⁷ Цвијић Ј., *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, СКА III, Београд 1911, 1015.

⁸ Григоровъ М., *Говоръ на Малореканцит (Мияцитъ) в Дебърско*, сн. „Извести на Семинара по славянска филологија при Университета в София II, 1907, 205.

⁹ Милићевић Ж., *У постојбини наших копаничара и зографа*. Београд 1927, 11.

¹⁰ Smiljanić Toma, *Pastirski život kod ...*, 231.

¹¹ Трайчевъ Георги, *Книга за Мияцитъ*) София, 1941, 11, Григоровъ М., *Говоръ на ...* стр. 205.

¹² Smiljanić Toma, *Pastirski život kod ...*, 231.

¹³ Цвијић Јов., *Балканско Полуострво II*, 169.

¹⁴ Матковски д-р Александар, *Гурчин Кокалески*, Скопје 1959, 118.

¹⁵ Исто, 118.

изводство, многу мал бил вишокот на производите од сточарството што бил консумиран на пазарите. Со паричните средства здобиени од продажбата на сточни производи тие ги подмирувале потребите од жито и друго што им недостасувало од сопственото производство.

Со појавата на стоково-паричното стопанство кон крајот на XVIII век, дошло до масовно и постепено опаѓање на ситните сопственици на овци. Со тоа и во сточарството настапил период на натрупување на пари¹⁶ што предизвикале концентрирање на голем број овци во рацете на мал број сопственици. Од друга страна, другиот дел бил лишен од сопственост по економски пат и претворен во наемни работници кај крупните сточари, или преку печалбарство и други видови занаети барал излез во новонастаната положба.

Покрај одличните природни услови за развитокот на сточарството, што понапред ги споменавме, постоеле и други фактори од економско-политичка природа што позитивно се одразиле врз сè поголемиот развиток на сточарството во XVIII век и според наше мислење и до средината на XIX век. Д-р Александар Матковски¹⁷ економските фактори ги класифицира во неколку групи:

„а) Стоково-паричните односи, економскиот развиток на градовите и внатрешниот пазар, како причина за сè поголема побарувачка на сточарски производи.

б) Вклучувањето на македонскиот пазар во европскиот и светскиот, барање особено на волната како суровина за потребите на текстилната индустрија.

в) Појавата на простата капиталистичка кооперација и сè поголемиот развиток на домашната рачна обработка на волната.

г) Побарувачката на маст, кожа, волна и друго за потребите на војската.

а) Сточарите, релативно биле помалку оптоварени со давачки отколку земјоделските производители“.

Таквите природни и економски услови придонеле во Малореканскиот предел да се појави сточарството што се изразуvalo со големиот број овци, концентрирани во мал број малореканци, предимно во малореканските села Галичник и Лазарополе, кои во текот на XIX век биле изразито сточарски села. Помал број крупни сточари — *џан*¹⁸ постоеле и во други малорекански села: Селце, Тресонче и Сушица, а уште помалу и во селата Гари. Осој и Росоки. Според едни податоци¹⁹ во селото Галичник во XIX век постоеле крупни сточари кои имале по

¹⁶ Исто, 119.

¹⁷ Исто, 117—118.

¹⁸ Каја (персиски *кетхуда*, *каџе*), домаќин, старешина, заменик, надзорник, домаќин на богата куќа, главно лице на даден еснаф, цех, *кехаја*. Оваа служба д-р Александар Матковски, Гурчин Кокалески, стр. 123 постоела и пред XIX век во Турција и тоа во султанскиот двор, во воените единици и во некои државни установи каде што имал улога на интендант, домаќин или снабдувач. Овде зборот *каја* се смета за опитен овчар на големи стада.

¹⁹ Григоровъ М., *Говорътъ*, 205.

8—10.000 овци и по 100—150 коњи за послужување на развиеното крупно сточарство.

Во какви размери са развило сточарството во овој предел зборува и фактот дека само селото Галичник имало приближно 150.000, Лазарополе 80.000—100.000, а Тресонче 40—80.000 овци.²⁰ Во половината на XIX век само на Бистра паселе над 100.000 овци,²¹ на Шар планина летувале 1.000.000—1.500.000 овци,²² а бројката на овците во Македонија достигнала и до 9.000.000 овци.²³ Сточарството во Македонија, така и во Малореконскиот предел при постоењето на спомнатите прилики мошне многу се развивало, скоро низ целиот XIX век.²⁴

Особено бил голем бројот на крупните и ситните сточари во селото Галичник. Според едни податоци само во Галичник постоеле 39 крупни и поситни сточари, кои имале од 500 до 7.000 овци,²⁵ во Лазарополе 12 мина²⁶ во Тресонче 11,²⁷ во Селце 11,²⁸ во Сушица 1, во Гари 3 и во Росоки 8 семејства.²⁹

Карактеристично е за малореканското сточарство што при постоењето на родовско-племенските односи во Малореканскиот предел, кои се задржале во пределот речиси до крајот на XIX век, го апсорбирало мнозинството од работното селанство сè до средината на XIX век. Секој крупен сточар, со себе го повлекувал и сиот род, кој понекаде броел и до 40 домаќинства. Тие биле запослувани во својство на овчари, разносувачи на храна за овците, млекото и млечните производи, во обработка на млекото: сирењари, урдаари, фичури, когардаци, одаци, мазничари, бачеви, паракејан и др. Според тоа, сосема било доволно ако во некое село од околу 200 семејства постоеле 6—7 јаки сточарски родови, та сето село да биде вработено во сточарството. како пример ќе го наведеме селото Тресонче каде до 80-те години на XIX век постоеле шест јаки сточарски родови: Брадиновци, Јуруковци, Бошковци, Перковци, Тутевци и Силјановци. Околу нив било запослено приближно целото село, а само родот Јордовци се бавел со печалбарство.³⁰

²⁰ Григоровъ М., Говорътъ, 205; Цвијић Ј., Основе за географију и геологију III, 1012; Смиљанић Тома, Пастирски живот..., 235.

²¹ Трајчевъ Георги, Книга за..., 57.

²² Македонија како природно и..., 267; Проф. Мишпајковъ Д., Новит земи..., 24.

²³ Македонија како природно и стопанско цјало, София, 1945, 6; Зографски Данчо, За работничкото движење во Македонија до Балканската војна, Скопје 1950, 29.

²⁴ Зографски Данчо, За работничкото движење..., 29.

²⁵ За бројот на сточарите и за бројот на овците податоците ги приравме од селани од селото Галичник.

²⁶ Според раскажувањето на Горги Серафилов Дракулоски од село Лазарополе. Дракулоското семејство било едно од семејствата кое изразито се занимавало со сточарство.

²⁷ Според раскажување на селани од селото Тресонче.

²⁸ Според раскажувањето на Спасе и Петре Несторови Јанески од село Селце.

²⁹ Sprema раскажувањето на селани од село Росоки.

³⁰ Смиљанић д-р Тома, Сточарство на Бистри, Стогову, Крчину и Корабу, Београд 1932, 27—28.

Крупните сопственици на стада овци во Малореканскиот предел, освен чувањето и размножувањето на овците, се бавеле и со трговија. Сточарите-трговци од сопствените средства продавале жив добиток, овци, издвојувајќи ги секој пат постарите овци. На тој начин вршеле редовна селекција; потоа јагниња, продавање на месо, пастрма и релативно големи количини волна и млечни производи. Вклучувајќи се на овој начин во трговската трансакција, тие на тој начин го исклучувале профитот на посредниците.³¹ Не само што своите производи ги пласирале по пазарите во македонските градови, туку крупните сопственици на стада овци изнесувале сточни производи (кожи, лој и друго) и на пазарите надвор од Македонија. „Старата“ волна што малореканските сточари ја добивале од овците во пролетниот стриг.³² која патем речено била и најквалитетна, за разлика од летната волна, наречена „престриг“, ја продавале во местата каде во зимно време престојувале сточарите со стоката, особено во Солун, а од таму била транспортирана за понатаму, како суровина за текстилната индустрија во Англија, Франција, Германија и Италија.³³ По таков начин крупните сточари постепено станувале и трговци.³⁴

Колку било големо количеството на сточните производи од Малореканскиот предел што било изнесувано на продажба до 1912 година, кога веќе сточарството опаѓало, можат да ни послужат следниве податоци. Само од селото Галичник во Солун биле продавани околу 15.000 оки овча маст, 30.000 оки „биено“ сирење по пазарите во Битола и Кичево, 5—6000 јагниња во Солун; а 10.000 оки летна волна се продавала во самиот Галичник. Таму доаѓале да ја откупуваат трговци од Тетово, Призрен и Дебар. Потоа околу 15.000 оки урда била продавана на околните пазари во Дебар, Кичево, Гостивар и на други пазари во Албанија и околу 50.000 метра аби од волна на пазарите во Тетово, Гостивар, Дебар, Битола, Призрен и на други места.³⁵

Тогашните печалбари ги сметале за безскуќници и авантуристи и ретко кој од сточарите им давал ќерка за жена. Печалбари станале оние ситни сточари кои ги изгубиле стадата или кои се издвоиле од родовите, не сакајќи да одат со овци.

³¹ Зографски Данчо, За работничкото движење..., 30.

³² За ова ни дава податок Исаија Радев Мажоски од село Лазарополе, во своите „Възпоминаниа“, София, 1922, 7. Кога Исаија на 23 февруари 1876 тргнал од Лазарополе вако што вели, „кога веќе започнав да станувам јуноша“, за поклонување во Света Гора, а оттаму бил со намера да оди во Русија, минал преку Ениџе Вардар и свратил во селото Сосалија, Ениџевардарско кај неговите вујковци, Хаџи Секови, крупни сточари од Лазарополе. Хаџи Секови таму имале своја кршла на која се наоѓале повеќе од 2.000 овци и 50 коњи. Кај вујковците наишол на еден Евреин кој предвреме се спогодувал со нив за волната што ќе ја добиле од стригот во пролетта.

³³ Зографски Данчо, За работничкото движење..., 30.

³⁴ Исто, 30.

³⁵ Проф. Мишайковъ Д., Македонија во икономическо отношение Тетовски округъ, сп. „Македонија (Полит, научно-литературно списание), год. J, кн. II, София, 1922, 43.

2. Закупување планини од страна на сточарите

Сточарството во Малореканскиот предел имало полуномадски карактер. Обезбедувањето на квалитетно летно и зимско пасиште за овците, во најголема мера влијаело на крајниот ефект од овците, односно на приходите што се добивале од овците. Оттука, со децении се водела безобзирна борба помеѓу крупните сточари во Малореканскиот предел за закупување на летни пасишта, каде имало доволно вода и питома трева; пасишта заклонети од ветрови, лесно пристапни места и сл. Не помалку било важно и обезбедувањето на зимски пасишта, наречени кршли, бидејќи во зимно време овците биле сместувани во потоплите приморски места во Егејска Македонија, а многу помалку во Албанија. Од оваа борба, сосема биле исклучени ситните сточари. Тие можеле само да се придружат кон еден или друг крупен сточар, сносувајќи ги пропорционално сите трошкови.

Со зголемувањето на сточниот фонд во Малореканскиот предел во XVIII и XIX век како и постоењето на крупни сточари од влашко потекло, кои номадско сточареле во Македонија, прашањето за летни и зимски пасишта сè повеќе се актуелизирало и заострувало низ целиот XIX век. Треба да се напомене дека сите планински места во Малореканскиот предел, како местата покриени со гори, така и пасиштата и утрините по планините биле сопственост на селата. Планината Бистра, која е една од најпогодните планини за сточарење, поради достапноста и релативната низина за разлика од другите планини Стогово, Кораб и Крчин, богата со вода и со позасолнети места³⁶ исцело припаѓала на малореканските на некои кически и горно-рекански села.

Во зачувувањето на сопственоста на планините, малореканските села со векови воделе борби. Фактот што и во двата фермана од турските султани за селото Тресонче се споменува пасиштата не наведува на тврдење, дека и во XVI и XVII век прашањето за сопственоста на планините, односно на пасиштата по планините, се поставувало со сета острина. Веројатно тоа диктирала неопходноста од летни пасишта за потребите на сточарството. Според некои мислења, дервенциски села постанале оние села кои за противвредност добиле во сопственост пасишта.³⁷ Селото Тресонче било дервенциско село и за време на пописот што го извршиле Турците во XVI век, малореканските села ги добиле пасиштата во општа сопственост, а подоцна биле издадени фермани за сопственоста на оние села, за кои се утврдило дека и порано ги ползувале.³⁸ Не еднаш селските општини се тужеле со турските власти, кои се обидувале да им ги одземат планините; меѓутоа, селските општини по малореканските села секојпат ги добивале парниците.³⁹ прикажувајќи се како сопственици од многу порано. Според едни сведенија, во Цариград постоеа „кутук“

³⁶ Смиљанић Тома, Пастирски живот ..., 232.

³⁷ Смиљанић д-р Тома, Сточарство на Бистри ..., 30.

³⁸ Исто, 30.

Ферманите гласеле на тројца селани, односно селски главари.

³⁹ Смиљанић д-р Тома, Сточарство на Бистри ..., 232.

(тефтер) каде биле забележани границите на планините и која планина на која селска општина и припаѓала.⁴⁰

Први борби за сопственоста на планините, од кои останале спомени во топономастиката по малореканските села, биле со турските јуручки сточари. Се споменува, кога во XV век турското сточарско племе Јуруци се префрлило во Македонија, некои делови од нив заедно со своите семејства дошле дури до планината Бистра. Тие со сила сакале да ги одземат пасиштата на таа планина. Судрувањето станало со тогаш ниту сопственици на местото наречено „Горно Полце“, а едно друго место се викало „Јуручки гробишта“. Во оваа борба тресончани излегле победници и по ова судрување Јуруците веќе не дошле на Бистра.⁴¹

Според други сведенија, освен Јуруците и Власите со сила сакале да ги ползуваат пасиштата на Бистра. Тие таму ги дотерувале своите стада и летувале со овците во атарот на селото Тресонче. И овде тресончани се спротивставиле. Во едно судрување со Власите, тресончани го убиле бачот, фичурот и уште некој друг од влашкото бачило.⁴² И сега постои една месност на планината Бистра што се вика „Три гроба“ кои се поврзуваат со тој настан. И по ова судрување според раскажувањето на стари луѓе од селото Тресонче,⁴³ често пати се воделе борби со Власите, кои на крајот биле победени и тресончани ја зацврстиле сопственоста на планината. Треба да се напомене дека такви судрувања на Бистра станувале дури и во XVIII век,⁴⁴ така што во минатиот век турската власт им издавала тапици за сопственоста на планините на оние села кои ќе докажеле дека планината била нивна сопственост од порано. Ова станувало на многу лесен начин. Двајца селани и кметот, пред турските власти го потврдувале барањето на селото за сопственост на планината.⁴⁵

Така, планините кои спаѓаат во Малореканскиот предел, сè до 1912 година останале во сопственост на соодветните села. Секој селанин имал право да се ползува со пасиштата и шумите и никој тоа право не можел да му го одрече.⁴⁶ Меѓутоа, бидејќи сите селани немале крупни стада овци, планините биле продавани на сопствениците на крупни стада и со средствата што ги добивало селото се подмирдувале извесни општи селски давачки.

Сета планина Бистра била изделена на „планини“, односно месности кои биле одредувани за продавање. За една таква „планина“ се земало од 100—200 турски златни лири,⁴⁷ за ползување на нејзи-

⁴⁰ Исто, 232.

⁴¹ Исто, 232.

На друго место Тома Смиљаниќ-Брадина, Канонска визитација Рекс, 1910 године, Скопје 1925, 13, споменува дека во борбата помеѓу Јуруците и Тресончани, Јуруците оставиле 12 лешеве, но без да го наведе изворот на овие податоци, ниту времето на борбата. Денес и во селото Тресонче и Таличник постојат семејства кои го носат името Јуруковци.

⁴² Цвијић Ј., Основе за географију и геологију..., 1019.

⁴³ Sprema раскажувањето на спомените селани од селото Тресонче.

⁴⁴ Смиљанић Тома, Пастирски живот..., 232.

⁴⁵ Смиљанић др. Тома, Сточарство на Бистри..., 30.

⁴⁶ Мирчев Д., Галчкитџ овчари, сп. Периодическо списание на БКД LXI, Софија 1900, 330.

ните пасишта во еден летен период. Секоја таква „планина“ опфаќала по еден извор вода, потребен за напојување на овците, кои во летно време во соодветната „планина“ паселе. Границите на овие „планини“ биле обележани со „старци“, односно наредени камења во форма на човек, со што се обележувала сопственоста на планината. По ова следувала и поситна разделеност на „планините“. Секоја таква „планина“ понатаму била разделувана на помали делови наречени „држави“.⁴⁸ Едно бачило⁴⁹—а овци можело да пасе само во една таква „држава“.

На планината Бистра, од која најголем дел припаѓал на малореканските села, постоеле повеќе такви „држави“: Думовица, на која можеле да пасат во летно време 3.500 овци и 50 коњи; Пашиница за 3.000 овци и 50 коњи; Солумуница и Плоча за 3.500 овци и 50 коњи; Курков Дол за 2.400 овци и 50 коњи; Султаница со Черкезица за 2.400 овци и 50 коњи; Мавровскиот дел на Бистра за 7.000 овци и 150 коњи; Леуновскиот дел за 3.600 овци и 80 коњи; Зајашкотажмишкиот дел за 4.500 овци и 100 коњи; Ахметовица за 3.000 овци и 50 коњи; Чаушица за 6.000 овци и 150 коњи; Селечка за 1.600 овци и 20 коњи; Требишка и Болетинска за 3.000 овци и 50 коњи, Тресонечкиот дел за 9.000 овци и 200 коњи; на Говедарник 7.000 овци и 150 коњи; на Суво поле 3.000 овци и 50 коњи и други, како: Русин, Султаница и Смрека. Така на Бистра можеле да пасат во летно време 70—90.000 овци. Така биле разделени планините Стогово и Крчин.⁴⁹

Во нашите истражувања по прашањето за закупување на летни пасишта дојдовме до два оригинални купопродажни договори. Едниот се однесува за закупување на една месност која се наоѓала на Бистра, а била сопственост на горнореканското село Сенце. Планината, според договорот, била продадена на сточарот Деспот Трајан од Галичник за 30 лпри годишно. Интересно е што во договорот се наведува дека продавањето на планината Бистра станувало меѓу Турци и раја.⁵⁰

⁴⁷ Исто, 330.

⁴⁸ Смиљанић д-р Тома, Сточарство на Бистри..., 6—7,

^{49a} Едно бачило се формирало во една таква „држава“. Бачилото всушност било една колиба направена во два дела. Во едниот дел претстојувал персоналот на бачилото: паракејата, бачот, фичурот, одаџијата, когарџијата и сејменот. Во другиот дел биле сместувани средствата за преработка на млекото. Во бачилото ги дотерувале само овците, наречени молзници, каде ги молзеле, а потоа ги враќале на „аргачот“ за ноќевање. Во „државата“ претстојувале и јаловините, шилежињата, бравите и двиските кои посебно паселе и ноќевале во „аргачите“. Во бачилото ноќевале само двиските и бравите. По бачилата постоеле специјално градени наприви, наречени „строги“ кои служеле за молзење. Секој понеделник и четврток овците ги крмеле на местата наречени „солишта“ (камени плочи со рамна површина, на кои се ставало сол). Се чувале и коњи кои служеле за потребите на бачилата. Бачилата почнувале со работа во мај, а завршувале во крајот на септември.

⁴⁹ Смиљанић д-р Тома, Сточарство на Бистри..., 6—7,

⁵⁰ Збирка на трговско-архивски материјали на Димо Муратоски од Галичник, несредени материјали, инв. бр. стр. 14, под ред. бр. 128, Архив на Македонија, Скопје.

Документите се од крајот на XIX век и почетокот на XX.

Вториот купопродажен договор-акт за закупување на летни пасишта се однесува за купопродажба извршена помеѓу селото Маврово, претставувано од селскиот кмет и азите и крупниот сточар Мијаил Чалоски од село Галичник. Купопродажбата се однесувала за Мавровската планина „Смрека“, дел од Бистра, за ползување во 1908 година која сточарот Михаил Чалоски ја закупил за 100 турски златни лири.

Во договорот се прецизира дека парите Мијаил требало да ги даде на 20 мај 1908 година. Понатаму се напоменува дека во делот што сточарот го откупил за една година сета мавровска стока (крави и овци), како што пасела и други години, така и таа година ќе пасела на истиот дел. Исто така на ќеајата му се дозволувало од месноста „Петилег“ да исече 400 товари дрва за свои потреби и да даде три овна на селото Маврово.

Договорот е потврден со потписите на кметот, азите и закупвачот Мијаил Чалоски.⁵¹

3. Закупување на кршли

И прашањето за кршли, односно изнаоѓање на зимски пасишта, во ништо не било поневажно од прашањето за изнаоѓање на летни пасишта. Со оглед дека крупното сточарство во Малореканскиот предел имало полуномадски карактер, во зимните периоди овците биле сместувани во потопли места како што биле Егејското и Јадранското крајбрежје. Егејското крајбрежје имало предност од Јадранското на Албанското приморје, бидејќи албанското било многу влажно и поради тоа овците добивале болест „метил“, од што сточарите имале прилично големи загуби во зимните периоди. Оттука Егејското крајбрежје било секојпат повеќе барано од страна на крупните сточари.

Со раната есен (почетокот на септември) престанувало молзењето на овците, наречено молзници. Со тоа престанувала и работата по бачилата и почнувале подготовки за заминување во зимните пасишта, наречени кршли. Крупните стада кон кршлите поаѓале во октомври. Таму ја пречекувале раната пролет, а во мај се враќале во летните пасишта, кои се наоѓале по планините. И секоја година така патувале по 20—30 дена до кршлата. Зимните пасишта предимно биле во Солунско, Серско, Драмско, Тракија и во Тесалија.⁵² За поранешниот период, првата половина од XIX век, особено добри податоци по прашањето за изнаоѓањето на кршли дава „Автобиографијата“ на Гурчин Кокалески.⁵³

Крупните сточари откупувале кршли-зимни масишта, од сопственици Турци и Албанци, кои како сопственици на чифлици ги издавале

⁵¹ Исто, овој документ се наоѓа во Збирката, несигниран.

⁵² Смиљаниќ Тома, Пастирски живот код . . . , 237; Цвијиќ Јован, Балканско Полуострво I., 88; Трајановиќ Сима, Мијачко племе, 69; Григоров М., Говорът, 205.

⁵³ Матковски д-р Александар, Гурчин Кокалески . . . , 121—137.

под закуп.⁵⁴ Кршлите, сточарите ги закупувале воглавно за еден период од Митровден до Гурѓовден, а некои биле закупувани и за пет и повеќе години. Така, во овој случај крупните сточари се појавувале како арендатори, односно закупши, кои на сопствениците, т.е. на чифлик сајбиите им плаќале земјишна рента за да добијат право на земјата.⁵⁵

Од поново време пронајдовме неколку карактеристични договори за закупување на кршли во Егејска Македонија, кои даваат преглед за односите меѓу двете страни, закупувачите и чифлик сајбиите.

Еден договор се однесува за закупена кршла од Димо Муратоски и Томо Лона и двајцата крупни сточари од Галичник. Тие закупиле кршла во селото Каваклија, Серско, на 10 март 1912 година и тоа за ползување во зимниот период од 1912/1923 година. Кршлата била закупена по многу висока цена од 800 златни турски лири. Според договорот парите требало да се бројат „на прсти“ на бегот, кој бил сопственик на чифликот. Истата зима и истите сточари го откупиле целиот чифлик за ползување од три години со земјата и пасиштата што ги имал чифликот. Освен ползувањето на пасиштата тие можеле да ја ползуваат и обработливата земја што се наоѓала во чифликот, која всушност закупувачите ја давале за обработка на чифлигари. Сите давачки што чифлик-сајбијата ги имал спрема власта минувале на закупувачите.⁵⁶

Купувањето на чифлици од страна на крупните сточари продолжило и по балканските војни. Ова ни го потврдува една забелешка во тефтерот⁵⁷ од сточарот Димо Муратоски, каде е забележано дека од четворицата каи: Софре, Лазар, Рафе и Димо биле собрани 700 лири во 1913 година, кои требало да се употребат за купување кршли, односно за откупување чифлици во Егејска Македонија, која веќе била составен дел на Грција.

Освен откупувањето на чифлиците и кршли за своја употреба, извесен број крупни сточари откупувале чифлици, ги препродавале или ги давале повторно на други сточари под аренда за печалба. Според еден договор составен на 16 септември 1915 година, се гледа дека кршлата на сточарот Ѓино Михаилов од Галичник наречена „Вардариштето“, која се наоѓала во атарот на селото Каваклија, Солунско, била дадена на други лица за 200 турски златни лири годишно,⁵⁸ а сточарите Муратовци, од Галичник, за една кршла во селото Кожо-

⁵⁴ Веркович С. И., Топографическо-этнографический очерк Македонии, С. Петербург 1889, 115; Смиљанић А-р Тома, Сточарство на Бистри... , 24.

Освен што бегови давале свои чифлици под закуп и некои сега во Егејска Македонија поради своата презадолжености ги продавале своите селски утрини за зимни пасишта на крупни сточари од Вардарска Македонија. Цената на ови пасишта зависела од големината на соодветното пасиште како и бројот на овците што ќе престојувале во зимниот период.

⁵⁵ Матковски А-р Александар, Гурчин Кокалески, 121—122.

⁵⁶ Збирка на Димо Муратоски, Архив на Македонија, Скопје.

⁵⁷ Исто, забелешки во тефтерот на стр. 196.

⁵⁸ Исто, стр. 155 од тефтерот.

марлија, Грција, сè до 1920 година годишно плаќале по 237 златни турски лири.

По кршлите во Егејска Македонија, по балканските војни, сточарите за своите овци имале вакви расходи: за овците молзници по 45,5 драхми, за јаловиците по 31,50 драхми, за браовите по 35,50 драхми.⁶⁰

Крупните сточари во Лакореканскиот предел еден дел од своите парични средства ги вложувале во зголемување бројот на овците,⁶⁰ потоа во откупување на чифлици за кршали и планини како и во вложување средства за трговска размена што сами ја вршеле. По тој пат натрупувале крупни средства и израснале во еден нов слој, кој имал видна роља во општествениот живот во малореканските села.

За пример во натрупувањето на такви богатства ќе го наведеме селото Гааичник, каде пред Балканската војна големи богатства биле натрупани во мал број сточари (околу 15 мина), кои имале близу 50.000 овци, во тогашна вредност од 100.000 златни турски лири и околу 1.000 коњи во вредност од 20.000 лири.⁶¹ Остварувањето на такви богатства им овозможувала суровата експлоатација што ја вршеле над луѓето запослени во сточарството, кои всушност и ги остварувале тие богатства. Колку била сурова таа експлоатација зборува фактот, што на овчарите, кои преку ден и ноќ, по сонце, ветер, дожд и снег се наоѓале со овците, во 1900 година им плаќале, во зависност од „квалификацијата“ што ја имале од 9—15 златни лири годишно, и со тоа што имале право да се хранат и облекуваат на бачилата.⁶² Така биле платени сите други многубројни наемници запослени во сточарството.

4. Организирање на карашици

Една форма на здружување во сточарството, позната во Малореканскиот предел од многу одамна, биле карашиците. Тоа здружување пред сè било диктирано од економските потреби на ситните и крупните сточари. Ситните сточари со малиот број овци (од 100—500) не биле во состојба да закупат ни летни ни зимни пасишта. Тие не биле во состојба самостојно да плаќаат дерудеции или сејмени кои биле нужно зло во целиот период на османлиското владеење, па дури и подоцна.⁶³ Во ваквите прилики, ситните сточари, во борбата за опста-

⁶⁰ Исто, стр. 123 од тефтерот.

⁶¹ По бачилата и стадата постоела строга расподелба на работата. Едни ги паселе овците, други ги молзеле, трети ги чувале коњите, занимања сврзани со овците и бачилата. Каите само повремено доаѓале да ја надгледуваат работата по бачилата и кршлите. Во сите работи каите ги заменувае нивните полномошници, наречени паракеан.

⁶² Трайчевъ Георги, Книга за . . . , 83.

⁶³ Според забелешките за плаќањето на овчарите во тефтерот на Димо Муратоски, стр. 26, Архив на Македонија Скопје.

Храната била сосема еднолична. Општ познат бил качамакот.

⁶⁴ Со формирањето на Кралството на Србите, Хрватите и Словенците во 1918 година, тогашната власт не била во состојба да ја обезбеди личната и материјалната безбедност на граѓаните од Западна Македонија. Оттука малореканските сточари и тогаш морале да се вратат кон формата сејменлак.

нок, се натпреварувале кој побргу ќе се стави под „заштита“ на нај-крупните сточари, бидејќи само тие можеле да закупат најарни летни или зимни пасишта за овците; тие можеле да имаат „најарни“ дерудеции, сејмени и друге врски. Тоа право припаѓало само на крупните сточари.

Карашиците според некои автори и раскажувања прибрани на теренот,⁶⁴ претставувале еден вид сточарски задруги во Малореканскиот предел. Со здружувањето, сите трошкови кои до крајот на летниот и зимниот период ќе се направеле пропорционално се расфрлувале на сите сточари според бројот на овците што ја образувале карашицата. Така ситните сточари можеле да ги „извадат“ овците преку летото или зимата. Крупните сточари на тој начин успевале да ги снижат општите трошкови направени за своите овци.

Формирањето на карашиците не било на рамноправна основа. Неоспорно е дека сите трошоци и приходи рамноправно се разделувале на составувачите на карашицата, но сепак, главниот збор по сите прашања го имал крупниот сточар, околу кого и се формирала самата карашица. Изборот на летните и зимните пасишта, обезбедувањето на овците со овчари, сејмени и дерудеции, како и изнаоѓањето на прислужници по бачилата и овците, сето тоа било во рацете на крупниот сточар, кој управувал и раководел со карашицата. Само главниот сточар на карашицата го нарекувале каја, а другите биле нарекувани параспурции.⁶⁵ Сите такви параспурции, како што забележува еден автор⁶⁶ не поставувале никакви услови при влегувањето во карашицата.

За формирање на такви карашици во првата половина на XIX век најодредени сведенија наоѓаме во „Автобиографијата“ на Гурчин Кокалески,⁶⁷ Од поново време, при крајот на XIX век, постојат податоци кои го покажуваат бројот на овците што сочинувале една карашица.⁶⁸

Тие имале позитивно влијание врз развитокот на сточарството, бидејќи поситните сточари на тој начин можеле да го продолжат своето постоење при услови на концентрација на сточарството.

⁶⁴ Според раскажувањето на Јован Софрониев од Галичник и Горги Серафилос Дракулоски од Лазарополе, некогашни крупни сточари.

⁶⁵ Цвијић Ј., Основе за географију и геологију III, 1012.

⁶⁶ Мирчевъ Д., Галичкитъ, Овчари, 332.

⁶⁷ Матковски д-р Александар, Гурчин Кокалески, 128—129.

⁶⁸ Мирчевъ Д., Галичкитъ, Овчари . . . , 334.

Некои од составувачите на карашиците кои влегувале со мал дел овци, можеле да бидат и овчари со плата, а восадно учествувале рамноправно со расходите и приходите од карашиците. Овчарите во летниот период биле платени по 4—6 лири, а во зимниот 10—12 лири. За издршка на овците во карашиците во летниот период се паѓало по 5—6 гроша на овца, а во зимниот 15—20 гроша. Некои карашици ги сочинувале сточари од еден род, чии домаќинства се разделиле, а стоката сè уште заеднички ја чувале, ромноправно делејќи ги приходите и расходите. Волната на овците од првиот стриг во пролетта, што редовно тоа стрижење било по кршалите, заеднички ја продавале, а од вториот, во натура ја разделувале на составувачите на карашицата.

5. Опаѓање на сточарството во Малореканскиот предел

Не би се согласиле со тврдењето дека сточарството во Македонија, а воедно и во Малореканскиот предел, во целиот XIX век растело.⁶⁹ Во последните две децении на XIX век, јасно се покажувале знаци на опаѓање на сточарството во Малореканскиот предел, а воопшто и во Македонија. Повеќето автори кои го обработувале ова прашање недвосмислено укажуваат на започнатиот процес на опаѓање на сточарството во последните децении на XIX век. Ѓорче Петров, во еден негов труд за Македонија, изнесува дека „сточарството е намалено и совршено уништено од силно развиеното разбојништво“. За опаѓањето на сточарството, Ѓорче Петров изнесува и бројки, наведувајќи дека од 32 бачила на планината „Бистра“ сега се само 9 и тоа слаби и бедни”.⁷⁰ Опаѓањето на сточарството посебно овој период го погврдува и Јован Цвијиќ, наведувајќи дека некојпат сточарството било многу развиено, ама повеќе не било така. Во опаѓањето на сточарството, тој го наведува за пример селото Тресонче истакнувајќи дека спомнатото село од некогашните 15 па и 20.000 овци останале, толку, колку да може да се состави едно бачило. Од тој број овци останале само 200 до 300 а од некогашните 500 коњи останале само триесетина. Оттука селото Тресонче својата планина почнало да ја продава на туѓи каи.⁷¹ Од некогашните шест сточарски родови во селото Тресонче (Брадиновци, Јуруковци, Бошковци, Перковци, Түтевци и Силјановци) не останал ниту еден и сите ги изгубиле своите стада пред крајот на минатниот и во почетокот на овој век. Сето село станало печалбарско. Сточарството останало донекаде само таму каде се одржале јаки родови, како што било селото Галичник — тврди Тома Смиљаниќ.⁷²

Според други мислења, развитокот на сточарството го достигнало максимумот во средината на XIX век, кога и секоја куќа имала прилично стока. Потоа сточарството постепено опаѓало и како што забележува еден тогашен современик „денеска сточарството е потполно исчезнато поради албанските одземања, убиства на овчари и сè поголемата несигурност”.⁷³ И селото Галичник, наспроти големите тешкотии за одржување на стоката, кое најдолго и најуспешно се противставувало на негативните тенденции во тој однос, од поодамна почнало да го губи својот претежно сточарски карактер најмногу поради сè појаките и систематски организирани плачки на соседните албански племиња од левата страна на реката Црн Дрим.⁷⁴ Бројот на овците во селото Галичник сè повеќе опаѓал. На дваесетина години пред 1912 година тој број изнесувал околу 70.000 овци и 1.200 коњи,⁷⁵ а веќе во

⁶⁹ Маткоски Д-р Александар, Ѓурчин Кокалески, 137.

⁷⁰ Петров Ѓорче, Материали за изучување на Македонија, 104.

⁷¹ Цвијиќ Ј., Основе за географију и геологију, III, 1016.

⁷² Смиљаниќ Д-р Тома, Сточарство на Бистри ..., 27—28.

⁷³ Цвијиќ Јов., Балканско Полуострво, II, 171.

⁷⁴ Огњановиќ Риста, Галичник, сп. „Јужна Србија“, II, бр. 17, 1922,

⁷⁵ Исто, 364.

1912 година тој број опаднал на 50.000 овци и околу 1.000 коњи,⁷⁶ што била многу мала бројка за разлика од порано, по завршувањето на Првата светска војна за да достигне до една поразна бројка од 10.000 овци.⁷⁷

И во другите малорекански села: Росоки, Сушица и Гари не останал ниту еден сточар до крајот на 1912 година. Тие економски сосема пропаднале.

Во последните две децении на XIX век и до почетокот на Балканската војна, постоеле неколку фактори кои негативно влијаеле врз сточарството:

1) Со појавата на слободни држави на Балканскиот Полуостров: Србија, Грција, Бугарија и окупацијата на Босна и Херцеговина од страна на Австроунгарија во 1878 година, се создале царински бариери кои биле пречка за пласирањето на сточарските производи, особено кожите. Со тоа сточарските производи од Македонија биле оддалечени од другите пазари и подалеку.

2) Општата материјална и лична несигурност што постоела во Османската империја (арамилакот), особено во Западна Македонија, каде сточарството било и најразвиено, извонредно штетно се одразило врз сточарството од тој крај на Македонија. Овој фактор како една специфичност во Западна Македонија, според наше мислење имал големо влијание во забрзувањето на процесот на опаѓањето на сточарството.

Со релативното оретчување на честите и локалните војни во втората половина на XIX век, со што се намалиле и можностите за грабежи, сточарството во Западна Македонија претставувало извор од каде се вршело надоместување во тој однос. Цели области во Албанија, од Љур и Мат до Охридското Езеро, од тоа живееле.⁷⁸ На овие се придружувале и Љумјаните од десната страна на реката Црн Дрим и во групи ги вршеле грабежите. Таквите грабежи се вршеле во есенско време, кога стоката била згоена, вршејќи при тоа убиства и други зулуми.⁷⁹ Како последица на таквата несигурна состојба, сточарењето станало несигурно и нерентабилно занимање за голем број ситни и покрупни сточари. Селаните се оддавале на печалбарство, заради личната и материјална безбедност. Спечаленото полесно можеле да го сокријат и пренесат, отколку стадо овци и сл.

Економско-политичките промени, настанати во Македонија по балканските војни, како и Првата светска војна, катастрофално лошо се одразиле врз сточарството во Македонија воопшто, и во Малореканскиот предел посебно. Започнатиот процес на опаѓање на сточарството ја достигнал својата кулминација во тоа време.

Сé до 1912 година, кога сите три дела на Македонија беа составен дел на Отоманската империја, сточарите можеле сосема слободно да се движат со стадата во границите на Империјата, Меѓутоа со балкан-

⁷⁶ Трајчевъ Георги, Книга за . . . , 83.

⁷⁷ Смиљанић Тома, Пастирски живот код . . . , 235.

⁷⁸ Цвијић Јов., Балканско Полуострово, II, 132.

⁷⁹ Цвијић Јов., Балканско Полуострово, II, 133, 171; Основе за географију и геологију, 1015, 1016 и 1019; Григоровъ М., Говорътъ на . . . , 205.

ските војни кога беше распарчена Македонија и нејзината економска и етничка целина разбиена, државните граници што произлегоа од тоа беа пречка за слободното движење на сточарите со стоката.

Во Вардарскиот дел на Македонија, кој според Бугурешкиот договор од 1913 година и како резултат на завојувачката политика на балканските буржоазии ѝ припадна на Србија и со воспоставувањето на граничната линија меѓу тогашна Србија и Грција, сточарските движења кон Егејското приморје престанале. На сточарите од Македонија им било оневозможено одењето на зимните пасишта во Грција. Тоа станало дури по дипломатските посредништва меѓу Србија и Грција, кои од друга страна биле многу скапи и спори.⁸⁰ Спороста во решавањето на ова прашање меѓу српската и грчката влада, за пуштање на овците на зимните пасишта во Егејска Македонија, негативно се одразило на сточарството во Македонија.⁸¹ Било поставено и прашањето за доаѓање на сточари од Грција во Македонија тогашна „Јужна Србија“ со цел да ги ползуваат летните пасишта и обратно. Меѓутоа, како што забележува еден современик⁸² „како и во многу други игри, и во оваа, ние (Србите-б. м.) сме надмудрени од многу, па и од Грците“. Грција успеала за својата стока⁸³ да издејствува одобрување од српската влада да ги ползува, и тоа многу ефтино, нашите летни пасишта, додека сточарите од Вардарска Македонија, поради оскудица во зимни пасишта, не можеле да го дочуваат дотогашниот сточен фонд,⁸⁴ кој беше многу намалил. При таквата положба многу настрадало сточарството во Македонија, а посебно во Малореканскиот предел.

Изменетата положба во Македонија со поставувањето на граничната линија помеѓу Грција и Србија влијаела многу негативно врз крупното сточарство во Македонија. Процесот на опаѓањето на сточарството, и по истерувањето на Османлиите од Балканскиот Полуостров, уште повеќе се засилил. Сточарите морале да се преориентираат во изнаоѓање зимни пасишта во Гевгелиско, Кавадарско, Брегалничко, кои ни по квалитет ни по квантитет не можеле да ја надоместат богатата клима и питомата почва од Егејска Македонија. И кога се решило прашањето помеѓу Грција и Србија за ползување на зимните пасишта во Грција, царинската такса на овците што била поставена при преминувањето на граничната линија не била ниска и тоа уште повеќе ја отежнувало и така тешката состојба во сточарството.⁸⁵ Потоа сточарите продолжиле да одат по старите пасишта во Грција, со третман како туѓи државјани, но пречките што им се правеле на секој

⁸⁰ Цвијић Јован, Балканско Полуострово и јужнословенске земље, I, Београд, 1922, 285—286.

⁸¹ Огњановић Риста, Галичник, 366.

⁸² Исто, 366.

⁸³ Овае се мисли на стадата овци што ги имале Власи во Грција кои до 1912 година ги ползувале летните пасишта во Вардарска Македонија.

⁸⁴ Огњановић Риста, Галичник, 336.

⁸⁵ На граничниот премин каде се вршело царинење сточарите биле задолжени на царинските органи да поднесуваат декларации за бројот на овците и сл.

чекор во Грција, ја покажувало нецелисходноста во натамошното ползување на зимските пасишта во Грција.

Оваа положба се влошила уште повеќе со изменетите имовно-правни односи во Вардарска Македонија по 1912 година. Имено, сите планини, утрини и шуми биле прогласени за државна сопственост. Со тоа настанала голема збрка⁸⁶ и несогласување помеѓу малореканските, горенореканските и кическите села кои со векови живееле во најдобра слога. Тоа било поради одземањето на планините од нивната општо-селска сопственост што со векови така љубоморно ја чувале.

Од друга страна се појавила шпекулација со продавањето на летните пасишта, како од страна на државата, така и од аграрните поверенства и шумарските власти во чија надлежност минале пасиштата.

Во таквите услови сточарството во Македонија, како и во Малореканските села бргу и сигурно пропагало во текот на Првата светска војна и бугарската окупација 1915—1916 за да достигне бројка од околу 15.000 овци и 200—300 коњи.⁸⁷

6. Состојбата на сточарството во Малореканските села во времето на бугарската окупација 1915—1918 година

а) Понатамошно опаѓање на сточарството во Малореканскиот предел

Првата светска војна и нејзиното релативно долго траење „катастрофално лошо се одразила врз сточарството, сведувајќи го на минимум. Неможноста овците да се префрлуваат преку граничната линија поради воените дејства на Солунскиот фронт, потоа реквизицијата од страна на бугарската окупаторска власт, потоа грабежите од разбојнички банди, немање доволно сточна храна, сол и друго, сето тоа влијаело за смалување на сточниот фонд во Македонија воопшто и во Малореканскиот предел.

Окупацијата на Македонија од бугарската војска во 1915 година не ги затекнува големите стада овци во Малореканскиот предел. Тие веќе биле префрлени во Грција, каде требало да се mine зимниот период од 1915/16 година. Се создале непремостливи тешкотии за префрлување на стоката во матичните летни пасишта. Психоза на страв завладеала и кај семејставата кои имале роднини со стоката во зимните пасишта. Се почувствувала нервоза и кај бугарската власт која се плашела овците да не бидат задржани во Грција, оти со тоа бугарските окупатори материјално ќе биле осетно погодени. Во мај 1916 година бугарските власти во Галичник презеле мерки овците што требало да се префрлат преку границата од Битола до Галичник да бидат обезбедени од разбојнички напади. Кога овците се префрлувале од зимните во летните пасишта, преку тогашната бугарско-грчка граница, каите

⁸⁶ Некои од крупните сточари во малореканските села имале и планини во приватна сопственост.

⁸⁷ Огњановиќ Риста, Галичник, 366.

успеле, по многу пречки, еден поголем дел да го префрлат во реонот на Битолскиот округ. За префрлување на овој дел овци во пролетта 1916 година, окружниот управител во Битола го известил околинскиот началник во Галичник дека сточарите Михаил Чалоски, Постола Рафев и Гуржоските од селото Селце, со овците и коњите се префрлиле преку границата и пристигнале во неговиот реон.⁸⁸ При префрлувањето на овците, биле фатени од бугарската страна, поправо сами се пријавиле на границата 33 лица од малореканските села, кои заедно со овците биле спроведени по своите места.⁸⁹ Меѓутоа, при префрлувањето дошло до судрување на границата. Од стадата што се префрлувале преку граничната линија, 6 — 7.000 овци биле откинати и задржани во Грција од грчките погранични органи, а само 16 — 170.000 овци со коњите и придружниците се префрлиле преку грчката граница.⁹⁰ Не се знаело што станало со откинатите број овци. По тој повод околинските власти се обратиле со прашање до битолскиот окружен управител за местото на престојувањето на исчезнатите овци.⁹¹ Возбудата кај бугарските власти во Галичник била очигледна. Тие се обиделе и до претседателот на Стопанскиот комитет во Софија, Станишев, со молба тој да преземе нешто за ослободувањето на овците задржани во Грција,⁹² бидејќи Грција сè уште не била влезена во војната, декларирајќи се за „неутрална“. Во одговорот, во врска со барањето на галичкиот околински началник, Станишев го упатил началникот да се обрати до Министерството за внатрешни работи, што по негово мислење требало да се заеме за галичките овци.⁹³

Во пролетта 1916 година кога овците со своите придружници биле дотерани во селата Галичник, Лазарополе и Тресонче, дури тогаш можело да се разбере за настанот на границата и за откинатите овци. Тогаш, повторно околинскиот началник во Галичник се обратил до Станишев, известувајќи го поточно дека делот од овците што останал во Грција не бил предаден.⁹⁴ Овците се наоѓале во граничниот реон во близина на градот Лерин.⁹⁵

⁸⁸ Дело 11, 1916, Ае 1, том IV, лист 34, МВИО-Галичкишко околинско управление, Архив на Македонија, Скопје.

⁸⁹ Дело 11, 1916, том IV, лист 42, МВИО-Галичкишко околинско управление, Архив на Македонија, Скопје.

⁹⁰ Дело 11, 1916, АЕ 1, том IV, лист 36. МВИО-Галичкишко околинско управление, Архив на Македонија, Скопје;

⁹¹ Дело 11, 1916, АЕ 1, том IV, лист 35, МВИО-Галичкишко околинско управление, Архив на Македонија, Скопје.

⁹² Дело 11, 1916, АЕ 1, том IV, лист 31, МВИО-Галичкишко околинско управление, Архив на Македонија, Скопје.

⁹³ Дело 11, 1916, том IV, лист 33, МВИО-Галичкишко околинско управление, Архив на Македонија, Скопје.

⁹⁴ Заради тешкотните за префрлување на овците преку границата и бесперспективноста поради одолжување на војната еден добар дел сточари ги продавале своите стада во Грција по многу ниски цени. Со тоа во големи размери се намалил сточниот фонд во малореканските села.

⁹⁵ Дело 11, 1916, АЕ 1, том IV, лист 37, МВИО-Галичкишко околинско управление, Архив на Македонија, Скопје.

За враќањето на овците, Министерството за внатрешни работи интервенирало преку Министерството за надворешни работи на Бугарија кое преку дипломатскиот претставник на Бугарија во Грција се обидело да го реши прашањето. Меѓутоа, според известувањето на Министерството за внатрешни работи, под бр. 3912 од 31. V. 1916 година, околинското начелство во Галичник било известно дека и обидите на Министерството за надворешни работи не дале резултат, така што ништо понатаму не можело да се створи за враќањето на овците и на луѓето што биле со нив.⁹⁶

Покрај сите тешкотии во јуни 1916 година во Галичник, се вратиле следниве крупни сточари од Грција: Серафим Муратоски со 3.000 овци, Томоските со 2.000, Пејчин Угриноски со 1.200, Васе Чоланче со 2.000, Јаков Жика со 600 и други поситни, со вкупен број од 10.000 овци, 94 придружници и 149 коњи.⁹⁷

Префрлувањето на овците од Грција станало всушност меѓународен проблем. Во ова прашање се вмешале и српските емигрантски власти во Грција. Тие биле непомалку заинтересирани за овците да не се префрлат преку границата, бидејќи со тоа нивниот противник ќе добиел материјална поткрепа. Интересот на српските воени органи во Грција по однос на овците, го потврдува и извештајот на српскиот мајор на известителната служба Љубомир Р. Вуловиќ, кој од Лерин ја известил српската Врховна команда со следниов извештај:⁹⁸

„Грците дозволиле, поправо прокриумчариле за Бугарите 10.000 наши овци од Галичник, те овие кај с. Герман ги префрлиле, иако на овдешнава полиција ѝ реков да ги одбие од границата. Тие ми рекоа дека границата е добро чувана и дека е издадена строга наредба да не се пуштат овците.

Но кога овците се пуштени грчкиот офицер се изговори.

Не треба да се дозволи со нашата родена стока да се исхранува нашиот непријател, бидејќи и нашиот народ страда зашто му се одземува сè со реквизиција.

17 мај 1916

Лерин

На служба во известителниот
отсек

Мајор, Љуб. Рад. Вуловиќ”, с.р.

Во молбата до Станишев, околинскиот началник му укажал на фактот дека единствена надеж на населението од овој крај било доаѓањето на стоката. Затоа го молеа Станишев да интервенира кај министерот-претседател за пуштање на овците кај грчките власти.

⁹⁶ Дело 11, 1916, АЕ 1, том IV, лист 48, МВИО-Галичкишко околинско управление, Архив на Македонија, Скопје.

⁹⁷ Дело 11, 1916, АЕ 1, том IV, лист 46, МВИО-Галичкишко околинско управление, Архив на Македонија, Скопје.

⁹⁸ Пописник бр. 3, к-139, Ф. VI, бр. сл. од 17. V. 1916 год. Заведено во Врховната команда под бр. 1043 од 21. V. 1916 год. Архива на Војноисторискиот институт, Београд, (понатаму скратено АВИИ).

Испратениот извештај до српската Врховна команда, кој веднаш бил препратен до седиштето на српската избегана влада на Крф, бил со напомена дека постоела соработка со Грците во успешното префрлување на овците.⁹⁹

Од ова очигледно произлегува дека по прашањето за овците биле заинтересирани Србија, Грција и Бугарија. Секоја поаѓала од посебни интереси. Српските воени органи сметале, дека со префрлувањето на овците, наречувајќи ги „наши родени овци“, материјално ќе се помогнело на нивниот непријател Бугарија, додека грчките власти, изгледа биле расположени да ги пуштат овците, бидејќи со нивното останување на зимните пасишта и преку летото, ќе биле неминовно осудени на пропаст, со што ќе биле погодени и грчките интереси. Тогашната грчка текстилна индустрија и трговци секоја пролет од Малореканските сточари добивала на илјади килограми квалитетна волна. Од друга страна, големиот сточен фонд за Бугарија претставувал материјална помош, чија големина ќе ја прикажеме подолеу.

Со доаѓањето на малореканските сточари по летните пасишта во 1916 година пред нив се испречиле нови тешкотии. Еден од основните производи, што служел за исхрана на стоката, како и во одржувањето на млечните производи — солта ја немало. За изнаоѓање на сол, требало да се вложат максимум напори и умеење. Дека сточарите, веднаш со доаѓањето, им се препречила таа тешкотија, потврдуваат и повеќе молби испратени од сточарите до околинскиот начелник, во кои му предочувале доколку не им се даде ол, дека нивната стока се наоѓа пред катастрофа. Сточарите биле крајно возбудени зашто тоа ќе било и нивен крај.

Потреба од сол имале ситне сточари. Сточарот Страте Камилоски од Галичник, кој имал 1.200 овци, барал од околинскиот начелник да му даде барем 30 оки сол, оти во спротивно ризикувал да је изгуби сета стока.¹⁰⁰ Русе Кипров, исто така, од Галичник, за своите 600 овци молел да му се даде 30 оки сол.¹⁰¹ Митре Гиноски, од Галичник, барал да му се даде сол, бидејќи немало воопшто од каде да набави.¹⁰² Сол за овците не барале само галичани. И Крсте Стефов Гуржоски од село Селце, кој имал 4.400 овци, барел барем 30 оки сол.¹⁰³

Бидејќи се појавил недостиг на сол, сточарите биле принудени сето произведено бело сирење преку неделата да го дават за реквизицијата, а само овчата маст ја сместувале во каци без да је солат, додека овците воопшто немало со што да ги крмат. Гледајќи ја големата потреба од сол и неможноста да се набави, околинскиот начелник со писмо под бр. 1609 од 17. VI. 1916 година се обратил директно од Министерството за трговија во Софија. Во писмото начелникот го информираше:

⁹⁹ Пописник бр. 3, к-14, кн. 11, стр. 277, под ред. бр. 1043 од 21. V. 1916 год., Архив на ВИН, Београд.

¹⁰⁰ Дело 11, 1916, АЕ 1, том IV, лист 49, МВНО-Галичкишко околинско управление, Архив на Македонија, Скопје.

¹⁰¹ Дело 11, 1916, АЕ 1, то, ЈВ, лист 50, МВНО-Галичкишко околинско управление, Архив на Македонија, Скопје.

¹⁰² Исто, лист 53.

¹⁰³ Исто, лист 53.

мирал министерот дека голем дел од населението во околицата се занимавало со стока. Понатаму го известил дека во околицата се наоѓале, предимно во малореканските села, околу 21.500 овци.¹⁰⁴ Мнозинството од тие овци, според начелникот, им припаѓале на крупните сточарн: Караца Гиноски, Тодор Михаилов, Кипро Јаковов, Соне Исијанов, Стево Крстев, Постол Рафаилов, Страте Камилоски, Василко Смилев и други со помалку од петстотини глави. На крајот во писмото начелникот укажува на опасноста да се изгубат сите овци, до колку не се доделат 12.000 кгр. сол, која ќе се употребела за крмење и солење на производите од млекото.¹⁰⁵

Бугарската власт и во овој случај го покажала својот карактер. Таа го исползувала немањето и повиците за сол условувајќи го прашањето со групирање на сите овци, односно производите од млекото да се изработуваат на едно место, по мандри, инаку никому не се давала сол. Дури тогаш „галичките сточари ќе добијат сол“, јавувале од Софија.¹⁰⁶ По силата на приликите, сите сточари од Малореканскиот предел, биле принудени да се групираат по мандри и бачила. Со тоа окупаторската власт добила точен увид во произведеното количество на млечни производи. На тој начин и реквизицијата можела успешно да ја врши својата работа.

Бугарската окупаторска власт имала зошто да настојува да се изврши групирање на сточарите. Само во сезоната од 1916 година во малореканските села според званичниот извештај на околицкото начелство било произведено: масло 5.000 оки, сирење 10.000 оки, урда 5.000 оки, волна 4.600 оки. Ова било само во атарот на галичката општинска управа. Во Лазарополска општинска управа, поправо само во Лазарополе, било произведено масло 400 оки, сирење 800, урда 400 и волна 600 оки. Во Тресончката општинска управа: масло 400 оки, сирење 800 и урда 450 оки. Ова се само реквизирани производи, платени со цени маслото по 8 лева оката, сирењето по 4, урдата по 2 и волната по 5 лева оката.¹⁰⁷ Треба да се има предвид дека ова било само едногодишно производство, што релативно земено не било мало. Оттука произлегуваат и сите борби на пропагандите во минатото и нивната острина за позиции во Малореканскиот предел.

б) *Измена во зимните пасишта*

За прв пат малореканските сточари требало да ги изменат патиштата кон зимните пасишта. Солунскиот фронт и граничната линија ги попречувале нивните дотагашни патишта. Сточарите требало да се снаоѓаат во кој крај од Македонија ќе можат да је поминат зи-

¹⁰⁴ Оваа бројка покужува до каде дошло сточарството во овој предел.

¹⁰⁵ Дело 11, 1916, АЕ 1, том IV, лист 57, МВНО-Галичничко околицко управление, Архив на Македонија, Скопје.

¹⁰⁶ Исто, лист 56.

¹⁰⁷ Без дело, 1916, АЕ 1, лист 1, МВНО О Галичничко градско обласно управление, Архив на Македонија, Скопје.

Не е земено предвид производството во селата Гари и Осој.

мата. Благата клима и питомата почва во Егејска Македонија остана- ле далеку. Штипско, Светиниколско, Кочанско, Велешко, Тиквешкијата и Прилепско биле единствените места каде можело да се зимува. Со приближувањето на есента од 1916 година, сточарите почнале да бараат „открити листови“ — патни исправи, за дозвола за одене низ Македонија за изнајмување погодни места за зимување на стоката.¹⁰⁸ Покрај тоа што имало барење за зимовишта низ повеќе места во Македонија, на сточарите од страна на окружниот управител во Тетово, им било одобрено зимување со овците во периодот 1916 само во Штипско и Радовишко. Другите места не биле дозволени поради близината на Солунскиот фронт. Меѓутоа, Штипско и Радовишко не биле достатни за потребите на сточарите и не ги задоволувале ни во квалитет ни во простор. Покрај другите тешкотии како што било немање доволно храна, реквизирање на стоката¹⁰⁹ и производите, немањето доволно зимни пасишта во текот на војната 1915 — 1918 година било, еден од факторите за намалувањето на сточниот фонд во малореканските села. Бугарската власт, пред заминувањето на сточарите во зимните пасишта во Штипско и Радовишко, барала секој сточар претходно да ги подмири сите давачки: реквизицијата, белгиот (данок на овците) и дури тогаш можеле сточарите да добијат патни исправи (открити листови) за патување. Особено сточарите ги погодувала и забраната од власта што немале право во зимните пасишта да ги носат сите свои коњи, туку само еден дел. Другиот дел бил задружуван по селата за потребите на бугарската војска.¹¹⁰

¹⁰⁸ Сочувани се повеќе молби од сточарите во кои може да се види бројот на овците со кои располагаме, како месности во Македонија што ги барале за зимување со овците.

Од една спогодба се гледа дека сточарот Дамјан Манев, од Лазарополе, за своите 600 овци и 10 коњи барал Зимовиште низ Прилепско, Велешко, Тиквешко, Штипско (Дело 11, 1916, АЕ 1, том IV, лист 60, МВИО-Галичничко околинско управление, Архив на Македонија, Скопје).

Друга заедничка молба на сточарите: Караца Гиноски, Тодор Чалоски, Страте Толев, Павле Рафаилов и Гапе Аџиески, од Галичник; Кипро и Стрезо Митреви од Сушица, упатена до околинскиот началник, изјавуваат дека дотогаш со овците оделе на зимовиште во Тесалија и Солунско. Бидејќи тоа им се оневозможувало, барале да им се дадат патни исправи за да „слезат“ со овците во Прилепско и Битољско или пак да им се дозволе да одат со овците подалеку во Гумурџица или Серско, како би ги спасиле овците од глад (Дело 11, 1916, АЕ 1, том IV, лист 61, МВИО-Галичничко околинско управление, Архив на Македонија, Скопје).

Сточарот Дамјан Тасев од Лазарополе за своите овци побарал зимовиште во Велешко, Прилепско или Штипско. Сточарот Серафим Дичов од Лазарополе, исто така, за своите 1.300 овци барал дозвола за зимовиште во Велешко, Штипско, Кочанско, Тиквешко, Прилепско или Битољско. (Дело 11, 1916, АЕ 1, том IV, лист 62 и 63. МВИО-Галичничко околинско управление, Архив на Македонија, Скопје).

¹⁰⁹ Само од 33 ситни сточари во Галичник во 1916 година биле реквизирани 947 јагниња. За подмладок, односно за приплод при таквата состојба не се помислувало.

¹¹⁰ Входящи дневникъ за 1916—1918 година, лист 61, стр. 1, МВИО-Тресонечко селско општинско управление, Архив на Македонија, Ск.

Прехранувањето на овчарите и кучињата и стоката преставувало голема тешкотија. Кога сточарите ќе побарале фуражна храна за ов-

Од ова што погоре го изложивме за сточарството во Малореканскиот предел, може да се констатира дека поради природните услови, пред сè, што таму постоело сточарството било прва и основна стопанска гранка во пределот. Сè до крајот на XVIII век, кога македонското стопанство било натурално, сточарството во Малореканскиот предел било ситносопственичко. Количеството на сточарските производи што се произведувале како пазарен одвишок било мало. Со појавата на стоково-паричното стопанство при крајот на XVIII век отпочнал неминован процес на опаѓање на ситностопанственоста кај сточарите, од една страна, и концентрирање на голем број овци, од друга страна.

Внатрешни и надворешни фактори како воопшто во Македонија, така и во Малореканскиот предел влијаеле сточарството сè до половината на XIX век да бележи напредок.

Сточарството во Малореканскиот предел имало полуномадски карактер. Оттука прашањето за изнаоѓање и откупување на летни и зимни пасишта било секојпат актуелно и многу значајно прашање. Летните пасишта на малореканските сточари се наоѓале предимно на планинските пасишта во западна Македонија, додека зимните на Егејско приморје, кои имла апсолутна предност над зимните пасишта од Јадранското приморје на албанското крајбрежје.

Натрупаните богатства кај понекои малорекански сточари при крајот на XIX и почетокот на XX век им овозможувале откупување на чифлучки земји во Егејска Македонија, во Прилепско во Битола. Меѓутоа, овој позитивен процес не зел голем замав и ширина.

Економските потреби диктирале особено на ситните сточари да бараат здружување со крупните сточари. Ваквите задруги го продолжуваа векот на постоење на ситните сточари во малореканските села.

Во процесот на обработката на сточарските производи, особено млекото, постоела поделба во работата. Релативно големото производство на сточарските производи било пласирано како на внатрешните, така и на надворешните пазари. Услугите во сточарството ги вршеле наемни лица. Сите тие наемни лица во сточарството не треба да се третираат во класично и модерна смисла работници, бидејќи тие немале постојанен работен однос, ами биле „главувани“ за одредено време во годината. Потоа, во исплатувањето на нивната заработувачка постоеле и натурални елементи, како волна, овци и други сточни производи.

Крупните сточари во малореканските села биле и првите трговци во пределот. Натрупаните финансијски средства им овозможувале да је прошират стопанска дејност и на други подручја, како што било давање сировина-волна, за изработка на готови волнени производи и по нивна порачка. Меѓутоа, и покрај тоа што постоеле фактори

ците им било одговорано да го употребуваат папрадот, препорачувајќи го како мошне квалитетна храна која содржела големи количини скроб. Давани им биле упатства да ги сушат корените од папрадот, потоа да ги мелат и така ќе имале доволно храна за овците.

кои влијале во развитокот на сточарството, што овозможувало концентрација на крупни стада овци и ергелиња коњи, ништо не било преземено за осовременување, модернизирање и интензивирање на сточарство. Полуномадскиот начин на сточарењето, обработката и преработката на сточните производи, рачната работа и ниската техника при преработувањето на млечните производи останале неизменети. Ваквиот начин на работа имал свој одраз во развитокот на сточарството и во преработката на сточните производи.

Од втората половина на XIX век во сточарството во Македонија воопшто, и во Малореканскиот предел, јасно се гледаат знаци на опаѓање. Тој бил закономерен процес во постојните општествени прилики. Особено војните во првите децении на XX век и разделувањето на Македонија што дошло како нивна последица, катастрофално се одразиле врз сточарството.

CATTLE — BREEDING IN MALA REKA REGION IN THE SECOND HALF OF THE XIXth CENTURY TILL THE END OF THE FIRST WORLD WAR

Summary

Cattle — breeding in Mala Reka region — principal economic branch. The begining of cattle — breeding in Mala Reka villages. Natural conditions as a basic factor of the appearance and development of cattle — breeding in this region. Ware — monetary relations at the end of XVIIIth century and the gradual decay of small proprietors of sheep. Concentration of a great deal of sheep in a smaller number of proprietors.

Taking on lease of mountains and rocks from cattle — breeders. Half nomadic character of cattle — breeding in this region. Provisions with good summer and winter pastures — condition for a better income. In taking on lease Aegean shore had a priority than Adriatic shore in Albania.

Forms of units in cattle — breeding — karashitci, dictated from economic needs of small and big cattle — breeders. Socio-economic and other circumstances for units in cattle — breeding.

Decadence of cattle — breeding in this region in the last decades of XIXth century. Socio-economic and political factors which influenced on decay of cattle — breeding in this region at the end of the First World War.

Distribution of work in making cattle — breeding produces. Placement of cattle — breeding produces on internal and external market, Using of the hireling in cattle — breeding. Natural elements in paying workers. A simple technic production. First tradesmen in this region.

Demetrios LOUKATOS

Athènes

Grèce

LA SAINT DÉMÈTRE (26 oct.),
JOUR DE CULTE, DE TRANSHUMANCES ET DE CONVENTIONS
AUTOMNALES, CHEZ LES PASTEURS NOMADES OU
SEMI-NOMADES, EN GRÈCE

Dans le cadre annoncé de notre „Symposium”, où, sous le chapitre du droit coutumier „relatif aux mouvements saisonniers des pasteurs nomades ou semi-nomades dans l'Europe du Sud-Est”, figurent également les coutumes qui se rattachent à des fêtes pastorales de Saints, j'ai choisi ce thème sur „la saint Démètre”, fête par excellence pastorale, comme celle de St. Georges, avec ses transhumances, ses conventions et ses coutumes automnales.

On sait que le martyr Saint Démétrios de Thessalonique, mort au début du quatrième siècle, fut très renommé dans le monde Balkanique et jusqu'en Russie, par la divulgation de ses miracles légendaires, par les pèlerinages à son tombeau à Thessalonique, et surtout après la fondation des temples et des monastères à son nom, dans les différents pays.¹

D'autre part, les événements historiques et les sièges successifs de la ville de Thessalonique par plusieurs envahisseurs, dont elle sortait „miraculeusement” imprenable, avaient fait que saint Démètre fut considéré comme un guerrier, protecteur de sa propre ville, ainsi que de toute ville qui lui rendait hommage et culte.²

---

¹ Pour la vie et les miracles de Saint Démètre, voir — Migne, „Patrologia Graeca”, vol. 11 6, p. 1082—1426. De même les publications de Basile Laurdas (mort en 1971) dans les revues grecques: „Makedonika” vol. 2 (1941—52) et 4 (1955—60), „Annuaire de la Société d'Etudes Byzantines” vol. 24 (1954) et „Gregorios Palmas” vol. 38 (1955) vol. 39 (1956), vol 40 (1957) et vol. 43 (1960). Voir aussi son livre: Isidore de Thessalonique, „Homélie aux fêtes de Saint Démètre” (en grec), Thessalonique 1954. Pour les temples, G. et M. Sotiriou, „La Basilique de Saint Démètre à Thessalonique” (en grec), Athènes 1952. Et pour la diffusion de son culte: Democr. S. Eliadou, „Saint Démètre et les Slaves”, dans les „Actes du IX Congrès Intern. d'Etudes Byzantines” (Thessalonique 1953), vol. 3, Athènes 1958, 128—140.

² Voir Nausicaa Theotocas, „Le type iconographique de Saint Démètre, militaire-cavalier, et les légendes de ses miracles” (en grec), dans les „Actes du IXe Congrès Intern. d'Etudes Byzantines” (de Thessalonique 1953), vol. 1 (Athènes 1955), 477—488 + planches.

C'est ainsi que ce saint fut également représenté, au moins depuis le VIIe siècle, à cheval, comme les héros de l'antiquité (Perseus, Dexiléos, le „chevalier de Thrace" et d'autres) portant ses armes et tuant, à la manière de saint Georges, un adversaire symbolique.³

De même, les grandes foires et les fêtes appelées „Démètria", qui s'organisaient, déjà au XIIe siècle à Thessalonique, dans la période de la commémoration du saint (26 oct.), avaient attiré l'attention des peuples lointains, du Danube au Péloponnèse et d'Italie jusqu'en Russie,⁴ de sorte que leurs concentrations annuelles, aussi bien commerciales que religieuses, avaient contribué à la diffusion du culte de St. Démètre et à la reproduction de ses souvenirs artistiques.

Surtout pour les paysans et les pasteurs des pays voisins, qui combinaient leurs ventes, leurs achats ou l'échange de leurs produits avec le pèlerinage de Thessalonique, Saint Démètre, jeune guerrier à cheval, miraculeux et patron d'une ville rayonnante, était tout ce qu'il fallait pour devenir un symbole de force juvénile et de protection immédiate. Il a vite rivalisé avec St. Georges, l'autre saint chevalier, très connu dans le monde depuis le VIe siècle, d'autant plus que les deux saints tenaient, par leurs fêtes, les deux points transitoires de l'année: le printemps (23 avril) et l'automne (26 octobre).

On connaît bien la renommée et le prestige international de St. Georges bien honoré, pour ses qualités de défenseur, par des armées nationales, ainsi que l'importance de sa fête, printanière et pascale, pour les agriculteurs et les bergers des pays balkaniques.⁵ Mais on doit également

³ Voir en général: *Hippolyte Delehaye*, „Les légendes grecques des Saints militaires" Paris 1909. De même: Polydore Papachristodoulou, „Le héros cavalier de Thrace" (en grec) dans „Archives de Trésor Folklorique et Linguistique de Thrace", vol. 17 (Athènes 1952), 283—285. Pour l'adversaire sous les pieds du cheval de Saint Démètre, voir dans l'étude ci-dessus, de N. Theotocas, 486—487. Mais on croit populairement en Grèce qu'il s'agit de Lyée (Λυαῖος), c'est à dire du lutteur que Saint Nestor a vaincu.

⁴ Voir Phédon Koukoulés, „Vie et Civilisation des Byzantins", vol. 3 (Athènes, Institut français d'Athènes) 1949, 274—275. De même, O. Tafrafi, Thessalonique des origines au XIVe siècle, Paris 1919.

⁵ La bibliographie grecque sur Saint Georges est très riche. Notons: N. Politis, „Saint Georges" (en grec), dans *Mélanges Laographiques*, vol. 1 (Athènes 1920), 80—85. Du même auteur, „Chansons populaires grecques sur Saint Georges tuant le dragon" (en grec) dans „Laographia", vol. 4 (Athènes 1912—1913, 185—235. Anastase Brontis, „Saint Georges dans le folklore de Rhodes" (en grec) dans „Laographia", vol. 11 (1934—1937), 216—245. D. Loukopoulos-D. Pétropoulos „La vie religieuse à Farassa", Collection de l'Institut français d'Athènes, 1949, 105—109 (en grec). Georges Spyridakis „Saint Georges dans la vie populaire" dans „L'Hellénisme Contemporain", Athènes 1952, No 2, 3—22 (en français). Elpiniki Stamouli-Saranti, „De la Thrace Orientale" vol. I, Athènes 1956, 138—143 (en grec). Georges Megas, „Fêtes helléniques et coutumes de culte populaire" (en grec), Athènes 1956, 179—184 (= „Greek Calendar Customs", Athens 1963, p. 113—116). Métropolitaine Evlogios Kourilas, „Le cavalier Saint Georges, dans l'icônographie et le folklore, et son culte en Thrace" (en grec), dans „Archives de Trésor Folklorique et Linguistique", vol. 22 (Athènes 1957), 17—136. Georges Ekaterinidis, „La Saint Georges comme fête pastorale en Crète" (en grec), dans „Eos" vol. 7 (Athènes 1964), 317—320. Du même auteur: „La célébration de Saint Georges à Serrès" (en grec), dans „Annales Serraiques", vol. 5 (Athènes 1969), 129—148.

parler du prestige de St. Démètre et de l'importance de sa fête automnale, dans les mêmes pays surtout en Grèce, où les conditions atmosphériques et le climat annuel, donnent à ce saint le rôle d'un bon gardien devant la porte de l'hiver.

Suivant le calendrier julien (valable jusqu'en 1923 en Grèce) la Saint Démètre tombait toujours au seuil de la période hivernale, point également considéré par les anciens, pour leurs travaux agricoles et pastoraux.⁶ C'est la même période que les peuples catholiques de l'occident déterminent par la Saint Martin (le 11 novembre), fête également décisive pour leurs travaux agraires.⁷

On constate aussi que, pendant cette période, un calme climatique adoucit les journées de l'automne, chose qui est mentionnée, dans les proverbes, comme: „La Saint Démètre, un petit été” (Grèce), ou „L'été de Saint Martin” (France).⁸

Alors, pour les pasteurs nomades ou semi-nomades en Grèce, ce prolongement de l'été jusqu'à la fin d'octobre était juste le temps qui leur fallait pour faire descendre leurs troupeaux, des montagnes aux pâturages des plaines. Dans ce cas là, la présence d'un saint, jeune et important, qui „marchait aussi à cheval” et dont la commémoration tombait dans ce temps (comme c'était le cas de Saint Démètre), leur donnait l'occasion de fixer sa fête comme point de départ, et d'assurer ainsi l'encouragement et la confiance qui leur étaient nécessaires, (C'était la même chose au printemps, lorsque Saint Georges (le 23 avril) protégea la montée des troupeaux vers les montagnes).

On constate que, dans toutes les transhumances du monde, il y a la tendance d'évoquer un saint protecteur, dont la fête tombe un temps favorable à leurs mouvements. C'est par ex. le cas des transhumances au Portugal, où on fixait le départ pour la St. Jean (24 juin) et la rentrée environ la St. Barthélemy (24 août).⁹

C'est ainsi qu'en Grèce, les deux jours extrêmes, de la St. Georges et de la St Démètre, précisent d'une façon magico-religieuse, aussi bien que pratiquement économique, non pas seulement les heures justes des transhumances, mais aussi les dates convenables pour les contrats, annuels ou semestriels, entre les pasteurs et leurs pâtres.¹⁰

D. Pétopoulos-H. Andréadis, „La vie religieuse dans la région d'Akséray-Ghelvéri”. Publications du Centre d'études d'Asie Mineure, Athènes 1970, 160—163 (en grec), 49 (en français).

⁶ Cfr. Hésiode, „Les travaux et les Jours” 383—384 et Sophocle, „Oedipe roi” 1137.

⁷ Voir dans Arnold van Gennep, „Manuel de Folklore Français Contemporain” (tome I, 6, Paris 1953), 2818—2840. Voir aussi P. Menon et Roger Lecotté. „Au village de France”, Paris 1945, 147—148, et G. Bidault de l'Isle, „Vieux dictons de nos campagnes”, tome 2, Paris 1952, 127—159.

⁸ Voir, N. G. Politis, „Proverbes” (grecs), vol. 1 (Athènes 1899), 232—234 et D. Eginitis „Le climat d'Athènes” (Annales de l'Observatoire d'Athènes, I, 1897), 24—25.

⁹ A. Jorge Dias, „Les troupeaux transhumants et leurs chemins”, dans „Compte Rendu du XVIe Congrès Int. de Géographie 1949, Lisbonne 1951, 23—32).

¹⁰ Voir de cette juxtaposition de deux saints et de travaux de leurs jours, dans: Georges Mégas, „Fêtes helléniques et coutumes du culte popu-

D'après les descriptions (il y a 165 ans) de François Pouqueville, qui, sous sa qualité de Consul Général de France auprès d'Ali Pacha à Janina, visita, entre 1806 et 1810, les pasteurs des montagnes du Pinde, „... la St. Georges ouvre l'année pastorale et il est chômée par un festin de famille, dans lequel on mange un agneau rôti, prémice du troupeau... La St. Démétrius enfin est la clôture des panégyries. Moins naïve que la cérémonie de l'ouverture du printemps, elle entraîne à la suite les orgies,¹¹ les compets du'on règle entre familles, le paiement des fermages, et souvent... des querelles.”¹²

Le même auteur parle aussi des migrations des pasteurs Valaques de Grèce, et il dit de leur retour vers les champs: „A une époque déterminée, qui est celle de la Saint Démétrius, les tribus réunies célèbrent une fête générale dans les bourgs d'Avdéla, de Périvoli et de San Marina [Samarina], situés dans le chaîne macédonienne du Pinde¹³ [actuellement dans la préfecture de Kozani].

Il est évident que, lorsque on parle de la célébration d'une fête dans un village de 1810 (ou même d'aujourd'hui en Grèce), on pense d'abord à une messe célébrée à l'église, puis à des festins et à des agneaux rôtis, comme c'est mentionné plus haut.

Et Pouqueville continue ses descriptions, par des images pittoresques: „Les vieillards, après cette cérémonie, tiennent conseil et font choix de quelques familles robustes, qu'on destine à passer l'hiver pour garder les demeures, u'on doit quitter. L'ordre du départ étant réglé, les prêtres l'annoncent par des prières... et la population se met en marche par sections. Chaque halte est prévue pour le temps qu'on doit y passer, afin de consommer les pâturages... On salue, par des cris prolongés, les hameaux et les demeures qu'il faut quitter... Les troupeaux grimpent en colonnes ondoyantes sur le flanc des montagnes; le bruit des sonnettes des boucs et des béliers, les cris des animaux de toute espèce... annoncent, accompagnent et suivent la longue file des émigrants du Pinde, qui reverse sa population d'été sur les plaines de la Macédonie. Vieillards, adolescents, hommes, filles... les mères chargées du berceau du nouveau-né, marchent entourés d'animaux domestiques, de chevaux robustes et de mulets chargés de bagages, sur lesquels chante le soq, qui annonce les veilles de la nuit...”¹⁴ (Pourquoi pas, ajoutons nous, tous ces gens-là ne pourraient-ils pas imaginer, qu'un Saint Démètre à chevel les accompagnait dans leurs routes de descente, de même que Saint Georges les avait guidé au printemps jusqu'aux plateaux des montagnes?)

---

laïres”, Athènes 1956, 20—21 (= „Greek Calendar Customs”, Athens 1963, 116). De même: Georges Spyridakis, dans „Actes du 1e Symposium de Folklore de la Grèce du Nord”, Thessalonique (Institut Balkanique-IMXA) 1975, 250.

¹¹ Voir plus bas la coutume d'ouvrir à la St. Démètre les tonneaux, pour déguster le nouveau vin.

¹² F. C. H. L. Pouqueville, „Voyage de la Grèce”, 2e édition, tome 1, Paris 1826, 216—217.

¹³ F. Pouqueville, op. cit. tome 2, Paris 1826, 389.

¹⁴ Ib. p. 389—390. Voir aussi, Henry Holland, „Travels in Ionian Isles, Albania” etc. London 1818, 91—93.

En tout cas la coutume continue (en partie) en Grèce, changée ou développée dans ses détails, par les moyens de transport, par les commodités des installations dans les villages, par les interventions de l'Etat, ou encore par les dispositions modernes de la jeunesse pastorale. Ainsi les deux dates liminales, de la St. Georges et de la St. Démètre, restent toujours en valeur, aussi bien pour les déplacements ou les courtes sorties des pasteurs que pour les contrats saisonniers et les conventions sur d'autres travaux.

Une riche bibliographie sur les transhumances actuelles, sur la vie et les coutumes des pasteurs nomades ou semi-nomades en Grèce (Sarakatsani, Koutsovlachi, Arvanitovlachi, Karagounides, ou „Vlachi” en général, ce dernier mot employé pour tout éleveur montagnard), nous renseigne que l'ancienne division de l'année pastorale en deux semestres (les „ἐκμύθους χρόνους” de Sophocle — Oed. r. 1137) continue toujours en Grèce (manifestée aussi dans d'autres domaines de travail), à l'aide météorolomagique ou religieuse de ces deux Saints saisonniers.

Je mentionnerai ici trois livres, relativement récents, qui portent sur la vie des Sarakatsanes, mais dont les descriptions, ainsi que la bibliographie détaillée, sont valables pour tous les pasteurs nomades ou semi-nomades en Grèce. Il s'agit des livres: 1. de Angélique Hadjimihali, „Sarakatsani” (en grec) vol. I 1—2, Athènes 1957 (deux autres volumes restant inédits, après la mort de l'auteur en 1965), 2. de J. K. Campbell, „Honour, Family and Patronage” Oxford 1964, et 3. de Georges B. Kavadias „Pasteurs nomades méditerranéens — Les Saracatsans de Grèce” (en français), Paris 1965.¹⁵

On trouve dans ces livres, ainsi que dans beaucoup de publications régionales, des chapitres qui concernent notre sujet, c'est à dire la mention de la St. Démètre et de la St. Georges, en tant que fêtes-limites des transhumances ou dates de conventions sur des relations pastorales.¹⁶

Mais je passerai, pour la St. Démètre, à quelques reinseignements très récents que j'ai eu cette année par l'instituteur Folkoriste. Costas Lazaridis, qui réside aux villages de Zagori, en Epire, près de Janina.

„La fête de saint Démètre, m'écrit-il, à part son importance religieuse du fait que les gens ont beaucoup de respect pour ce saint (d'autant plus qu'un grand nombre d'entre eux portent le nom de „Dimitri”) continue à constituer la limite temporelle entre la fin de la période d'été et le commencement de l'hiver. C' est à ce moment que les pasteurs propriétaires (tséligades) louent leurs. Le contrat (ou l'accord oral) étant signé les bergers, soit ceux qui sont loués individuellement pour un seul propriétaire, soit ceux qui le sont pour les troupeaux communs, sont obligés de partir en pâture, le jour même de la St. Démètre, pour être „bénis” dans la nouvelle période. (On leur offrait jadis des cadeaux symboliques et utiles, une paire de chaussures légères

¹⁵ Une dissertation de Muriel D. Schein „Change and Continuity in a Greek Mountain Village” (Columbia Univ. 1970) reste, je crois inédite.

¹⁶ Voir par ex. dans A. Hadjimihali, „Saracatsans” vol. I a, p. ρλη et I b, 17—18.

— tsarouhia — par le propriétaire, ou plusieurs pains de munition, par la Communauté).

On signale aussi pour la St. Démètre, dans la région pastorale de Zagori, d'autres conventions de la vie quotidienne, telle la location du moulin à eau de l'église ou le règlement des dettes et des affaires financières de l'été.

Ces différentes conventions et coutumes, qui, par l'influence pastorale, ainsi que par les conditions du temps, sont introduites dans plusieurs métiers et occupations en Grèce, apparaissent dans beaucoup de régions, augmentant ainsi le prestige de saint Démètre et faisant multiplier ses églises et les cas des baptêmes à son nom. Voici quelques exemples:

a. *Dans le domaine de la vie agricole*: On ouvrait (et on ouvre encore) dans toute la Grèce viticole, les tonneaux de vin, pour déguster les nouveaux vins de l'année. (Cela dure jusqu'à une deuxième fête de saint Georges, le 3 novembre, pour laquelle on appelle ce „petit” saint, „Enivreur”).¹⁷

On fêtait aussi le commencement des semailles par des déguisements et des actes magiques, dans les villages de Thrace, où on souhaitait la „bonne année” et la prospérité pour les céréales. Les charbonniers des forêts coupaient le bois, à partir de la St. Démètre, et ils le mettaient sous la terre, jusqu'à la St. Georges, afin qu'il soit bien séché.¹⁸

b. *Dans le domaine familiale*: L'arrivée de la St. Démètre donnait la plus grande joie aux familles de jadis, parceque tous les absents et les émigrés (pasteurs, travailleurs, commerçants, navigateurs) commençaient à revenir, pour passer l'hiver. Les femmes (plus joyeuses qu'à la St. Georges, fête de départs) préparaient leurs maisons et changeaient la literie et les habillements pour l'hiver.¹⁹

On célébrait des mariages à ce jour, étant donné que la période offrait un délassement des travaux. Dans son ouvrage „Macedonian Folklore” (Cambridge 1903), George Abbott écrit: „October is known as the Month of St. Demetrius (Ἁγιοδημητριότης or simply Δημητριότης) from the feast of the saint celebrated on the 26th, a feast famous for the number of weddings, which enliven it”.²⁰

c. *Dans le domaine politique et communal*: On procédait à des élections des „démogérontes” de la Communauté, soit une fois par an (la St. Georges) soit deux fois: à la St. Georges et à la St. Démètre)²¹.

¹⁷ Georges Mégas, op. c. 24—27 (= „Calendar Customs” p. 19—20 et 159). D. Loucopoulos-D. Petropoulos, „La vie religieuse à Farassa”, Athènes 1949, 137—138. De même que la Saint-Martin en France (11 nov.) où, goûter le vin, nouveau s'appelle „le martinage”, et où l'inverse a nom „mal Saint-Martin”, (Voir Roger Lecotté, „Saints protecteurs de la vigne et du vin en France”, dans „Miscellanea K. C. Peeters, Louvain 1975, 418). 8

¹⁸ Elpiniki Saranti, „De la Thrace Orientale”, vol. I (Athènes 1956), 127—128, 202—203.

¹⁹ *Ib.*, 128.

²⁰ Voir aussi pour Athènes: Dem. Gr. Kampouroglous, „Histoire des Athéniens” [sous les Turcs], vol. 3 (Athènes 1896), 164 (en grec).

²¹ N. Moschovakis, „Le droit public en Grèce, sous les Turcs”. Athènes 1882, 83 (en grec).

Les Turcs aussi comptaient leurs impôts sur les chrétiens, de la St. Georges à la St. Démètre et de la St. Démètre à la St. Georges.²²

d. *Dans le domaine de la vie maritime*: D'après des descriptions plus anciennes, les propriétaires de petits bateaux (kaïkia) sur les côtes de la Thrace, le jour de la St. Démètre les retiraient sur la terre, et les laissaient là, jusqu'à l'Épiphanie, le 6 janvier.²³ Il paraît qu'au XVIIe siècle, les Turcs eux-mêmes avaient officiellement fixé les dates de la St. Georges et de la St. Démètre comme limites de navigation pour les bateaux dans l'année. On dit aussi que depuis 1795 les matelots grecs de l'île de Hydra ont eu le privilège de faire leur service militaire, dans la flotte navale des Turcs, une certaine seulement par semestre, à tour de rôle, de la St. Georges à la St. Démètre et ainsi de suite.²⁴

e. *Dans le domaine commercial*: L'ancienne tradition des „Démétria” de Thessalonique, basée sur les besoins pastoraux et agricoles, de réparer à cette intervalle leur vieux matériel de travail, et de se réapprovisionner d'alimentation et de bétail, a été continuée, pendant des siècles jusqu'à nos jours, de sorte qu'on trouve actuellement en Grèce beaucoup de foires dues à la fête d'un Saint Démètre local, et durant parfois 10 ou 15 jours, dans le mois d'octobre. Un grand nombre de contrats semestriels ou annuels sont „signés, pendant ces foires.”²⁵

Nous pouvons également mentionner ici les corporations, professionnelles ou commerciales de jadis, qui considéraient Saint Démètre comme leur patron, du fait que la date de sa commémoration tombait tout de suite après la fin de leurs activités et gains. Tels étaient surtout les métiers qui contribuaient à la construction des maisons etc. pendant l'été, à savoir: les constructeurs et les bâtisseurs eux-mêmes, puis les plâtriers, les charpentiers, les tuiliers, les menuisiers, les serruriers, ou encore les marchands de chaux, ainsi que les métiers de commerce pour l'hiver: les épiciers, les tanneurs, les marchands d'étoffes, etc.²⁶

Nous voyons de tout cela que la St. Démètre, fête au seuil de l'hiver, était beaucoup plus familiale et centralisatrice (soit dans les villages soit dans les villes) que la St. Georges. Les pasteurs eux-mêmes considéraient Saint Démètre beaucoup plus sage et plus ordonné que Saint Georges. Je citerai ici les vers d'une chanson pastorale (dansée dans les villages de la Macédoine Occidentale de Grèce, le jour de la St. Georges), qui compare les deux saints, montrant une préférence pour Saint Démètre automnal:

„Saint Georges et Saint Démètre se querellaient entre eux:

— Oh toi, Saint Georges très, méchant pour les familles.

²² Voir dans „Laographia”, vol. 11, (Athènes 1934—1937), 239.

²³ Elpiniki Saranti, op. c. 128.

²⁴ Voir dans kyriakos Simopoulos, „Voyageurs étrangers en Grèce”, vol. 2, Athènes 1973, 661 et 666 (en grec).

²⁵ C'est le cas de 30 foires, qu'on trouve aujourd'hui dans des régions plutôt pastorales, en Acarnanie, Achaïe, Béotie, Épire, Étolie, Eubée, Macédoine Grecque Occidentale, Messénie, Thessalie et Thrace. Il est à noter que les Tsiganes ferronniers-chaudronniers, commencent leur travail d'atelier à la St. Démètre. (T. Yannopoulos, Bulletin „Etudes Tsiganes” Paris, déc. 1974, 32).

²⁶ Renseignements pris dans les archives du Centre Laographique de l'Académie d'Athènes.

Tandis que moi je les rassemble, toi tu les disperses;
 tandis que moi j'engage les bergers, toi tu les chasses.
 Moi, je mange des agneaux gras (en octobre);
 toi tu ne manges que de vieilles brébis.
 Mois je bois du bon vin (parcequ' on ouvre les tonneaux)
 toi tu ne bois que de l'eau dans les fosses.
 Moi je dors sous le matelas
 toi tu dors sur les branchages.²⁷

Il est vrai que, comme Angélique Hagimihali témoigne dans son livre de 1957, Saint Georges est plus honoré chez les pasteurs nomades (les Saragatsans) que Saint Démètre.²⁸ Cela peut être constaté aussi par l'étude des prénoms de ces gens, qui, d'après mes statistiques dans les registres de ce livre, donne 3 „Georges” pour 2 „Démètre”.²⁹ Mais nous pouvons penser, malgré tout, que dans la subconscience des pasteurs, Saint Démètre de l'automne est plus redoutable et plus respecté que Saint Georges du printemps, étant donné que les dangers et les angoisses pour la fertilité des troupeaux sont beaucoup plus graves pendant l'hiver, qu' en été. C'est pourquoi les Saracatsans aussi, d'après le livre de Georges Kavadias, considèrent Saint Démètre comme leur protecteur particulier.³⁰

Mais il s'agit toujours d'un culte pastoral commun, qui s'adresse à des saints très familiers. — „Nous les aimons, parce qu'ils nous ressemblent, comme ils marchent — eux aussi — à cheval”, dirent les Saracatsans à A. Hagimihali (1a, é J'). Et, selon les paroles de J. Cambell: „both saint are generally concerned with pastoral life and both, horsed and armed, present the pattern of assertive courage, physical, spiritual and invulnerable”.³¹ C'est pourquoi on représente parfois les deux saints soit l'un à côté ou en face de l'autre, dans l'église, soit tous les deux sur la même icône, marchant l'un à cheval blanc (StG) et autre à cheval rouge (St Démètre)³².

En tout cas, Saint Démètre est plus généralement saint particulier pour les populations orthodoxes. Les églises et les monastères à son

²⁷ Manuscrit du Centre ci-dessus, après une mission de cet été. (E. Alexakis), dans la Macédoine Occidentale (région de Kozani), On trouve une plus ancienne publication de la même chanson (et de la même région) dans le „Calendrier” (Héméralogion) Macédonien” (à Thessalonique) de 1939.

²⁸ „Seracatsans”, vol. I a, p. ρλζ'.

²⁹ On constate la même analogie entre les deux noms, dans toute la société hellénique. J'ai remarqué, dans l'Annuaire des téléphones d'Athènes (1974) que sous la lettre E des abonnés, parmi 3850 prénoms masculins, les 370 sont „Georges” et le 240 „Démètre”. (Cfr. aussi: *Nicolas Vernicos*, „La structure des prénoms dans la société grecque...” Actes du Ier Congrès Int. d'Ethnologie Européen, Paris 1971 (1973), 187—189).

³⁰ „Pasteurs nomades méditerranéens” p. 332.

³¹ „Honour, Family and Patronage”, p. 343.

³² *Photis Kontoglou*, „Expression de l'Iconographie Orthodoxe” (en grec), vol. 1, Athènes 1960, 316—317 et 352. Voir aussi *Métropolitain E. Kourilas*, „Saint Georges cavalier”, 66—67.

nom, anciennement ou de nos jours, témoignent d'un culte très popularisé dans l'Orient.³³ D'autre part le nom de „Dimitri”, très répandu dans les pays balkaniques (sous forme de prénom ou de nom de famille), montre également l'ancien rayonnement de ce culte, dans toutes les classes sociales. Mes collègues, balkaniques et slaves, ont beaucoup de choses à nous dire sur le folklore de ce nom et sur l'ancien culte de ce saint.³⁴

S'occuper du folklore d'un saint, n'est pas toujours un sujet d'intentions religieuses ou romantiques. Dans la vie des peuples tout est mêlé, depuis l'élément métaphysique jusqu'aux pensées les plus pratiques et réalistes sur leurs travaux. On sait bien que l'étude d'un synaixe, à part le charme légendaire, peut nous apporter des notions historiques, économiques et sociales, d'une valeur inattendue.

Saint Démètre est un saint symbole dans les pays balkaniques et slaves, parce qu'il fut d'abord le patron de nos pasteurs, à qui nous devons les fondements de notre culture populaire. Lui, avec Saint Georges, réglait, dans le temps et dans l'espace géographique, les mouvements de ces nomades, et les munissait d'optimisme pour les hivers durs (et si longtemps en esclavage).

Il nous a réunis ensuite (et il continue à nous réunir) par son nom, qui est d'origine très ancienne et qui orne, d'une façon particulière et de couleur balkanique, nos appellations et nos relations, dans la vie sociale.

À côté de tout cela, l'art populaire, relatif à Saint Démètre, et en comparaison avec celui de Saint Georges, nous montre la psychologie de nos peuples, surtout des pasteurs et des agriculteurs, devant ces deux saints chevaliers et jumeaux, symboles aussi de nos traditions et de nos conditions de vie climatiques, presque communes.

---

³³ En ce qui concerne la Grèce, je peux répéter ce que Georges Mégas écrit (op. c. p. 24), qu'il n'y a pas de ville qui n'ait pas au moins une église, dédiée à St. Démètre. Je peux ajouter pour les villages, que s'ils n'ont pas une église de St. Démètre dans leur centre, ils l'auront dans les alentours. Il y a actuellement 25 grandes communautés en Grèce, qui portent le nom de „Saint Démètre”, grâce à leurs églises paroissiales, et on trouve fréquemment d'églises paroissiales dans les villages grecs, surtout (d'après mes constatations) dans ceux qui ont une vie ou une tradition pastorales.

³⁴ Dans le 2e volume de la „Bibliographie Balkanique”, que l'Institut d'Etudes Balkaniques (IMXA) de Thessalonique vient de publier (sous date de 1974) j'ai apprécié (dans les pages 80—83) le contenu du volume 12 du „Makedonski Folklore” de Skopje, où j'ai lu les titres de plusieurs études sur le folklore printanier des pays balkaniques. Il s'agit de communications présentées au IIIe Symposium International, que l'Institut de Folklore de Skopje avait organisé à Ochrïd, en 1973. Parmi les thèmes de ce Congrès, Saint Georges et son folklore prennent une place importante. J'espère que, dans la suite des Symposiums ou des sujets qui seront publiés, le Folklore automnal des peuples balkaniques présentera également Saint Démètre et son folklore, pastoral ou social, dans la mesure de leur importance dans chaque pays.

**PRAZNIK SVETOG DIMITRIJA, DAN KULTA I SEZONSKIH
KONVENCIJA KOD NOMADSKIH (ILI POLUNOMADSKIH)
STOČARA U GRČKOJ**

Rezime

Sveti Đorđe i njegov praznik 23. aprila (po novom) naročito uživa (ili je uživao) najznačajnije počasti među nomadskim ili polunomadskim stočarima u balkanskim zemljama. Sveti Đorđe, svetac-vitez i vojnik, smatran je za velikog zaštitnika stada i njihovih kretanja po planinama, naročito stoga što je njegova svetkovina padala u proleće i što je on sam simbolizovao svako zdravlje i pobjedu.

No postoji takođe u pravoslavnom kalendaru sveti Dimitrije Solunski koji je takođe vitez i vojnik. Njegova proslava 26. oktobra takođe pada u jednu, za stočare značajnu periodu, usred jeseni, kada stada silaze s planina u ravnice da tamo provedu zimu.

Možemo da skrenemo pažnju na nekoliko zajedničkih tačaka u opštem kultu ta dva svetitelja u Grčkoj. To su:

a) s religiozne strane

1. Učestvovanje u bogoslužju s darovima (Zato mnoge crkve u stočarskim krajevima nose imena svetog Đorđa i svetog Dimitrija).
2. Krštavanje dece koja treba da nose imena tih svetitelja.
3. Prinošenje jagnjeta na žrtvu od strane porodica i pripremanje posebnih obrednih hlebova.
4. Zabave i igre oko crkve.
5. Prijemi u porodicama koje slave imendan jednog od svojih članova.

b) s ekonomske strane

1. Obustavljanje svakog rada izuzev sitnih poslova oko stoke.
2. Razmišljanja o detaljima seobe koja će početi od sutra.
3. Zaključivanje ugovora s uortačenim stočarima i s plaćenim pastirima.
4. Učestvovanje na komercijalnim sajmovima u kraju.

Za svetkovinu Svetog Dimitrija, posebno, možemo dodati sledeće konstatacije:

1. Stari kult svetitelja u gradu Solunu, čiji je on zaštitnik od svoje mučeničke smrti, doprineo je proširenju njegovog proslavljanja u balkanskim zemljama u kojima je ime „Dimitrije” jedno od najčešćih.

2. Veliki solunski sajmovi za vreme svetkovine „Demetrija” kao i svaki sajam u to vreme u susednim krajevima, takođe su širili kult Svetog Dimitrija među stočarskim stanovništvom, te je ono rešavalo više svojih problema nabavki i socijalnih kontakata.

3. Atmosferfse prilike vremena od 26. oktobra obično su povoljne za odmor stočara da bi bolje pripremili svoje planove.

4. Ikonografsko prikazivanje svetog Dimitrija na konju još više je uticalo na njegov kult među stočarima koji otad u njemu gledaju samo „jesenjeg svetog Đorđa”.

Verujem da Sveti Dimitrije, praznik od podjednake važnosti za nomadske i polunomadske stočare i sasvim svojstven balkanskom stanovništvu, predstavlja interes koji nas može dovesti do dokumentovanijih i uporednih proučavanja o starom kultu, seobama i društvenom i ekonomskom životu stočara koji su takođe doprineli formiranju naših zajedničkih narodnih civilizacija.

Amulette d'argent portée par les Saracatsans en Grèce. Représentation de dos: la Croix du Calvaire
Collection de D. Loukatos (Athènes) depuis 1950 — Photo: de Makis Skiadaressis 1975.

Amulette d'argent (haimali) portée par les Saracatsans (hommes). Elle représente St Démètre, tuant Lyée — Collection de D. Loukatos (Athènes) depuis 1950 — Photo: de Makis Skiadaressis, 1975): Athènes

2

Marijana GUŠIĆ
Zagreb
Jugoslavija

PRÁVNI POLOŽAJ OSTAJNICE — VIRĐINEŠE U STOČARSKOM DRUŠTVU REGIJE DINARIDA

U našoj je naučnoj literaturi dovoljno utvrđena pojava ostajnice-virdineše¹ (dalje OV) da je možemo u detalje ogledati i s tim ujedno odrediti njenu društvenu funkciju i pravni položaj u stočarskom antropogenu dinarske regije. Da opravdamo i suviše kategorično lociranje ove etnološke pojave na samu oblast Dinarida. Pojava naime da se jedna ženska individua odriče svog ženskog bića i da preuzimlje ulogu muškarca ne samo unutar svog domaćinstva i uže obitelji nego i u široj društvenoj sredini, u kojoj i nadalje provodi svoj život kao muško, do sad je utvrđena isključivo na području Dinarskog planinskog sistema. Ovoj osebujnoj pojavi nije se našlo analogne usporedbe izvan dinarskog područja, ni u strogo patrijarhalnim društvenim strukturama, a ni u onim etničkim grupama koje stoje na ranijem stupnju društvenog razvoja. Pojavi OV nema usporedbe ni u ranijim pisanim vijestima, što međutim ne isključuje njeno ranije postojanje, jer je sve do naših dana oblast Dinarskih planina zadržala tradicijske vrijednosti u agrafičnom mediju

---

¹ U svom referatu na III kongresu folklorista Jugoslavije, Cetinje 1958, str. 55—64, donosim do tada mi poznatu literaturu u kojoj su utvrđena 35 slučaja OV. Ovdje dodajem: Pelja Osman, Tombelije. Kalendar „Gajret“ za 1940., Sarajevo 1939 (podatak zahvaljujem Sulejmanu Bajraktareviću) gdje su utvrđena 5 slučaja poimence:

1) Boca Preljina, krajem 19. stoljeća. Ona je postala trudna i zbog tog je izginulo 72 čovjeka.

2) Bora Markova, selo Vukolje, Klimenti.

3) Paška Mučina Priftno, udala se sa 25 godina, što je iznimka kod tobelijje.

4) Tring Smaila, kći Smaila Ivezića, Kičevo, Gruda,

5) Mri Đekina, kći Đeke Ujkića, Zatrijebač.

Od toga 2 slučaja (4. i 5.) u svem odgovaraju našoj 2. tipološkoj kategoriji. Autori, koji u opisu albanskih običaja navode i ustanovu virđin, virdineša, ali bez poimenično navedenih primjera: Dvorský V., Cernohorskoturecká hranice od ústí Bojany k Taře, Prag 1909, 130: „tombelija, virđin.“ — Cordignano P. F., L'Albania I, Rim 1933, 104 i 110. Osim općenitih opisa, prema svemu do sad je u literaturi utvrđeno 42 slučaja u vremenu od 1838. do danas.

usmene predaje. Ostaje dakle da pojavu OV promatramo unutar dinarskog stočarskog antropogena kako su do sad locirani svi poznati slučajevi. Pa i slučaj zabilježen g. 1838. u Srijemu (ujedno najraniji pismeni podatak), pripada skupini Klimenata, koji su u Srijem nadošli g. 1737., usporedno s doseljnjem Srba.

Osim ovog geografski točno označenog područja, za pojavu OV važna je još jedna značajka. OV se naime javlja u oba jezična područja, srpskom i albanskom, i u sve tri vjere pravoslavnoj, katoličkoj i muslimanskoj. U bitnom sadržaju OV naći ćemo da se svi slučajevi bez obzira na vjeru, etničku i danas aktuelnu nacionalnu pripadnost međusobno ne razlikuju, ne samo da su slični i bliži nego u pojedinostima istovjetni.

Prema početnom impulzu po kojem ženska jedinka društveno postaje muško, mi ćemo do sada poznate primjere OV svrstati u tri tipološke varijante.

I) Prvu kategoriju čine oni slučajevi gdje je žensko dijete — još nedoraslo i nesvjesno svog položaja u porodici — određeno za ostajnicu po odluci i volji svojih najbližih a sa pristankom roda, sela, bratstva i plemena. Kao izrazitu predstavnicu ove kategorije iz svog ličnog poznavanja odabirem poznati lik Milice-Mikaša Karadžić. Susrela sam je g. 1929. kad smo dr Gušić i ja zajedno s prijateljem Novicom Šaulićem rođenim Drobnjakom, vrsnim poznavaoцем svog zavičaja i poznatim sakupljačem narodnih pjesama, zajedno prolazili Drobnjačkim jezerima. Materijalna građa tada skupljena poslužila je za izložbe u Zagrebu 1930. i u Pragu 1935., a tom prilikom u svom kratkom izvještaju prikazala sam i slučaj Milice-Mikaša Karadžić iz sela Paleža na Drobnjačkim jezerima.² Svoja zapažanja nadopunila sam kasnije s jednim kratkim kongresnim referatom.³ Sad podvlačim najvažnije: Milica Mikaš rodila se kao posmrče, jer joj je otac Milić jedan od najljepših Karadžića poginuo u sukobu s Turcima na Stričini kod Kolašina oko g. 1875. Majka Novka iz kuće Jankovića iz Pridvorice na Drobnjačkim jezerima rodila je žensko dijete, a baba Ilinka od roda Neškovića iz Morače, tada starica od 60 godina „od žalosti je pomuškarila pošto nije bilo muške glave u kući“. Dijete je kršteno kao Milica, ali su je nazivali Mikaš i tako je ostalo. Iz svojih bilježaka iz 1929. donosim kako su mi kazivali domaći: „... Vladika Ljubiša⁴ prije 40 godina kad je dolazio na Žabljak u kuli Šaulića okupljeni su bili glavari Živko Šibalić, Đoko Šaulić i Sekula Karadžić i molili su vladiku šta će se za nju. I vladika je pitao i odobrio da je niko nikad ne uvrijedi, samo joj je rekao: „Mi-

² Heneberg-Gušić M., Etnografski prikaz Pive i Drobnjaka, Zagreb 1930, 10.

³ Gušić M., Ostajnica — tombelija — virdžin kao društvena pojava. Трети конгрес фолклориста Југославије, Цетиње 1958, 55—64.

⁴ Ljubiša Visarion, crnogorski mitropolit, u narodu nazivan vladika, 1823—1884. Posvećen za episkopa obnovljene zahumsko-raške eparhije sa sjedištem u manastiru Ostrogu. 1882. postavio ga knez Nikola za mitropolita Crne gore i Brda. Kao mitropolit starao se za reformu crkveno-prosvjetnog života u svom području i želio da u mitropoliju uvede red i upravu po uzoru uređenja tadašnje srpske crkve u Dalmaciji, ali ga smrt u tome omete. Grujić R., Stanojević St., Narodna enciklopedija, Zagreb s.a. II s.v.

kašu, nemoj nikada piti rakije, jer bi mogao nanijeti sramotu i sebe i svome rodu'... Žene je zovu đevere, svekre, kume Mikašu, a nadimak joj beše Mikašu. Živi inokosna, sama kosi, plasti, ore, žnje, kuva, gotovi hranu, žene mu rade za ljubav i za plaću ženske radove. Svi mu idu na krsno ime sv. Arandela, pali svijeću kao muška glava i čestitaju mu kao domaćinu. U zvaničnim protokolima upisan je kao domaćin pod imenom Mikaš. Glasa kao birač za kuma Novicu.⁵ U varoši, u skupu, na putu uvijek se s muškarcima druži. Niko nikada ne reče mu Milica, to bi najveća sramota bila. Ko mu reče tako, s njim ratuje do vijeka, taj može čekati brus u glavu ili čibukom... Kune nebo, nebesa i stvoritelja. Riječ za nju znači sve i kad je dadne održati će makar joj sagorjele ruke. Iza oca ostala je puna kuća i veliko poštovanje ljudi koje i njoj daje čast... Posljednjih nerodnih godina osiromašila je mnogo. Sad ima tri krave i još da ima tri ne može da otplati dug. Ima nešto malo zemlje, nit joj da živjet ni krepati. U nevolji je pomažu komšije."⁶

Milica-Mikaš u crnogorskoj vojsci služila je i vojevala kao redovan vojnik, a još između dva rata glasala je kao muško. Podvrgnuta inzultu na svoje žensko biće ona je u svojim pedesetim godinama bila mrzovoljna i izrazit mizogin. Kad smo stigli do njezine kuće, svoje znance, osobito Novicu Šaulića dočekala je srdačno, ali se na nj okosila zbog mene: „Što mi dovodiš ovu Vlahinju”. (Vlah je gorštaku svatko tko dolazi od primorskih strana, obratno nego što taj naziv služi u Primorju.) Upravo ova frustracija ukazivala je na deformacije koje je ovo žensko biće, normalno po svom organizmu, zadobilo pod teretom svoje protuprirodne životne uloge. Nema sumnje o tom da je ona organski prvotno bila normalna žena i da je samo imperativ nametnute joj sudbine izazvao degradaciju njene ličnosti. A ona se ipak tom društvenom imperativu do kraja pokorila. Jedina nadoknada za izvraceno ženstvo bila joj je u neograničenom poštivanju svih plemenika u Drobnojaku i njen ugled ostajnice koji ju je neprikosnoveno pratio u cijelom životu. Ovaj gotovo imunitetan društveni status ostajnice, osim pristanka triju bratstava na Drobnjačkim jezerima dobio je potvrdu više vlasti kako se to pamtilo. Dragocjeni podatak o zborovanju plemenskih poglavica i o tom da je mitropolit odobrio status ostajnice, jedina je poznata vijest, po kojoj doznajemo da je jedan viši društveni organ ozakonio položaj ovakve djevojke kao muškog člana njene zajednice, a ujedno i kako je ona tim bila zaštićena, a i sama obvezana na tabu virginитета. U tom je ujedno potvrda da se tada u Crnoj Gori i Brdima crkvenog starješinu, — a ne državnu vlast, — smatralo suverenom u društvenim pitanjima, očitо po tradiciji vladika iz Njeguša. Ipak, potvrda vladike nije imala značenja crkvenog čina, nego je po drevnoj tradiciji u ovim plemenima riječ vladike najviši zakon. Tragovi harizmatskih odnosa u gentilnim strukturama plemena u Crnoj Gori i Brdima kao da su se još prenosili i na ostajnicu i na njen izuzetan položaj u društvu.

⁵ Novica Šaulović bio je poslanik zemljoradničke partije, koja je tada imala sve glasače na Drobnjačkim jezerima.

⁶ Govoreći o Milici-Mikašu u njenoj odsutnosti, svi su se služili s oba roda, a pred njom samo u muškom licu.

Primjer OV Drko Memić kako ga je donio M. Barjaktarović⁷ g. 1948. tipološki primarno pripada u ovu prvu kategoriju, jer je i u ovom slučaju novorođeno žensko dijete po očevoj volji određeno kao muški nasljednik u kući. Tako je ostalo i nakon što se rodilo muško dijete, ali kako je taj sin umro kad je Drku bilo 9 godina, djevojčica je i dalje ostala u ulozu sina, dječaka, pa i na smrtni otac je tražio od tada 12-godišnje djevojke da zadrži očev „amanet“ i ostane muško. Barjaktarović zaključuje „to je uistinu bio odlučujući trenutak u životu njegovu“, po čemu bi OV Drko tipološki odgovarala i varijanti naše druge grupe. No, prijelomni poticaj u slučaju Drke Memića bio je očuvanje kuće i nastavak roda, što je i zadovoljeno usvajanjem sestrića u porodicu Drkovu. Kako je ova OV od prvih dana bila okružena obiteljskim skladom pa je i nakon očeve smrti ostala uz majku i sestre, ona u svojoj intimi nije prolazila kroz onako tešku kušnju kao Milica-Mikaš Karadžić. Stoga i ličnost Drkova nije u tolikoj mjeri podlegla frustraciji i psihičkim traumama. No i pored toga što je Drko pokazivao izrazito muškaračke crte u svom ponašanju, nema sumnje o nekim početno zadanim nastranostima ovog ženskog bića. Muškarački habitus kao svoj vlastiti izraz ova je djevojka stekla i usvojila u toku odgoja i dosljednog postupanja s njom kao s dječakom i momkom, odnosno kao sa sinom jedinacem kako je to s očeve strane bilo naglašavano. Upravo u tom pozitivnom odnosu prema očevoj volji i amanetu, djevojka se svijesno podvrgla inzultu na svoje ženstvo i nametnutu joj apstinenciju prihvatila kao svoj životni stav.

II) Takav stav primaran je u onim slučajevima koje određujemo u našu drugu kategoriju. Djevojka u poodrasloj dobi sama svojom voljom odriče se ženstva i postaje verđin, virđineša, žena-čovjek. No i tu je konstitucija ženskog organizma primarno neporemećena, i početni motiv nije u fiziološkoj odbojnosti prema braku, nego u ličnoj odgovornosti zrele djevojke prema njenim roditeljima, braći i njenom roditeljskom domu. Kao ilustraciju ove tipološke varijante prikazujem do sad neobjelodanjen slučaj iz sela Tuzi kraj Titograda. U zaseoku Krevenica upoznala sam g. 1960. virđinešu Tone⁸ Bikaj. Ona je tada imala oko 40 godina. Rođena je u Këlmentu-Klimentima u Albaniji. Bilo ih je 6 sestara i najmlađi jedinac brat. Tone kao najstarija preuzela je brigu u porodici. Sestre je redom poudala, a sama je s očevom privolom kao virđineša ostala da odgoji brata. S ocem i bratom emigrirala je g. 1952. u Jugoslaviju, ali je otac na granici poginuo od albanskih graničara. Tone se s bratom naselila u svom sadašnjem zavičaju, gdje su 1960. podizali novu vlastitu kuću. Brat joj je izučio stolarski zanat i zaposlen je u Titogradu. Oženio se, ima djece, a Tone je uvaženi član u porodici. Kad smo ih sa župnikom posjetili ona nas je s ukućanima srdačno dočekala. Sama pažljivo odjevena u starinsko muško ruho (kod svakidašnjeg posla odijeva se kao i ostali muškarci na građansku). Sjela je pred kuću

⁷ Барјактаровић М., Прилог проучавању тобелија (заветованих девојака), Зборник Филозофског факултета у Београду, I, Београд 1948, 343—353.

⁸ Oblik *Tone* u albanskom služi kao ženski i muški hipokoristik od imena Anton, Antonija.

da je možemo snimiti i u prisustvu čitavog sela svirala u kavalu, a zatim je uz gusle (lahuta) izrecitala svoju pjesmu o jednoj zgodi iz svog starog zavičaja. Kao obično u ovom dvojezičnom kraju, muški govore oba jezika a žene, svagda konzervativniji živalj, znaju samo šiptarski. I Tone, kako ne izlazi mnogo iz svog sela, ne zna srpski pa nam je župnik fra Anselmo Marstijepović, rodom iz Šestana u Dubokoj krajini na Skadarskom jezeru bio tumačem. Kad se njen brat u sumrak vratio s posla, opširno smo s njim razgovarali o situaciji u njegovoj kući. Veoma se doima kako Tone uživa neometano poštovanje, a njezin brat vidno je ponosan na nju i njen položaj virđineše. Ona zajedno s bratom odlazi na seoske zborove (u ovim selima žene još ne sudjeluju u javnosti) gdje nastupa kao domaćin koji položaj zadržala je i pored toga što je sada brat glava porodice. No u tom ne dolazi do sukobljavanja baš zbog poštivanja njenog izuzetnog statusa. (U tom je znatna razlika prema drugoj virđineši u istom selu, koju ćemo opisati kao primjer treće varijante). Kao i u kući Memića u Gusinju, tako je i ovdje s bratovljevim sinovima riješen opstanak porodice i kućnog ognjišta „da se vatra ne utrne”. Ipak nije u prvom redu održanje imanja i nekog posjeda, jer su Tone i njen brat prebjegli bez ičega, i samo Tone svojim radom podigla je brata i održala domaćinstvo, tako da su, otkada je brat stao zarađivati u gradu, mogli kupiti nešto zemlje i spremili građu za kuću.

Prijatna ličnost Tone Bikaj u krugu sređene obitelji ne pokazuje vidnih posljedica psihičkog i fiziološkog frustriranja. Štaviše ona se sama veoma pozitivno odnosi prema svom društvenom statusu i položaju uglednog domaćina. A sama je ipak toliko ženstvena s očitom potrebom svog dobrog izgleda i lijepog nastupa pred domaćim i pred nama strancima da ne možemo u njoj gledati muškaraču ili izvrtačenu žensku jedinku. Ona je doista dosljedno oblikovan primjer naše osebuje dinarske virđineše u kojem čak ni funkcija ostajnice nije prva dužnost ove njezine životne uloge.

U muslimanskoj sredini u Hercegovini upoznala sam g. 1932. Raciju-Ragiba Celebić u selu Bijenja kraj Nevesinja. I to je primjer naše druge kategorije po tomu, što je ova djevojka sa svojih 15 godina kad joj je otac u Prvom svjetskom ratu poginuo, a djed umro, svojom odlukom a sa pristankom majke, preuzela ulogu kućnog domaćina. Veoma dobro vodila je poslove sve dok joj dva mlađa brata nisu odrasla. Sa svojih 20—30 godina, ona je kao i navedeni primjeri, zadržala ugledno mjesto u porodici svog brata koji je preuzeo vođenje kuće i čitavog gospodarstva. No, ona nije pristala na naše razgovore. Nije se dala snimiti i izbjegavala je susret s nama tuđim ljudima. Sama se kretala u muškom društvu, bila je član Sokola, odličan jahač, strijelac i lovac. Pojednostiti iz njezina intimna života doznali smo od muških članova iz njezine kuće osobito od jednog starijeg sluga, koji je dobro poznao prilike u kući od njena djetinjstva. Odao nam je kako ju je savjetovao u njenim najboljim godinama „kad te spopane želja, odmakni se od momka i legni u korito hladne vode, minut će te”. Prema svemu i Rabija-Ragib Celebić bila je normalna ženska jedinka, koja je pokoravajući se vlastitoj odluci a po potrebi kuće i obitelji, sekundarno poprimila muške kretnje, navike i muški habitus.

Ovo su 4 karakteristična primjera naših prvih dviju kategorija. Donosim ih kao paradigmu jer samo u njima dobro razabiremo one elemente koji tvore bitni sadržaj u statusu virđineše kao društvene pojave. Te bitne crte jesu: motiv za početni poticaj po kojem jedna normalna ženska individua doživotno preuzima ulogu muškarca, zatim njen lični odnos prema toj službi, i konačno njen položaj u društvenoj sredini.

III) Našu treću kategoriju označit ćemo upravo po razlici u početnom osnovnom motivu za preuzimanje nove uloge, dok se ostala dva elementa u mnogome podudaraju u sve tri varijante. Zato prvu kategoriju u užem smislu možemo nazivati ostajnica, drugu verdin, virđineša (jer najviše slučajeva poznamo iz albanskog govornog područja) pa ćemo ih dalje promatrati u jedinstvenoj cjelini njihove društvene funkcije. Ali baš u toj cjelini jasno je da životna promjena nije izazvana nekim primarno zadanim fiziološkim ili anatomskim nepravilnostima ženskog organizma. Obratno, muškarčake crte utisnute su u fizionomiju djevojačke individue tek u dugotrajnom podvrgavanju nametnutoj dužnosti a u tvrdom samoodgoju. Kao naknada za seksualnu apstinenciju i materinstvo, u ovim slučajevima OV djeluje visok društveni ugled i izuzetan položaj takve jedinice u njenoj sredini.

U primjerima kako su do sada poznati u životu i literaturi, nije svagda moguće pouzdano utvrditi koja od virđineša odgovara tipološki našim dvjema prvim grupama u toj mjeri kako smo to našli u navedenim primjerima. Ma da bez sumnje ima mnogo slučajeva na koje bi se mogla primjeniti sva tri kriterija odlučna za određivanje prave OV, iz podataka o njima rijetko kad doznajemo osnovne elemente tj. koji je osnovni poticaj i kakvo je ponašanje same transvestirane ženske individue, a i kakav je odnos njene sredine prema ovom njenom položaju. Koji put naći ćemo po neki od navedenih elemenata. Tako u slučaju ostajnice, koja je do sad nađena kao najmlađa u njenoj četrnaestoj godini u selu Zaton kraj Bijelog polja a koju je majka udovica između osmoro djece odredila kao ostajnicu,⁹ siguran je početni impuls tipološke odrednice. Dječaćku pojavu ove mlade ostajenice još se g. 1955. moglo sasvim karakteristično izdvojiti iz kruga njezinih vršnjakinja. Međutim, danas, u brzim promjenama kako ih naše selo burno proživljava, značajke jedne ostajnice, pogotovo tako mlade, brišu se u njenom vanjskom izgledu, a i u društvenim pravima i dužnostima. Kad djevojke šišaju kosu, a momci ostaju dugokosi, kad se i odijevanje među spolovima izjednačuje, kad se već u osnovnoj školi ženska djeca u svem srazmjerno s dječacima i u najudaljenijoj zabiti, a da ne govorimo o izmijenjenom položaju žene radnice, razumljivo je da više nema uvjeta po kojim bi se

⁹ Stanica P. Marinković iz sela Zaton, Bijelo polje. Slučaj utvrdio Dr B. Gušić prigodom sistematskog pregleda pučanstva u Rožaju i Bijelom polju, u srpnju 1955. Rođena 1941. druga između 9 ženske djece, majka udovica odredila je u njenoj desetoj godini kao ostajnicu. Obitelj od 11 članova živi na 3 hektara zemlje, od tog 1 ha obradivo, ima 3 goveda, 9 ovaca, nema stalnog dohotka. Stanovanje i ishrana ispor normale. Stanica je slabo ishranjeno, astenično dijete. Od pred 4 godine, kako je određena za ostajnicu vlada se u svem kao dječak, šiša kosu, odijeva se muški, samo na liječnički pregled došla je u ženskim haljinama.

izdvajala ovakva jedna sasvim osobita društvena pojava kao što je naša OV.

Već je i ranije, djelovanje viših organizacionih struktura prodiralo u brđansko društvo na čitavom Balkanu pa i u Dinaridima. Zamjetan uticaj vršila je s jedne strane katolička crkva, a s druge običaji i norma islama. Samo dok katolicizam u narod unosi i svoje okvirne institucije, islamski novi prinosi uranjaju u pučku sredinu bez mnogo učešća službenih faktora. U tom nalazimo značajku naše treće varijante OV. — Tzv. *zavjetovane djevojke, tobelije, tombelije* u tom imaju svoju glavnu karakteristiku. Početni impuls tako važne promjene u životu odrasle djevojke, koja sama o tom donosi odluku, može biti izazvan s veoma različitim uzrocima. I tu se može raditi o tom da djevojka kao muško posluži u produženju roda i ognjišta, da sačuva porodično imanje i s usvajanjem sinovaca nastavi kontinuitet roda. Ali odlučni mogu biti i subjektivni razlozi. Veoma težak položaj nevjeste u njenom novom rodu, često tuđem i ranije nepoznatom, u koji je ušla kao kupljena radna snaga i roditeljica novog naraštaja, surovo ophođenje među spolovima što u djevojci izaziva odbojnost prema intimnim dodirima — a pogotovo prezirni položaj neudate djevojke usideliце u njenom oćinskom domu, sve to i još mnogo toga potiče djevojku na pragu dozrelosti da se odreće braka pod zavjetom celibata. Ali to može provesti samo pod zaštitom neke društveno priznate institucije, koja će joj dati imunitet njene ličnosti. U islamskom krugu takvu zaštitu nalazi u neke vrsti neformalnom religioznom zavjetu pa otuda naziv *tobelija*. U katolićkom krugu to je omogućeno s ulaženjem u tzv. *treći red* s manje ili više utvrđenim crtama ove napola redovničke, a napola laičke ustanove. U našim su primorskim gradovima poznate trećeretkinje tzv. *picokare*.¹⁰ Većina virđineša kod katolićkih Malisora doista budu u tihom i veoma skrovitom obredu u crkvi uvedene u takav zavjet i bez posebnih regula trećeg reda. Zavjet može biti doživotan, ali se može i razriješiti s dozvolom crkvenog starješine, što se rijetko događa. Već zbog prekobrojnosti ženskih glava nad muškim stanovništvom, kako je to uopće na našem selu a pogotovo u planinskim oblastima, djevojka je već sa svojih 17, 18 godina prestarjela usideliца. Ako uzme na se ulogu virđineše, ona s time dobiva znatan društveni ugled a još i slobodno kretanje na širem prostoru izvan svog doma, što joj kao djevojci nije dopušteno. A sama kako virđineša ona je zaštićena od surovosti i pokušaja seksualnih napada na svoje inače nezaštićeno žensko biće. Ipak, znatna je razlika u tom kako život provode *picokare* u primorju i virđineše kod Malisora. Ženski *treći red* kao podvrsta laičke uredbe franjevacа nije vezan strogim redovničkim pravilima, ali je ipak međusobno povezana skupina koja svojim čla-

¹⁰ Tako je bilo i u Skadru. Degrand A., *Souvenirs de la Haute-Albanie*, Paris 1901, 32., naglašava kako je zavjet trećeretkinja, poznat njemu sa zapada, jedini mogući način da se udavača oslobodi neželjena braka. Isti autor str. 155. bilj. 1., govori kako je jedna žena (on je neimenuje i nema daljnjih podataka o njoj) u nizu krvne osvete ostala sama u kući i zato je uzela mušku odjeću i vladala se kao muško, ali on o tom govori kao u nekom iznimnom slučaju i ne vidi se da li mu je pojava OV bila poznata u širem smislu.

novima daje društvenu sigurnost pa i zaradu, a gdje gdje i siguran krov i hljeb, u tzv. *kućama* trećega reda. Ništa od tog nema neudata Malisorka. Ona mora na se uzeti vidno obilježje virđineše, muško obličje i muški način života i poslova, da u tom položaju bude zaštićena u svojoj sredini.

Kod muslimana Albanaca istu službu ima zavjet, *tobe*. Po svemu dakle, ova kategorija virđineša po svom unutarnjem sadržaju, a sakriveno pod istim obličjem, veoma se udaljuje od naših prvih dviju varijanata, i to prije svega po svom početnom impulzu, ali u mnogome i po pravima i dužnostima kako smo ih utvrdili u navedenim primjerima. Ta se razlika u društvenom položaju opaža već kod susreta s takvom ženskom osobom. Tako npr. u Tuzima zatekli smo nekoliko takvih virđineša. Jedna od njih je Mri Gjekaj Margilaj. Rodom je iz Zatrijepča, ali živi u Tuzima gdje njezini imaju dvije kuće. Kao udavača od 16 godina sama je odlučila da postane verđin, bez neke potrebe u kući ili rodu. Zavjetovala se na celibat, ali bez posebnih dužnosti u rodu i svojoj kući. Kad smo je susreli, — moglo joj je biti oko 60 godina, — to je bila mrzovoljna starica. Izbjegli je svakom razgovoru. Loše odjevena napola u muško, oronula, iako iz dobre kuće, teško je degradirana u svojoj ličnosti. O učestalim primjerima ovakvih virđineša opširno me je izvjestio Don Ivo Bušić, koji je, rođen Hercegovac, život proveo u malisorskim katoličkim župama i izvrsno poznaje taj živalj. Po njegovim podacima, a i po mōm vlastitom zapažanju, kao da je danas od svih živućih virđineša najčešće zastupana ova varijanta.

Naziv *tobelija* usvojen je i kod prave ostajnice pa se i tu često kao osnovni motiv navodi zavjetovanje, amanet. Iako kod muslimana i pravoslavni bez neke oficijelne potvrde, amanet, *tobe*, zavjet, postaje jedina odrednica u čitavom daljnjem životu OV. Sam taj zavjet takvoj djevojci transvestiranoj u muški lik, daje znatne društvene povlastice, ugled, slobodno kretanje pa čak i među zakrvljenim bratstvima ona uživa imunitetnu zaštitu stalne bese. Ona nastupa na seoskim i plemenskim zborovima, nosi oružje i pjeva uz lahutu na što sve kao djevojka ili udata žena ne smije ni pomišljati. Sve to znatno nadomještava fiziološke potrebe ženskog spola, koje su i tako kod mnogih žena oslabljene u surovostima svakodnevnog ponašanja već u najužoj porodici. To sve, a i izvjesna frigidnost kod nekih djevojaka utiče na odluku o seksualnoj apstinenciji, što može ući u značajke ove treće kategorije.

Ako sad saberemo koji su osnovni faktori koji određuju sadržaj pojavi OV naći ćemo slijedeće:

- 1) Osnovna je značajka da se ženska jedinka odriče svog ženskog bića i preuzima doživotno ulogu muškog u rodu.
- 2) Ovu promjenu usvaja i potvrđuje rod i šira sredina.
- 3) Nova uloga vezana je uz tabu virginитета.
- 4) Promjena se pokriva zavjetom.
- 5) Poticaj za taj čin proističe ili
  - a) iz potreba roda, kuće, porodice i imanja, ili
  - b) iz ličnog interesa.
- 6) Sam čin daje jedinki izniman društveni položaj tako da je
  - A) status OV u porodici:

- a) domaćin i kućni starješina koji obavlja porodične kultove,
  - b) poštovani član u kući i porodici i nakon što je netko od do-
raslih muških ukućana preuzeo dužnost domaćina,
  - c) slobodan član u porodici bez drugih obaveza osim da sudjeluje
u dnevnim i sezonskim muškim radovima.
- B) Status u društvenom kolektivu:
- a) poštivanje tabu virginитета u svim situacijama,
  - b) imunitetno kretanje na širem prostoru i izvan svoga bratstva,
  - c) posredovanje među zakrvljenim bratstvima.
- 7) OV je ženska jedinka koja uživa veći ugled i prava od prosječnih
muškaraca u plemenu.
- 8) Sredina pozitivno vrednuje njenu društvenu ulogu.
- 9) Izuzetan položaj i visok društveni ugled kompenzira stalnu frustraciju
ženskog bića.

Odbivši značajke opadanja i degradacije u pojavi OV i one crte koje su u lik OV ušle što kao strani uticaji, a što kao nužne promjene u cjelovitoj bioti dinarske planinske regije, pouzdano možemo zaključiti da pojava OV nije slučajna ni sporedna u oblasti Dinarida, posebno u užem području Brda i Malesije. U tom se činu krije jedna društvena institucija s utvrđenim, običajno normiranim pravima i dužnostima, institucija kojoj ne nalazimo analogije ni srodnosti u drugim etničkim skupinama pa ni u stočarskim antropogenima drugih oblasti.

Kod utvrđivanja osnovnih faktora s kojima je određen sadržaj pojave OV nismo naveli vanjski habitus OV, kako se javlja u pretežnoj većini poznatih slučajeva u muškom odijelu i s muškim oružjem, Kolikogod je to kod naših OV karakterističan izgled, ipak taj vanjski vid muškog obličja nije sasvim bitno vezan uz sadržaj ove pojave. I u narodu ne smatra se bezuvjetnim atributom pa su u crnogorskom području poznate zavjetovane djevojke i u ženskim haljinama. Ipak, najčešći su slučajevi da OV nastupa samo u muškom habitusu. Mora da je muško obličje konačno usvojeno u toku razvojnih faza s tendencom ekstremno patrijarhalne strukture već u ranim društvenim zajednicama. Ali potreba da žena u javnosti nastupa kao muško, bez sumnje pojačana je pod osmanlijskim uticajima. Ipak ne bismo mogli pojavu OV protumačiti samo s djelovanjem islama. Poznato je koliko je u islamskom svijetu pa i na otomanskom dvoru žena, u prvom redu majka sultanija bila časno lice i često je vodila odlučnu riječ u dvorskim poslovima a takvih primjera naći ćemo i u dinarskoj regiji. No u tom nema usporedbe s pojavom OV, već zato jer virđineša uopće nije aktivna kao majka, supruga, sestra, nego isključivo kao muški član kuće i roda. Moglo bi se reći da je muški habitus usvojen zato da se djevojka ili mlada žena sakrije od nasilja, da joj njen muški lik bude zaštita od nasrtaja Turaka kako je to bilo u našim otvorenim krajevima, gdje su mlade žene simulirale trudnoću kao obranu od turskog zuluma i nasilja. Ali u pojavi OV muško je obličje zapravo sporedno, osnovno je društveno prihvatanje muških obaveza i nastupa. Osim toga pojava OV locirana je baš u onim teško pristupačnim planinama, gdje Turci i njihova premoć nisu predstavljali neposrednu opas-

nost, štaviše upravo ovi brđanski predjeli nosioci su slobodarskih predanja i akcija.

I održavanje odnosno sačuvanje porodičnog imanja, kako M. Barjaktarović tumači porijeklo pojave OV¹¹, zapravo je sekundarna zadaća njene funkcije, i nije odlučan motiv njena postupka. Taj motiv nismo našli u oba naša primjera, ni kod Milice-Mikaša Karadžića ni kod Tone Bikaj. Ali u oba slučaja radi se o održanju roda, čuvanju kućnog ognjišta i kulta predaka, kako je to u osnovi stočarskih antropogena na Balkanu uopće.

Po svemu, pojavu OV ne možemo smatrati nekom novijom društvenom tvorbom, kako to M. Barjaktarović postanak ove ustanove traži u ekonomskim razlozima „da se sačuva imanje i kuća kao izvjesna cjelina (makar to bilo i za jednu generaciju) te da se održe i zadrže kultovi koji se gaje prema precima, kući i zemlji”.¹² Doista, u našim najboljim primjerima vidimo da je produženje roda osnovni poticaj u pojavi OV. Ali i pored toga nema etnosocioloških kriterija po kojima bi za OV mogli ukazati da je novija tekovina, kako to hoće Barjaktarović kad kaže „ovo nije ni neka opće poznata ni neka tako stara pojava”.¹³ Upravo to što pojava OV nije uopćena, nego se javlja ograničena na dinarsku regiju, posebno na njen zatvoren dio najviših stočarskih staništa, na Brda i Malesiju (i na podnožje ove gorske regije, Kosovo, Metohiju, Polimlje i Bojanu) govori za sasvim specifičnu klasifikaciju ove pojave. Cinjenica da se OV održava samo u određenom antropogenu, a da je nema kod drugih naroda u sličnoj ili istovjetnoj bioti, govori za izuzetnost ove pojave kao specifične institucije. Pa ni osnovni motiv, očuvanje roda i imanja, u postanku OV ne mora da je primaran. Kod Srba i Hrvata u unutrašnjoj zoni Dinarida neposredna opasnost da se prekine rod i da izumre kuća rješava se s ustanovom domazetstva, na što se međutim u Brdima i Malesiju gleda s prezirom. Bar u jednoj od kategorija različitih etnički ili vjerski na limitrofnom području visokih Dinarida našlo bi se rješenje u domazetstvu, kad ne bi baš na tom prostoru antropogeni supstrat održavao odavno zadane temeljne društvene norme u ponašanju stočarskog brđanskog življa.

Ma koliko je dinarski antropogen doživljavao etnogenetske izmjene izazvane što sa izvanjim smjenama, a što s unutarnjim kretanjima, nakon čega rezultiraju današnje nacionalne, političke i vjerske kategorije, ipak u svem tom, a bez obzira na današnje državne i jezične granice, pojava OV jedinstvena je na dinarskom prostoru. U tom očita je učestalost OV na užem području Malesije, gdje se, kako nađosmo, javlja u težištu svog recentnog postojanja. To je dosljedno s dubokim konzervativizmom ovog naroda, no ipak bismo ovakvu zgusnutost mogli dovesti u uzročnu vezu s domaćim običajnim pravom poznatim pod nazivom Zakonik Leke Dukađina — Leka Kanun.¹⁴ Prenošan u tradicijskom mediju s koljena na

¹¹ Барјактаровић о.ц., 351.

¹² Ibid. l.c.

¹³ Ibid. l.c.

¹⁴ Недељковић Б., Канун Леке Дукaђина, Анали Правног факултета, Београд 1957, 429—474.

koljeno, do naših je dana Kanun ostao pravni izraz plemenske organizacije u sjevernoj Albaniji.¹⁵ Uz staro autohtono pravo u Kanunu odražuju se i norme usvojene u klasnom raslojivanju feudalnih albanskih dinastija. Po Kanunu porodica je strogo agnatska, pa se to očituje osobito u redu naslijeđivanja kad, ukoliko nema neposrednih muških potomaka, i najudaljeniji bratstvenik naslijeđuje baštinu „jer ženske... nikako ne nasleđuju“. U kućama gdje zbog hipertrofiranog vrednovanja časti i krvne osvete muškarci bivaju znatno prorijeđeni, nametnula se potreba da se žensko dijete „pomuškarči“, kako bi se moglo zakonito zadržati imanje u tobože pravoj liniji. Ali Kanun ne pozna ovakovo prelazno formuliranje naslijednog prava, bar koliko je do sada ovo običajno prevo pribilježeno i poznato u literaturi. Tek prećutno, pojava OV postojala je na istom tlu i u istom društvu, kojem je Kanun u poslednjih pet stotina godina postojano bio pravni temelj. U tom tolerantnom shvaćanju mogla se ustanova OV primijenjivati upravo za očuvanje roda i imanja. Ipak, OV mora da je tu postojala i ranije, prije nego što je u 15. i 16. stoljeću Kanun Leke Dukadina stekao snagu nepisanog zakonika, i to OV postojala je tu bilo u vezi sa naslijeđivanjem, bilo već kako okamina preostala iz odživjelih društvenih odnosa. Po svemu dakle usvajanje jedne normativno utvrđene institucije nije se moglo pojaviti u posljednje vrijeme, pa ni u posljednjih pet stoljeća. Pa sve da su ipak u ovu zatvorenu regiju ušle neke novije društvene zasade, mi bi ih nužno morali uočiti u toku povijesnog zbivanja. Morali bismo ih zateći otkuda i kako su nastale, jer u otvorenoj zemlji s kojom je okruženo naše planinsko područje, a to je jadransko primorje s jedne strane i moravo-vardarska udolina s druge, društveni razvoj pratimo vidnije u predaji i u povijesnim izvorima. Mora dakle da porijeklo OV potražimo ne u donedavnoj (nikako ne u sadašnjoj) situaciji u regiji Brda i Malesije, nego u onim etnostrukturama koje su ma i u svojim rezidualnim ostacima još uvijek posjedovale toliko životne snage da su kasniji nadolasci etnomigracija nasjevši na autohtoni supstrat u zadanoj bioti ujedno usvojili njegove prvobitne ekonomske i materijalne te društvene i duhovne strukture.

Doista u ovom našem području, posebno u Komovima i Prokletijama još i sad postoje tako arhaična dobra, u kojima ne možemo gledati posebni posjed današnjih nacionalnih i političkih organizama, nego je to zajedničko naslijeđe baštinjeno iz nekad jedinstvene kulturne cjeline s obje strane današnje jezične i nacionalne granice.

Protiv novijeg postanja pojave OV govori i njeno jedinstveno javljanje u sve tri vjere. To je i mimo crkvenog zavjeta u katolikinja i naziva tobelija, ipak u biti ista institucija, duboko društveno urasla i u noviju vjersku podijelu. Ma da je naziv tobelija kao turska posuđenica doprla i preko granica muslimanskog življa, ipak sadržaj ovog naziva ne odgovara zavjetu u smislu celibata i tabu virginитета. Pod arapskim nazivom *tawbe* islamski čin ove vrsti zavjeta sadrži u prvom redu pokajanje i donekle odgovara epitimiji, dakle pokori i kajanju zbog počinjenog grijeha, što ne odgovara sadržaju instituta OV, na koju se naziv *tawbe*

¹⁵ Čabej E., Albanija — Hrvatska Enciklopedija, Zagreb 1941, s.v.

¹⁶ Недељкович, о.ц., 472.

fonetski prerađen u *tobe* prenio samo u formalnom smislu. Kao novija posuđenica taj se naziv prenio na pojavu koja je tu već postojala sa svojom posebnom već izgrađenom sadržajnosti.

Osim toga pojava OV u svim primjerima pokazuje na čitavom raznoetničkom prostoru tako čvrste i jednake temeljne vrijednosti da je ne možemo smatrati nekim usputnim običajem ili nedavno usvojenim društvenim činom. Po svemu, pojava OV javlja se i u današnjim recentnim nama poznatim slučajevima kao određen društveni institut, utvrđen tradicijski ustaljenim normativima.

S tog stanovišta dakle, utvrdivši pojavu OV kao ustaljenu društvenu instituciju, pokušat ćemo naći porijeklo i mogućnost nastanka ove pojave i njeno uraštavanje u dinarski stočarski antropogen kako se do danas održao u planinskoj regiji najviših Dinarida.

Oni elementi koje smo utvrdili kao osnovne faktore u sadržaju instituta OV, poslužit će nam kao motivi provodiči u traganju za normativnim oblikovanjem naše pojave.

Zavjet — amanet (*tobe*) ma da danas u pojavi OV prekriven bilo crkvenim činom bilo besadržajnim nazivima, i u ovim posljednjim oblicima u biti ipak ukazuje na to da se nova uloga, koju djevojka preuzimlje (ili koja je nametnuta ženskom djetetu), ne temelji isključivo na materijalnim interesima kuće i porodice, nego da je tu sadržan i odraz nekog duhovnog naziranja jednog društva koje je u djevičanskom zavjetu posjedovalo određenu društvenu dimenziju. Danas se zaboravlja koliko je svijet stočara-nomada ovisan o prirodi svog zavičaja i do predanosti ispunjen transcendentnim predodžbama i projekcijama straha, strepnje, želje i nade za održavanje svoje porodice i probitka stoke, svog jedinog imanja i hranitelja. U tom ima zavjetovanje daleko jači i sveobuhvatniji raspon duhovnih vrijednosti nego što mi to danas vidimo u suvremenim konvencionalnim odnosima.

U Institutu OV bitan je virginitet. Poznato je da je nevinost nevjeste u patrijarhalnom društvu jedan od uvjeta u sklapanju mladog braka i osnivanju porodice, u prvotnom pridobijanju nevjeste kupnjom ili otmicom. I pored čestog odstupanja ove norme, kako to biva u predbračnim kontaktima mladih, očuvanje djevičanstva glavna je briga svake majke oko njenih kćeri, a dobro je poznato kako se u prvoj bračnoj noći zna odsimulirati javni znak nevinosti. No koliko mladost ne poštuje okvirno ponašanje, djevojke koje se same zavjetuju na celibat s netaknutim virginitetom, teško sebi mogu dozvoliti slobodne seksualne kontakte već zato jer nemaju zaštite od graviditeta. A trudnoća ili porođaj u ovoj sredini donosi sa sobom potpun slom društveno-moralno pa i fizički¹⁷. Danas, u punom raspadu arhaičnih životnih okvira, u tom je drugačije, ali znamo, a da se o tom ne govori, lako su u tom učestali prekršaji sve do čedomorstva. U svem tom nestaju i osnovna pravila o postojanju OV. Pri tom ne možemo se saglasiti s pogledima Steinmetza koji

¹⁷ Osim kazne utvrđene u zakonicima (Kanun Leke Dukađina, Zakonik Petra II) za ubistvo i preljubu, kamenovanjem se prijetilo i ostajnici ako prekrši tabu svog statusa. Tako se govorilo i o Milci-Mikašu Karadžiću na Drobnačkim jezerima.

u slobodnom ponašanju one virđineše koju je g. 1905. susreo u katoličkom selu Raja na utoku Valbone u Drim, vidi erotsku raspuštenost, što on kao stranac prosuđuje po gruboj izvanjosti Malisora.¹⁸ Osim strogih društvenih zapreka, već sam strah od neželjenog začeca nepremostiva je obrana djevojačke nevinosti, a to daje sigurnost i zavjetovanim djevojkama virđinešama.

U ovoj planinskoj regiji gdje je kult zmiје, izvor vode, pećina i gorskih vrhunaca održan još u mitskim oblicima, i društvene norme postoje kao predajne rezidualne pojave. Od sasvim ranih predočaba u tom postoji širok raspon magijskog sadržaja s duhovnim projekcijama iz vlastite biote i ljudskog bivstvovanja u njoj. Jedna od tih kulturnih predočaba oformljena je u liku partenos-djevojke kao nosioca viših harizmatičkih svojstava, kako ćemo to u daljnjem naći. A baš u tom složenom sastavu gdje zavjet kao početno religiozni čin sadrži obavezu askeze i seksualne apstinencije zadan je i osnovni motiv u instituciji OV. Pa i ugled društveno odabrane ličnosti, kako smo to našli u pojavi OV, proizlazi iz iskonskog vrednovanja s kojim okolina promatra i odlikuje hijeratski zavjetni čin i njegova nosioca. U tom se ogleda obrazloženje ove pojave u društvu koje se nosilo drugačije izgrađenim vrijednosnim strukturama nego što ih mi danas nalazimo u posljednjem naslijeđu, a već u velike razgrađenim oblicima.

Nosilac rezidualnih arhaičnih struktura u našem je području onaj antropogeni supstrat koji je do danas kao životnu osnovicu zadržao polunomadsko ovčarenje perimediteranske facije. Veoma konzervativna biota balkanskog transhumantnog stočarenja produžavala se u dugom vremenskom toku od pradavnih vremena do današnje prekretnice.

Tim se dotičemo ranih kulturnih vrijednosti u ovom dijelu balkanskih planina. Već su stari Grci na Epir gledali kao na zemlju prastarih dobara. Prema antičkom naziranju Epir je nastanjen autohtonim življem starijim od seobe Dorana i Jonjana. Mnoga mjesna imena doista i sad još svjedoče o predgrčkom naseljenju u ovoj zemlji. Jedno od tih imena jest i Dodona, svetište božanskog para Zeusa i Dodone-Dione,¹⁹ kojeg arheološki ostaci leže južno od Janine, u dubokoj dolini na 500 m nadmorske visine a na podnožju strmenitog visočja Tomaros (1914 m n/m).²⁰ U tom nadaleko poznatom i najstarijem grčkom proročištu, svećenici podvrgnuti gotovo asketskom sasvim nehelenskom životu, proricali su po

¹⁸ Steinmetz K., Ein Vorstoss in die nordalbanischen Alpen, Wien — Leipzig, 1905, 50.

¹⁹ Pauly-Wissowa, Realencyclopädie des classischen Altertums, Stuttgart V, col. 1259—1260.

²⁰ Varijanta: Tmaròs. Upor. ime planine Tomòr nad Beratom, gdje najviši vrh (2396 m n/m) služi kao prastaro zavjetno mjesto kršćanima i muslimanima. Samo brdo domaći muslimani zovu „Baba Tomr“, otac Tomor, a i tamošnja vrst ptice grabljivice je „sveta ptica“ Tomora. — Vlora bey E. M., Aus Berat und vom Tomor, Sarajevo 1911, 106 i d., sl. 17. — Upor. i brdo Tmor nad Dubrovnikom u pučkom vjerovanju povezano sa susjednom Snježnicom (1234 m n/m). — Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU, s.v. Tmor 1) i 2). — Bez ulaženja u etimologiju ovih oronima analogan je sadržaj mitološki i kulturni između ova tri visa, istaknuta nad starim naseljima na svom podnožju.

šuštanju lišća na hrastu, posvećenom Zeusu, ženske svećenice, manteje i profetide, gatale su i proricalo po žuboru svetog izvora i gukanju golubica posvećenih ženskom božanstvu Dodone. Od Herodota doznajemo da su bile tri svećenice i da su nosile skupni naziv Peleje, Pelejatide, dakle golubice, kako ta riječ znači u grčkom jeziku. Najraniju vijest o ovom proročištu donosi Odiseja²¹ ali Dodonu kasnije prestižu moćniji Delfi, što uostalom također govori za konzervativizam starijeg življa u Epiru. No još u carskom Rimu svetište u Dodoni uživa velik ugled. Od Herodota i Strabona doznajemo da Epir nastavaju predgrčki starinci, koje Herodot zove Pelazgima, kako je on to sam čuo za svog boravka baš u Dodoni.²² Herodot je poznavao i tri svećenice u ovom proročištu i njihovu predaju o osnutku ovog svetišta, a u vezi s kultom golubice koja je po mitskoj predaji doletjela iz Izidinih hrama u egipatskoj Tebe. Sve to kao i arheološki nalazi od čega je za nas važan lik golubice raširenih krila²³, stiliziran onako kako to danas imaju nadgrobni križevi na malisorskim katoličkim grobovima, zatim srebreni list hrasta, lovora i masline.²⁴ Sve to uvodi nas u predgrčku Egeju odnosno u paleomediteranske odnose minojske epohe, koja je nakon svog bujnog cvata nadošlim indoevropskim narodima grčko-italske jezične skupine u nasljedstvo uložila bogatu mitologiju i izgrađene hijeratske obrede i vjerovanja. U tom se ističu mitološki likovi božanskih djevojaka (Atena-Minerva, Artemida-Diana, Hestija-Vesta, Perzefona-Kore), sve s osnovnim motivom partenos-*virgo*. Kulturni lik partenos-*kore* stoji u prvotnim predodžbama u suprotnosti prema ženskom liku plodnosti i seksualnog zadovoljenja koji se iz pralika Magna Mater razraštava u veća i manja božanstva i simbole s raznolikim atributivnostima. Ali u kasnijem razvoju dolazi i do kontaminacije u ova prvotna principa kako to npr. sadrži kult Artemide u Efezu.

U sinkretizmu između kasnijih prinova i pralika ženskog božanstva Velike majke u Dodoni ušao je i kult Afrodite. No na epirskom tlu ovaj se lik toliko udaljio od početnog orijentalnog erotizma da je kasnije mogao biti preslojen u kršćanstvu sa svetačkim likom Venerande, sv. Petke. U fonemu, „Brenda“ ovaj isti ženski lik ostaje zaštitnica katoličke Albanije sve do naših dana pa i mjesna imena izvedena iz istog imena označuju drevna kulturna mjesta. Tako npr. u Dubokoj krajini, na Skadarskom jezeru pokraj ruševina crkve i samostana Prečiste Krajinske, a nad divnom nepresušnom vodom, koja kao ponornica ključa duboko u pećini, istaknuta krševita glavica zove se Šbren.²⁵ Čitavo to mjesto govori o kontinuitetu u kojemu je ženski lik zadržao prvenstvenu ulogu i gdje su se i u naše vrijeme još sastajale na zavjetnom mjestu sve tri vjere, svaka sa svojom liturgijom.

²¹ Event kasnija sholija, Pauly-Wissova 1.c. — Homerova Odiseja, preveo T. Maretić, Zagreb 1915, XIX, 296 i 297.

²² Herodot II, 48—53.

²³ U Nacionalnom arheološkom muzeju u Ateni, u zbirci Karapanosa sign. 64.

²⁴ Carapanos C., Dodone et ses ruines, Paris 1878.

²⁵ Utvrdili B. i M. Gušić, g. 1959.

Ipak, u Dodoni kult azijske Afrodite nije imao onu ulogu koju joj u tom daju klasični arheolozi pa u Dodoni nema bijele golubice uzgajane u sirijskim hramovima. Za proricanje služi tu samo divlji golub, dupljaš, grivnjaš ili koji od ostalih vrsta kako ih i sad ima u našim nepredubokim šumama i uz ljudska naselja. Tako i Herodot zna da je golubica u Dodoni „crna” tj. tamnog perja²⁶. To je dakle prava *peleja* kako ova riječ znači u grčkom jeziku i kako su se nazivale i svećenice u Dodoni. U biti ženskog božanstva tu je dakle prisutna i *potnia theron*, zaštitnica svih životinja u prirodi, kako se javlja na dalekim prostorima i u mnogim varijantama sve od Selene i Artemide do animističkih predstava projiciranih u okolinu ljudskih boravišta.

U svem tom maštovitom spletu mita i poezije, duboke vjere i poslovne zauzetosti s gatanjem i proricanjem, za naše posmatranje izdvojamo mitska bića Ge ili Demetru s Perzefonom-Kore i Atenu-Partenos.

Ma da se Herodotov podatak o porijeklu pelazgijskog svetišta Zeusa i Dodone iz Egipta donosi kao neprovjerena legenda lišena predajne istinitosti, ipak treba upozoriti da jezgra ove legende ukazuje na kulturne veze na obalama Sredozemlja. U svom klasičnom djelu, Frazer osvjetljuje mitološke likove povezane u nedjeljivom dvojtvu muškog i ženskog prapočela.²⁷ U egipatskoj hijerarhijskoj skali tako su povezana glavna božanstva Oziris-nebo s Izidom-zemljom, kojim sadržaj potiče iz prapočetaka religijskih predstava o nebu i zemlji, o suncu i mjesecu i o međusobnoj ovisnosti ovih prirodnih elemenata na prirodu i ljudski život. A baš u Dodoni zrcali se ovo dvojtvo u povezanosti Zeusa-gromovnika i Dine-Dodone, koju Heziod svrstava u Okeamide kao božanstvo mora, vode i izvora, a kojoj je posvećena ptica golubica.²⁸

U Dodoni posvećena je i maslina koja je bitno povezana s kultom Atene-Partenos. Na atenskoj Akropoli i sad još raste jedan kasni potomak one masline s kojom je Atena u agonu pobijedila Poseidona. Ali maslina nije sačuvana u monumentalni Partenon nego uz Erehtejon. Uz ovaj hranu postoji i duboka kraška provalija i sad otvorena, u kojoj su po antičkim svjedočanstvima uzgajane svete zmije mitoloških divova Erehteja i Kekropa. Oba heroja eponima smatralo se u Atici starincima pa su

²⁶ Herodot II 50 donosi dvije verzije o postanku pročišta u Dodoni. Prvu je čuo od svećenika u egipatskoj Tebi. Po toj su predaji Feničani cdveli dvije svećenice iz Amonova (i Izidina) hrama u Tebi, jednu u Libiju, drugu u Grčku, a svaka od njih utemeljila je svetište u svom novom zavičaju. Drugu je predaju čuo od samih svećenica u Dodoni. Po toj su legendi iz Izidina hrama u Tebi odletjele dvije golubice, jedna u Libiju, druga k njima u Dodonu. Tu je golubica sjela na hrast i ljudskim govorom odredila da ovdje ima biti Zeusovo svetište i proročište. Herodot uz to daje svoje racionalno tumačenje (II 51—53), da je naime svećenica koja je nadošla u Pelazgiju izjednačena s golubicom zato, jer je kao tuđinka govorila nerazumljivo poput gukanja, a i zato, jer je tamnputa kao i peleja, golubica tamnog perja, ali dodaje da on pouzdano znade kako je proročište u egipatskoj Tebi veoma srodno onom u Dodoni. — Frazer J.G., *The Golden Bough* (njemački prijevod: *Der Goldene Zweig*, Leipzig 1928, 242, tumači duplicitet vladajućih božanstava lociran na istom mjestu kao konačno stapanje kultura koje su različiti nosioci nanijeli na isto od starine usvojeno kulturno mjesto.

²⁷ Frazer o.c., 9 i d., 206 i d.

²⁸ Pauly-Wissowa l.c.

potomci od oba roda pripadali u najstarije plemstvo predgrčkog porijekla. Poznato je da je Kekrop mitski čovjekoliki div sa zmijskim nogama neposredno povezan s materom zemljom, Geom, Demetrom.²⁹

S atenske Akropole potiče niz jednoliko skulptiranih likova od ženskih svećenica poznatih pod nazivom Kore, djevojke službenice Atene Partenosa.³⁰ Jedan od tih mramornih bojadisanih kipova nosi na dlanu golubicu. Usporedba između autohtonog svetišta u Dodoni i predgrčkog supstrata u kultu Atene Partenosa odražuje se u čitavom nizu kulturnih i simboličnih elemenata, a u oba medija naglašena je uloga ženskih svećenica. Predanje o starinačkom življu iz vremena prije indoevropske došobe, zatim ženska božanstva i njihove svećenice, te mitski elementi kao zmijski izvor-voda, maslina i golubica, sve je to tradicijski posjed na širem ozemlju današnjeg Balkana, a baštinjeno dobro iz predgrčkog Sredozemlje.

U tom, još jednu za naše razlaganje važnu pojavu doznajemo od Herodota.³¹ U svom opisu Libije on navodi da uz jezero Triton i rijeku istog imena (danas je slika Sirte znatno izmijenjena, vode su isušene i zasute pustinjaškim pijeskom), prebivaju dva nomadska plemena Libijaca. Godišnje jednom ovdje se održava svetkovina u čast ženskog božanstva, za koje Herodot donosi ime Atene, a koje ovi nomadi drže svojim autohtonim božanstvom, rođenim iz voda njihovog zavičaja. Tom se zgodom u agonu sukobljuju dvije grupe djevojaka, očito iz ta dva plemena, i u čast Atene biju se „kamenjem i drvljem“ bit će kamenicama i drvenim kijačama. Još se više kult Atene iskazuje u tom da obje grupe poslije bitke, najbolju, najhrabriju odabiru i opremaju je „korintskim šljemom i grčkom panopljom“ te je ovako opremljenu voze na kolima oko jezera. U tom prepoznajemo šljem i egidu Palas Atene u kojoj djevojka pobjednica simbolično predstavlja božanski lik u obrednoj povorci. No nije slučajno da se i u Beotiji javlja isti hidronim Triton kraj jezera Kopais, a i ovaj lokalitet svojata za se autohtonost Atenina kulta, pa i to, da je u oba lokaliteta usvojen i kult vode, kao što je i lik Dione-Dodone povezan s izvor-vodom i žuborenjem potoka. U svem tom uložene su rane mitološke zasade, koje se na perimediteranskom pro-

²⁹ Schrader O., *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde*. 1917, II, 248.

³⁰ Judeich W., *Topographie von Athen*, München 1931, određuje ove skulpture kao Atenine svećenice i njihove pomoćnice, arefore, 283. Diehl Ch., *Excursions archéologique en Grèce*, Paris 1890, 92 i d., daje prvi opis ovih skulptura nakon njihova otkrića 1886. — Oko dvadesetak kipova i fragmenata od parskog mramora živo su obojadisani i svi pokazuju stil kasne grčke arhlike između 530 i 500 g. stare ere. Svi su ženski likovi u obrednom stavu s izrazito portretnih crta i za arhaiku s izuzetno realističnim izražajem lica i očiju. Neke nose simbolične predmete, tako sign br. 593 vijenac i lekitos, a 269 golubicu, ali većina je izgubljenih ruku. Ova je grupa determinirana kao peploforos, one djevojke svećenice, službenice ili prigodno odabrane koje su se brinule o onom polihromnom peplosu koji se kao zavjetni dar izrađen od domaćih kćeri, donosio o Velikim Panatenejama u Partenon.

³¹ Herodot IV 170. — Nabrajajući u IV knjizi libijske narode u Kireniku na Tritonskom jezeru imenuje dva naroda: Mahlije i Auze i opisuje opširno njihove običaje, ističući ih kao nomadske nasuprot onim narodima između Egipta i Tritonskog jezera koji nisu nomadi.

mjeru produžuju zadržavajući u perifernim sredinama i tako arhaične faze, kao što je to Herodot doznao u Libiji.

U svem tom određeno mjesto ima pojava djevojke svećenice Kore kao jedna od hijeratskih ženskih funkcija u predhelenskoj Egeji s produženjem u helenskim svetištima, a po negdje zadržanim u odživjelim oblicima.

Na našem tlu u dugom vremenskom rasponu Dodona je ono središte religioznog, dosljedno i kulturnog zbivanja, koje je svojim ugledom, moći i bogatstvom kroz tisućljeća vršilo snažan utjecaj na širokom prostoru balkanskih zemalja. Važnost tog duhovnog središta za vlastitu zemlju i živalj nije bila samo u službi proročišta, nego prvenstveno u održavanju i čuvanju starinačkih tradicijskih vrijednosti i drevnih društvenih normi.

Jedna od tih vrijednosti od samog osvita ljudskog postojanja na obalama Sredozemnog mora bila je i korištenje masline. Onako kako su maslina i njeno ulje koristili čovjeku na prvotnom sakupljačkom stupnju, tako su ušli i u kultne čine pa i u izgrađene religiozne sisteme. Takvo se poimanje o maslini i ulju do danas održalo u pučkom vjerovanju, kao npr. razbiti posudu s uljem, proliti ulje, nagovještava nesreću, kako je to prošireno u Sredozemlju pa i kod nas u primorju. Maslina je služila već u prvotnoj vegetaciji u Mediteranu kako su koštice samonikle masline nađene u istočnoj Španiji u nalazištima iz gornjeg paleolita usporedo s pećinskim crtežima tzv. Levant-art grupe.³² Osim kulturnih prizora u kojima ženski likovi imaju naglašeno mjesto, tu je prikazano i sabiranje hrane. U lovačkom je naseljenju sabiranje hranjivih plodova bio prvenstveno ženski posao, a u tom je upravo maslina pružala cijenjeni plod. Nema sumnje da su upravo mlade djevojke bile glavna radna snaga uz svako ognjište, u sabiranju plodova pa i uljika od masline, a i da su same priređivale jestiv zalogaj, masne pogače od tiještenih uljika, a i samo tako dobiveno ulje. Kako je svaka djelatnost u prvobitnim ljudskim zajednicama zasićena transcendentnim predodžbama i praćena magijskim i kulturnim činima, to se upravo u ženskom, posebno djevojačkom zanimanju oko masline zarodila povezanost između simbola partenos i same masline. Na ovoj je osnovi izgrađen lik Atene Partenos s maslinom kao njenim darom mediteranskom čovjeku.

Usput da spomenemo da su u Levant-art prizorima žene odjevene u neku zvonoliku odjeću u kojoj nalazimo praoblik malisorske oblaje-džublete s usporednom u razvijenim primjercima ove svojevrsne kostimne slike na minojskim spomenicima.

Jedan od impresivnih prizora u Levant-art pećinskim crtežima prikazuje vađenje meda od divljih pčela u pećinskom škripu ili iz procijepa u živoj stijeni.³³ Med divljih pčela i sad se kod nas cijeni kao lijek. Isti taj način vađenja meda iz stijene i kraških škrapa Hahn je vidio u Albaniji g. 1867.³⁴ Hacquet je u tom zabilježio nezgodu u stijenama

³² Almagro Basch M., *Las pinturas rupestres Levantinas*, Madrid 1954.

³³ Maringer J. — Bandi H. G. — Obermaier H., *Art in the Ice Age — Levant Art*, New York 1953, 136 i 181.

³⁴ Hahn I. G., *Reise durch die Gebiete des Drim und Vardar*, Wien 1867,

nad Zrmanjom,³⁵ a mi sami još smo doživjeli isti prizor u Bukovici u kanjonu rijeke Krke i u „brinama” rijeke Krupe nedaleko istoimenog manastira. Ako su se u materijalnom oblikovanju odjeće i u skupljanju elementarne hrane kao što je med, u našim kraškim krajevima kontinuirano produživali radni zahvati od gornjeg paleolita do danas, nema mjesta nevjerici da su se i mnoge druge životne navike u istoj bioti mogle održati u postojanoj predaji. S prvotnim sadržajem u kojem su kasnije izgubljeni i već zaboravljeni mitski motivi i kulturni simboli, ipak osnovni društveni normativi staložili su se u formulama tradicijske ostavštine. Ali i te formule mogle su se produžavati samo zato, jer se pored svih životnih promjena i populacionih uslojenosti, u ovoj dinarskoj bioti održala ekonomska osnovica na kojoj se produžavalo transhumantno stočarenje s ovcom i kozom kao glavnim, često i jedinim stočnim fondom i imanjem. A u prestarjelom ekonomskom okviru održavale su se i neke već odavna odživjele društvene strukture, običaji i norine, koje danas suvremeno gledanje jedva može shvatiti. Prastari životni oblici veoma su udaljeni od nas ne samo u vremenu nego još više po zakoničnosti ove rezidualne biote, današnjem čovjeku daleke i strane.

Iako je, kroz tisućljeća čovjek i u ovoj zatvorenoj bioti doživljavao promjene, ipak konstanta stočarskog polunomadskog života nužno je uvjetovala i produženje društvenih strukturalnih normativa kako to pratimo u prostorima gdje je i pojava OV još uvijek u živoj službi. Teško prohodne planine Brda i Malesija, Malcija Madze, predstavljaju sve do danas dobro sklonjen prostor starinskim životnim oblicima, u kojem jedinstveni antropogen još uvijek predstavlja podlogu današnjim etničkim tvorbama na ovom tlu.³⁶ Pa i sami nazivi kako smo ih sad naveli, tj. *Brda* i *Malesija* istovjetni su, a i ime *Crna Gora* naš je slavenski kalk albanskoga *Male Zi*,³⁷ kao što naziv *brđanin* odgovara etničkoj oznaci *Malisor*.

I mnoge od mitskih predočaba o Ateni Partenos potiču iz paleomediteranskog stočarstva. Stalni atribut Atene je njena egida, a to je kožušić od kozine. Već Herodot Ateninu egidu izvodi iz običaja, kojeg je doznao u Kireneiki, da tamo djevojke Libijske preko odjeće prebacuju kozinu, crveno obojenu, i to kao ukras, ali i kao opremu u djevojačkim borbenim igrama, koje se tamo izvode u čast ženskog božanstva, kojeg Herodot izjednačuje s helenskom Atenom.³⁸ Na poznatom minojskom spomeniku iz Hagia Triade muške su osobe odjevene u kožuhe, čini se od neučinjenih koža ili kostrijeti, a žena, glavna svećenica, golih je grudiju kako je to uopće bilo u minojskoj ženskoj nošnji, zagrnutu na donjem dijelu tijela samo takvim kožuhom. Mi smo još doživjeli da je u Dragobiji u Valboni jedna starica u ženskom krugu uz vatru, kud

³⁵ Hacquet B., *Abbildung und Beschreibung der südwestl. und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven*, Leipzig 1801, 179 i 180.

³⁶ Mirdita Z., *Problem etnogeneze Albanaca*, *Encyclopedia moderna* V, 13, Zagreb 1970. Stipčević A., *Iliri*, Zagreb 1974, 20. d, 76 i d.

³⁷ Sufflay M., *Srbi i Arbanasi*, Beograd 1925, 33: „... g. 1444 Cerna Gora vel Mali Ixii ... Montagna Nera.”

³⁸ Herodot IV, 179.

su mene žene uvele dok su muški ostali pred kulom u razgovoru, — sjedila uz vatru u džubleti s malim otvorenim prslukom, a golih grudiju.³⁹ Kad su muški ušli u kuću, ona se pokrila običnom muškom maramom, koju je imala svezanu u čvor na lijevoj poramenici svog prslučića. Nismo je mogli snimiti. Snimili smo samo nevjestu iz iste kuće u njenom ljetnom *këmišu* i fustanu s dvostrukom pregačom, *pštjelakom*, a i taj je elemenat, kako je poznato, starobalkansko dobro, čemu odgovara tunika *minojskih* ženskih likova.⁴⁰ Uz ovčju vunu balkanskim je stočarima obilato služila i kostrijet kako se to do nedavne zabrane kože u kraškim predjelima održalo u velikoj upotrebi, pa i u izvrsnom tkanju osobite fature naših mutapa, bisaga, torba i struka, a opće je poznato kako je kožuh još i sad stalni pribor u odijevanju dinarskog čovjeka. A sav je taj materijalni pribor tek popratno dobro u onoj društvenoj sredini koja je svoju prvotnu strukturu stekla na ekonomskoj osnovici transhumantnog stočarenja. Na tom se ergološkom stupnju dinarski stočarski antropogen pored svih smjena i jezičnih i nacionalnih razlika oblikovao u kolektivan fenomen arhaične heroike. U ovu duboko konzervativnu sredinu teško su prodirali vanjski utjecaji. Tako npr. ni uporno nastojanje rimske propagande u sjevernoj Albaniji jedva sagedava po koji uspjeh svog dugog djelovanja. Iz izvještaja misionara od 17. stoljeća do naših dana stalno se ponavlja kako među sjevernoalbanskim plemenima u zabačenim katoličkim naseljima narod ne pozna križ, a ne zna se nitko ni prekrstiti, ni ne zna za osnovne vjerske zasade vjerovanja i molitava. O tom kaže jezuita Cordignano kako tu još uvijek vlada „un resto delle credenze superstiziose del paganesimo di cui rimane molto nella pratica...“⁴¹ Cordignano zna i za djevojački zavjet pa i za one djevojke koje po svojoj odluci uzimlju muški lik i nastup. Začudo, ovaj predstavnik zapadnog katoličanstva u tom ne vidi društvenih suptnosti koje bi njemu mogle biti neobične pa i zazorne. Stavije, on djevojački celibat smatra opravdanom obranom od nemilog braka pa i sticanjem povoljnijeg društvenog položaja. On u tom vidi normalnu društvenu pojavu u ovom strogo patrijarhalnom društvu albanskih gorštaka.⁴²

Po svemu dakle mi s pravom pojavu OV određujemo kao društveno usvojenu tradicijsku instituciju u kojoj nema slučajnosti. Institut OV je preostatak iz one životne zbilje u kojoj mora da je dominantu no-

³⁹ Utvrdili B. i M. Gušić g. 1947 u Dragobiji, Gornja Valbona. Palina Gjergj Marashit u svojoj 70 godini odjevena u džubletu (zvonoliku vunenu haljinu). Kao nevjesta dovedena iz Dushmani u Dukagjinu. U njeno doba počela se nositi košulja od platna (*këmişë*), koje se kupovalo iz Zadrime a nosila se samo za osobite zgrade. Ona sama u dnevnoj odjeći nije nosila platneno ruho.

⁴⁰ Philippidou H., The material culture of the Sarakatzani. Materijali IX međunarodnog kongresa antropoloških i etnoloških nauka. Fasc. 1124, Chicago 1973, s težom da je dvodjelna pregača jedan od najranijih elemenata na evropskom tlu.

⁴¹ Cordignano o.c. str. 70, 97 i 121. — Degrand o.c. zna da neki brđani ne znaju za križ ni za Krista, neki ne znaju ni da li su kršteni, ali znaju da su katolici, drže postove i nose rozarij-brojanice za koje ne znaju molitve.

⁴² Cordignano o.c., 104, 110 i 118.

sio ženski kultni lik partenos-virgo. U tom kultu obilato je sudjelovalo i popratno žensko osoblje s usvojenim hijeratskim činovima. Upravo u ovoj zemlji, u svetištu Dodone ženske svećenice, čuvarice starih predajnih vrijednosti bile su onaj moćni agens koji je besumnje domaćem ženskom svijetu zadao odlučan primjer i znatan društveni utjecaj. U tom su djevojke isprva hijeratski, a kasnije i u širem smislu društveno priznate, odabrane predstavnice statusa kore-virgo, uživale ugled i izuzetno poštovanje svoje sredine kao žive predstavnice svoje institucije. Samo u tom se idejnom svijetu mogla zaroditi i postojano nastavljati ovakva sasvim osebujna pojava kao što je naša OV.

Iz početnog stava kore-virgo proisticala su prava ali i dužnosti ovako odabrane jedinke. Ona je na neki način bila stigmatizirana što je povlačilo daljnje ustupanje njenog ženskog bića pred novim dužnostima. Ravnopravna muškim vršnjacima, ona se nužno prenosi u muškarca u akcijama pa i u svom vanjskom habitusu. U helenskoj sredini, u antičkom ambijentu, ovakva stvarna i formalna travesticija nije bila dopuštena, kako je uopće indoevropski antropogen ne poznaje i ne prihvaća. Antičke Kore u kultu Atene i Erehteja ostaju posvećene djevojke, a tek Atena-Promahos javlja se u ulozi ratnika sa šljemom, štitom i kopljem ali pri tom zadržava uzvišeni ženski lik. Sve ostale varijante partenos-virgo pa i djevičanska Artemida u ulozi lovca, a i ostala mitološka i hijeratska pratnja, kao mnoge Kore, Harite, Vestalinke samo su predstavnice ženskog roda po službi i obličju. Ali nije bez značenja da olimpijska Atena uzimlje na se muško obličje i da nastupa s izrazito muškim funkcijama. Tako kod Homera Atena nastupa kao kralj i vođa (Mentor), kao mladi junak (Dejjob) i kao pastir iz puka na Itaki. To je ujedno u grčkoj mitologiji jedina boginja kojoj je dozvoljena takva cjelovita preobrazba u muški lik, pa ovaj motiv mora da je u helensku interpretaciju ušao iz predgrčkih društvenih i religioznih zasada.

Doista, u predgrčkoj Egeji kao da možemo naći ženske odnosno djevojačke osobe travestirane u muško. Na fragmentu freske iz minojске epohe u kraljevskoj palači u Knosu u agonističkom prizoru, djevojke odjevene u oskudno muško ruho, gotovo razgoljene zajedno s momcima sudjeluju u igri s bikom.⁴³ No to besumnje nije samo igra, jer svaka akcija u agonu ima ujedno i religijsko obredno značenje. Tu su očito djevojke u kultnom činu ravne muškarcima, no fiksiranje ovog prizora u ambijentu kraljevske palače govori o tom da se radi o nekoj osobitoj akciji u kojoj djevojke u agonu nisu baš svakidašnje osobe nego odabrana lica, društveno priznata u ovoj svojoj funkciji.

Takav naglašen stav jedne ženske jedinke u obrednom prizoru sačuvan je u pećinskoj slikariji u nalazu iz gornjeg paleolita u jugozapadnoj Africi u pokrajini Brandberg.⁴⁴ Veoma udaljen od Egeje prostorno, ipak kao da je kulturno tijesno u vezi s težištem zbivanja u starom Sredozemlju. To je tzv. Bijela žena, White Lady. Autoritet u tumačenju prehistorijskih pećinskih slika, H. Breuil, ovaj lik Bijele žene sinkrono povezuje s kulturnim elementima u Egiptu u 2. tisućljeće prije naše ere. No za nas je važnije da Breuil lik Bijele žene stavlja neposred-

⁴³ Bossert H. Th., Altkreta, Berlin, 1937 sl. 239.

no uz navedeni prizor na freski u Knosu. Tek dok je Egeja u istom vremenskom razdoblju 2. tisućljeća u Knosu već u cvatu svoje bujne civilizacije, daleko poodmakle u proizvodnim i društvenim odnosima, dotle na pećinskim prizorima u sjeverozapadnoj Africi, antropogeni nosilac ove kulture očito je još na stupnju sakupljačke ergološke facije. Tu su naime prikazani samo lovački i borbeni motivi. Nema još domestikiranih domaćih životinja. Pretežno muška bića po Breuilovu tumačenju okupljena su u povorci očito ritualnoj u nekom obrednom činu, kako Breuil misli u prinošenju krvne žrtve, vjerojatno ljudske. No za naše razmatranje sporedno je i to da li je ovaj prizor samo odraz kulturnih zbivanja u Sredozemlju ili je tu u slici zadržan obredni čin iz kulturne facije kojoj je epicentar zbivanja u perimediterskoj sakupljačko-lovačkoj ekumeni s djelovanjem na dalekim promjerima. Ipak, dok u težištu ove kulture u istočnom Mediteranu razvoj protiče brže i svestranije s konačnim dometom u egejskoj talasokratiji, dotle na udaljenoj periferiji život još dugo ostaje na sakupljačkoj faciji gornjeg paleolita. Od većeg je značenja za naše pitanje činjenica da prema Breuilovu tumačenju Bijela žena stoji u središtu obredne povorke i da je tu ona prvenstveno istaknuta ličnost. Breuil ne ulazi dalje u pitanje da li je tu predstavljena božica ili realistično ljudsko biće, ali u biti čin harizme prisutan je u toj osobi da li je u ženskom božanstvu ili u liku svećenice ili vladarice. U svakom slučaju sva tri sadržaja uložena su u ovaj lik. Odjevena na muški način, oboružana lukom i strijelama a sa cvjetnom čaškom u desnoj ruci, ona koraca kao glavna osoba u povorci. Ispred nje kako Breuil nalazi, idu ratnici, glazbenici i maskirani sudionici obreda, a svi su tijelom manji od Bijele žene i njezinog muškog pratioca, kako se takva razlika javlja i kasnije na antičkim spomenicima između bogova i običnih smrtnika. Dok su neki u povorci dijelom ili posve maskirani, obraz Bijele žene je čist i, kako Breuil kaže, to je sasvim pravilan mediteranski tip s klasičnim profilom ravne linije čela i nosa.

Za nas je od važnosti da se u ovom prizoru javlja žena:

- 1) travestirana u muško obličje,
- 2) s oružjem koje u istom prizoru pripada muškim ratnicima,
- 3) sa cvijetom koji mora da ima posebno nama nepoznato značenje. Osim toga da ova mlada i lijepa žena
- 4) sudjeluje u kulturnom obredu,
- 5) da je ona u tom glavna i istaknuta ličnost, i
- 6) da je ona nosilac glavne akcije u obredu.

Po svemu dakle, tu je prikazana žena travestirana u muško obličje i njoj u toj ulozi po njenom harizmatskom sadržaju pripada prvo mjesto u njezinu društvu posebno u obrednom činu ovoga prizora.

Kao da bismo neposrednu srodnost ovom ženskom liku našli opet u jednom prizoru iz minojske Krete. U Hagiji Triadi iz kasnog minojskog razdoblja nađena je čaša od steatita s plošnom rezbom na plaštu.⁴⁵ Prikazano je pet muških osoba očito ratnika. Istaknut je lik onog mladog

⁴⁴ Breuil H., *The White Lady of the Brandberg*, New York, 1955.

⁴⁵ Bossert o.c. t. 269 i 270 a-c. — Hoegler R.G. — Reverdin O., *Kreta*, Luzern 1960, 64 i sl. na str. 66.

ratnika koji stoji sam a u ispruženoj desnoj ruci drži dugačko koplje. Njemu sučelice, nešto udaljen, stoji mladi vojnik a za njim idu još tri vojnika koji su osim glave sasvim prekriveni velikim štitovima. Očito povorka od ove četvorice odaje počast onom ratniku koji stoji pred njima u izrazito svečanom stavu. U literaturi ovaj se prizor tumači tako da je ovo istaknuto lice neki „pretpostavljeni” kojemu mladi oficir i pratnja odaju počast. Koliko mi je poznato do sada nije ovaj prizor protumačen tako da bi ovaj „pretpostavljeni” mogla biti žena u muškoj ulozi. Kao na ostalim minojskim prizorima, od odjeće muški imaju pregaču oko bokova i kožane nazuvke omotane do koljena pa tako imaju i oba vidljiva lika na ovoj čaši. Ali dva detalja govore da je obredno istaknuti lik zapravo travestirana žena. Naime, dobro se na tom liku razabiru ženske grudi s istaknutim, očito po minojskoj, modi našminkanim bradavicama na obje dojke, a i kosa govori da je to mlada žena. Doduše i mladići su često dugokosi, ali im bujna kosa dosiže do ramena ili nešto niza šiju, ali ovom mladom ratniku mekana, valovito rasuta kosa seže do struka i to u pramovima kako imaju žene na minojskim prizorima. Ovaj je mladi ratnik viši od ostale četvorice pa je to neko istaknuto biće, čovjek ili besmrtni bog. Ako u njem prepoznamo mladu ženu odjevenu na muški način i s muškim oružjem, a u naglašenom stavu prema okolini, naći ćemo da je to prizor adoracije ženskog božanstva, a tu možda u praliku Palas Atene. U tom našli bismo još jednu analogiju Bijeloj Dami iz Brandburga i to iz sinhronog zbivanja u minojskoj Egeji. Ovom prizoru odgovara ona kultna akcija kako je u 5. stoljeću zabilježio Herodot, gdje djevojka pobjednica u agonu zadobiva ulogu Palas Atene.

Tim smo utvrdili vremensku koordinatu onih odnosa u kojima se javlja specifična društvena pojava žene u muškoj funkciji, dok smo prostornu dimenziju našli u genocentru u predhelenskom Sredozemlju a sa širokom lepezom dosizanja. Ako uzmemo u obzir da su iz daleke prošlosti do nas dospjeli samo neznatni isječki od negdašnjih životnih manifestacija po kojima tek naslućujemo obilje, bujnost i maštovitost ondašnjeg ljudstva, jasno nam je da nam ovi ostaci tek s po kojom svijetlom zrakom razgone tamu daleke prošlosti. Ali i u tako manjkavom mediju, ipak nazrijevamo instituciju kore-virgo kao društveno usvojenu harizmatiku funkciju koju nose odabrane ženske jedinice. Makar samo s dalekim refleksom analogne funkcije nastupa i naša OV, jer bar trag harizmatikog djelovanja ima malisorska virđineša kad među zakrvljenim bratstvima vrši umir kao imunitetna ličnost pod trajnom besom.

Pred nama je pitanje: kako to da je jedna ovako svojevrsna u biti harizmatika funkcija mogla ući u široki pučki krug, kako se tu mogla održati pa ma i u znatno reduciranim formulama. Odgovor naći ćemo uvidom u vremenski udaljenija zbivanja.

Poznato je da u političkim tvorbama grčkih država-gradova funkcija svećenika i proroka nije se nikada izdvojila u posebnu društvenu cje-

⁴⁶ Busolt G. — Swoboda H., Griechische Staatskunde II, München 1926, 1170 i d.

linu,⁴⁶ kako je to u razvijenim religijama svećenstvo steklo položaj izrazito povlaštenog staleža. Ovu specifičnu grčku pojavu razradio je J. Burkhardt u svom misaonom prikazu helenske kulture u širem smislu.⁴⁷ Naime, u svim ostalim prednjoazijskim politeizmima, religija već rano iz pučkog vjerovanja i poetske mitologije upravo u rukama izdvojenog svećeničkog staleža svedena je u teološke sisteme i u doktrinarna naučavanja u čem je ukalupljena poezija prvotnog mita. Tako je religija otuđena od narodne vjere, od vjerovanja u više sile i u mitski svijet u kojem se produženje roda u poetskom vidu oblikovalo u lokalne kultove i u antropomorfne vizije bogova blizih čovjeku. Sa složenom staleškom hijerarhijom dogma stekla je snagu društvene norme, ali je upravo u tom zaustavljeno daljnje poetsko izgrađivanje mita i mitoloških predočaba. Religija je širokom puku postala samo obaveza nametnuta mu od vladajuće hijerarhije, što uostalom latinska riječ, religija — obaveza i znači. U grčkim društvenim strukturama razvojni tokovi duhovne nadgradnje teku drugačijim smjerom. Tu naime nije uopće došlo do prevlasti teoloških doktrina pa tako ni svećenik-prorok nije postao članom jedne povlaštene kaste. Što zbog političke razdrobljenosti među Grcima, a što zbog gotovo pretjerane svijesti o vlastitim lokalnim vrijednostima helenski su svećenici ostali trajno podložni zakonima politeje i njenim političkim predstavnicima.

Orfičke i pitagorejske spekulacije, kaže Burkhardt, nadošle su u helenski religiozni krug prekasno i nisu više mogle djelovati na poetski sadržaj mitološkog svijeta, u kojem je helenski duh dosegao vrhunsku sintezu u saživljavanju drevnih autohtonih vrijednosti usvojenih na tlu Egeja i Balkana s vlastitom indoevropskom kozmogonijom, kako su najbolji izraz u tom epska djela Homera i Hezioda. Ali u tom nisu sudjelovali nego je taj čudesni splet transcendentalnih i antropomorfni shvatanja procvao u stihovima rapsoda, pučkih pjevača, čuvara i nosilaca predaje i mita. U Grka nema vjerskih općina, nema ni vjerskih škola, svećenik nije učitelj. Njegova jedina dužnost je prinošenje žrtve i služba u hramu, izvan kojega njegovu vlast i funkcija prestaju. Svećenik ne govori narodu, samo rapsod u pjesmi i stihu prenosi mitološka predanja kao narodna vjerovanja a i kao povijest vlastitog postojanja. Tako je mitološko dobro ostalo svojinom naroda kao što su to bila agonistička natjecanja i narodne igre, a i ove društvene manifestacije povezane su uz domaće heroje i lokalne kultove. Helenski mit izjednačen s narodnom predajom u duhovnom jedinstvu sjedinio je usitnjene političke jedinice.

Nastavljajući na ove misli J. Burkhardta, poći ćemo dalje i naći da je bez monopola jedne društveno izdvojene hijerarhijske vlasti, i u autohtonom balkanskom življu mit ostao narodnom svojinom. Dosljedno toj širini i usvajanju religioznih predočaba kao vlastitog dobra, mogle su se i pojedine društvene forme i funkcije odijeliti od svog genocentra u svetištu i ući u široke redove naroda u kojem je u kontinentalnoj Grčkoj,

⁴⁷ Burkhardt J. *Kulturgeschichte Griechenlands*, Berlin 1940, 218 i d.

posebno u Epiru, još uvijek prevladavao starinački stočarski antropogen.⁴⁸

Kasnije su se, jednom ovako usvojene vrijednosti povlačile na periferiju negdašnjeg dinamičkog zbivanja, pa dok su se u prvotnom epicentru već izgubile, potisnute s nadošlim životnim zahtjevima, u rezidualnom su se postojanju u zatvorenim teško pristupačnim stočarskim staništima slijevale u jedva prepoznatljive formule, ali i nadalje uklopljene u tvrde norme predanja i održavanja starih odnosa.

Tako možemo razumjeti da se i čin kore-virgo staložio u tom stočarskom društvu zasićenom starinačkim dobrima, i to isprva kao harizmatička dimenzija još neugaslog mita, a zatim kasnije, zadržavši ugled i izuzetan društveni položaj kao institucija OV. Za ovaj izvod govori čak i tako sitna činjenica da se u Kućima zavjetovana djevojka zove *cura*,⁴⁹ ovim inače običnim nazivom za neudato žensko čeljade, a koji kao i albansko *verdin* potiče neposredno iz naziva i funkcije kore-virgo. Danas, u suvremenim promjenama, u sve bržem i potpunom razgrađivanju arhaičnih predajnih vrijednosti na našem tlu, pojava OV gubi negdašnji osmišljeni sadržaj i razgrađuje se što u muškobanju s maskulinom fizionomijom, a što u banalni celibat po vlastitom izboru.

Prelazi okvir ovog prikaza pitanje koliko je pojava OV ostatak onih društvenih struktura koje su prema danas usvojenom gledanju predhodile društvenom kanonu paterniteta. Dalje, ostaje otvorenim i pitanje koliko je pojava OV genetski povezana s kolektivnom pojavom Amazona, koja se kako je poznato i izvan mitološke predaje javlja kao historijska činjenica na promjeru od unutrašnje Azije do obala Atlantika. Uz ovo pitanje nužno se traži odgovor, koliko naši navedeni primjeri iz paleomediteranskih odnosa odgovaraju matrijarhalnom društvenom ustrojstvu. Ali za nas bilo bi od važnosti doznati i to, koliko je ginekokratija, kako su je prema Pseudo-Skilaksu imali Liburni,⁵⁰ ostavila tragova u društvenom ponašanju na našem tlu šireg prostiranja. Besumnje, s tim je u vezi i običaj da još i sada, odnosno u sasvim nedavnoj prošlosti, kod nas žena nastupa s drugačijim svojstvima i u drugim akcijama, nego što smo to navikli u prosječnom evropskom pa i današnjem našem građanskom shvaćanju. Naime, u izrazito patrijarhalnoj sredini našega planinskog sela, žena ima često daleko veću vlast u kući i obitelji nego što se to obično pokazuje, pa čak i javno, žena, supruga i majka nastupa kao glavna ličnost u rodu. I u sjevernoj Albaniji ima takvih primjera, kao što je npr. pokrštena muslimanka Marandela nakon nasilne pogibije svog muža Prenka Bib Dode preuzela vodeću ulogu *kneginje* i gotovo vladarice plemena Kastrata sa sijelom u utvrđenom di-

⁴⁸ Poulianos A.N., Sarakatsani — the most ancient people in Eueurope. Materijali IX međunarodnog kongresa antropoloških i etnoloških nauka. Fasc. 0174. Chicago 1973. Autor smatra etničku grupu Sarakačana lokalnom specifičnošću u antropološkom tipu Epirota, kojem on izvodi porijeklo iz gornjeg paleolita na evropskom tlu.

⁴⁹ Дучић С., Живот и обичаји Куча, Српски етнографски зборник XLVIII, Београд 1931, 124.

⁵⁰ Suić M., Liburnski nadgrobni spomenik, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LIII, Split 1952, 85 i d.

nastičkom gnijezdu Oroši.⁵¹ I ako osamljen ovaj primjer nije izuzetak. Poznato je da su u Crnoj Gori i Albaniji žene pratile svoje muževe na vojnim pohodima a često i same sudjelovale u kritičnim oružanim sukobima. U planinskoj oblasti Čajniča u Bosni, žena je preuzimala obavezu da osveti muža kojeg su joj Turci pogubili. Taj je zavjet bio izvršen kad je žena sama ispunila krvnu osvetu.⁵² Ipak, u jednom slučaju iz god. 1637. mora da se krije prava OV, iako o tom ima samo oskudan podatak. Te je godine naime uništena četa hajduka koja je u okolini Banja Luke robila trgovce i putnike. Našlo se da je njihov harambaša žena. Neka *Rabija* iz kliškog sandžaka kao *harembaša Deli Ibrahim* bila je glasovit razbojnik i više godina strah i trepet na krajini.⁵³

U svem tom, pojavu naše OV ne možemo protumačiti kao ostatak matrijarhata. Naime, na tom stupnju društvenog razvoja dominantna je uloga žene kao majke i roditeljice. U sinkretizmu simbola plodnosti i rađanja, lik Velike majke zadobiva mnogovrstan i složen sadržaj od prvotnih predreligijskih predočaba do visoko izdjelanih mitoloških veza i sklopova. U tom svoje mjesto nalazi i naglašeno materinstvo. Ali i u drugoj krajnosti matrijarhalnih zasada žena ostaje vjerna svome ženskom biću. U različitim službama kao hijerodule u hijeratskoj prostituciji mezopotamskih i njima srodnih kultura, a i kao hetera u razvijenoj društvenoj strukturi antičke Grčke, žena naglašeno zadržava svoje fiziološke funkcije. Sa svim seksualnim i fertilnim manifestacijama ženskog bića u očitosti je suprotnosti princip virginiteta sa svojim u ljudskoj prirodi zadanim proturječnostima. U složenom organizmu čovjeka i castitas može naći opravdanje kako se to iz ranih magijskih predočaba prenosi u religiozna poimanja sve do kasnije usvojene kršćanske askeze.

Upravo u tom smislu pojava naše OV dobiva društveno opravdanje i postaje nam razumljiva sa svim svojim suprotnostima nužno uložanim u ljudsko bivstvovanje.

LEGAL POSITION OF THE UNMARRIED WOMAN CALLED „OSTAJNICA” OR „VIRĐINEŠA” IN THE CATTLE-BREEDING SOCIETY OF THE DINARIC REGION

Summary

All the cases of the unmarried woman called „ostajnica” or „virđineša” of which I have learned both from written sources and personal experience may be grouped into three categories. These are the following:

⁵¹ Đurković Đ. Albanija, Sarajevo 1885, 100 i d. Sliku ove žene v. Degrand o.c., 172.

⁵² Renner H., *Durch Bosnien und die Hercegovina kreuz und quer*, Berlin 1896, 145. — Zahvaljujem Ljiljani Hadžidedić-Beljkašić da me upozorila na ovaj podatak.

⁵³ Bašagić-Redžepašić beg S., *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od 1453—1850)*, Sarajevo 1900, 67. — I ovaj podatak dugujem Ljiljani Hadžidedić-Beljkašić.

1) „Virđin”, „virđineša” or „tombelija”: the girl renounces of her feminine being by her own decision and takes over the role of the man in the family and in the society.

2) „Ostajnica”: the infant girl without her assent, and the adult girl with her assent, but always after the decision of the adults, takes over the role of the head of the household and of the successor of the family in the house and the society.

3) „Virđin” or „virđineša”: the girl remains unmarried by her own will, taking an oath on the virginity. She is dressed in man’s suits, she participates in manly assemblies, but has no important functions in the family or in the clan.

In addition to 35 cases, already recorded in the literature, two further cases, unpublished so far, are described. Both cases exist in the hamlet of Krevenica, of the village of Tuzi, near Titograd, Montenegro (Crna Gora). These are: 1) Toni Bikaĵ, a representative of the first (1) category, and 2) Mri Gjekaj Margilaj, of the third (3) category. All the cases known so far are located within the Dinaric cattle-breeding region, and no comparable institution is known to exist elsewhere, in any other social structure of modern ethnical units.

As has been pointed out above, the girl acquires the position of „virđineša” or „ostajnica” either by her own will or by decision of the adults in the family, but in either case this newly acquired position of a woman taking over the role of a man must be sanctioned by the entire family, clan and village.

The „virđineša” of the first (1) category, in addition to usual social rights and obligations, enjoys an exceptional social reputation. As a rule „virđineša” has particular social privileges, and, being an untouchable person, she freely moves also in alienated clans and even intervenes between them. Such a privileged position points to a hieratic origin of this institution. „Virđin” is a chosen person with emphasized social functions, under the condition of the taboo of the virginity. That the virginity in the institution of „virđineša” is unconditional and must be kept forever is proved by the fact that if this taboo is being violated, the person in question is sentenced to be stoned. The Dinaric cattle-breeders are, still to-day, fully aware of that.

Similar institutions encountered in the history are the following:

- The scene of the „dame blanche” of the Upper Palaeolithic (according to Breuil);
- The function of priestess with a charismatic immunity in the Dodone’s shrine in Epeiros, Greece, as a pre-Hellenistic substrate;
- Hellenistic priestesses „kore” in the Erechteion-cult, parallel with the cults of snake, cave, and spring-water.

In the course of the evolution of the Mediterranean cultures, the institution of „virđineša” traces its origin from the cult of female goddesses with the taboo of the virginity, in contrast to the cult of Magna mater. The mythological type of virgin (Athene, Artemis, Hestia, etc.) was subsequently overlaid by the cult of Veneranda-Petka, Brenda dur-

nig the process of christianization and up to now preserved in the following unwritten rules:

- 1) The oath on the virginity is lifelong and irrevocable;
- 2) This decision (oath on the virginity) must be sanctioned by the whole collective;
- 3) The chosen person enjoys social immunity;
- 4) Masculine appearance in manifest occasions.

In our examples, the institution of „virđineša” represents an out-moded social appearance, but the institution itself has survived in continuity as a socially conditioned legal norm, inherited in formula from the Palaeomediterranean relations.

Other accompanying appearances, still surviving in the region of the Dinaric mountains, are the cults of the sun, mountain peaks, caves, water and snakes; the material equipment: bell-like woman's skirt; the social norm: charismatic institution of the king-bishop as a supreme priest, judge and ruler according to secondary inheritance.

**Sl. 1 — Ostajnica Milica — Mikaš Karadžić, Drobnyačka jezera, god. 1929
(foto dr B. Gušić)**

Sl. 2 — Virdineša Tone Bikaj, Tuzi, god. 1960. (foto M. Gušić)

Sl. 1 — Ostajnica Milica — **Mikas Karadžić**. *Drobnica* (foto dr B. Gusić)

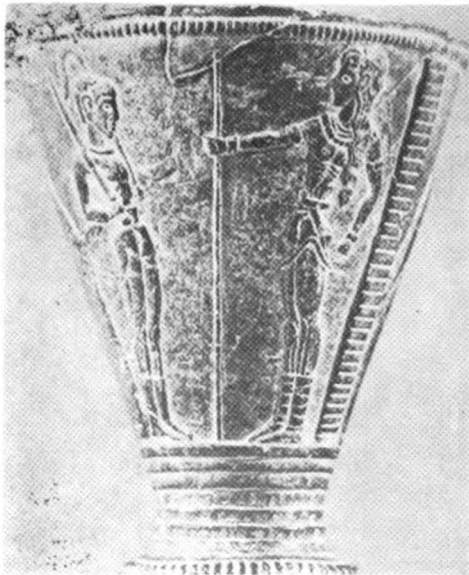

а-
И.
Ди-
нов
Кела-
ССР,
с. Les

1907;
1967.

Sl. 3 — White Lady — Po Breuil-u

Sl. 4 — Čaša iz Hagia Triade — Po Hoegler-Reverdin-u

Vasil MARINOV
Sofia
Bulgarien

ÜBER EINIGE SCHWACH UNTERSUCHTE SEITEN DER GEISTIGEN KULTUR DER BEWEGLICHEN SCHAFHIRTEN AUF DER BALKANHALBINSEL

Während die materielle Kultur der beweglichen Saisonschafhirten in Südosteuropa und auf der Balkanhalbinsel, resp. ihr mit der Bewegung von großen Sammelschafherden verbundenes Produktionsbrauchtum und ihr Hausleben: Hütten, Hauseinrichtung, Kleidung, Nahrung, Hirtenzubehör usw. ziemlich gut erforscht sind¹, hat man sehr wenig für die Untersuchung ihrer geistigen Kultur des Gewohnheitsrechts, der Feiertage und Bräuche, der Märchen und Legenden, der Kosmographie, des Volksliederschaffens-Folklore getan²; auf diesem Gebiet fehlen auch monographische Untersuchungen.

Aus diesem Grund ist das gegenwärtige, von dem Balkanologischen Institut der SAdW organisierte Internationale Symposium in Belgrad mit seiner Thematik aktuell und nützlich.

¹ H. Carsten, *Les Saracatsans, Une tribu nomade grecque*. I. Etude linguistique précédée d'une notice ethnographique, Paris, Copenhague, t. I, 1925, *Hadzimichali A.*, *Saracatsani*, Atin, t. I—II, 1957; V. Marinov, *Die Schafzucht der nomadisierenden Karakatschanen in Bulgarien*, her. F. Laszlo, Ung. akad. d. Wiss., Budapest 1961; V. Marinov, *Beitrag zur untersuchung der Hirtenkunft Lebensweise und Kultur der Karakatschanen in Bulgarien*, Bulg. akad. d. Wiss., 1964, Sofia; A. Bauremann, *Fernweidewirtschaft in Südosteuropa, Ein Beitrag zur Kulturgeographie des östlichen Mittelmeergebietes*, Braunschweig, 1967; T. Vucanović, *Les Valaques, habitants autochtones des pays Balkaniques, L'Ethnographie*, Paris, 1962, p. 11—41; L. Földes, *Quellen zur Transhumance in Siebenbürgen-Walachei aus der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts in Viehw. und Hirtenkultur*, Budapest, 1969, 535—549; П. Скоп, Саракачани, ГСНА-во, кн. III, Скопје, 1928, 155—179; А. Жунић, Саракачани — „Ашани“ на Гочу, САН, ГЕИ, VIII, Београд, 1958, 87—109; И. Трифуновски, Географске карактеристике средновековних катуна, М. Филиповић и други в Симпозиум Среданов. катуна, Сараево, 1961; В. Маринов, *Разселение пастухов-влахов на Балкансково полуострове и за его пределами*, Сб. Историкографически аспекти славяно-волошских связей, АНМССР, Кишинев, 1973, 22—32; G. B. Kavadias, *Pasteur-nomades méditerranée. Les Saracatsans*, Paris 1969.

² G. Weigand, *Die Rumänen und Aromunen in Bulgarien*, Leipzig, 1907; *Die Aromunen*, 2, Bd., Leipzig, 1894—1895; A. Beuermann, *Op. cit.*, 1967.

Wir sind der Meinung, daß die einzelnen Balkanologen oder ihre Kollektiven aus den verschiedenen Ländern Südosteuropas und der Balkanhalbinsel ihre Anstrengungen vorläufig darauf richten sollen, Terrainmaterialien aus den Rayons, wo sie wohnen oder gewohnt haben und wo noch Überbleibsel von den beweglichen Saisonschafhirten zu beobachten sind, zu sammeln, zu bearbeiten und zu veröffentlichen. Diese Materialien aus den Rayons, wo sie wohnen oder gewohnt haben und Lage zukünftiger vergleichender und ethnogenetischer Untersuchungen benützt werden.

In meiner kurze *Mitteilung* werde ich nicht bei den Theorien für die Herkunft der beweglichen Familienhirten Walachen und Karakatschanen verweilen, weil mit diesen Problemen nicht nur ich, sondern auch andere Autoren sich befaßt haben.³ Die Veröffentlichungen darüber sind der meisten der hier Anwesenden bekannt. Ich werde einen Teil der von mir in der Periode 1940—1970 gesammelten Terrainmaterialien darlegen. Sie beziehen sich auf ätiologischen Legenden und Überlieferungen, auf Legenden und Überlieferungen von der historischen Vergangenheit, von Ali Pascha Janinski, auf Kenntnisse von der Welt und dem Wetter, auf die Familienbräuche und das Gewohnheitsrecht, auf die Geburts- und Hochzeitsbräuche, auf die Zauberkünste und das Wahrsagen bei den Karakatschanen und Walachen. Damals führten die Karakatschanen in Bulgarien ein aktives bewegliches Leben als Saisonhirten, und die Walachen waren ansässig und trieben kleine Schafzucht oder Handel, oder übten andere Berufe aus Materialien dieser Art haben wir bis jetzt nicht veröffentlicht.

Ätiologische Legenden. Was wissen und was erzählen die Hirten, und besonders die Karakatschanen, von ihrer fernen Herkunft? Maßgebend in dieser Hinsicht ist immer die Meinung der älteren Personen in den beweglichen Familiengruppen der Saisonhirten. Die meisten der von uns befragten Schafhirten behaupten, daß sie ein altes „biblisches Volk“ sind, das sogar in der Bibel erwähnt wird. Ihre Ahnen haben sich „wie das Vieh auf dem Gras bewegt“. Sie bewegten sich und gingen immer weiter nach Osten und erreichten Konstantinopel und Anatolien, die Märkte und die Winterweiden. Es wurde prophezeit, daß Jahre kommen würden, in denen sie zurückkehren aber schon in drei Teile geteilt werden. Der eine Teil wird in den türkischen Gebieten und Anatolien verlorengehen. Und diese Prophezeiung habe sich erfüllt. Dieser Zweig sei dort wirklich verschwunden, verlorengegangen, assimiliert

Der zweite Zweig würde in seinem Geburtsort selbst verlorengehen. Und bis sie ihren Geburtsort erreichen und sich niederlassen könnten, würden sie ohne Kleider, nur mit Bast umgürtet sein. Und so geschah es auch.

Der dritte Teil würde sich „in Bulgaren verwandeln“ — was auch geschehen sei. Sie sagen: „Unsere Leute im Kreis von Sofia und Samokov haben gelernt die Mundart der Schopen, diese im Kreis von Sliven — die Mundart von Sliven zu sprechen“.

³ Вж. по-горе посочената литература.

Die historischen Forschungen haben festgestellt, daß die Schaffirten aus rein wirtschaftlichen Gründen, und zwar um Weiden für ihre Sammelschafherden zu finden, sich zusammen mit ihren Familien nicht nur nach Osten, sondern vor allem nach Norden durch die bulgarischen und jugoslawischen Gebiete bewegten, die Donau überquerten, die Transsilvanischen Alpen und die Karpaten erreichten und bis Podhale in Polen, sowie nach Osten in die Ukraine und die Moldau gelangten, wo man noch heute ihre Nachkommen entdecken kann.⁴

Was erzählen die Hirten von dem *Geburtsort* ihrer Ahnen? Nach den Legenden und Überlieferungen befand sich der Geburtsort der Ahnen der Karakatschanen im Dorf Sirakovo (heute Siraku) im *Pind-Gebirge*, und dieser der Walachen im *Gramos-Gebirge*; aus diesem Grund werden sie auch „Gramostjanen“ genannt. Gut erhalten in den Erinnerungen der alten Hirten sind die Namen der Dörfer Sirakovo (von sirak — Waise, armer Mensch), Pádala, Vávdo, Vastavec u.a. in der Nähe der Stadt Janina und Moskopole, wo ihre Ahnen vor 200—250 Jahren gewohnt haben. Die Griechen gaben ihnen den Namen „Sarakačanos“ (Sarakačenei) nach dem Namen des Dorfes „Sirakjovo“ und sie sagen: die Einwohner von Samokov heißen Samokovčaner, die von Ochrid — Ochridaner, die von Bitola-Bitolčaner usw.

Dimităr Ljapov (75 Jahre alt) erklärt: „Die Walachen sind anders, und wir, die Karakatschanen, sind anders. Unter den Walachen gibt es mehr gelehrte Leute, wir sind zurückgebliebener, aber zahlreicher als sie. Die Walachen haben nichts mit den Karakatschanen zu tun. Wir heiraten nicht untereinander, obschon auch sie Christen sind; nur unsere Sprache ist verschieden — sie sprechen Rumänisch und wir Griechisch“. „Wlacho“, „Walache“ heißt „cobân“, „Schäfer, Hirt“. Ihre Kleider sind länger und hoch umgürtet, unsere sind anders.

Die Hirten Walachen behaupten: „Wir sind Walachen-Römer. Wir vermischen nicht unseren Glauben mit den Karakatschanen; wir mischen uns unter die Bulgaren. Die Frauen der Karakatschanen sprechen nicht unsere Sprache — und sie tragen auch eine andere Tracht“. Die Karakatschanen sagen noch: „Die Walachen sind nach Rumänien gegangen. Wir haben nichts mit ihnen zu tun. Ihre Sprache ist eine andere — sie sprechen Rumänisch.“

Bis vor kurzem haben viele Wissenschaftler keinen Unterschied zwischen Karakatschanen und Walachen gemacht; dieser Irrtum wird auch heute noch begangen.⁵

⁴ K. Dobrovolski, Die Hauptipen der Hirtenwanderungen in den Nordkarpaten von XIV. bis zum XX. Jahr., in Viehzucht und Hirtenleben, Ungakad. d. Wiss., her. L. Földes, Budapest, 1961, 113—146; срв. и у В. Маринов, Разселение пастухов-влахов... пос. съч., 22—32; V. Marinov, Ethnographische charakteristik der Transhumanz in der Länder der Balkanhalbinsel, in Actes du premier Congrès international des études Balkaniques et sud-est européennes, VII, Sofia, BAN, 1971, 535—548.

⁵ Срв. у В. Маринов, пос-съч., 1964, 11—12.

Legenden und Überlieferungen von der historischen Vergangenheit

Diese zu Legenden gewordenen Erzählungen sind zahlreich. Manche davon werden in den von Ali Pascha Janinski gesungenen Volksliedern wiedererzählt.

Viele der Erzählungen und Legeden von Ali Pascha werden auch von den historischen Forschungen bestätigt.*

Nach den Erzählungen der Hirten, Männer und Frauen, war Ali Pascha albanischer Abstammung, diente zuerst bei der Polizei und wurde später Vorgesetzte und Verwalter des Bezirks von Janina, aber er verließ den Sultan und wollte König werden. Er fing an seine Steuer nicht mehr dem Sultan zu zahlen und versammelte Männer und Frauen, die Tag und Nacht breite Schützgräben ausheben sollten, um die Türken nicht ins Land eindringen zu lassen. Ali Pascha sonderte sich von Albanien ab und zog eine Grenze zwischen der Türkei und Albanien; er prägte sein eigenes Geld. Ali Pascha war ein großer Schuft. Er heiratete jedes Jahr, entführte gewaltsam die schönen Mädchen, hielt sie einige Zeit in seinem Harem und übergab sie dann seiner Wache. Solche Mädchen waren Déspa, Alja Káta und andere. Er hatte neun Frauen, aber fing an auch die Frauen und Mädchen der Karakatschanen zu rauben. Das zwang viele der Karakatschanenanführer, die 12 an der Zahl waren und ursprünglich auf der Seite Ali Paschas mit Karaiskak an der Spitze kämpften dazu, den Tyrann zu verlassen und zusammen mit anderen Anführern wie Neka, Marko Bozarius, Mavr, Mihail sich gegen ihn zu erklären. Damals verließen massenhaft und in einer Nacht ganze Karakatschanenfamilien ihre Häuser in den Bergen, machten sich auf den Weg mit ihren grossen Schafherden und begannen ein nomadisches Leben zu führen. Es gelang *Karaiskak* Ali Pascha zu töten, aber auch er selbst fiel in dem Kampf. Von ihren Führern (*čelingás*, *kehai*) in einzelnen Hirtengenossenschaften (*zadruga*) organisiert, verbrachten sie den Sommer auf den Weiden in den hohen Gebirgen Bulgariens, und im Winter stiegen sie hinunter in die warmen Ebenen des Agäisches Meer gebietes, Ostthrakiens und Anatoliens, wo sie in provisorischen Hütten lebten oder türkische Winterlager mieteten; dann kehrten sie wieder zurück, wobei sie große Pferdekaranwanen auf den Straßen bildeten. Die Türken nannten sie „*kará-kačáni*“ — schwarze Flüchtlinge, oder „*ká ani*“ — Flüchtlinge auf dem Felde.

Das war auch die Zeit der *Haidukenbewegung*. Einer der bekannten *Haiduken* war der Karakatschane *Kačandon*. Bei seiner Rückkehr aus Anatolien in die bulgarischen Landen sah er sich gezwungen seine 2000 Schafe zu verlassen. An der Grenze wollten die türkischen Zollbeamten mit Gewalt sein schönstes Lamm nehmen, das er ihnen nicht geben wollte. Bei dem Streit tötete *Kačandon* die Türken, dann entfloh er in die Wälder und byldete dort zusammen mit seinem Bruder Georgi eine Bande, die nur aus 7 Männern bestand. Sie rächten sich

* Г. Вайганд, пос. съч. — Аромъни, 1899, стр. 150 сл. Али паша е роден в 1740 и бил убит на остров Корфу в 1822.

an den türkischen Aga's und Bey's für die Mißhandlung der Bulgaren und Griechen.

Seine Heldentaten, besonders die Befreiung seiner Frau und seines Kindes bei ihrer Entführung in die Sklaverei wurden in den Volksliedern besungen; diese Lieder werden heute noch an Feiertagen, bei Hochzeiten, Taufen usw. sowohl von Karakatschanen als auch von Walachen gesungen. Es gibt Lieder auch von anderen Karakatschanen-Haiduken.

Kenntnisse von der Welt und dem Wetter

Wie die Schafhirten, die ihr ganzes Leben lang unter freiem Himmel schlafen und ununterbrochen die Sterne beobachten, behaupten, habe die Erde kein Ende. Oben sei die Erde schwarz, und unter die Erde sei niemand gegangen und niemand habe etwas gesehen. Aber es gibt dort ein anderes Leben. Sie sagen: „Gott hat die Erde, die Sonne, den Himmel, die Sterne und die Völker geschaffen“.

Sie glauben, daß die Sonne sich umwendet. Als der Komet — „*muždraka*“ erschien, zeigten sich drei Sonnen und dann brach der Balkankrieg aus. Gott hat den Menschen geschaffen, aber jetzt sind wir keine Menschen, sondern Teufel. Es kommt Wind auf, wenn bei Sonnenaufgang der Himmel im Westen rot wird. Die Gelehrten sagen, daß es irgendwelche Felsen und Berge gegeben habe, die verstopft waren, aber jetzt sei diese Verstopfung verschwunden und die Winde haben sich frei gemacht. Sie glauben, daß der Hl. Alija Unglück und Donner bringt. Wenn am Morgen die Sonne rot aufgeht, wird es regnen; dann könnte aus den Röhrenbrunnen Blut statt Wasser fließen, aber das sei bis jetzt nicht geschehen. Sie hätten nur von einem blutigen Regen gehört. Wenn es kalt ist, verwandeln sich die Tropfen in Schnee, und bei warmem Wetter in Tau.

Die Wolken werden von Engeln geführt. Der Donner ist eine Kraft, die bei dem Zusammenstoß der Wolken entsteht.

In Winternächten orientierten sich die Hirten nach den Sternen und Gestirnen: *Ralica* (Jakobstab), *uši* (Ohren), *Haramii* (Räuber) u.a. Die Sternenhaufen bilden eine Brücke (die Milchstraße). Die Sterne sind auch ein Volk; wenn ein Stern vom Himmel fällt, dann heißt das, daß ein Mensch gestorben ist.

Wenn eine kleine schwarze Wolke aus der Richtung von Agäische Marmeres kommt, dann kann man spätestens am dritten Tag schlechtes Wetter erwarten. Der Frühling kommt, um die Menschen und das Vieh zu erfreuen, der Sommer — um das Brot zu backen, der Herbst, damit es kühl und regnerisch und der Winter — damit es kalt wird; wenn es keinen Winter gäbe, würden die Menschen nicht leben können.

Das Echo ist Luft, und es machte den Wald sausen und brausen.

Das Meer hat kein Ende. Es kann irgendwo Sintflut geben, und die Erde versinken und dann wird das Wasser herauskommen. Das ganze Meer kann nicht zufrieren, aber es gibt Jahre, wo sein Wasser am Rande zufrieren kann.

Die Erdbeben versteht man, wenn das Unglück schon geschehen ist. Die Erde ist von einer schwarzen Schlange — dem Meer, umgürtet.

Die Kosmographie und die geographischen Kenntnisse der beweglichen Schafhirten in Südosteuropa sind nicht untersucht, Materialien sind nicht gesammelt und veröffentlicht worden — das ist immer noch ein Neuland im Gebiet der Ethnologie.

Kalender

Nach den Karakatschanen besteht das Jahr — „fronós“ aus folgenden Monaten: Januar — von dem Verb „gebären“, denn dann werden die Lämmer geboren, Februar — von „flever“, weil in diesem Monat die Leute einen Aderlaß machen lassen, März, April, Mai, Juni — „Mäher“, Juli — „alunaris“ — Dreschen, August — Augustus, September — „tritis“, Weinlese, Oktober — Aidimitar — der Tag des Hl. Dimitärs November — „hemenos — verloren, ein Monat, der die übrigen Monate quält, die Tage sind kurz und es gibt keine Arbeit für die Viehzüchter, Dezember — Andrias, Hl. Dimitär, in dem die Tage länger werden und man kräftiger wird. Die Karakatschanen behaupten, daß es auch ein schlechtes Jahr gibt, das aus 13 Monaten besteht.⁷

Familienbräuche

Die alten Bräuche der beweglichen Saisonhirten werden später mit der christlichen Religion verbunden. Am Ostern, sowie am Tage der Hl. Jungfrau verlassen Männer und Frauen ihre Berghütten, um in den nahen Kirchen und Klöstern das Abendmahl zu nehmen; aus dem Rilagebirge und den nahen Umgebungen besuchen sie in Massen das Rilakloster. Die Frauen gehen immer zu Fuß, die Männer und Kinder zu Pferd. Die Karakatschanen feiern: Gergjovden (Georgstag), Ostern, Weinachten, Petrovden (Peter und Paul), Ilinden (Eliasfest) Mariä Himmelfahrt und Mariägeburt Krästovden, Petkovden usw. Dann schlachten sie ein Lamm oder einen Hammel, um gesund zu sein. Ein Opfertier (kurban) wurde auch dann geschlachtet, wenn jemand — Kind, Frau, Mann oder Vieh erkrankten, und man gab den Nachbarn von dem Fleisch, um dadurch die Gesundheit wiederherzustellen. Die Lämmer werden auf dem Spieß gedreht und gebraten. An allen Feiertagen werden auch Volkslieder gesungen. Das gebratene Lammfleisch wird „sufli“ genannt. Ein Opfertier wird arch bei der Geburt geschlachtet, wenn das Neugeborene ein Knabe ist. Wenn der Knabe Nikola heißt, wird ein Opfertier am Tage des Hl. Nikola, wenn er Vasil heißt — zum Neujahr geschlachtet usw.

Zum Ostern werden Eier rotgefärbt und wie zu Neujahr durch Kurrendaner gratuliert. Es ist interessant, daß bei den Karakatschanen die Kukeri-Bräuche unbekannt sind. Am Todortag werden die Pferde

⁷ Срв. у П. Чилев, Саракачани, ИНЕМ. год. I, кн. I, 1921, 51—52.

freigelassen und es wird ein Pferderennen „kušija“ veranstaltet. Die Karakatschanen haben eine besondere Vorliebe für die Pferde, und wenn ein Pferd sich im Nebel verirrt, in eine Schlucht fällt und um sein Leben kommt, beweinen ihn die Frauen wie einen toten Menschen. Nach dem Fasten besuchen die Karakatschanen Kirchen und Klöster; um das Abendmahl zu nehmen; nach dem Brauch („adet“) steigt an solchen Tagen keine Frau zu Pferd.

Die Schafhirten feiern sowohl die bulgarischen als auch die Feiertage anderer Balkanvölker — *Mäusetage*, damit die Mäuse nicht an den Säcken nagen und *Wolftage*, damit die Wölfe nicht die Lämmer auffressen. Sie feiern auch *Babinden* (Fest der Hebammen).

In der Vergangenheit wurde auch streng gefastet.

Unter den Hirten ist auch der Brauch „*Slava*“ — bei entfernten Bluteverwandten, sowie die Verbrüderung⁹, verbreitet.

Bräuche bei der Geburt

Die Schafhirten sind überzeugt, daß jede Frau sich Kinder wünscht. Eine Frau, die keine Kinder kriegen kann, muß zu der Hl. Jungfrau beten. Sie besaßen ein religiöses Buch, das sie nah der Schwangeren legten, um die Geburt leichter zu machen. Nachdem das Kind geboren ist, besuchen die Verwandten die Wöchnerin („*luhuša*“) und bringen ihr ein Geschenk mit: ein Kopftuch, eine Schürze, eine große Kerze, jeder was er will. Sie glauben daß das am Tage geborene Kind aufgeschlossener, und das in der Nacht geborene schüchterner sein wird. Ein am ersten Tag des Monats geborenes Kind wird verwaisen, und wenn es sich um ein Mädchen handelt, dann wird es verwitwen. Wenn ein Kind am Donnerstag geboren ist, wird es arm sein, und das am Samstag geborene wird sich vor nichts fürchten, auch vor bösen Winden nicht. Das am Sonntag geborene Kind wird lustig und, das am Freitag — reich sein. Der Montag und der Mittwoch gelten für gute Tage. Wenn das Kind ein Mädchen ist, dann sagen sie, daß es von Gott ist, aber sie wünschen sich mehr Knaben. Die Schwangerschaft darf nicht länger als 9 Monate dauern. Sie sagen: „Es ist nicht gut, wenn mehr Zeit vergeht“.

Nach der Geburt darf die Wöchnerin („*luhuša*“) 40 Tage lang keine weißen, Bohnen, keinen Fisch und Knoblauch essen. Sie muß sich der zu gesalzen oder scharfen Nahrung und des zu vielen Wassers enthalten. Es wäre am besten, wenn sie Wein trinke. Der mit Öl vermischte Wein reinige das Blut. Wenn sie schlafen ging, legte man Weihrauch und Salz ins Teuer. Es gab einen Tag — *Ai-Šimnju* — an dem die schwangere Frau nicht arbeiten durfte — sonst würde sien ein verküppeltes Kind kriegen; wenn sie etwas stiehlt, wird ihr Kind ein Mal am Körper bekommen. Wenn

⁹ Срв. у К. Иречек, Княжество България, Пътувания, Пловдив, 1889, стр. 310 и Ив. В. Пандурски, Изчезналият чин на поборитимяване, ГДА, т. I (XXVIII), 1950, стр. 8; V. Marinov, Parallelsismes ethnographiques dans la vie productive et la culture materielle de l'élevage des moutons dans la région Carpató — Balkanique, in Ethnographia Carpatica, Slovenskej akademie vied, Bratislava, 1972, 131—138.

sie Holz mit Hilfe eines Seils trägt, wird sich die Nabelschnur des Kindes umwickeln, was die Geburt erschweren wird. Sie hält streng die Fasten. Wenn sie Lust auf etwas zum Essen bekommt und es ihr nicht gegeben wird, erkrankt sie. Es werden viele Beispiele davon angeführt. Dann ließ man eine alte Frau kommen und Zaubersprüche hersagen, und die junge Frau wurde wieder gesund. Es gibt keinen Brauch, der von der Wöchnerin verlang am Weilmachtsabend sich auf Stroh zu legen oder durch einen Kranz durchzuzwängen. Wenn eine Wöchnerin erschrak, Weihrauch man oder sagte Zaubersprüche her, wobei man Salz, Gräser, Weihrauch und Wörter gebrauchte, die nur der Zuberin bekannt wären. Wenn sie Salz nah des Kopfes des Kindes legten, konnten einige alte Fuaren erkennen, welches Kind ein Knabe und welches „koriče“ sein wird. Von dem Gebrauch von Alaun in solchen Fällen haben die Hirten nicht gehört. Indem sie die Nieren des Tieres zum Braten ans Feuer stellten, könnten sie sagen, ob ein Knabe oder in Mädchen geboren wird: bei dem Knaben werden die Nieren während des Bratens sich krümmen, und wenn es ein Mädchen ist — sich öffnen. Es sei nicht gut, den Weg einer schwangeren Frau zu kreuzen.

Bei der Geburt halfen die alten Frauen, und wenn es solche nicht gab, dann die Schwägerinnen. Um die Geburt leichter zu machen schenkte man der Schwangeren Handtuch und Seife. Man entfernte vom Zimmer Schüsseln und Spiegel. Sie vermied es, sich im Spiegel zu besehen, weil es nicht gut für sie war.

Es gab Fälle, wo die Frau zum Holzsammein in den Wald ging dort ihr Kind gebar und es nach Hause mitbrachte. Eine alte Frau erzählt: „Meine Großmutter ging zu den Pferden ins Gebirge und dort gebar sie ihr Kind. Das Kind fing zu weinen an, und dann näherten sich die Schäferhunde und wollten es ergreifen, aber sie bewarf sie mit Steinen. Sie hatte kein Messer, um die Nabelschnur zu schneiden, darum nahm sie zwei Steine und schnitt sie, dann zog sie einen Faden aus ihrem Gürtel und verband sie“. Man ließ keine Gäste zu der Wöchnerin, weil das nicht gut war. Sie durfte 40 Tage lang nicht dorthin gehen, wo die Schäferhunde sich würgen. Die Nachgeburt wurde als Arznei benutzt. Man glaubte, daß wer sie bei sich trägt, vor Kugel und Unglück geschützt wird.

Während der Niederkunft dürften im Hütte sich nur dunkle Gegenstände mit schwarzer Farbe und kein weißes Kleid befinden. Blaue Kleider konnte man tragen, weil sie die Wöchnerin schützten. Am 40. Tag zog sie neue Kleider an, besuchte die Kirche und dann konnte sie gehen wohin sie wollte. Die Wöchnerin darf sich nicht mit ihrem Mann zanken und schlagen, sie darf auch keine Hände küssen und singen; es ist ihr verboten den Leuten die Hand zu reichen. Wenn sie vor dem 40. Tag ausgeht, wird sie die Muttermilch verlieren.

In der Vergangenheit existiert der Brauch, Wöchnerin und das Kind mit blauer Farbe — „lulák“ — zu beschmieren und ein Kreuzchen auf ihrer Stirn zu malen, damit sie nicht durch einen bösen Blick verhext wird und an von Waldfeen verursachten Krankheiten erkrankt. Bis zum 40. Tag darf die Wöchnerin nicht barfuß gehen und

sich den Kopf und das Haar waschen. Daß die Wöchnerin ihre Augen schließen soll, um nicht nach der Sonne zu blicken, ist kein unter den Hirten verbreiteter Brauch. Wenn zwei Wöchnerinnen einander begegnen, müssen sie Geld tauschen, damit nichts Schlimmes geschieht; dasselbe wird getan auch wenn zwei Bräute einander begegnen. Das Kind wurde in laugigem Wasser gebadet. Die Hirten hatten nicht den Brauch, die Wangen des Kindes mit Fingern, die mit Mehl bestreut sind, zu berühren. Es existierte aber der Brauch die Kinder sofort nach der Geburt in salzigem Wasser zu baden. Je mehr Salz man ins Wasser streute, desto gesünder wurde das Kind. Damit die Kinder gut schlafen könnten, nähte man ein Kreischen aus trockenem Holz auf dem Kissen an. Wenn das Kind nicht gut schlief, brachten man es zu den alten Frauen, die Zaubersprüche hersagten — „*levéc*“.

Ein vorzeitig geborenes Kind nannte man „*Čučul*“. Die Siebenmonatskinder wurden mit Widderfett beschmiert und dann gewickelt: man nannte das „*kačarmá*“.

Wenn die Wöchnerin ohnmächtig wird, dann steigt jemand auf das Dach und schießt mit dem Gewehr. Er durchlöchert die Wände der Hütte, wobei er laut den Namen der Wöchnerin ausspricht. Wenn ein neugeborenes Kind stirbt, „schenken“ ihm die alten Frauen einen Namen: Marijka, Katerina usw. War es ein Mädchen, dann zeichnete man ihm auf der Stirn, den Händen und Füßen ein Kreuz. Man umwickelt das Kind in einem dünnen, schwarz und weiß oder rot und schwarz karierten Baumwollstoff.

Wenn man das Neugeborene badet, legt man in den Trog einen eisernen Gegenstand, damit das Kind gesund bleibt. Die gewaschenen Windeln muß man vor Sonnenuntergang hereinbringen. Beim Waschen streute man Salz ins Feuer. Das Schicksal des Kindes wurde von den Nornen bestimmt. Das waren drei Frauen, die am dritten Tag nach der Geburt erschienen: die eine war ziemlich klein, die andere hatte schwarze Augen und die dritte war blond. Sie besprachen wie sie das Kind einschreiben sollen: wenn sie es nach dem Großvater einschrieben, würde es nach ihm schlagen; dann bestimmten sie auch die Zeit seines Todes. Das uneheliche Kind wurde „*kupél*“ genannt. Die bei der Geburt blau gewordenen Kinder wurden von den Hebammen zum Leben erweckt. Eine Fehlgeburt wird nur durch Schreck verursacht. Die Hirten sind überzeugt, daß wenn die Großmutter und Mutter Zwillinge gehabt haben, ihre Kinder auch Zwillinge kriegen werden.

Die *Táufe* des Kindes fand feierlich am fünften oder sechsten Tag nach der Geburt statt, besonders in den Familien der reichen Schafbesitzer und Aufseher. Dann wurden der Pate und die Patin herzlich empfangen, alle Gäste wurden reich bewirtet, es gab viel Essen und Trinken und es wurden Lieder gesungen. Die Mutter und die Patin bereiteten ein Ritualbrot (einen Blätterkuchen), das sie miteinander tauschten, brachen und unter den Angehörigen und Gästen verteilten. Das Kind bekommt immer den Namen des Schwiegervaters oder der Schwiegermutter, und dieser Name wird niemals durch einen anderen ersetzt. Dem Kind werden Geschenke gemacht. Das Hemdchen des Kindes wird

mit einem roten Faden umgürtet, der vorne eine rote Quaste und eine Münze hat. Bis das Kind nicht getauft ist darf es nie allein gelassen werden: bei ihm muß immer jemand bleiben. Wenn aber niemand da war, ließ man im Zimmer einen Besen mit ein wenig Salz und Brot — der Besen fegte alles hinaus, auch die Krankheit. Die Mutter durfte sich nicht putzen und bunte Kleider tragen: bis zum 40. Tag sollte sie dunkle Kleider wie eine alte Frau tragen.

Was die *Hochzeitsbräuche* bei den Saisonhirten betrifft, so habe ich gehofft, einen farbigen bulgarischen Film mitbringen und vorführen zu können, aber da es sich um einen Fernsehfilm handelt, war das hier in Belgrad unmöglich. Ich möchte aber betonen, daß das Hochzeitsritual auch zahlreiche altertümliche Elemente enthält.

Ich möchte noch hinzufügen, daß die Saisonhirten einen grossen *Reichtum an Volksliedern*: Haiduken-, historischen, lyrischen und anderen Lieder besitzen, die heute noch gesungen werden, aber noch nicht vollständig aufgeschrieben und erforscht sind.

Wie wir bereits erwähnt haben, sind unter diesen Hirten die Zauberei, Magie und Wahrsagen, die Prophezeiung der Zukunft, der Kriege, Epidemien usw. sehr verbreitet.

Schlußfolgerung

Die angeführten ethnographischen Materialien aus dem Gebiet der Ätiologie der Legenden und Überlieferungen von der historischen Vergangenheit, der Kenntnisse von der Welt und dem Wetter, der Familien-, Hochzeits- und Geburtsbräuche und der Folklore der beweglichen Schafhirten-Karakatschanen und Walachen, zeugen nicht nur von einer gemeinsamen Balkankultur, sondern auch von einer Spezifität, die sie von den Nachbarnvölkern absondert. Diese Angaben können als Grundlage für ethnogenetische Forschungen der beweglichen Hirten-schaft aufgrund von vergleichenden Untersuchungen überhaupt für das Balkan o Karpaten-Gebiet und Südosteuropa dienen.

О НЕКИМ СЛАБО ИСТРАЖЕНИМ СТРАНАМА ДУХОВНЕ КУЛТУРЕ НОМАДСКИХ СТОЧАРА НА БАЛКАНСКОМ ПОЛУОСТРВУ

Резиме

У свом чланку аутор први пут указује на неке стране духовне културе и живота Каракачана у Бугарској. Он спомиње приче и предања које су му говорили сами Каракачани. Оне се односе на настањак праотаџбине као и на постанак имена „Каракачани“. У предању се говори да су Каракачани древни библијски народ, да су они рође-ни номади, „или да су се родили на трви као стока“. У њима се још говори о кретању Каракачана са истока на запад, до Истамбула и Анадолије, где су неки од њих остали и били асимиловани, док се

други део настанио у Бугарској. Трећи део изгубио се у свом родном месту планини Пинду. Тако је било написано у Библији и тако се десило.

Предање и приче о Каракачанима упућују на једно исто место — село Сираково (данас Сираку) на планини Пинду. Име села: Сираково, Саракој, Сараково, дало је име „Саракачанос“. Тако их знају Грци. Све Каракачанске војводе били су из села Саракови (Сарако-тишес), тј. Сираково, Јањинска област. Из те саме области они спомињу села: Падала, Вовдо, Востовец, где су живели пре 200 до 250 година.

Дванаест годнна турски феудалац Али-паша Јањински, који није признавао централну власт и ратовао против султана, подржавао је каракачанске војводе. Али када је покушао да их асимилије и када је узимао каракачанске девојке за своје хареме, они су заједно са својим сународницима побегли у планине, и постали су керкачан, тј. постали су номади. Њихово име не значи „кара-црни“, већ „кер“ поље, тј. „бегунци у поље“ — „Керакачани“ или „Каракачани“. Каракачани не крећу се само по планинама, већ и по пољима, где налазе храну за своје овце. Али-паша је узео у свој харем девојке: Деспу, Аљу, Кату и др. Због тога је војвода Карискак убио Али-пашу.

Затим се аутор задржава на предањима о именима Власи и Влахи и о разлици између Каракачана и Влаха. Нарочито много предања, цитира он, о положају Каракачана под феудализмом Али-паше Јањинског и о узроцима преласка на масован номадски начин живота.

Аутор цитира податке о томе како су Каракачани скватали настанак земље, сунца, неба и природе (космографије и географије), о каракачанском календару, о њиховим религиозним обичајима приликом рођења човека, о свадбеним обичајима итд. Он наводи примере песничког народног стваралаштва каракачана: историјске, хајдучке, песме о друштвеном животу, а такође и њихова врачања и гатања. Захваљујући тим чињеницама, аутор показује неодрживост теорија неких научника који су тврдили да Каракачани немају своју историју и свој духовни живот.

Vesna ČULINOVIĆ-KONSTANTINOVIĆ
Zagreb
Jugoslavija

POLOŽAJ MLADOŽENJE U TRADICIONALNOJ STOČARSKOJ SREDINI PREMA OBIČAJNOM PRAVU I ZAKONIMA

Društveno-historijski razvoj nosi raskorak između običajnih normi ponašanja u tradicionalnim sredinama i pravnih normi, unificiranih za širu državnu organizaciju, u okviru koje su uključene mase tradicionalnog stanovništva. Stočarsko stanovništvo dinarskog područja još uvijek možemo nazvati tradicionalnim, jer je kroz sve dosadanje etape razvoja sačuvalo niz običaja i tradicionalnih normi društvenog ponašanja, uklapajući ih u savremenije životne profile. Ostaci tradicionalnih normi koje zahvaćamo, zavise o konzervativizmu pojedinih stočarskih sredina i njihovoj sposobnosti da ih bar u internim odnosima zadrže u životu. U tom dualizmu pravnog ponašanja, tradicionalnog u zatvorenom krugu porodične i uže društvene sredine i prema zakonima u svemu ostalome što zahvaća javni život, položaj mladoženje u tradicionalnoj stočarskoj sredini pokazuje se u svojim transformacijama također kao indikator promjena. U sinhronosti poimanja izraženom kroz primjenu važećih običajnih normi odnosno zakonskih odredaba, ili utjecaju običajnih normi na formuliranje zakonskih odredaba, očituje se stabilnost općih društvenih odnosa na širem planu, kao i adaptiranost tradicionalnih struktura na nadređeni sistem državne uprave.

Problem položaja mladoženje u tradicionalnoj stočarskoj sredini zahvatili smo stoga kroz analizu situacija u kojima je on centralna ličnost i u kojima njegova volja može da dođe do izražaja, pasivno ili aktivno, zavisno stadiju društveno-historijskog razvoja. Prema tome možemo zaključivati o čvrstoći, odnosno profilu patrijarhalne strukture života u pojedinim vremenskim fazama tradicionalne stočarske kulture. Status mladog muškarca u tradicionalnoj društvenoj sredini, njegove slobode odlučivanja i izbora modela ponašanja, relevantnog prvenstveno unutar vlastitog društvenog kruga, refleksija su unutarnjih promjena društva. Kroz te varijacije iskazuje se i jačanje moći unificiranih zakonskih propisa u tradicionalnim sredinama, kao kriterij razvoja sela uopće.

U našoj tradicionalnoj stočarskoj sredini promatrani su običaji koji prethode sklapanju braka (izbor djevojke i obznane toga izbora), zatim

oblici svadbe (prošnjom ili otmicom, odnosno varijantama te tradicije) i oblici bračnog života.¹ Međutim, položaj mladoženje u tradicionalnom seoskom društvu sam po sebi je specifičan, jer mladoženja se, po svim svojim ličnim i društvenim sadržajima, nalazi u fazi mijene. On je na prijelazu iz dobne i društvene grupe mladih u red ljudi, tj. u slijedeći društveni razred. U ovim tradicionalnim sredinama sačuvale su se do danas intenzivnije razlike u pravima i obavezama u ponašanju pripadnika pojedine društvene grupe. Pogotovo do prošloga rata, to je bilo jače definirano, pa zavisno od toga pripadništva pojedinom dobno, društvenom razredu, bilo je i vidno izraženo javnim obilježjima u nošnji, kroz obavezne elemente npr. pokrivanja glave, boju, veličinu i mjesto ukrasa itd.² Mladoženja se kao novi budući član društvene grupe zrelih muškaraca, sposobnih za najvažnije životne zadaće, morao dokazati u svim sposobnostima koje je tradicija uslovljavala za pripadnike te dobne grupe ljudi. To je bio jak motiv za mnoge akcije i odluke o postupcima koje je momak zreo za ženidbu poduzimao i to upravo u pribavljanju žene, jer sklapanje braka je onaj najvažniji čin koji uslovljuje njegov ulazak u stariji i društveno najvažniji krug.

Položaj mladoženje u tradicionalnom društvu, pa stoga i u stočarskoj sredini našeg dinarskog prostora, zavisao je psihološki o dvjema komponentama. Jedna je njegov intimni odnos prema pripadnicima starijeg, aktivnog sloja društva, tj. prema muškim oženjenim članovima koji utječu na dinamiku društvenog života patrijarhalne sredine, koji kao grupa i kontroliraju kompletno društveno ponašanje svih pripadnika vlastite sredine.

Druga je komponenta koja utječe na njegov položaj u vlastitom društvu — odnos društvene grupe kao cjeline, a specijalno pripadnika društvenog razreda oženjenih, prema mladoženji. Istovrsne obaveze, rad i težnje ove društvene grupe prelazile su okvire vlastite porodice i stapale se u kompleks zajedničke brige o društvenoj zajednici. Kao takav, najvažniji aktivni društveni sloj patrijarhalne tradicionalne sredine, u momentu prihvatanja novog člana, vrednovao je njegove sposobnosti, vrline i mane. U tom vrednovanju, u zauzimanju zajedničkog stava (dogovorom ili bez njega) prema mladoženjinu ponašanju i djelima, dolazi

¹ V. S Erlich, *Porodica u transformaciji*, Studija u tri stotine jugoslavenskih sela, Zagreb 1964.

Z. Rajković, *Tradicijski oblici nevjenčanog braka kod Hrvata i Srba u svjetlu pojma „pokusni brak“*, Institut za narodnu umjetnost, Zagreb 1975.

H. Пантелић, *Свадебни обичаји у Јадру*, Етнографски музеј, Београд, 1968; *Исти, Породични и свадбени обичаји у Свињци*, Зборник радова САНУ, Н. С. 1, Етнографски институт 5, Београд 1971, и др.

V. Culinović-Konstantinović, *Pregled istraživanja tradicionalnih oblika pribavljanja nevjestice — otmica i varijante...*, *Ljetopis JAZU* 73, Zagreb 1969, 445—458, i dr.

² „... udata žena nosi vidni znak svoga staleža, kao što uostalom odjeća i nakit u drevnom seoskom kolektivu uvijek služi da se pomoću oblika i boje izrazi društvena zadaća njihova nosioca.“ — M. Gušić, *Starinsko žensko oglavlje u hrvatskoj narodnoj nošnji*, Izd. Spektar, Zagreb 1974, 4, Bratina.

A. Koludrović, *Ženske varoške nošnje u srednjoj i sjevernoj Dalmaciji*, Izd. Etnografski muzej, Split, 1954.

do izražaja stupanj prilagođenosti tradicionalnih normi suvremenim aspektima života, tj. usvojenost pozitivnih pravnih normi i usklađenost tradicionalnog shvaćanja dotične sredine. To je naročito izraženo u reagiranju društvene sredine na nepodoban čin mladoženje, u pribjegavanju zakonskim ili tradicionalnim mjerama. Kroz konflikt, preferiranom reakcijom izražava se povrijeđeno pravilo ponašanja koje određena sredina u izvjesnom profilu društvenog razvoja priznaje kao pravilno.

Kroz svoje ponašanje u važnim životnim trenucima (kao što je ođabiranje i odvođenje nevjeste), mladođjenja, kao predstavnik dobnog razreda mladih, ujedno iskazuje i orijentaciju svoje dotadanje društvene grupe prema tradicionalnim odnosno novim oblicima ponašanja. U njegovoj intimnoj odluci o primjeni određenog običajnog ponašanja, u obliku primjenjene običajne radnje, sadržano je njegovo vrednovanje tradicije i njene prihvatljivosti kao sredstva javnog izjašnjavanja i to ne samo u vremenu zbivanja događaja, nego i u buduđoj vremenskoj i društvenoj projekciji (prvenstveno u lokalnim razmjerima). Osim toga u ponašanju mladođjenje sažeta je i njegova *svijest* o mogućnostima *plasiiranja* vlastite vrijednosti u društvu, kao poena za stjecanje buduđeg društvenog ugleda pa i položaja u novom krugu. Također je primjenom određenog običajnog čina ujedno iskazana i *društvena vrijednost* tog običaja i korisnost njegove primjene upravo u okviru statusa mladođjenje. Uspješnost djelovanja ođabranog običajnog ponašanja mladođjenje na stavove i reagiranja starije dobnodruštvene grupe, pa i cijele lokalne društveno-srodničke cjeline, pozadina je koja utječe na njegov izbor mirnog ili riskantnog rješavanja situacije.

Naše promatranje položaja mladođjenje na području dinarske i centralno-balkanske stočarske kulture usmjerili smo kroz analizu otmičara u raznim oblicima otmičice i odvođjenja nevjeste. U sklopu ove tradicije jasno se očituje položaj mladođjenje ne samo u reakcijama interne društvene sredine, već se kroz zakonske odredbe i dokumente sudske prakse mogu pratiti lagane oscilacije položaja koji mladođjenji daje upravna vlast u okviru određenog šireg društvenog profila. U konfliktnim situacijama, koje izazivaju zbivanja ove vrste, aktivno reagiraju tri faktora. Jedan su *državni organi* koji putem zakona nastupaju protiv povreda prava lične slobode, volje, tijela, javnog reda i dr. Drugi je faktor *tradicionalna sredina* unutar koje se čin zbio, odnosno dvije tradicionalne društvene cjeline, tj. krug iz kojega je nevjesta odnosno mladođjenja-otmičar. Treći faktor je sam *mladođjenje* sa društvenim zaleđem svoga roda, ili dijela pripadnika svoje društvene sredine, a koji u slučaju neuspjelog podhvata nastupa protiv društvenog i srodničkog kruga djevojkke. Zavisno o stupnju društvene razvijenosti ova dva posljednja faktora nastupaju različito, od samo tradicionalnih načina, pa istovremenog pribjegavanja tradiciji i zakonu, do prihvaćanja samo zakonskih mjera u zaštiti svojih prava.

Kod dovođjenja nevjeste putem pojedinih tradicionalnih oblika otmičice očituje se također sukob običajnih normi i unificiranih pravnih propisa u nadjačavanju jednih nad drugima. U reagiranjima na dane situacije, s vremenom i razvojem, jenjavaju tradicionalni oblici reakcije

npr. osvetom³ ili drugim, pa se i u tradicionalnim stočarskim sredinama kroz posljednja dva stoljeća pokazuje sve jača tendencija pribjegavanja zakonu. Jača društvena reagiranja nastupaju kad mladoženja poremeti prividnu ravnotežu odnosa između tradicionalnog ponašanja i obavezne pokornosti propisima nadređene državne uprave. Zaobilaženje generalnije prihvaćenih društvenih normi drugim, također tradicionalnim normama, izraz je jačih kontradikcija u društvenom ponašanju određene društvene cjeline. To je stanje društvene nestabilnosti, intenzivnijih promjena, u kojima sazrijeva novi društveni kvalitet. U tom je društvenom profilu prisutno nekoliko oblika otmice u kojima varira i društveni položaj žene i mladoženje. Analiza ponašanja i akcija mladoženje-otmičara pokazuje kolika je stabilnost odnosa i transformacije patrijarhalne strukture, odnosno kolika je sposobnost lokalne društvene sredine da uz postojeće tradicionalne norme ukomponira ponašanje u skladu s normama upravne vlasti.

Na svakom od razvojnih profila društva otmica je kontrastna drugoj ustaljenoj tradiciji — prošnji nevjeste. Postupci otmičara usmjereni su protiv interesa oca buduće nevjeste i time se suprotstavlja *patrijarhalno pravo muškarca* patrijarhalnom pravu oca, da odlučuje o bračnim vezama svoje ženske djece. Visoko vrednovanje mladoženje očituje se kroz prihvaćanje njegove volje od strane uglednog i odlučujućeg sloja prvenstveno njegove šire porodice, i roda. Bitan je, dakle, odnos između mladoženja-otmičara i njegova rodstvenog kruga, koji će aktivno uz njega stajati u akcijama za stjecanje žene. Društveni položaj mladoženje sigurniji je dok su njegova htijenja i postupci u skladu s opće prihvaćenim normama njegove društvene sredine. Kad izražaj volje samog mladoženje-otmičara postane jača povreda volje drugoga društveno jednakog člana, tada njegov čin postaje društveni delikt. Povreda autoriteta ne mora uvijek u patrijarhalnom društvu rezultirati reakcijom društva kao cjeline. Najjače reagiranje izaziva otmica kad je njome povrijeđen interes društveno i ekonomski jednakog ili jačeg člana. Takve situacije ne mogu se zbivati u stabilnoj čvrstoći patrijarhalnog života jedne, lokalne društvene cjeline. One se javljaju intenzivnije tek pred stoljeće, stoljeće i pol, i to ranije na zapadnijem dijelu dinarskog prostora nego na istočnijem, koje je uslijed historijskih prilika duže zadržalo patrijarhalni konzervativizam, i jaču lokalnu koheziju društvenih cjelina.

Utvrđeno je da oblici otmice i odvođenja nevjeste odgovaraju onom stupnju društvenog razvoja koje je do našeg stoljeća imalo planinsko stočarsko stanovništvo naših krajeva, od Banije, Korduna, Like na zapadu do istočnih i južnih planinskih predjela naše zemlje.⁴ Na tom području junaštvo je jedna od visoko vrednovanih karakteristika ličnosti

³ M. Karan, Psihološka priroda krvne osvete, i S. Pupovci, Krvna osveta u Albanaca i njen razvoj, oba u Jugoslavenska revija za kriminologiju i krivično pravo, Beograd, 1971, br. 4, s. 583—603 i 614—625, i dr.

A. Matkovski, Диетот-крвнината во Македонија и на Балканскиот полуостров за време на турското владеење, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје, 1973.

⁴ V. Culinović-Konstantinović, v. bilj. 1, 457.

naročito muškarca. Prema tome bilo je potrebno da mladoženja u vlastitom društvenom krugu potvrdi prvenstveno tu osobinu svoje ličnosti. Otmica nevjeste pružala je za to stoljećima idealnu priliku. Na ovom području sačuvala se dugo u najvećem opsegu varijanata, no u ovom okviru ne promatramo oblike običaja, već indikatore položaja mladoženje nalazimo: u njegovoj opredjeljenosti za takav čin, u dobnoj zrelosti, broju i društvenom položaju otmičara-pomagača, zatim u izboru mjesta i vremena za otimanje djevojke, u činu mirenja poslije otmice, pa indirektno i u položaju tako dovedene žene.

Opredjeljenost za dovođenje nevjeste jednim od oblika otmice ne mora ujedno označavati poseban status mladoženje u svom srodničkom krugu. To može biti i izraz njegove pokornosti autoritetu oca.^{4a} Međutim, ako je mladoženja inicijator čina, čak i u slučaju da to izaziva opasne reakcije djevojčine sredine, ako uz njega nastupaju najbliži stariji i mladi srodnici, znači to da je njegova volja već vrednovana kao volja odraslog muškarca za koga njegova sredina hoće da preuzme takav rizik (kolektivne odgovornosti). Na rubnim područjima i drugim predjelima, gdje se jače očituje snaga državne vlasti bilo je primjera da se tradicionalnom kolektivnom reakcijom sela progonilo otmičare.⁵ Međutim, i u blažim oblicima tradicije, prisustvo oca, strica ili ujaka mladoženje značilo je da iza njegovih postupaka stoji njegov rod. Kroz posljednja dva stoljeća na proučenom prostoru generalno se može reći da je mladoženja uglavnom, i velikom većinom inicijator akcije koja je bila jednako prakticirana, ili čak i češća nego svadba prošnjom nevjeste. Na takav zaključak navodi odsustvo podataka o otmicama nevjeste nasiljem u kojima bi mladoženja bio pasivan ili gdje ne prisustvuje činu.⁶ Po narodnom shvaćanju muškarac postaje muškarcem — „kad doraste do konja i do koplja bojna“, jer narod smatra da — „nit je hobotnica riba, nit momče čovjek“.⁷ Taj se čovjek u tradicionalnoj sredini patrijarhalnog stočarskog stanovništva uvijek dokazivao u opasnim prilikama. Prilikom ženidbe mladić postaje čovjek, jer po narodnoj — „čovjek ne može biti čovjek dok ga žena ne krsti“, pa je bila „junaku najdraža ona djevojka koju za inad drugoga junaka ugrabi“.⁸ Junaštvo iskazano pri dovođenju žene koristit će mladom čovjeku da stekne dobar ugled u novoj društvenoj kategoriji. U status mladoženje ulazi također zahvaljujući ugledu koji je stekao u svojoj porodici na temelju svoga rada i sposobnosti. Tek u tom statusu, pred sklapanje braka, on dobiva direktne upute o životu i ponašanju za vrijeme samog sklapanja braka i u daljem

^{4a} R. First-Dilić, *Seoska omladina i porodica*, Sociologija sela, 49—50, Zagreb 1975, 5—34 (Položaj omladine u porodičnom odlučivanju, 18 i d.).

⁵ V. Culinović-Konstantinović, „Od umican'ja divojak silom“, Poljički zbornik, II, Zagreb 1971.

⁶ *Ista*, Otmica kao tradicionalni oblik pribavljanja nevjeste u naroda Jugoslavije, disertacija, 23. 12. 1965. Filozofski fakultet u Zagrebu. Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu, Biblioteka rijetkosti, II. Izvori i kritička ocjena tih izvora, 11 i d.

⁷ F. Culinović, *isto*, 38.

⁸ *Isti*, *isto*, s. 361.

V. Vrčević, *Narodne pripovijetke i presude iz života po Boki Kotorskoj, Hercegovini i Crnoj Gori*, Dubrovnik, 1890, 119.

životu. Te instrukcije mladoženja dobiva od starijih članova vlastitog srodstvenog kruga, i tek tada je u mogućnosti da aktivno izrazi svoju volju, ali u okvirima tradicije. Preferiranje otmice i u onim prilikama kad je mladoženja u mogućnosti da djevojku dovede „mirnim“ putem, pokazuje čvrstoću tradicionalnog mišljenja dotične sredine.⁹ Uspjeh otmice bio je i uspjeh otmičara, radilo se to o nasilnom otimanju ili s dogovorom. Javno označavanje čina, traženje okršaja, odvođenje djevojke (sa ili bez sile) po danu iz kola ili s drugih javnih mjesta, značio je u ovoj tradicionalnoj sredini poen više za budući društveni položaj mladoženje. Isto tako, javno mnijenje bilo je na strani mladog muškarca kad javnim sramoćenjem (poljupcem i sl.) prisiljava željenu djevojku da se uda za njega, tj. tim činom joj onemogućava udaju za drugoga. Dok tradicionalna sredina zadržava takvu shvaćanja možemo smatrati da je u fazi stabilnosti kulturnog profila, u kad se takav čin javnog sramoćenja vrši ujedno i kao prisila na njen rod, onda je njime izražena jaća snaga mladoženje od volje djevojke i njenih najbližih srodstvenika. U ovom obliku tradicionalnog ponašanja mladoženje otmičari su u sjeni njegova postupka. Međutim, gotovo u svim drugim oblicima tradicije otmičari su mladoženjini najbliži neoženjeni i oženjeni srodnici i prijatelji. Predstavnici dvaju dobnih razreda — mladih i najmlađi sloj iz dobne grupe zrelih ljudi, pa i po neki predstavnik starijih. S vremenom se u pravilu smanjuje krug aktivno zainteresiranih u tim akcijama. Međutim, učestvovanje brojne grupe pomagača u tradicionalnim oblicima otmice i odvođenja djevojaka opisuju mnoge narodne pjesme¹⁰, ali takve akcije dokumentirane su i u naše doba. Na primjer, interes i ugled mladoženje-otmičara branila je još pedesetih i šezdesetih godina ovoga stoljeća grupa od dvadesetak otmičara naročito još na području istočne Bosne i sjevero-zapadne Makedonije, pa i njenih centralnih predjela.¹¹ Prema tome ovi predjeli naše zemlje pokazuju se kao još preostale najkonzervativnije oaze, u kojima se još nije završio proces usvajanja općih, zakonskih normi, odnosno u kojima još život teče po dvojnomoj sistemu društvenih normi ponašanja. Tradicionalne norme su još nepisani zakon za život u internim okvirima, i to se shvaćanje još sukobljava s ustanovljenim pravilima pisanog zakona.

Na širokom području dinarskog i centralno-balkanskog prostora do polovine 18. stolj. pisani zakoni još nisu imali snagu djelovanja kao običajno-pravne norme. Njihovo je djelovanje išlo samo putem presije i sankcija vlasti, a to znači da su utjecali na život samo kao vanjski faktori.

Koliko je tradicionalno sklapanje braka, tj. stjecanja žene nizom oblika otmice i odvođenja nevjeste za ovu sredinu bilo pogodna prilika značajna za inicijacijski obred prelaska mladih u stariji društveni razred, toliko je bio nepodoban široj društvenoj organizaciji. Zakonske od-

⁹ D. Rihtman-Auguštin, Tradicionalno mišljenje, Sociologija 1, Beograd 1974.

¹⁰ F. Čulinović, isto, v. bilj 6.

¹¹ Dokumenti Okružnih i Sreskih sudova u — Foči, Sarajevu, Tetovu, Titovom Velesu, Gostivaru, do 1964. g., Kriminalia.

redbe koje su regulirale takvo ponašanje prema unificiranim normama i potrebama države i održavanja reda u njoj, u mnogome su utjecale na dokidanje te prakse. Konflikt između državno-pravnih odredaba i tradicionalnog pravnog shvaćanja očit je kroz stoljeća na cijelom ovom prostoru, iako su u suštini jednih i drugih jasne osnovne postavke patrijarhalnog života. Prema dokumentima Generalkomande Vojne krajine, u zapadnom rubnom dinarskom prostoru krajem 18. stoljeća nije se donosila konačna presuda otmičaru bez preciznog utvrđivanja da li je djevojka oteta, odnosno odvedena na silu ili (barem s prećutnim) njenim pristankom.¹² U tom su smislu i malobrojni spisi Banskog stola i Ličke graničarske pukovnije s prve polovine 19. stoljeća. To znači jačanje moći zakona nad snagom običaja, kao korektora stanja koje tradicija dozvoljava ali koje je bilo suprotno interesu mira u državi. Otmica i odvođenje djevojaka bilo je latentna opasnost po unutarnji društveni mir i mnogo ranije. Istražni postupak koji je zakonom Josipa I. stupio na snagu, g. 1697. u precizno razrađenim pitanjima u postupku izraženo je nastojanje da se što objektivnije utvrdi stvarna krivica otmičara i njegovih pomagača.¹³ Iz pitanja o svakom postupku prema djevojci, i to redom kako je događaj tekao, izražava se nastojanje da se krivicima sudi prema shvaćanju krivice same tradicionalne sredine. Naime bilo je važno utvrditi, da li je bila i njena volja da je odvedu, eventualni grub postupak prema otetoj, način kako su je vodili i kamo su je vodili — u otmičarevu kuću ili negdje drugdje u selo? Kako je otmičar-mladoženja vođa akcije, to se u ovom procesu očituju i kvalitete koje seoska društvena sredina traži od njega u prihvaćanju njegovog čina. Mladoženja je dakle, krajem 17. stoljeća na zapadnom dinarskom rubu morao biti hrabar u akciji, društveno priznat, tj. sa što više pomagača, nije smeo biti grub prema djevojci, i po mogućnosti, trebao je poštivati njenu čast odvođeci je u kuću rođaka ili drugog suseljana. To su bile i olakšavajuće okolnosti koje mu je priznavao sud, pa se po tome očituje sinhronost stavova tradicije i upravne vlasti, odnosno snaga tradicionalnog shvaćanja koju su tada još morali prihvatiti nadređeni državni organi.

Sudski proces protiv otmičara pokretao se u velikoj većini slučajeva samo na tužbu otmicom oštećene strane, tj. roda djevojke. Nemirno

¹² Arhiv S. R. Hrvatske, Zagreb, Generalkomanda Vojne Krajine, br. 1778-36-6.

¹³ I. Verbözy, *Corpus juris Hungarici, Forma processus Judiciii criminalis, seu Praxis criminalis, Serenissimo Regi apostolico Hungariae Josepho I., Ed. II, anno 1697, 63 i d., Art. LXXVIII-i LXIX, 64, i d. Nacionalna i sveučilišna biblioteka Zagreb, Sign. II. 491a.*

Paragraf 4. ovih uputstava (art. LXXVIII, s. 64) određuje za otmičara oštru, pa i smrtnu kaznu, stoga je bilo važno ustanoviti sve otežavajuće i olakšavajuće okolnosti za nj. tako npr.: „nije li nasilno odvedena? na koje mjesto? u koje vrijeme? u koji sat? Da li je otmica izvršena konjem ili kolima?“ pa je bilo naročito važno i to — „čiji su bili konji? i Kome ju je htio odvesti?“, zatim — „da li je oteo i koju drugu“ (mislilo se očito — sebi za ženu), nadalje — „kod koga se zadržao? koje je pomagače imao?“ itd. Otežavajuće okolnosti su čisto staleškog karaktera, ali u olakšavajuće okolnosti ulazio je i — čl. 6 — 1. Ako oteta s otmičarem dobrovoljno stupi u brak. 2. Ako (oteta) nije više pod vlašću supruga ili tutora. 3. Ako ... nije odvedena silom, nego nagovaranjem (bonis verbis)“, itd.

19. stoljeće daje obilje pisanih pravnih dokumenata iz kojih se može suditi o čvrstoći patrijarhalnog ustrojstva, odnosno zaključivati o tom vremenu kao dobu najintenzivnije mijene tradicionalnog društva do tada. Dokumenti svjedoče o vraćanju na silu otetih djevojaka njihovom rodu. Iako se u tome još očituje pozitivan stav mladoženjine sredine prema takvom činu, iako je učestvovanje pomagača-otmičara vidni dokaz da je postupao po običajnim normama i da ga vlastita sredina u tome podržava, tradicionalno ponašanje počima sve jače da se sukobljava s unificiranim zakonskim normama. Time je jasno udaren pečat potrebi da se lični interesi pripadnika tradicionalne sredine, iako su u skladu s interesima njegove lokalne društvene zajednice, moraju pokoravati i općem interesu reda i mira u širim razmjerima. Na širem prostoru tada još pokretljivog planinskog stočarskog stanovništva, sve je očitija vrijednost iskaza žene u otmici. Do tada ova sredina nije ga smatrala relevantnim, bar ne u tolikoj mjeri da nadjača snagu otmičareva čina, ali tokom prošlog stoljeća počinje se njime služiti u korištenju sudskog spora kao zaštite patrijarhalnih prava. Polovinom, 19. stolj. i u srcu dinarskog prostora dolazi do korištenja mnogih oblika običaja, u kojima ipak pretežu oblici otmice s dogovorom i odvođenja nevjeste uz dogovor s njenima ili s njom samom.

Bosanski fratri ostavili su vijesti o tome da se, uz opću podršku tradicionalne sredine, mladoženja koristio otmicom u izbjegavanju „*ius primae noctis*“, koji su feudalni gospodari zahtijevali. U to doba volja mladoženje, u skladu s običajnim ponašanjem, vrednovana je kao zrelost, tj. njegova društvena sredina je mladoženji priznavala kvalitete odraslog muškog člana društva. Prema vijestima iz starijih vremena da „... po curu nije u društvu išao vjerenik, nego prijatelji i rođaci“¹⁴ očito je da akciju nije uvijek vodio mladoženja, da ona još nije bila redovna prilika za dokaz društvene vrijednosti mladoženje u bosanskim krajevima. Varijante običaja otmice na istom prostoru u 19. stolj. već pokazuju da se suština prakse mijenja. Novi oblik običajnog ponašanja — javno sramoćenje djevojke, kao moralna prisila na brak s njime — stupa na scenu, ali još uvijek kao čin nešto niže društvene vrijednosti od otmice. Hrabrost je još glavna karakteristika dinarskog čovjeka, pa i oblici odvođenja djevojke s dogovorom za mladoženju su mogućnost većeg iskazivanja vlastite hrabrosti, jer je to akcija s javnog mješta, često protiv volje njenih, koji su reagirali nerijetko na opasan način po otmičara. U takvim situacijama mladoženja je aktivan i u tome ravnopravan drugim muškim članovima vlastite sredine. Ta aktivnost mladoženje izražena je u ovim prilikama mnogo više nego u svadbenim običajima prošnjom nevjeste. U tom okviru mladoženja ima mnogo manje mogućnosti za aktivnost. Društveno historijskim razvojem dana mu je veća sloboda u izjašnjavanju za određenu djevojku za brak. Prihvatanje te njegove volje, prema etnografskom materijalu, možemo također smjestiti u 19. stoljeće. Njegov položaj u vlastitoj društvenoj sredini time je također determiniran, ali u isto vrijeme intenzivnija su i suprot-

¹⁴ F. Krauss, *Antropophiteia*, Jahrbücher für folkloristische Ehrebung und Forschung, Leipzig, 1907, Bd. IV, 50—60 id.

stavljanja volje ženika volji vlastitog oca, koji želi sačuvati snagu prvoga u porodici.¹⁶ Otac, stric ili ujak prisutni su po tradiciji u većini običaja svadbenog ciklusa, kao dokaz saglasnosti najbližeg srodstvenog kruga s namjerama mladoženje. Time je jasno vrednovan njegov status, no bilo je i slučajeva kad želje mladoženje i starijih nisu bile istovjetne. U takvim, ipak rjeđim situacijama, konflikti su često prelazili porodične okvire i rješavani su zavisno o društvenom ugledu svakoga od njih, na temelju javnog mnijenja. Sud sredine često je visoko vrednovao mladoženju, ali je pravo davao starijemu. Mladoženja je te situacije rješavao sukobom na taj način, što je izabrao otmicu kao način dovođenja mlade. Težak život tako dovedene žene u muževljevoj porodici bio je povod za odlazak mladog para izvan kruga vlastite društvene sredine i prekidanje svakih odnosa sa njom. Taj odlazak nije u svijesti naroda imao žig sramote za mladog čovjeka, već je to vrednovano kao pravilno podneseni poraz u konfliktu sa starijim, cijenjenim članom dotične sredine. Logično je, dakle, da mladi, čak i po cijenu ovakvog ishoda situacije, češće izabiru otmicu i varijante tog običaja kao put stjecanja nevjeste, kako bi u tradicionalnoj stočarskoj sredini potvrdili svoje osnovne kvalitete čovjeka.

Kaznenim zakonom za Bosnu i Hercegovinu, koji je od 1879. g. vrijedio i u prvim desetljećima našeg stoljeća, položaj mladoženje nije izjednačen tradicionalnom shvaćanju. Tim i drugim zakonskim odredbama otmica je klasificirana kao javno nasilje za koje su bile predviđene teške kazne.¹⁶ U tadašnjoj tradicionalnoj sredini počinje da se javlja dvajako vrednovanje položaja mladoženje. Prema jednom shvaćanju on ima pravo, pa čak i treba da rješava probleme stjecanja žene putem konflikta, iskazivanjem svoje hrabrosti, ali ipak samo onda kad bar donekle ima podršku vlastitog kruga mladih ili starijih, roda ili prijatelja. Dogovorno odvođenje djevojke, tajno, noću, smatralo se u 19. stolj. manje hrabrim od javnog odvođenja i otimanja.¹⁷ Javno mnijenje, zavisno o mnogim faktorima društveno-ekonomskog razvoja društvene zajednice, išlo je u prilog nastavljanju običaja. Taktičnost ponašanja prema djevojci, hrabrost otpora prema progoniteljima utjecalo je između ostaloga na stav sredine prema mladoženji i na njegov kasniji položaj u tom društvu. Poen više u tom vrednovanju značilo je odvođenje mlade u kuću prijatelja ili kojeg uglednog člana sela, jer iskaz njene volje da pođe za otmičara bio je tada vjerodostojniji, slobodniji od presije koju bi izazvala provedena noć s mladoženjom. Sud sredine u tom slučaju onemogućavao je njenu udaju za drugoga i prisiljavao dovedenu djevojku da izjavi da je svojevrijedno došla. Ako je djevojka odvedena u drugu kuću sramota po nju je bila manja, a ujedno je to bila olakšavajuća okolnost za mladoženju-otmičara u eventualnom sudskom sporu. Na širokom području centralnih dinarida i do našeg stoljeća dokumentirane

¹⁶ R. First-Dilić, cit. dj. bilj. 4a, Table 4 i 5, 23 i 24.

¹⁶ Bosansko Hercegovački Kazneni zakon o zločinima i prestupima, od 26. 6. 1879. paragrafi 171—175, kazne za pomagače, čl. 461.

¹⁷ Pri dogovornom odvođenju djevojka je bila suglasna sa činom a mjesto i vrijeme odabiralo s uglavnom tako da se izbjegnju sukobi s progoniteljima.

su presije koje otmičar vrši na otetu da pristane na brak s njime, kako ne bi došlo do intervencije zakona. Takve presije dokazuju da tradicionalna sredina i upravna vlast jednako vrednuju mladoženju-otmičara, ali ne vrednuju jednako njegov čin. Dvadeseto stoljeće još uvijek nije izgubilo sve osnove koje na bosansko-hercegovačkom prostoru podržavaju tradicionalne oblike otmice. Iz niza etnografskih primjera vidi se da mladoženja još uvijek može u svom statusu kroz oblike običaja učvrstiti svoj položaj u svojoj društvenoj sredini. Sudski akti pokazuju da se i pojedini slučajevi otmice nevjeste nasiljem uspješno završavaju, usprkos reakcija nevjestine društvene sredine i zakonskih propisa koji predviđaju sankcije za krivična djela koja nosi takav čin. Primjer je za to otmica djevojke u okolini Foče, g. 1954. Sa zboru, na silu je oteta djevojka, koja je već bila drugome obećana za ženu. Masa otmičara-pomagača osiguravala je tučnjavama prolaz i sigurnost uspjeha, koji su pokušali osujetiti djevojinu najbliži rođaci, porodica i prijatelji. Nakon što je uspješno dovedena u selo, zatvorena je s mladoženjom u kuću, odakle ju je milicija oslobodila tek iduće jutro, po njezinoj izjavi da je silom dovedena. Trinaest otmičara je zatvoreno i protiv njih pokrenut sudski postupak. Međutim, u vremenu dok se još vodio istražni postupak, djevojka je zatražila da se vjenča u zatvoru s otmičarem, kojega ranije nije htjela. Njeni iskazi dokazuju da želi time izbjeći da mladićev rod zapali imanje njena oca. Njenom zahtjevu je bilo udovoljeno i ona, kao otmičareva žena nije više mogla biti glavni svjedok optužbe. Dokumenti također pokazuju da je otetu djevojku napustio mladić kome je bila ranije obećana. Neuspjeh, odnosno obustava sudskog postupka bila je pobjeda mladoženje-otmičara, koji je time u svojoj društvenoj sredini stekao bolji ugled. Interesantno je jedino to, što je u nastavljenom procesu otmičarima radi nanošenja tjelesnih povreda djevojinim braniteljima (majci, bratu, rođacima i suseljanima, s kojima su se tukli kamenjem i štapovima), ona nastupila kao svjedok optužbe iako je bila otmičareva žena.¹⁸ Sukob dvaju tradicionalnih cjelina — djevočine i otmičareve — odigrao se na tradicionalan način, ali s već ustaljenim shvaćanjem oštećene strane, da treba pribjegavati intervenciji zakona u koliko stari način ne bude efikasan. Postoji već dakle i drugačije shvaćanje od klasičnog tradicionalnog da mladoženja u ostvarenju svojih želja ne smije ići putem sile. Činjenica da takvo shvaćanje nije još isključivo u tom dijelu stočarske tradicionalne kulture, ukazuje na čvrstoću održanja tradicionalnog mentaliteta u tom kulturnom miljeu, do danas.

Na području Crne Gore cijelo 19. stoljeće je u znaku ukidanja otmice kao običaja. Plemenske tradicionalne norme i pravno shvaćanje formulirano je i razrađeno u Zakonu Petra I., djelovalo je jače snagom zakona proti otimanju i odvođenju djevojkica. Uz običajno-pravnu sankciju — progonstvo otmičara i najbližih pomagača, kažnjavalo se počinitelje i konfiskacijom imovine.¹⁹ Kazne podsjećaju na sankcije proti istom činu u Poljicima u 17. stolj.²⁰ Introvertirana sredina Poljica dugo

¹⁸ Sudski spisi Okružnog suda u Foči, *Kriminalia*, 252/54.

¹⁹ М. Медаковић, Законик общчи црногорски и браски, установљен 1798. г. ... на Цетињу, у Земуну, 1850. 25 и др.

²⁰ В. Чулиновић-Константиновић, cit. д. билj. 5) s. 232, čl. 113.

je živjela po autohtonim normama tradicije i tako se održavala dugo između urbaniziranih primorskih i dinarskih struktura. Tada je već izražen jak sukob između običajnog ponašanja i nastojanja organizacije mletačke i turske vlasti naročito u dokidanju samovoljnog rješavanja situacija u prilog mladoženje-otmičara. Tradicionalna sredina podnosila je otimanja djevojaka izvan užih društvenih cjelina, ali se to kosilo s pravno-zakonskim reguliranjem prijestupa u okolnim predjelima pod tuđinskom vlasti. Očit je kontrast između vrednovanja položaja mladoženje s jedne i drugih strana. Otmice koje su i s predjela Crne Gore usmjeravane izvan vlastitog prostora, plemena i država u tadanjim okvirima, smatrane su jačim dokazom hrabrosti mladoženje i otmičara pomagača. Opasnosti su bile velike i sankcije s pravne i tradicionalne strane veoma oštre. Ova tradicionalna sredina, društveno-historijskim zbivanjima usmjerena na interni krug, i tradicionalnim normama je čvrsto regulirala društveno ponašanje. U tim okvirima hrabrost je vrednovana kao najjača kvaliteta muškarca, ali se ipak nije moglo tolerirati iskazivanje vlastite hrabrosti u povredi prava starijeg člana najvažnije društvene grupe — ljudi. Dobni kriterij unutar istog kvaliteta (muških pripadnika društva) strogo se poštuje do našeg doba. Mirenja nakon otmice ili odvođenja djevojke proti volje njenih, bila su jedan od izlaza iz krvne osvete kao najteže sankcije tradicionalnog društva, koja teče kroz generacije sukobljenih strana. Odgovornost za djelo snosi počinitelj, stoga je on i glavna ličnost koja treba da snosi težinu položaja u mirenju s povrijeđenom stranom. U tome je izraženo shvaćanje mladoženje ravnopravnim članom odraslih muškaraca, koji mora snositi i punu odgovornost za svoja djela, ali koji je ipak samo član svoje srodničke grupe koja također nosi odgovornost za djela svojih članova.

U pravno-historijskim dokumentima Srbije²¹ 19. stolj. dokazuju se kao najčešća odvođenja djevojaka, uglavnom nedogovorena (sa silom) i dogovorena s djevojkom. Takva slika običaja ukazuje na to da mladoženja u tadanjoj tradicionalnoj sredini ima podršku vlastitog rodbinskog i društvenog kruga, ali da je za otimanje nasiljem ipak ne bi dobio. Suprotnost između tradicionalnog vrednovanja postupaka mladoženje i zakonskih normi očita je već i tada, iako se u presudama narodne srpske kancelarije postupa prema principima tradicionalnog shvaćanja. U postupcima seoskih knezova u Staroj Srbiji tek se dakle nazire dvojak vrednovanje postupaka mladoženje. Njegovo izjednačavanje s članovima društvene grupe odraslih muškaraca očituje se u praksi prve polovine 19. stolj. kad se po Krmčiji jednakom kaznom sudilo „ženika, kuma i starog svata”.²² Ujedno jednaka sankcija mladoženji i najvažnijim članovima iz grupe svatova, stavlja ovim potonjima najveću odgovornost za učestvovanje u prijestupu glavnog aktera — mladoženje. Samo suđenje otmičarima dokaz je da se tradicionalna sredina povrijeđene činom, obraća zakonu uz tradicionalna reagiranja.

²¹ Državni arhiv S. R. Srbije, Beograd, Knezovi kancelarije narodne srpske, Srpski opštenarodni sud, arhivalija „Sovjeta”, g. 1837. br. 289.

²² M. Ненадовић, Мемоари, Београд, 1867.

Na kraju da razmotrimo suštinu položaja mladoženje u odnosu na vlastitu porodicu i vlastitu društvenu sredinu.

Iz prikazanog stanja status mladoženje se očituje kao važan društveni moment, karakterističan za tradicionalne strukture. U tom statusu mladoženja prvi put dobiva slobodu samostalnije akcije. Taj status stječe zavisno o životnoj dobi, ali i o općim sposobnostima, jer u tradicionalnoj sredini nije imperativ oženiti svakog muškog člana porodice. Oni manje sposobni, s nedostatkom psihičkih i fizičkih vrijednosti, ostaju u svojoj porodici neoženjeni. Stoga status mladoženje ujedno je i društveno važan, jer se kroza nj popunjava broj članova društveno najodgovornijeg sloja tradicionalne sredine, iz kojega izlaze ostarjeli pripadnici.

Patrijarhalne norme kroz posljednja dva stoljeća daju mladoženji veću slobodu iskazivanja i ostvarivanja svoje volje. To se odnosi i na krug vlastite porodice, kao i na vlastitu širu društvenu cjelinu. Unutar vlastite porodice mladoženja iskazuje svoju volju, a zavisno stupnju patrijarhale čvrstoće otac ili gospodar zadružne porodice prihvaća to ili ne. To njegovo istupanje je specifična sloboda koju do tada nije imao, a ispunjenje njegova htijenja u pogledu ženidbe ne mora se ostvariti. Snaga njegove ličnosti utječe na odluku o vlastitom postupku protiv volje svoga roda, zavisno i o općoj slobodi ponašanja unutar vlastitog društvenog kruga. Njegova društvena zajednica mladoženju prihvaća kao čovjeka u specijalnom statusu, ali mu zadovoljava želje i planove, tj. podržava ga u njegovim nastojanjima zavisno o općem patrijarhalnom ustrojstvu i čvrstoći odnosa unutar njegove vlastite porodične sredine.

Uspješnost ostvarenja nastojanja mladoženje može imati refleksije na kasniji njegov ekonomski status, što je također ovisno o slobodama djelovanja u patrijarhalnoj sredini.

Promatrajući običaje i tradicionalna ponašanja unutar društvenog profila dinarskog i centralno-balkanskog stočarskog prostora i okolnih sredina tradicionalne kulture, čini se da mladoženja u stočarskom društvu, u vremenskim i prostornim dimenzijama, nastupa s mnogo više samostalnosti i samopouzdanja, inicijative i hrabrosti, pa čak i onda ako to znači smetnju društvenom redu i miru. Do naših dana sačuvane specifičnosti tradicionalnog ponašanja pri dovođenju nevjeste u stočarskoj kulturi označavaju razlike, ne samo u položaju mladoženje, već i u shvaćanju općih normi života u širem kolektivu, sposobnosti i htijenjima da se prihvate norme državne organizacije, da se sinhronizira život prema novim imperativima — razlike ne samo unutar stočarske tradicionalne sredine kroz stoljeća, već i u istom vremenskom profilu naprama drugim okolnim sredinama. Recentni primjeri oštrijih oblika tradicije, dokazuju da se patrijarhalna struktura još uvijek nalazi na pojedinim regionalnim oazama planinskog prostora. Tu, mladi čovjek u statusu mladoženje još uvijek ima mogućnosti da skrene pažnju na sebe, da se plasira s više ili manje uspjeha u postojeći, iako više ne toliko homogeni, društveni krug ljudi. Te mogućnosti iskorištavanja ovog statusa govore o postojanju tradicionalne patrijarhalne strukturiranosti tradicionalne sredine i postojanju dvojnog sistema normi ponašanja.

Raseljavanjem ovog stočarskog, planinskog stanovništva u pre-djele poljoprivredne strukture, gdje je već znatno finiji konglomerat važećih normi ponašanja, unose stare oblike, koji s vremenom doživljavaju korekture u pogledu oštine akcija i reakcija. Ti elementi u novim društvenim sredinama utječu na oživljavanje nestalih tradicija i produžavanje njihovih blažih oblika. To dolazi do izražaja u peripanonskim, panonskim i drugim rubnim područjima i najzamjetljivije je u okviru najvažnijeg životnog momenta — sklapanja braka. Status mladoženje ovdje je ponovo stadij u kome se produžava tradicija u novom kvalitetu, pa i svrsi.

Položaj mladoženje u okviru cjelokupnih odnosa shvaćamo i kao pokazatelja položaja mladih uopće, ne samo u stočarskoj sredini, već promjena koje se uopće odvijaju u društvenom životu tradicionalne sredine. Svaka generacija mladih koji stupaju u brak, koristi se uspjehom običajnog ponašanja svojih prethodnika iste generacije. Kroz to se polako odvija društveno oblikovanje novih formi običaja, ali i društveno oslobađanje ličnosti. Zavisno s oslobođenjem ličnosti mladih muških članova stočarskog društva, u nevelikoj fazi zakašnjenja, ali podjednako se oslobađa i poboljšava i status žene. To se stanje, slobode izjašnjava i realiziranja vlastitih težnji, kroz generaciju mladih, u njihovoj zreloj dobi prenosi na novu generaciju njihovih mladih potomaka.

U kulturnoj sredini naših planinskih stočara oštrije se iskazuju problemi i rješavaju se s ulaganjem većeg intenziteta volje i snage: Doba zrelosti za brak i naročito period sklapanja braka sa svim prethodnim nužnostima, najintenzivnije je elanom za budućnost. U njemu je sadržana potencijalna projekcija položaja mladog muškarca u slijedećem dobnom i društvenom razredu, a temelji se na karakteristikama koje svaki pojedinačno nosi iz mlađe dobne i društvene grupe. Radi toga smo i uzeli u promatranje položaj mladoženje u stočarskoj tradicionalnoj sredini.

POSITION OF THE BRIDEGROOM IN THE TRADITIONAL CATTLE BREEDERS' MILIEU ACCORDING TO THE COMMON LAW AND STATUTE LAW

Summary

The socio-historical evolution brings about a discrepancy between the juridical and customary norms which determine the comportment in the public life. In our traditional cattle breeding milieu have been observed the customs which precede the marriage — in the choice of the bride, taking of the bride off her parents house, the preference given to determined forms of wedding (by making a proposal or by the rape, resp. some vestiges of this traditional form), in the form of matrimony etc. Through the transformation of these customs in course of the last two centuries one notices the status of the male member of this social envi-

ronment, his freedom in making decisions and choosing the model of behaviour inside his own social sphere. The transformation of norms of traditional society proves to be an indicator of the increase of power of unified legal prescriptions and a criterion for establishing the structure of patriarchal life and of social development of the country in general. Through obligations and freedoms in comportment and in making decisions of the young male who has to pass from the group of the young ones into the category of grown-up men, is visible the wide spectrum of relations of the present generation, too, as well as the adaptation of traditional norms to the contemporary possibilities of life. The differences in these relations were not, in former times either, only in the mountain area, but in the surrounding one, too, in comparison to the social milieu of the mountain region, and they were established on the basis of the analysis of materials collected in field work, written documents and laws.

Климент ЦАМБАЗОВСКИ
Београд
Југославија

УТИЦАЈ ХАТИШЕРИФА ОД 1830. и 1833. НА РЕЖИМ СТОЧАРЕЊА И ТРГОВИНЕ СТОКОМ НА ИСТОЧНОЈ ГРАНИЦИ КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ

После другог српског устанка политичка и економска ситуација српског народа у Кнежевини Србији, није била ни изблиза таква, као у доба првог српског устанка.“ Управо, после мира што га је кнез Милош учинио са Марашли Али пашом, — износи Светозар Марковић у својој студији Србија на Истоку, — Србија је остала турски пашалук у коме је само српском народу дата нека самоуправа, а кнезу Милошу поверена непосредна управа над народом, као што је скупљање порезе и суђење.“¹ Међутим, осим десетка који је српски народ плаћао спахијама, постојале су још неколике врсте дажбина које су од њега скупљане, као на пр. харач, димница, чибук и порез. Од свих, највеће оптерећење за српски народ био је порез, будући из те суме издржавали су се београдски паша, његова свита, турски гарнизон, српски кнез и унутрашња администрација.² Иако су после другог устанка пореске обавезе српског народа у Кнежевини Србији биле скоро исте, као у време Турака, ипак су се у границама Србије створили далеко повољнији услови за његов слободан политички и економски развитак, нарочито по већим градовима, где је одпочео да се повећава број српског живља, а исто тако, да се увећава производња и прилагођава његовим свакодневним потребама. „Сада Србин није био у опасности да ће бити убијен, ако који Турчин примети његово богатство.“³

Међутим, требало је да прође скоро двадесет година стрпљивих и упорних преговарања и погађања Кнежевине Србије, односно кнеза Милоша, са Портом, да би најзад српски народ добио она политичка и економска права, која су произилазила из Кучукканарцијског

¹ Светозар Марковић, Сабрани списи, III, Београд 1965, 165.

² Нил Попов, Србија и Русија од Кочине крајине до Светоандрејске скупштине, I, Београд 1870, 160.

³ Светозар Марковић, 170.

и Једренског мира. Тек Хатишерифом од 1830—1833. године Србија је постала наследна Кнежевина на челу са династијом Обреновића, српском народу су укинуте феудалне дажбине уз уговорене надокнаде од 2,300.000 гроша које је годишње плаћао у корист Порте, и најзад, Србији су прикључене шест нахија Источне Србије, тако да је тек сада Милошева Србија достигла границе Караборбеве Србије.⁴

Султанова одлука у Хатишерифу од 1830. године, да се српски народ у Кнежевини Србији ослобађа да турским властима плаћа разноврсне феудалне дажбине, представљала је велики и значајан корак у његовој економској еманципацији, зато што му се пружила могућност да развије своју иницијативу, како у унутрашњој трговини, исто тако, и у спољашњој трговини. Међутим, за проблем који ми проучавамо највише значаја има 6. тачака султановог Хатишерифа из 1830. године. „Моја је особита жеља, да српски народ под сенком моје царске силе ужива све користи што их трговина доноси: — да сваки Србин који хоће да тргује моћи ће, пошто му се прегледа пасош од његовог кнеза, узимати од чиновника моје високе Порте тескере, с којим ће моћи путовати по свима областима моје велике царевине да тамо тргује, као и остали поданици моје високе Порте” — стајало је у Хатишерифу од 1830. године. „Но тако да им се несме узимати ни једна аспра за тескере. И најзад да их нико не може принудити да учини што би било противно царској уредби, и сваки нека се чува од недозвољених поступака у оваквим случајевима.”⁵

Као што смо већ нагласили, предмет нашег садашњег истраживања и проучавања је утицај Хатишерифа од 1830—1833. године на сточарски режим на источној граници Кнежевине Србије, било када се ради о гајењу стоке или о трговини ситном стоком са суседним турским провинцијама, укључујући и Цариград, чије је муслиманско становништво било једно од највећих потрошача ситне стоке из Србије. Још на самом почетку обавезни смо да објаснимо, зашто смо се одлучили да проучавамо сточарски режим на источној граници Кнежевине Србије, када се зна, да се она с отоманским царством граничила и са југа и са запада. Основни разлози који су на нас утицали, да се одредимо за проучавање овог проблема у Источној Србији, били су повезаност природних, економских и политичких фактора, који су заједнички утицали на развитак сточарства и трговине стоком са суседним турским провинцијама и са Цариградом. Када су Кнежевини Србији биле припојене шест нахија Источне Србије на основу Хатишерифа од 1830—1833. године, а где су природни услови утицали да се тамошње становништво претежно бави сточарством, поставио се питање, да ли ће и у новим условима оно продужити да се бави овим занимањем? Сточари овог дела Србије, за време лета, своја стада оваца и друге ситне стоке, гајили су по суватима Старе Планине и по суседним планинама у Пиротском и Нишком крају; а поред тога, сточари из Источне Србије били су једни од

⁴ Др. Васа Чубриловић, Историја политичке мисли у Србији у XIX веку, Београд 1958, 130.

⁵ Нил Попов, 209.

најглавнијих снабдевача ситном стоком суседних турских области и Цариграда. Због тога је проблем слободног преласка турске границе, или на „турску страну“, био један од врло важних услова од кога је зависио успех у развиту и у унапређењу ове привредне гране. После припајања шест нахија Источне Србије Кнежевини Србији, у прилог развијања сточарства у Источној Србији и сама шеста тачка Хатишерифа од 1830—1833. године, предвиђала је да српски сточари са кнежевим пасошем, могу слободно да прелазе турску границу, односно „на турску страну“, где су од тамошње турске власти добијали бесплатна тескера, која су им пружала могућност да се слободно крећу на територији по целој царевини исто као и турски поданици. Овај законски пропис у Хатишерифу од 1830—1833. године имао је врло великог утицаја за развитак и унапређење сточарства у Источној Србији, а исто тако и за трговину ситном стоком са суседним турским провинцијама и са Цариградом. Ево једног прилога из тог доба који нам објашњава, како се у пракси остваривао режим сточарења и трговине стоком на источној граници Кнежевине Србије на основу Хатишерифа од 1830—1833. године.“ Од времена постанка Кнежевине Србије и припајања с Бугарском граничећи се 6 округа к истом, трговина наша са живом стоком између нас и пограничне Бугарске увек је једним начином вођења”, — објашњавао је Гавра Аничкић, марвени трговац из Гургусовца, Попечитељству иностраних дела 16. јула 1858. године, када су се на путу његове трговине са суседним турским областима појавиле неке тешкоће. — „Трговци су наши своју стоку сваке године у видинско окружје и у суседне пределе где сувати има на исте претеривали, тамо стоку ранили, и урањену нешто овамо натраг враћали, а нешто бугарским трговцима продавали, без да су досад у чему год од стране турских старешина узнемиравани били.“⁶

Постоје још једна одредба у Хатишерифу од 1830—1833. године, која је специјално доприносила да се развије трговина ситном стоком између Кнежевине Србије, суседних турских провинција и Цариграда. На основу одлуке Хатишерифа од 1830—1833. године у Србији су биле укинуте све феудалне дажбине за ситну стоку, што је допринело да она буде јефтинија за 10% од стоке у границама Турске⁷. Тачно у висини беглука, који су турске беглукције наплаћивали од турских сточара. Ова околност допринела је, да бугарски сточарски трговци постану главни купци ситне стоке у Кнежевини Србији и извозе је у суседне турске провинције и у Цариград, користећи се привилегијама, које им је султан доделио као снабдевачима ситном стоком, специјално овновима за цариградско муслиманско становништво нарочито за време муслиманског празника Бајрама.⁸

⁶ Архив Србије, фонд: Попечитељство иностраних дела И. одељење Ф. IV. бр. 51/1859 године.

⁷ Милић, Миљковић Даница, Трговина Србије 1815—1839. године, Београд 1959, 178.

⁸ Архив Србије, фонд: Попечитељство промишлености Ф. XI. бр. 11/1847. године.

При спровођењу у живот одредаба Хатишерифа од 1830—1833. године сточари из Кнежевине Србије налазили су на извесне тешкоће на територији отоманске државе, било када се радило за време истеривања стоке на суватима Старе Планине, или када су српски и бугарски сточарски трговци терали своја стада овнова и осталу ситну стоку на пијацама суседних турских провинција и Цариграда. Прво, турске власти навикле су од војкада, да од раје стално нешто наплаћују, било порезе или таксе;⁹ затим, честе промене турских чиновника у пограничним турским провинцијама, као и закупаца, односно арендатора беглука, који су желели да се што више обогате за време трајања њиховог мандата, били су један од разлога, који су утицали да се српским и бугарским сточарским трговцима стварају препреке и сметње на територији отоманског царства, приликом истеривања стоке по суватима Старе Планине или трговине стоком. У оваквим случајевима српски сточари или српски и бугарски сточарски трговци за заштиту својих права, која су произилазила из одредаба Хатишерифа од 1830—1833. године, обраћали су се српским властима или српској влади, од којих су захтевали да интервенишу код турских власти или турске владе, да би предузели кораке код пограничних чиновника или закупаца беглука, да се придржавају прописа који су произилазили из Хатишерифа, а које је сам султан подарио српским поданицима.

У Архиву Србије наишли смо на доста докумената, односно архивске грађе, која нам илуструје под којим околностима долазило је до сукоба или неспоразума између српских сточара и српских и бугарских сточарских трговаца приликом преласка на турску територију. Тако на пр. смедеревски марвени трговци Младен Стојановић, Коста Здравковић, Тодор Аранђеловић, Михаило Раденковић Стеван Трифунац, Раденко Станковић и Раша М. Здравковић, по обичају, истеривали су сваке јесени мршаве свиње на прехрањивање жиром по нишким планинама, а после су их враћали у Србију, без икаквих тешкоћа и сметњи, приликом преласка границе. Међутим, почетком марта 1853. године, када су чобани смедеревских трговаца враћали утовљене свиње са нишких планина у Кнежевину Србији, нови закупца Нишког Бумрука Ахмед Ефендија, затражио је од њих, да плате по три гроша Бумручке таксе за сваку свињу, пре него што пређе границу. Када су смедеревски трговци дознали, шта од њих тражи нови закупца Нишког Бумрука Ахмед Ефендија, одмах су се за помоћ обратили Попечитељству финансија, од кога су затражили да интервенише код нишког паше, како би он, као представник турске власти, заштитио њихова права код новог закупца Нишког Бумрука на основу султанових наређења, односно Хатишерифа од 1830. године. Пошто Попечитељство финансија није било у могућности, да по уобичајеној међународној пракси интервенише код нишког паше, већ је овај захтев смедеревских трговаца пренело у надлежност Попечитељству иностраних дела, а оно је пренело цео предмет српском капућехији у Цариграду Кости Николајевићу, од кога се захтевало

⁹ Милић, Миљковић Даница н. д. стр. 178.

да упозна турску владу са поступцима новог нишког Ђумрукџије Ахмеда Ефендије, како би предузела кораке код нишког паше, да би се овај спор решио по установљеној пракси приликом преласка стоке из Србије у Турску. Требало је да прође скоро неколико месеци од интервенције смеђеревских трговаца код Попечитељства финансије, да би се повезали сви фактори српске и турске власти, како би се овај проблем решио у њихову корист: „Попечитељство иностраних дела преко српског капућехаје у Цариграду дејствовало је код високе Порте, да се вопросни Ђумрук на свиње не наплаћује, и на то дошао је приложени овде налог. — Обавештавало је Попечитељство иностраних дела Попечитељство финансија 27. јуна 1953. године. — У који налог Ч. Мухтар — Попечитељ финансија послатог: под 3. ов. м. Ч. Исмаил Паши Мутесарифу Нишком у том смислу, да се од наших трговаца на свиње, које они у Нишком балкану на рану претерају, у повратку никакав Ђумрук не узима. Ову наредбу именованог турског Попечитеља финансија у преводу Попечитељство иностраних дела, узима част доставити Попечитељству финансија ради његовог надлежног употребељенија.“¹⁰

Међутим, далеко сложенији и компликованији проблем са турским пограничним и ђумручким властима био је проблем гургусовачког марвеног трговца Гавре Аничича, који је, по обичају, преко лета на суватима Старе Планине истеривао на пашу своје овце и козе, а ујесен пребацивао је мршаве свиње у видинско поље, да би их тамо утовио кукурузом, који је куповао јефтинеје, него што је био у Србији. У лето 1858. године Гавра Аничич, из Гургусовца, припремао се да у видинском крају, и на суватима Старе Планине, истера на испашу 1000 оваца и коза. Пре него што је то учинио, о томе је обавестио своје чобане у видинском округу, и од њих затражио, да о његовој намери обавесте војводу у Кули, (бугарском градићу у близини српске границе), како би преко њега биле упознате турске власти о истеривању његових оваца и коза на суватима Старе Планине. Зато је кулски војвода видинском паши послао једног чобанина, да би га упознао са намерама српских сточара, који се припремају, да за време лета истерају своја стада на суватима Старе Планине, да би их тамо пасли. Када је чобанин Гавре Аничича стигао код видинског паше, овај га упита шта жели? Чобанин је објаснио паши, да намерава из Србије у видински округ да истера око 1000 коза и оваца свога газде Гавре Аничича из Гургусовца, и да их напаса на суватима Старе Планине. Видински паша чобанина је упитао, да ли има новаца да плати испашу за 1000 оваца и коза, запретивши му да несме без његовог знања никакву стоку из Србије истеривати на суватима, у противном да ће га ставити у прангије.

Када је гургусовачки трговац Гавра Аничич дознао о намерама видинског паше, одлучио је да овце и козе у лето 1858. године пребаци на пиротске планине. Ускоро је Гавра Аничич био обавештен, (од сточарских трговаца, који су своја стада оваца терали из Кне-

¹⁰ Архив Србије, фонда: Попечитељство промишљености Ф. VIII. бр. 109/1853. године.

жевине Србије за Цариград), да су и пиротске беглутције одпочеле да броје стоку и да намеравају да беглут наплаћују и од његових оваца и коза. „С тим буде мој трговачки план сасвим покварен, јер сам био принуђен козе од наше границе натраг вратити, због чега сам 200 цван. цес. штешовао.“ — обавештавао је гургусовачки трговац Гавра Аничих Попечитељство иностраних дела у својој жалби од 16. јула 1858. године, износећи му поступке турских власти у видинском и пиротском округу према сточарима из Кнежевине Србије, захтевајући од њега, да интервенише код високе Порте, како би заштитило интересе српских сточарских трговаца, било оних који своја стада оваца и коза истерују на суватима у Турској, било да тргују са стоком са суседним турским провинцијама и са Цариградом.

Видински паша издао је такође налог да се наплаћује такса и од мршавих свиња, које се из Кнежевине Србије терају на товљење у видинско поље. Овај случај је још више повећао губитке Гавре Аничиха, зато што је у току 1857. године купио 120.000 ока кукуруза у видинском пољу, да би из Кнежевине Србије у току 1858. године дотерао мршаве свиње и тамо их товнио.¹²

Са проблемом преласка ситне стоке, коза и оваца, из Кнежевине Србије у суседне провинције отоманског царства, да би тамо паша по суватима Старе Планине и суседним планинама, тесно је повезано и питање саме трговине ситном стоком из Србије, са суседним турским провинцијама и Цариградом. После земљорадње сточарство је било у Кнежевини Србији друга привредна грана од значаја за живот српског народа, а најзначајнија у спољној трговини. Познато је, да је Кнежевина Србија била велики извозник свиња и рогате стоке у суседну Аустро-Угарску¹³. Међутим, ситна стока, овце, овнови и козе, највише се извозила у суседне области отоманског царства и у Цариград, за снабдевање овим месом тамошњег муслиманског становништва, које је из верских разлога употребљавало само такву врсту меса. А када се томе дода и обичај муслимана, да за свој празник Бајрам кољу велики број овнова, видеће се, какве су велике могућности постојале за трговину овцама и овновима из Кнежевине Србије са суседним турским областима и Цариградом. У овој спољнотрговинској размени, највише су били ангажовани бугарски сточарски трговци из прибалканских градова средње Бугарске: Копривштице, Панаџуришта, Сопота, Калофера, Пирдопа, Пазарџика и Пловдива и др. места. Бугарски сточарски трговци долазили су у Кнежевину Србију да купују овнове, овце и козе за исхрану муслиманског становништва у отоманском царству, зато што је ситна стока у Србији била ослобођена плаћања беглука на основу Хатишерифа од 1830. и 1833. године па је зато била јефтинија за 10% него што је

¹² Архив Србије, фонд: Попечитељство иностраних дела И. одељење Ф. VI. 51 од 1859 године.

¹³ Архив Србије, фонд: Попечитељство иностраних дела И. одељење Н. документ.

¹⁴ Др Никола Вучо, Привредна историја Србије до првог светског рата, Београд 1955, 186.

била ситна стока у границама Турске.¹⁴ Поред тога, бугарски сточарски трговци уживали су извесне привилегије код турских власти, јер су били једни од главних снабдевача Цариграда овновима и оваца за потребе тамошњег муслиманског становништва, што је доприносило, исто тако, просперитету њихове трговине стоком из Кнежевине Србије. У Кнежевину Србију бугарски сточарски трговци обично су долазили крајем марта и почетком априла и после једномесечног или двомесечног задржавања напуштали су Србију са великим стадима оваца и овнова, (од две-три стотине, па до неколико хиљада брва). Њихов правац кретања из Кнежевине Србије за Цариград обично је био преко Пирота — Самокова на Ихтиман, а затим долином Марице за Цариград. Купљена стада овнова и оваца у Кнежевину Србију преко лета пасла су, узпут за Цариград, по суватима Старе Планине и Средње Горе, да би их утовљене дотерали на цариградску пијацу уочи Бајрама, како би их што скупље продали и што више зарадили.¹⁵

Међутим, на путу ове врло развијене спољнотрговинске размене између Кнежевине Србије, суседних области отоманског царства и Цариграда, јављале су се оне исте препреке и сметње, које су турски погранични чиновници и закупци беглука чинили српским сточарима и сточарским трговцима, када су стоку пребацивали из Кнежевине Србије на испаше по суватима Старе Планине и пиротским планинама. Иако турске власти и закупци беглука и бумрука на основу Хатишерифа од 1830. и 1833. године, нису имали право да наплаћују беглук и бумрук на овце и овнове, који су се увозили из Кнежевине Србије у Турску, ипак су они то чинили, злоупотребљавајући свој службени положај, како би се што више обогатили за време трајања њиховог мандата као купаца беглука или бумрука. Када би се бугарски сточарски трговци нашли у таквим неприликама, најпре су се обично обраћали српским бумрукцијама, да интервенишу код турских пограничних власти, како би се придржавали установљених прописа, који су произишавали из одредаба Хатишерифа од 1830. и 1833. године. Када и то не би помогло, бугарски сточарски трговци обраћали су се српској влади да интервенише код високе Порте, како би заштитила њихове интересе и права за извоз оваца и овнова из Кнежевине Србије у Турску: „Трговци Пиротски, Копривнички и из других места, Бугари, жалили су се писмено Бумрукцији Пандарилском како се њима од стране турских Беглукција чине сметње у трговину, коју са нашом имају, јер им ови узимају десету овцу, и од сваког брва по 6. пара, и како се не уважавају тескера наших бумрука, по чему су се и молили, да се ова ствар доведе до знања Кнезу нашем, да он код надлежних посредствује о укидању ових обстојателства,“¹⁶ обавештавало је Попечитељство иностраних дела Кне-

¹⁴ Архив Србије, фонд: Попечитељство иностраних дела И. оделење Ф. VI. бр. 85 од 1852. године.

¹⁵ Климент Дамбазовски, Бугарски сточарски трговци у Кнежевини Србији у првој половини XIX века, Валапака VI, Београд 1975, 171.

¹⁶ Архив Србије, фонд: Попечитељство промишљености Ф. IX. бр. 11 од 1847. године.

жеву канцеларију 3. јуна 1847. године, преносећи молбу бугарских сточарских трговаца, да Кнез интервенише код високе Порте, како би заштитио њихова права у трговини са ситном стоком из Кнежевине Србије са Турском.

Кнежева канцеларија ову жалбу бугарских сточарских трговаца, преко Попечитељства иностраних дела, пренела је српском капућехаји у Цариграду Кости Николајевићу, од кога се захтевало, да предузме потребне кораке код високе Порте, како би интервенисала код нишког паше, да спречи закупце беглука и Ђумрука да од бугарских сточарских трговаца наплаћују беглук и Ђумрук за овце и овнове, који се из Кнежевине Србије извозе за Цариград, зато што на то немају право на основу султановог наређења. Овога пута интервенција српског капућехаје код високе Порте Косте Николајевића врло брзо је постигла свој циљ, ослободивши бугарске сточарске трговце, да без икакве сметње на време дотерају овце и овнове из Кнежевине Србије на цариградско тржиште, уочи великог муслиманског празника Бајрама.

До највећих неспоразума и компликација око непоштовања одредби Хатишерифа од 1830—1833. године о трговини са стоком између Кнежевине Србије и Турске, дошло је у току 1850—1853. године. Средином маја 1850. године, у обичајено време, бугарски сточарски трговци прешли су границу Кнежевине Србије са великим стадима оваца и овнова и кренули на пут за Цариград; у близини Пирота пресрели су их закупци беглука, и од њих затражили да плате беглук за сву стоку, коју су купили у Србији. „Пошто смо височајше таксе тамо честно платили, овамо смо их без сваке сумње дотерали. — Опазивши сад беглукчије Пиротске и Софијске таква, а тескере кое имамо, никако нећеду да признају, но од нас захтевају беглик, десетак т.е. од 10 брва едан да дамо узаштити,“ жалили су се кнезу Александру Караборђевићу бугарски сточарски трговци: Најден Бејков, Дончо Николовић, Неша Николовић, Стојан Батула, Брајко Влаков, Дејан Пенчо Аци Оглу, Тодор Рајковић, Најден Калач Оглу, Дончо Стојковић, Јосиф Белопита, Филип Николовић, Панџил Петров, Никола Десов и Деда Динча, сви из Копривштице, Панаџуришта или Филиба, и молили да интервенише код високе Порте да их ослободи плаћања беглука. „Наши дедови и очеви водили су, а и ми као њихови наследници водимо доста знатну трговину са овцама из Србије за Цариград. Несумњамо, да Вашој Светлости није ово обстојателство непознато. И као овакви трговци именујемо се турском речи „заирџије стамболске“ за то, што овакве овнове највише за потребу царску и Правитељствену дотерујемо у више хиљада у Цариград, по чему имамо и почасни ферман од цара на то, да никад ни паре не морамо плаћати, ни за бејлук, ни за Ђумрук.“¹⁸

¹⁷ Архив Србије, фонд Попечитељство промишљености Ф. VIII, бр. 109 од 1853. год.

¹⁸ Архив Србије, фонд: Попечитељство иностраних дела И. одељење Ф. VI. бр. 85 од 1852. године.

Интервенција кнежевог представника у Цариграду Косте Николајевића код турске владе, овог пута није могла тако брзо да савлада извесне препреке и тешкоће, које су се појавиле у току преговора са надлежним турским представницима. Требало је да прође неколико месеци стрпљивог погађања и убеђивања надлежних турских органа, по питању државних прихода, да би најзад српски капућехаја у Цариграду Коста Николајевић добио везирово писмо за нишког и софијског пашу, од којих се захтева да интрвенишу код закупца беглука, да не ометају бугарске сточарске трговце приликом њихових трговачких послова са Цариградом, односно на допремању оваца и овнова из Кнежевине Србије за потребе тамошњег становништва.

Да се не би следеће године поновиле сличне појаве у трговини стоком из Кнежевине Србије за Цариград, за време боравка бугарских сточарских трговаца у Цариграду, позвао их је српски капућехаја Коста Николајевић и предао им је препис одлуке високе Порте, да би се њом послужили пред локалним турским властима у пограничним рејонима Србије, када се за то укаже потреба.¹⁹

Иако је са највишег места Порте јула 1850. године дошла интервенција код нишког и софијског паше, да закупци беглука и Ђумрука не ометају бугарске сточарске трговце у њиховим трговачким пословима, ипак је после две године дошло до новог покушаја, да се за овце и овнове, који се из Кнежевине Србије увозе у Турску наплаћује беглуг и Ђумрук, само овог пута то се догодило у рејону филибијског пашалука. Када су крајем априла 1852. године бугарски сточарски трговци терали своје овце и овнове купљене у Србију за Цариград, у рејону филибијског пашалука пресреле су их беглугије, тржећи да плате беглуг за сву ситну стоку коју су купили у Кнежевини Србији у току 1850—1851. године и увезли за потребе цариградског и муслиманског становништва: „Еснаф Балканцијски послао е од своје стране четири одабрана главна трговца, а имено Дончу Николића и Станју Стојковића из Копривштице, Дејана Пенчовића и Неделка Симоћу из Панаџуришта, пашалука филибијског, да Ђумруку овоме саопште због беглугије, како их је овај нападао, и код паше филибијског оптуживао,“ — обавештавао је пандаријски Ђумрукција Попечитељство финансије 18. априла 1852. године о тешкоћама на које су наишли бугарски сточарски трговци, као и о њиховој молби кнезу Александру Караборђевићу да интервенише код високе Порте, да би били ослобођени плаћања врто велике суме новца закупцима беглука, — „Са некаквим мехчу писаним ферманом захтевао да му еснаф Балканцијски за 1850—1851. годину за 45 хиљада овнова које су из Србије истерали, чрез горе означене две године 90 хиљада гроша беглука параси наплати.“²⁰

¹⁹ Архив Србије, фонд: Попечитељство промишљености Ф. VIII. бр. 109. од 1853. год.

²⁰ Архив Србије фонд: Попечитељство промишљености Ф. I. бр. 116 од 1852. године.

Када је српски капућехаја на високој Порти Коста Николајевић добио од кнежеве владе захтев, да предузме кораке код турске владе, како би уклонио препреке које су се поново појавиле у трговачким пословима бугарских сточарских трговаца при извозу оваца и овнова из Кнежевине Србије за Цариград, одлучио је да испита у чему се састоји суштина ове појаве. После неколико званичних интервенција код Министра иностраних дела и министра финансија турске владе, српски капућехаја у Цариграду Коста Николајевић, констатовао је, да су турске власти наклоњене новом закупцу беглука у Румелије од 1850. године касаб — баши цариградском Осману Ефендији; односно старешини цариградског касапског еснафа, који се супростављао увозу оваца и овнова из Кнежевине Србије, зато што су се бугарски сточарски трговци јављали као велики конкуренти у његовим пословима, пошто је увезена ситна стока из Србије била знатно јефтинија од стоке која се продавала на цариградској сточној пјаци из унутрашности Турске. „Он ми је од своје стране разложио као аргументацију Малије Назира: да обстојатељство то, што турска стока велик плаћа, а она из Србије долазећи ни бејлик, ни Ђумрук, производи едно неравнотежије у трговини“. — Износио је српски капућехаја у Цариграду Коста Николајевић у свом извештају Попечитељству иностраних дела од 31. јануара 1851. године о разговору са турским министром иностраних дела, који га је обавестио, зашто турске власти врше притисак да се од ситне стоке која се увози из Кнежевине Србије у Турску наплаћује бејлук. — „Којега је прво дејство то, да турска стока бива са 10% скупља, а српска опет с толико исто ефтинија.“²¹

Најзад после скоро две године упорног настојања српског представника на високој Порти Косте Николајевића, да пронађе пут, како да се решио спор између закупца беглука у филибијском пашалуку и бугарских сточарских трговаца пут је нађен. У томе му је помогао турски министар финансија, који је предмет изнео пред Велики Меџилас, а који је донео следеће решење: „На молбу капућехаје Ваше Светости овде наодећи се, да се на овце, које се из Србије у Цариград терају ондулак не узимље, Његово Величанство и Велики Меџилас решили су ствар на следећи начин“, стајало је у писму Михтер бега министра финансија Његовој Светлости књазу српском Александру Караборђевићу од 5. мухарема 1269 (од 6. октобра 1852. године) „Да се од стране правителства Ваше Светлости таквим трговцима који за тецај едне године из Србије за Цариград овце терају, тескере изда, и да се у исто стави лично описаније и имена таквих трговаца, како им онда не би могао ондулак узимати, и да ови исту тескеру буду дужни Нишском мутесарифу показати, па да ови у исту тескеру и турски на ту тескеру забележе и тако свуда до Цариграда, где буду прошани забележиће се, само турски на показану њима тескеру, па кад приспу у

²¹ Архив Србије, фонд: Попечитељство иностраних дела И. одељење Ф. VIII. бр. 85 од 1852. године.

Еди Куле (Седам Кула) тескере ће им се прегледати и допустити да своје овце продају".²²

Постигнути споразум између српског капућеха је на високој Порти Косте Николајевића и турског министра финансија почетком октобра 1852. године, неће учинити крај споровима између бугарских сточарских трговаца и закупца беглука и Ђумрука. Сличне појаве поновиће се више пута до краја 1860. године, а у таквим приликама уследиће интервенција српске владе код високе Порте, које су трајале краће или дуже, што је зависило од спремности турских власти, да ли су вољне да брже интервенишу, или је требало учинити некакви новчану награду или већи поклон, да би се ствар што пре решила.

Трговина овцама и оновима између Кнежевине Србије и Цариграда, као и суседних турских области, била је врло развијена у првој половини и средином XIX века и представљала је важну привредну грану у спољној трговини тадашње Србије, у којој су бугарски сточарски трговци имали посредничку улогу, између произвођача Кнежевине Србије и потрошача муслиманског становништва у Цариграду. До каквих граница је била достигла ова спољнотрговинска размена између Кнежевине Србије и Турске, то могу најбоље да нам илуструју статистички подаци из протокола Пандарилског Ђумрука за извоз оваца, овнова и коза из Кнежевине Србије за Цариград и суседне турске области. У току 1842. године извезено је из Србије у Турску 51.422 оваца и овнова, 10.185 коза и 536 свиња; а у току 1843. године 33.881 оваца и овнова, 5462 коза, 63 волова и 105 крава. Од сваке, овце, овна или козе наплаћивало се по пола гроша Ђумручке таксе, а од сваке свиње, вола или краве по 5 гроша, тако да је Кнежевина Србија у Турској у току године остваривала приход од 40.000 — 50.000 гроша годишње, не узимајући у обзир користи које су имали произвођачи стоке.²³

Влада Кнежевине Србије имајући у виду значај спољнотрговинских веза са Турском, пре него извоза оваца, овнова и коза у Цариград и у суседне турске провинције, као и развитак ове привредне гране у Источној Србији, посвећивала је специјалну пажњу одржавању овог режима на источној граници, који је био установљен Хатишерифом од 1830 — 1833. године, а који јој је пружао економски просперитет. Отуда је она била увек спремна да интервенише код високе Порте, било на захтев српских сточара који су своја стада оваца напасали на огранцима Старе Планине, или на захтев бугарских сточарских трговаца, који су из Кнежевине Србије извозили за Цариград и суседне турске области, стада оваца, овнова и коза, у величини од неколико стотина, па до три хиљаде брера, како би заштитили уговорени режим

²² Архив Србије, фонд: Попечитељство промишљености Ф. I. бр. 116 од 1852. године.

Превод писма министра финансија високе Порте кнезу Александру Караборђевићу.

²³ Климент Цамбазовски, Бугарски сточарски трговци у Кнежевини Србији у првој половини XIX века, Балканика VI, Београд 1975, 178.

са Портом од 1830 и 1833. године. Као што се може видети на основу архивске грађе, која се чува у Архиву Србије, интервенције код високе Порте вршили су највиши органи власти Кнежевине Србије, па чак и кнез Александар КараборБевих.

INFLUENCE EXERCÉE PAR LES HATTI-CHERIFS DE 1830 ET DE 1833 SUR LE RÉGIME L'ÉLEVAGE ET LE COMMERCE DES BESTIAUX A LA FRONTIÈRE ORIENTALE DE LA PRINCIPAUTE DE SERBIE

Résumé

Les hattî-chérifs de 1830 et de 1833 avaient abolî, dans la Principauté de Serbie, les ziyamets, les timars et les mükkadés ainsi que les impôt perçus en nature, ce qui a contribué à la prospérité du commerce. Les éleveurs serbes de la Serbie de l'Est ont continué à faire paître leurs troupeaux de béliers, moutons et chèvres sur les pâturages alpestres de la montagne de Stara Planina, dans les limites de l'Etat ottoman, exempts de toutes les contributions en nature qu'ils étaient autrefois obligés de payer aux autorités turques. Cependant, les fermiers des beyliks et les autorités frontières turques qui désiraient profiter de leur position officielle pour s'enrichir davantage, essayaient de percevoir encore des éleveurs serbes la dime en nature, sans observer les dispositions des hattî-chérifs susmentionnés. Dans de tels cas, les éleveurs serbes s'adressaient au gouvernement serbe avec la demande d'intervenir auprès du gouvernement ottoman pour défendre leurs droits contre les abus des beylikcis et les autorités frontières turques.

De tels malentendus se produisaient aussi dans le commerce des bestiaux qui allaient de la Principauté de Serbie vers le marché de Constantinople. Les commerçants bulgares qui achetaient les béliers, les moutons et les chèvres en Serbie et les vendaient sur le marché de Constantinople, étaient exempts de beylik et d'autres prestations en nature. Pourtant, les fermiers de beyliks essayaient de percevoir le beylik même de ces commerçants. En pareils cas ils s'adressaient également au gouvernement serbe qui exigeait du gouvernement ottoman l'observation des dispositions des hattîchérifs de 1830 et de 1833 dans le commerce des bestiaux entre la Principauté de Serbie et Constantinople de la part des beylikcis et des autorités frontières turques.

Ранко ФИНДРИК
Београд
Југославија

О АРХИТЕКТУРИ СТОЧАРСКОГ СТАНА

Сточарски стан¹ у нашој земљи није се свугде, ни конструктивно, ни просторно обликовао на исти начин. Разлике, које су понегде врло уочљиве, потичу, пре свега, од утицаја различитих природних чиниоца (гла и поднебља), затим неједнаких историјских, друштвених и економских услова. Уз то, оне су у исто време, што треба посебно истаћи, израза једне одређене и не увек на исти начин изражене покретљивости и несталности која је неминовна код сточарског начина привређивања.

Утицај ових чиниоца, неоспорно, је врло значајан. Утицаји код било које градње се не могу избећи, па су, тим пре, присутнији код сточарског стана ради тога што је живот у планини најтешње повезан са природним оквиром.

Ипак, и поред свих изражених разлика, свугде архитектура сточарског стана има једну заједничку црту: примењени материјал за градњу, конструкција, организација простора, и, на крају облик — откривају низ вредних решења, која показују да сточарски стан није никада био тек импровизовано склониште, већ смишљено обликована архитектура. Низ стандардизованих и типизираних елемената који су примењени код градње ово потврђује и уједно показује, у извесном смислу, високу техничку културу градитеља, а тиме посредно указује и на старост грађевине. Многа од примењених решења очито, да су могла настати само кроз дужи период времена, могла се коначно уобличити тек кад су прошла кроз дугу проверу коју време и живот намећу.

---

¹ У овом раду определили смо се за наш стари средњовековни назив „стан“ који је и данас чест у народу. Према С. Вукосављевићу, *Историја сељачког друштва II*, Социологија становања, Београд, 1965, 28 „негде гае се стало у кретању. Отуда и реч стан, становање“; према *Riječniku Hrvatskog ili Srpskog jezika, JAZU*, sv. 68, Zagreb, 1956, 362 *Riječ praslovenska i nalazi se u svim slavenskim jezicima... Stan izvan kuće u polju, gori, blizu šume, kućica koliba uz tor ili obor gdje se ljeti drže i mužu ovce i marva, a u samom stanu su ovčari; ovčarnica, bačija, katun, plandište*. — „Храптански пут до стана Вабкана“ (Христовуља краља Стефана Душана, 1336 — 1346.; Према: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1972, III, 326, Balto-slovenska, sveslavenska, praslavenska riječ*.

У овом раду не би се могао дати свеобухватан приказ архитектуре сточарског стана у нашим крајевима: разлика има искувише да би се могле све обухватити у једном раду. Зато ћемо се бавити више архитектуром зграда које чине сточарски стан, па и код тога, на организацији живота и простора задржаћемо се само онолико, колико је нужно да би се архитектура објаснила.

Материјал који је примењен код градње и изведене конструкције добрим делом одређују просторно решење грађевине. То је разлог, што се посебно треба задржати на конструкцијама, које нас могу, у то смо уверени, довести ближе одговору на нека питања настајања и изгледа, још увек мало познатог профаног градитељства у нашој даљој прошлости. И то, пре свега, о архитектури зграда за становање, о чему скоро да ништа и не знамо. Сточарски стан, који је често у исто време и кућа-стан у којем живи, стално или повремено, део породице, релативно је мало био изложен променама, па су још једино ту могли остати сачувани старији архитектонски облици.

У начину градње сточарских станова уочавају се две веће групе: начин на који се гради стан у источном крају наше земље — на планинама источне Србије, Македоније и понегде у Војводини, а други у западној и југозападној Србији, Црној Гори и Босни и Херцеговини, што по прилици одговара и територијалној распрострањености бачијског и катунског начина сточарења.

У прву групу спадају они сточарски станови, где је стан јединствена грађевина са покривеним или полуствореним склоништем за овце. Склониште за овце, колиба овчара, простор за мужу, тор, грабени су у једном низу, тако да чине затворен квадратни, правоугаони или кружни простор.

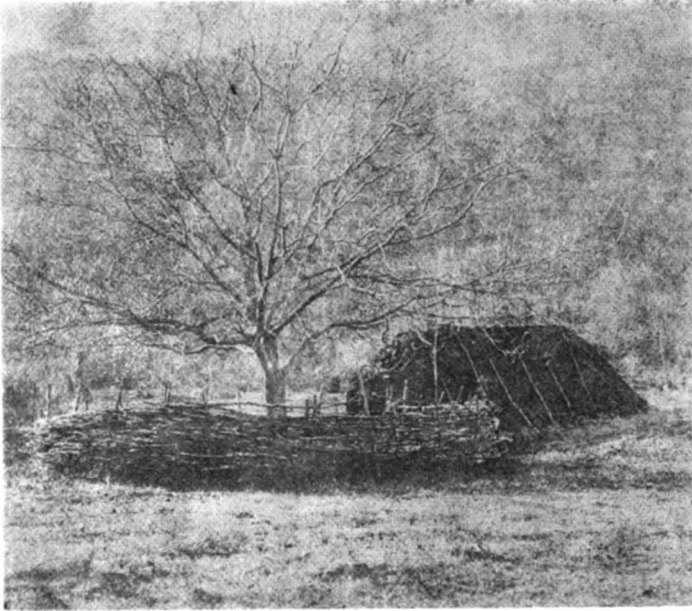
У другој групи стан је разбијен. Колиба за чобане је одвојена од тора, тор је обична ограда од дрвеног прошћа, понегде само сухозид по коме је наслагана капа од грања, а за заклон чобана прави се мања покретна зграда — кућер.

Ову поделу треба прихватити сасвим условно. Разумљиво је да у оквиру овако направљених група постоје осетне разлике, настале под утицајем услова места и прилика у прошлости. Ипак, свуда, остаје као заједничко једно — или је примењен исти тип конструкције, или се уочава, што је чешће, исто или слично схватање простора. За наша разматрања, начин на који се конструишу грађевине у једној или другој групи има већи значај.

У групи станова, какви се граде на истоку и југоистоку земље најизразитији је пример колиба на планини Ртњу.² Колиба или појата,

² О архитектури сточарске колибе на Ртњу посебно је писао Ранко Финдрик, Архитектура сточарске колибе на планини Ртњу, Гласник етнографског института САНУ, XIX—XX, Београд, 1973, 109. О бачијама и сточарењу на Ртњу писали су: Милисав Лутовац, Сточарство и сточарски живот на Бељаници, Кучају и Ртњу, планинама источне Србије, Гласник Етнографског института IX—X, 1960-61, 3 и Персида Томић, Бачије у Карпатској области Србије јужно од Дунава са освртом на бачију уопште, Гласник Етнографског музеја, 30, 1967, 9. и Др Драгослав Антонијевић, Појате на планини Ртњу, Народно стваралаштво, св. 41—43, 1972, 87.

како је понегде зову (сл. 1 и 2) састављена је од склоништа за овце, колибе пастира и простора за мужу оваца. Склониште за овце је полуотворено. Покривено је делом „наслоном“, косом стрхом, једноставно урађеном конструкцијом, а делом нешто сложеније направљеним за-

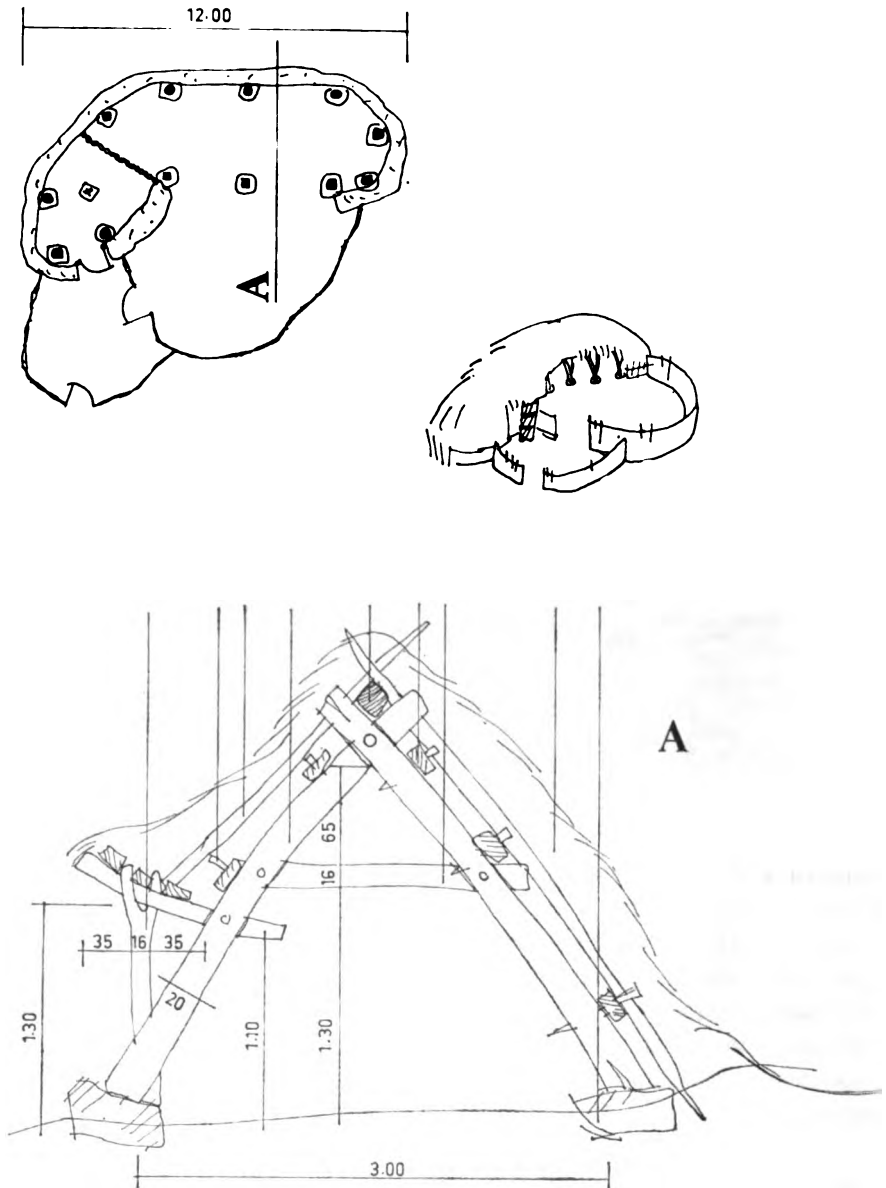

Сл. 1 — Колиба на планини Ртњу.

клоном, код кога је носећа конструкција одвојена од кровних плоча. Носећа конструкција је састављена од парова носача, који се једним крајем ослањају на тло, а на другом укрштени и повезани. Веза при врху остварена је дрвеним клином, а крајеви су нешто препуштени, па се у тако добијено лежиште поставља слемена греда „било“. Кракови носача су испод врха спојени, „пречанком“, чиме се затвара троугао, спречава размицање и тиме конструкција укрупљује у попречном правцу.

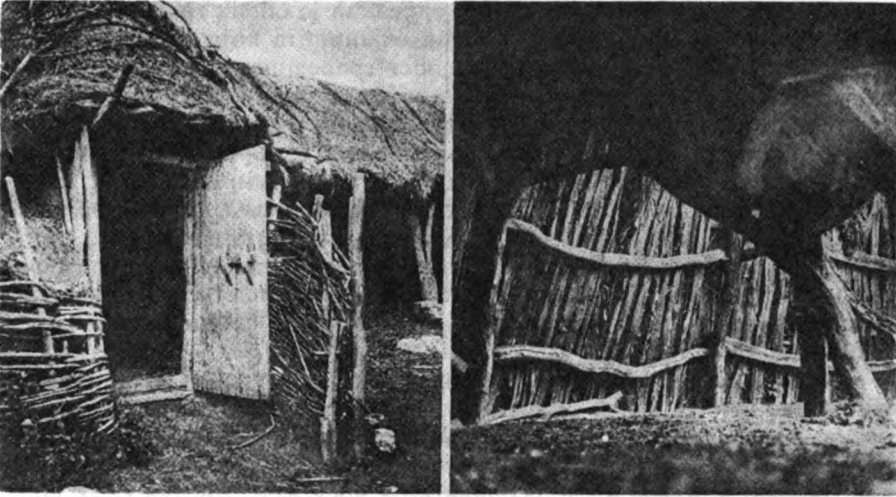
Носачи се на тлу ослањају на камени „одбојак“, те се тако добија већа површина ослањања, тј. мање оптерећење по цм.², и тиме већа стабилност. Да би се систем конструкције укрутио у подужном правцу (сл. 3. и 4.) оба крајња пара носача подупрта су са две или три греде са раклом на крају, које се углављују у састав носећег пара. Доњи крајеви ових греда, у односу на раван троугла носача постављени су у полукругу, па се тако добију полукружне чеоне стране.

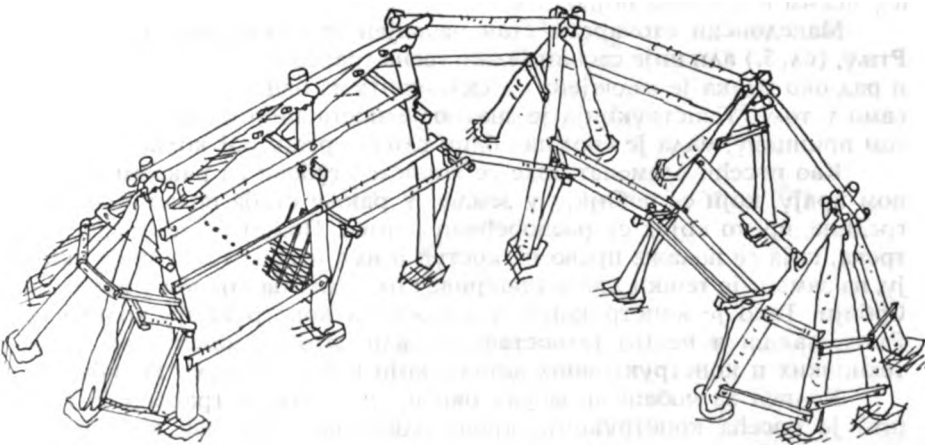

Сл. 2 — Колиба на планини Ртњу, основа, пресек.

Стрежа на полуотвореном делу склоништа за овце прави се на различит начин, а најчешће додавањем уз сваки пар носача по једне вертикалне греде, која је при врху са носачем повезана хоризонтално постављеном „пречанком“.

Сл. 3 — Колиба на планини Ртњу, улаз у просторију за пастира и унутрашњост склоништа за овце.

Сл. 4 — Колиба на планини Ртњу. Аксонометријски приказ конструкције. Парови носача су постављени у облику троугла, па зато укрупњење у попречном правцу није потребно. Крајњи парови носача подупрти су са два или три ослонца, чиме је конструкција учвршћена у подужном правцу, ради чега је у исто време и добијена карактеристична полукружна чеона страна.

По овако израђеној конструкцији покивају се хоризонтални „појаси“, којима се повезују парови носача, а потом се поставља покривач од дрвених талпи, траве, сламе, шаше, папрати и сл.

Напред описана конструкција одредила је облик грађевине. Троугао основног носача одређује облик склоништа који је шатораст, а број носача већу или мању издуженост грађевине, док греде подужног укрупњења на крајевима — полукружни облик чеоних страна.

Уз то, распоред простора (постављење у низу, једно иза другог: колиба пастира, покривено, полупокривено и отворено склониште за овце, простор за мужу), одређује да се стан формира у облику квадрата или правоугаоника са јако заобљеним странама, тако да се у основи понегде приближава облику неправилног круга или елипсе.

Треба нагласити да ово није произишло из неког посебног схватања простора или веровања, већ да је облик првенствено произишао из примењене конструкције, која је условила да се простор уобличи једино на тај начин.

Улаз у колибу налази се на ужој страни и урађен је на сличан начин као што се прави стреха на склоништу за овце. На више места сачуван је још увек и старији начин израде крила врата, — две носеће гредице, спојене дрвеним пречкама и оплетеним пружењем. Једна од те две гредице је дужа. То је осовина која носи крило и она се ослања на дрвени клин побijen у земљу у коме је издубљен лежај за осовину. Понегде се место дрвеног клина поставља камен са издубљеним лежајем³.

Просторно сличан Ртањској колиби је и сточарски стан у Македонији и у неким крајевима Војводине.

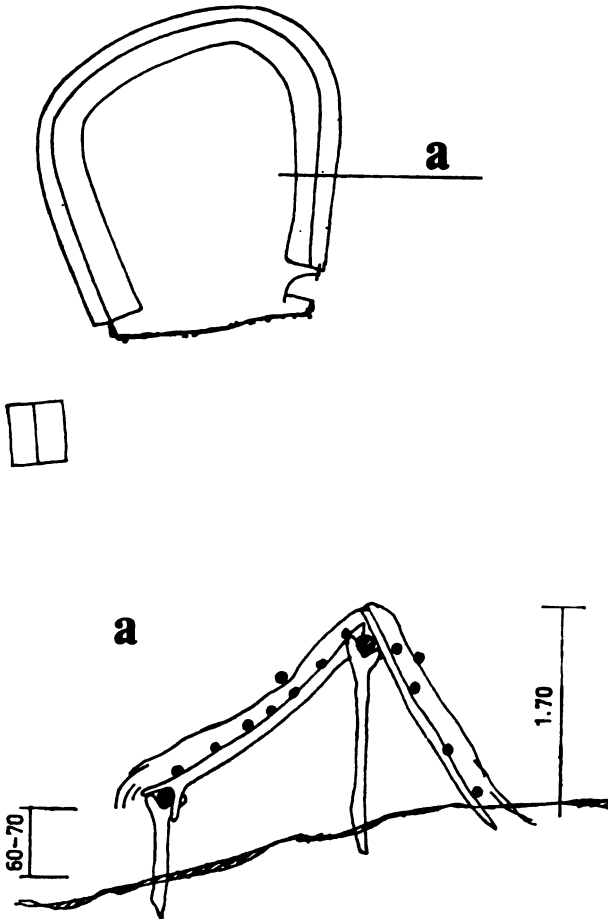
Македонски сточарски стан развијен је слично као и стан на Ртњу, (сл. 5.) али није сасвим јединствена грађевина, колиба за чобане и рад око млека је издвојена од склоништа за овце. Но, разлика није само у томе. Конструкција је знатно једноставнија и почиња на другом принципу, мада је спољни облик сличан ртањској колиби⁴.

Као носећи елемент овде се користе стубови са ракљом на једном крају, који се побijaју у земљу. У ракљу стуба полажу се обле гредице, преко којих су распоређени рогови. Покривач је слама, или трска, која се полаже право на костур и има извесну носећу функцију, па замењује тешки дрвени покривач од талпи на колиби у источној Србији. Тако је конструкција, у односу на конструкцију колибе на Ртњу, лакша и нешто једноставнија, али зато са мање ових лепих техничких и конструктивних детаља који красе ртањску колибу.

Колиба за чобане и за рад око прераде млека грађена је тако што је носећа конструкција крова одвојена од зидова који су од плетера. Шест или понегде девет стубова, побijenих у земљу носе конструкцију крова. Обимни зидови су потпуно независни, то је низ дрвених стубића побijenих у земљу и оплетених пружењем.

³ Овде је описан само најстарији облик сточарског стана на Ртњу. Данас се већ упоредо јављају и развијенији облици код којих се поједини делови стана граде издвојено и на савременији начин.

⁴ Архитектура зграда на бачији у Македонији није посебно обрађена, од већег броја радова који обрађују сточарење и бачијање у Македонији треба навести Сава Милосављевић, Бачијање на Шар планини, ГСНА, III, 1928, 210, и Јован Трифуноски, Сточарство на територији СР. Македоније, Радови XI саветовања етнолога Југославије Зеница 1970, 161.

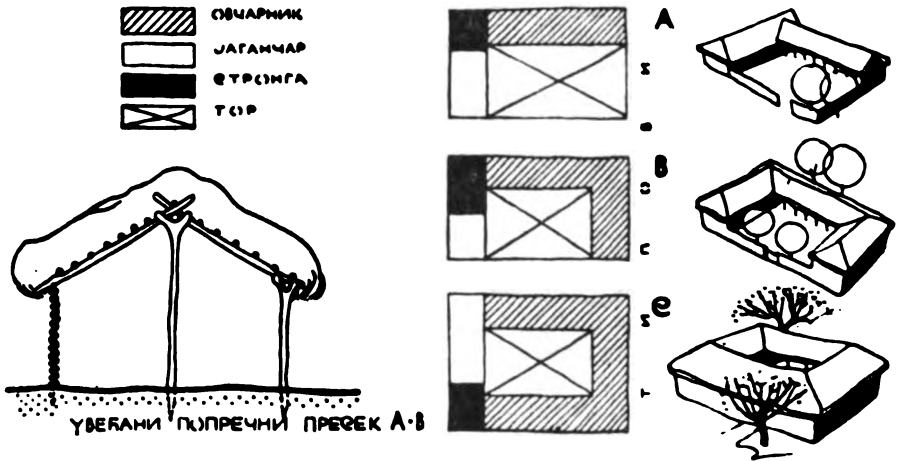

Сл. 5 — Бачило у Македонији, околина Кавадарца. Ситуација, пресек
склоништа за овце.

Просторно и конструктивно слично као и у Македонији граћен је сточарски стан у неким крајевима Војводине⁵, (сл. 6). Код Банатских Хера (Паланка, Бунариште, Врачев Гај) сточарски стан је целина где „овчарник“, део за мужу „стронга“ и „јаганчар“ — оделење за чобанина уоквирују „тор“ са четири стране. „Овчарник“ и „стронга“ су полуотворени простори, а граћени су на сличан начин као и колибе у Македонији — вертикално побијени стубови завршени ракљом носе конструкцију крова.

⁵ Арх. Бранислав Којић, Сеоска архитектура, Зборник Банатске Хере, Нови Сад 1958, 177 и 154.

ТИПОВИ САЛАША У ВРАЧЕВ ГАЈУ

Сл. 6 — Сточарски стан у Војводини. Салаш у Врачев Гају. Према проф. Б. Којићу.

Стан на Проклетијама и једном делу Шар-планине израђен је на други начин, (сл. 7.) али се види да је конструкција колибе изведена из истог конструктивног облика као и колиба у Македонији, иако је овде материјал употребљен код градње другачији. Колиба на Проклетијама грађена је од брвана, а кров од талпи и луба, али слеме крова ни овде се не ослања на зидове, већ га носе вертикално побијене сохе у чијим ракљама лежи греда слемењача⁶.

Из овог кратког прегледа јасно се уочава да код градње зграда које чине сточарски стан, углавном преовлађују два типа конструкција, два конструктивна решења, која се између себе доста разликују. Ртањски сточарски стан (и остале сличне) карактерише троугаона (шатораста) носећа конструкција, док је колиба из Македоније, стан на Проклетијама и Шар-планини, потом и Војводини, грађен помоћу стубова који носе конструкцију крова.

Треба још напоменути да ово што је напред описано није све што се на овом подручју архитектонског стваралаштва нашег народа може срести. Грађевина разне намене, од различитог материјала, па према томе и облика, има знатно више.⁷ Ипак објекте који су напред

⁶ Архитектонски снимак једне колибе за бачије на Проклетијама објављен је код Ранко Финдрик, Архитектура сточарске колибе на планини Ртњу, Гласник Етнографског института САНУ, XIX—XX, Београд, 1973, са. 15. О сточарењу на Проклетијама, др М. Лутовац, Сточарство на североисточним Проклетијама, Посебно издање географског друштва, св. 14 Београд, 1933, 174.

⁷ На пр. у Црној Гори покретна колиба уз тор, за ноћивање чобана „кућер“, колиба од сухозида и грања какав је „осик“ на источном делу острва Хвара, или познати пастирски стан овалног облика са пастирском кућом у средини са Велике Планине у Словенији.

Сл. 7 — Колиба на Шар планини. Цвилен, повише Призена.

приказани треба посебно издвојити. И код једног и код другог начина градње усвојени систем конструкције и примењено конструктивно решење по пореклу је врло старо, и није само наша својина⁶. У свим старијим културама археолошки налази потврђују постојање конструкција једног или другог типа.

Старост ртањског сточарског стана потврђује више елемената:

— Наслон и из њега изведени сложенији облици склоништа познати су у свим нашим крајевима, и граде се скоро свугде као привремена склоништа — у пољу, винограду, планини, око куће. То је, уствари прво организовано склониште, које, вероватно, има свој прапочетак у набаченом грању на вертикални отсек стене, да би се организовао, такав заклон од невремена.

⁶ И сами неки називи за делове архитектонских конструкција или делове стана, указују на изузетну старост и заједничко порекло. Поред назива „стан“ о коме је већ било речи, име „струта“ у Србији, Црној Гори и Херцеговини, „страга“ у Македонији, „стронга“ у Војводини указују заједничко старије порекло. По П. Скоку Бачија, Бач, и топоним Бачка, заједничког су порекла, а од трачког „баита“, наше „бајта“ и даље „лојата“ — P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1972, 94, 696.

— Ртањска колиба рабена је без и једног гвозденог дела, све везе остварене су помоћу дрвених клинова и засецањем, техником неоспорно врло старом.

— Начин на који су израбена и постављена врата врло је стар, и данас код нас, сачуван је још само изузетно на старијим црквеним грађевинама.

Ово све говори да је код израде употребљен само основни тесарски алат — секира и сврло, без кога се никакав рад на дрвету неби могао замислити. Истина, Словени су још и пре досељења на Балкан имали високо развијену технику обраде дрвета и познавали су и сложеније поступке (као што је токарење и сл.)⁹, али то су код архитектуре били ипак изузеци. Украшавани су само већи и значајнији објекти. Ртањска колиба је стан скромног сточара, објект рабен без већих претензија, само са жељом да задовољи основне потребе, па ради тога није могао ни бити боље обрабен.

Посебну пажњу заслужује чињеница да је носећа конструкција ртањске колибе одвојена од осталих елемената субструкције. То нам указује на могући пут настанка. По свој прилици да се носећа конструкција ртањске колибе развила од на сличан начин направљених носача некадашњег покретног склоништа номада сточара.¹⁰ Данас, код сачуваних грађевина у народној архитектури аналогија за ово има мало. Можда би, најпре, узоре требало тражити код сточарских колиба какве су у суседној Грчкој, а доскора и у нашој земљи градили Саракачани.¹¹

Али код саракачанске колибе је костур грађевине — носећа конструкција постављена на други начин. Носећа конструкција је најчешће састављена од лаких дрвених мотки, које су у исто време и део кровног покривача.

Сроднији тип конструкције је носећи костур черге, врло старог људског склоништа, која се задржала готово до данашњих дана у непромењеном облику. Черга, онаква какву смо је све доскора могли срести уз наше друмове, има лак, једноставан и стандардизован носећи костур, прилагођен потребама сталног салења. Конструкција је врло упрошћена и састоји се само од три или чешће четири лака дрвена дела и покривача од козине, који се затеже преко костура.¹²

⁹ Очерки русской культуры XIII—XV веков, I, Материальная культура, Москва, 1969, 183.

¹⁰ Осим архитектонских за ову предпоставку као да има и других доказа: према Стојану Новаковићу, Шумадији „катун“ још и данас значи циганско село, тј. село номадско. Наводи „разапеше Пипери катуне“, што показује да катун значи чадор или чергу. С. Новаковић, Село, Београд 1943, 34, 191. И Саракачани су поред колиба од прућа и трске користили и шатор В. С. Радовановић, Сеоска насеља у Јужној Србији, Београд 1930, сл. 14.

¹¹ О грабењу код Саракачана упозоравамо на подацима изванредно богат рад: ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΧΑΤΖΗΜΧΑΛΗ, ΣΑΡΑΚΑΤΣΑΝΟΙ, ΑΘΗΝΑ, 1957.

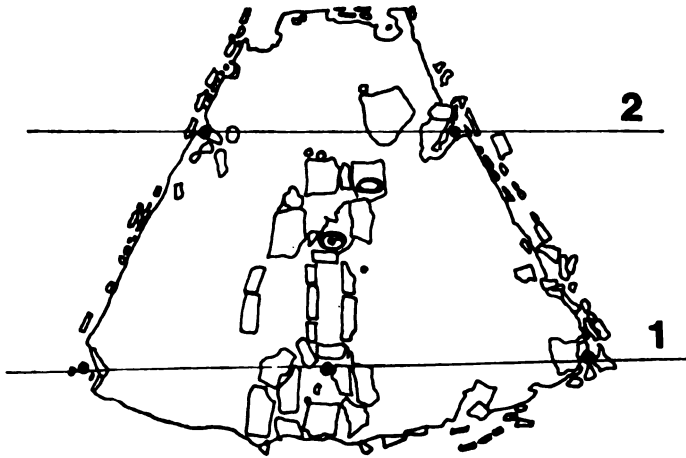
¹² Не знам да ли се неко посебно бавио чергом. Према речнику турцизама „черга“ је турска реч, Abdulah Škaljić, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, Сарајево 1965, 172 По П. Скоку то је турцизам романског порекла, цитира Даничић који изводи из перзијског чера-гах — пасиште, ливада, Petar Škok, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, JAZU Zagreb, 1972, I, 310.

Од налаза из даље прошлости, кућа човека са Лепенског Вира, чији је развој довршен негде, отприлике, пре 6.500 до 7.000 година, има готово исту конструкцију као и ртањска колиба.

Јасно је, да се ради велике временске удаљености, мора искључити могућност ма каквих додира, па тако кућа са Лепенског Вира је може послужити за непосредно поређење.

Ипак, велики број заједничких елемената се просто намеће и даје могућност за упоредно посматрање.

Археолошки налази су показали да кућа са Лепенског Вира (сл. 8.) није имала зидове, већ само кровне плоче које су се наслањале непосредно на тло. Исто тако откривени су и парови лежишта за греде које су носиле конструкцију крова.¹³

Сл. 8 — Основа куће са Лепенског вира, са назначеним положајем парова носача.

Из овог, и из осталог што знамо о једном и другом објекту, намеће се закључак да и кућа са Лепенског Вира и ртањска колиба као носећи и основни елемент конструкције имају парове носача који су спојени у врху (код куће са Лепенског Вира највероватније два, а код ртањске колибе више, а најмање три.) И код једног и код другог објекта носачи се наслањају на камене ослонце. Огњиште је и код једног и код другог објекта врло слично. У оба случаја то је четвртас-то (квadratно односно правоугаono) удубљење у земљи уоквирено са каменим плочама. Уз то код куће са Лепенског Вира при огњишту је и „доптасти облутак са кружним удубљењем у средини“¹⁴ који је готово исти као и камени лежај за осовину врата на ртањској колиби, мада је утврђено да је у кући са Лепенског Вира, овај облутак имао

¹³ Драгослав Срејовић, Лепенски Вир, Београд 1969, 56 и даље.

¹⁴ Исти, стр. 55 и 96.

култну функцију. Нешто слично овоме, може се код нас још увек наћи понегде уз огњиште, где данас служи као лежај за вертикалну осовину уређаја који држи вериге са котлом, како би се котло могао по потреби примаћи или удаљити од ватре.¹⁵

Облик основе куће са Лепенског Вира збуњује, али само на први поглед. И ту постоје заједнички елементи. Видели смо, да су заобљене чеоне стране ртањске колибе конструктивна нужност, настала из потребе да се учврсте крајњи парови носача, и преко њих цео систем на који се кровне плохе ослањају. Исто је и код куће са Лепенског Вира. Једино што је код куће са Лепенског Вира на широј страни основе формиран полукруг, док су на ужој стубови који подупиру крајњи носач толико размакнута да продужавају линију бочних страна и на том крају образују троводну кровну плоху.

Треба истаћи још и то да је ово укрућење конструкције било могуће постићи једино на начин на који је овде урађено, тј. подупирањем. Дијагонално повезивање, чиме се постиже исто, ипак је технички сложенији посао, јер захтева више рада и израду сложенијих елемената конструкције и усавршеније алатке, што у оба случаја, без обзира на изузетно велики временски период који раздаваја те две грађевине, није без значаја.

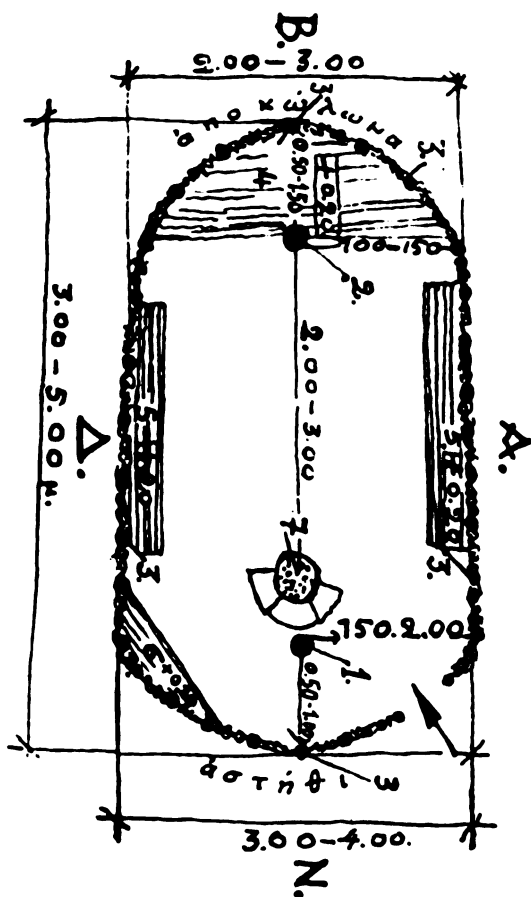
Трапез као облик стана или уопште грађивне редак је и неубичајен, јер приликом градње поставља пред градитеље такве задатке, које је много теже решити, него кад би кућа била округла, елипсоидна, квадратна или правоугаона. Најпре ће бити да је трапезоидни облик основе могао доћи само од конструкције, тј. уколико је конструкција која носи кровне плохе то захтевала. Према томе решење треба тражити пре свега у систему конструкције склоништа из којег се кућа са Лепенског Вира могла развити.

Упоредног материјала из нашег времена или ближе прошлости, који би нам помогао да се ово питање разреши, има врло мало. Код сточарских станова понегде ћемо срести грађевине неправилног облика основе, која се приближава лику трапеза са заобљеним чеоним странама, као на пр. понека код Саракачана¹⁶, (сл. 9.). Али то су само појединачни примери и изузеци, па зато неби могли послужити за упоребење.

Какав је то био стан из којег се развила кућа са Лепенског Вира, нема чврстих материјалних доказа. Али, развој куће утврђен од Прото-Лепенског Вира па до Лепенског Вира III, говори да је еволуција постојала и да се кретала од мање чврстих и изграђених форми станова, ка чвршћим; од скоро покретних објеката, ка сталнијим грађе-

¹⁵ Једно овакво огњиште публиковано је код: арх. Александар Дероко, Покућанство у старој сељачкој кући, Зборник радова архитектонског факултета 1951—1952, 12. До 1972 године у једном од манастира на Метеорима у Грчкој, у потпуно очуваној средњовековној кухињи било је и огњиште иза кога је стајала вертикална осовина за држање верига, која се ослања на камено лежиште.

¹⁶ АГГЕΛΙΚΗΣ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ, Исто дело, сл. 114.

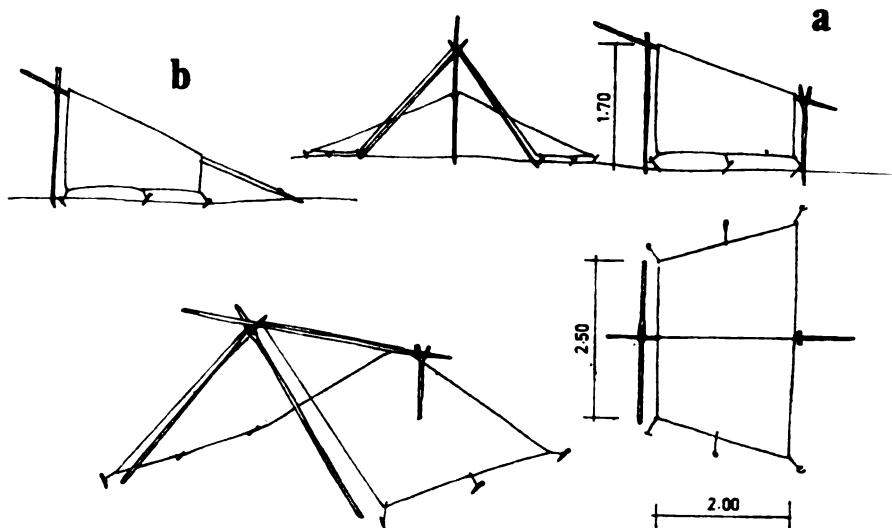
Сл. 9 — Једна колиба Саракачана неправилне основе. Према 'Αγγελικής Χατζημυδάλη, Σαρακατσάνοι.

винама.¹⁷ То даје основа да се узорни траже и даље у лакшим конструкцијама покретних станова, какви су на пр. шатори.

И код нас постоји једна грађевина (да је тако условно назовемо), која би у својој основи морала бити трапезоидног облика. То је већ помињана черга, онаква каква је била све доскора, док су били сачувани покривачи рабени од козије длаке. Стан Цигана номада данас је у одумирању, јер правог чергарања уствари и нема, већ само краћих или даљих повремених путовања, више из неког природног нагона, него из стварне потребе. Нешто ради лакшег транспорта, а нешто и ради тога што се покривачи од козије длаке мало раде, покривач је замењен шаторским крилом или готовим шатором, какви се данас серијски производе, (сл. 10.).

¹⁷ Драгослав Срејовић, нав. дело. стр. 43 и даље.

Ипак, остао је стари облик, па је и стара лака конструкција задржана и тиме потпуно сачувана. Костур шатора — черге, направљен је, обично, као што је већ унапред речено од четири, ребе три мотке. То су лепо обрабени дрвени штапови, два чине предњи пар носача, а по један слеме и задњи носач слемена. Предњи пар носача постављен је у облику троугла чије размакнуте стране леже на тлу. У темену, при

Сл. 10 — Черга, основа, изгледи. Нагиб слемена одређује да се у основи формира слика трапеза. Цртеж означен са Б. показује бочни изглед черге са само једним ослоњцем, слеме се задњим делом ослања непосредно на тло, чиме се у основи слика трапеза још израженије оцртава.

врху, носачи су спојени на тај начин, што је при крају једне мотке направљен четвртаст прорез, као ушице на игли, у који се углављује врх друге, при чему крајеви остају препуштени и чине лежиште за слеме. Исто као и код ртањске колибе, само што овде носач има смањене димеизије, што мора бити ради лакшег преношења.

Слеме понекад, код неких черги остаје другим крајем ослоњено на тло, али најчешће на један краћи колац побијен у земљу, тако да је у извесном паду према задњем крају черге.

Када се преко оваквог костура постави квадратни или правоугаони комад покривача (и спајањем више кожа добија се приближно квадратни или правоугаони облик), при затезању на земљи оцртава се у основи лик трапеза, шири на нижем крају, ужи на вишем. Сличност са основом куће са Лепенског Вира је заиста велика, тим пре, што је већ и код шатора, тј. док је још кућа била покретна, могла настати заобљена чеона страна. Већ тада се морало бар затезањем читав систем носеће конструкције учврстити у подужном правцу.

Све ово се не слаже само у једном. Према предпоставкама археолога улаз у кућу са Лепенског Вира морао се налазити на широј страни, па је онда на тој страни и слеме било више.¹⁸ Уколико је кућа са Лепенског Вира настала из овакве (или сличне) конструкције каква је овде описана, онда је кућа на ширем крају морала бити нижа, а на ужем виша. А то значи, да је улаз морао бити на страни која је нижа. Нема разлога да се оваква предпоставка не усвоји, јер улаз није морао бити нарочито велики. Знамо да су врата на великом броју помоћних објеката какви се и данас граде на селу око куће, или у пољу и планини сасвим мали, тек толики да се човек може провући.¹⁹

Овоме свему не противречи ни то што је насеље било подигнуто на падини, па је вић број кућа у свом задњем делу био укопан, односно наслањао се на засек који је негде био и подзидан сухозидом. Изгледа да то чак и потврђује предпоставку, да је први почетни облик куће настао у кретању, на застанцима, када се каква подужа мотка или оборено дебло стабла на једиом крају подигне и ослони на неки погодан ослонац, можда најчешће отсек стене, повећи камени блок, или чак и вештачки продубљену и дотерану природно насталу каскаду (чиме се уједно и место за кућу заравни), а други крај се спусти на тло.

Овако добијено слеме, које је са једне стране у паду, тако да прати пад терена, прекрива се грањем, бусењем, кожама, чиме се формира шаторски заклон. Касније се кожни покривач затеже, слика трапеза на тлу се већ оцртава. Уместо непосредног наслањања на тло слемена греда се подупире паровима носача, подиже се нешто више, а потом се чеоне стране укрупљују подупирањем на подужном правцу, чиме се ствара карактеристична полукружна чеона страна.

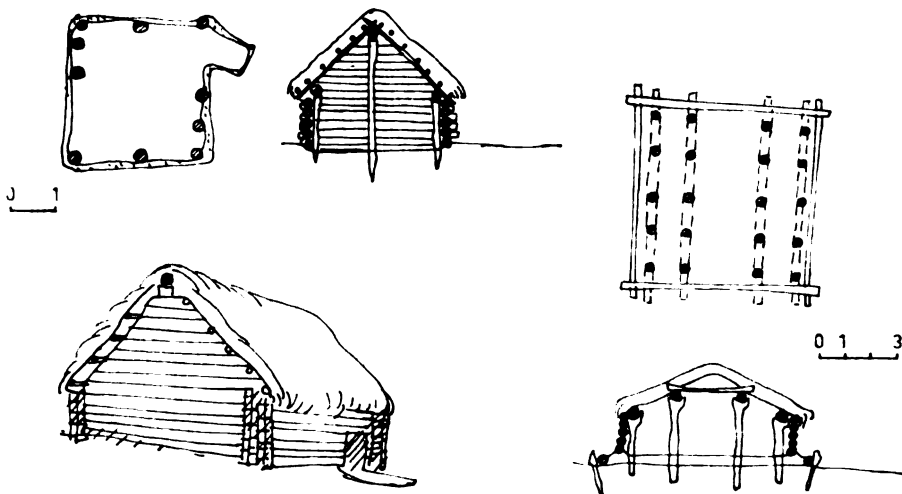
Ипак, све ово напред изложено, ма како убедљиво звучало, може се прихватити само као једно од могућих решења. Развој је могао ићи и другим правцем. У сваком случају, током другог периода еволуције, са сменама бројних генерација градитеља, од којих је свака додавала свој део коначном обликовању стана човека са Лепенског Вира, када се прешло од покретног на стално станиште, када је извршена смена материјала— стари облик основе, наслеђен из времена док је још кућа била покретна, одржава кроз духовну надградњу, која прати живот, традиција. А традиција је и у овом нашем савременом свету, као што знамо, сила коју треба поштовати.

И друга конструкција коју срећемо код пастирског стана, систем вертикално побијених носећих стубова, врло је стар, и има своје узоре у далекој прошлости готово код свих познатих култура света, где је дрво био основни грађевински материјал.

¹⁸ Исти, 58. 60.

¹⁹ Буња на Хвару, камена кућица у пољу и винограду према испитивању аутора има најчешће висину врата, који је у исто време и једини отвор, од 90 до 125 цм, изузетно 130., док је ширина знатно већа од 67 до 90 цм. Буња се и данас гради и интензивно користи, али је према истраживању археолога и стан у праисторији. Grga Novak, Prehistorijski Hvar, Zagreb 1955, 57.

Утврђено је да је овакав систем грађења био познат Словенима и пре доласка на Балкан²⁰, и да је он, уствари, својина једног широког културног круга (сл. 11, и 12.) код којег је уметност грађења у дрвету преовладавала. Познати су у науци покушаји да се најстарије словенске грађевине у камену настале по доласку у нове крајеве, објасне старијим дрвеним узорима донетим из далеких северних шумских просторства.²¹

Сл. 11 — Реконструкција старе словенске брвнаре. Према: *Die Slawen in Deutschland*.

Сл. 12 — Језеро Ладога, реконструкција стамбене зграде, VIII—IX век. Према: Ю. Р. Спегалскиј, *Жилище северозападной Руси IX—XII вв.*

Основна идеја код овог начина градње је у томе што се постављањем кровне конструкције на стубове издавају конструкција зидова од конструкције крова, стварају се два посебна, независна система, чиме се поједностављује даља градња и омогућава да се релативно лако и у лакшем материјалу обликују зидови.

Код нас је овакав начин градње широко распрострањен. На тај начин нису само грађене сточарске колибе, већ у неким нашим крајевима помоћни објекти око куће, у пољу, на планини. Трагови овак-

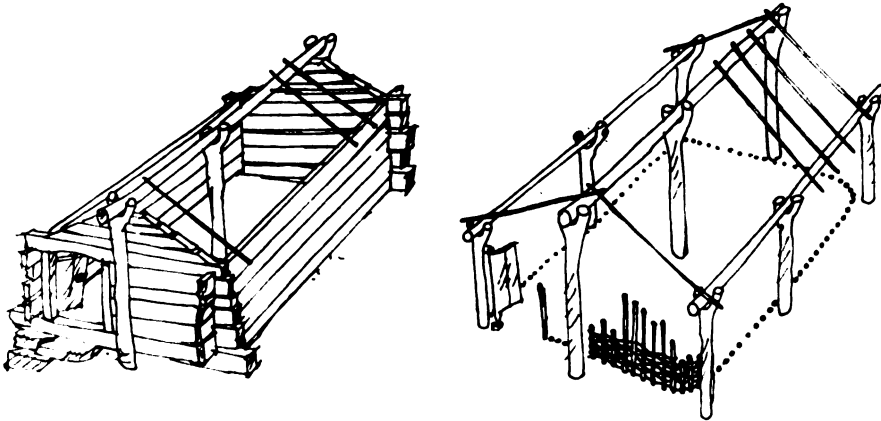
²⁰ Пртежи узети за илустрацију овога потичу, истина, из нешто каснијег времена. Ипак указују на старије заједничко порекло, јер су и код нас нађени скоро потпуно исте средњевековне конструкције. Илустрације су узете из: *Die Slawen in Deutschland*, Akademie Verlag, Berlin 1970, сл. 60 и Ю. П. Спегалскиј, *Жилище северозападной Руси IX—XIII вв.* Акад. наук СССР, Ленинград, 1972, 24.

²¹ Jozef Strzygowski, *O razvitku starohrvatske umjetnosti*, Zagreb 1927.

вог начина градње запажају се и код стамбених зграда где год се граде двоводни кровови.²²

Код сточарских станова, на тај начин грађена је колиба на Проклетијама, (сл. 13.) где хоризонтална брвна троугла калканског зида немају ослонца, па не би могла без сложнијих конструктивних додатака носити кров. На исти начин саграђена је колиба на Шар-планини, а најизраженије је код плевње са Преспанског језера (сл. 14.) која је иста као и колибе сточара какве се граде по читавој Македонији.

Овакав начин градње, то смо већ напред навели, у духу је старије грађевинске традиције, а код нас се појављује у једном континуитету, тако да га можемо пратити, тако рећи од доласка Словена на Балкан, па до наших дана. Код нас су најзначајнији налази са Маркових Кула и села Варош код Прилепа, где овакве конструкције архе-

Сл. 13 — Аксонометријски приказ конструктивног система сточарске колибе са Проклетија и плевње са Преспанског језера. Примењен је исти конструктивни принцип као и код старословенских кућа које су приказане на две предходне слике. Зидови су неовисни од конструкција крова коју држе вертикално побијени стубови.

²² Бранислав Којић, Сеоска архитектура у Паштровићима, Гласник Етнографског института САН IV—VI, 1955—1957, Београд 1957, 232, 235.

Бранислав Којић, Горња села на полуострву Врмцу у Боки Которској, Споменик СII, Зборник извештаја о истраживањима Боке Которске, Београд 1953, 186.

Арх. Горђе Симоновић и арх. Зоран Петровић, Сеоска насеља, дворишта и куће у околини Цетиња, Гласник Етнографског института САН I—III (1953—54), Београд 1957, 391.

Astrida Bugarski, Krovne konstrukcije u seoskoj arhitekturi istočne Hercegovine, GZM XXII, Sarajevo 1967, 80, 82.

Арх. Б. Миленковић и арх. З. Петровић, Урбанистичко-архитектонске карактеристике комуне Лепосавић, Гласник Музеја Косова и Метохије IX 1965, табла XXVIII.

олошки констатоване врло јасно и на великом броју места, припадају широком временском распону од VII до XII века.²³

Сл. 14 — Село Стење, Преспанско језеро, племња.

И да закључимо:

Архитектура сточарског стана у нашој земљи неоспорно је по пореклу врло стара. Потврду овога, како смо видели, налазимо не само у средњевековним материјалима добијеним приликом археолошких истраживања, већ из знатно ранијих периода историје, у далекој прасловенској, па и даље у још сасвим неиспитаној прошлости, на чему радови тек предстоје;

Потврду старости начина градње пастирских склоништа налазимо и код анализе оба приказана типа конструкција. Обе примењене конструкције указују на високу техничку културу градитеља, која се могла створити и уобличити само кроз врло дуг временски период.

²³ Бошко Бабић, Покушај утврђивања места и граница панагиришта Прилепа друге четвртине XIV века, Станимир, нова серија XX, Београд 1969, 8, 9., Бошко Бабић Прилеп во X век во светлината на археолошките истражувања, Институт за национална историја, Скопје 1971, 187.

Напоследку, мада је о томе у овом раду било мало речи, треба истаћи да архитектура сточарског стана даје много материјала за даље студије и указује на начин на који се морало градити у нашој средњовековној прошлости. И то, како се градило на селу, што до сада није било предмет посебног истраживања.

На крају, уз ових неколико напомена датих у закључку, потребно је још једанпут истаћи, да напред изнете мисли и поребења о кући човека са Лепенског Вира, немају ни задатак ни амбицију, да да коначан одговор на питање њеног постанка и изгледа.

Само смо покушали преко елемената архитектонске конструкције и закона који владају у природи код сваке градње, уз помоћ аналогича са савременим сличним конструкцијама и архитектонским облицима, да дамо тумачење необичног облика основе и изгледа стана, какав се према ономе што су археолози открили наслућује.

Тиме смо уједно покушали одговорити и на други део питања: шта значе, од куда потичу и колико су старе ове данашње конструкције.

Разумљиво, да потпуног и свеобухватног одговора неће и не може бити. Историја људског рода, а са њом и путеви развоја културе, такве су судбине, да много што шта никада неће моћи бити одгонетнуто, а многа тамна места уопште неће моћи бити расветљена. Па зато ако смо се са овим напред бар за мало приближили правом одговору, сматрали би да смо задатак испунили.

SUR L'ARCHITECTURE DE L'HABITATION PASTORALE

Résumé

L'habitation pastorale n'a été développée dans toutes les régions de notre pays de façon identique ni au point de vue constructive ni au point de vue spatiale.

Les différences qui sont très frappantes par endroits, résultent, comme d'ailleurs partout, avant tout de différentes influences des facteurs naturels (sol et climat), ensuite de différentes conditions historiques, sociales et économiques. En outre, ces différences sont en même temps — ce qu'il faut particulièrement mettre en relief — aussi l'expression d'une mobilité et d'une instabilité qui sont inévitables dans le cas de l'économie pastorale, quoiqu'elles ne se manifestent pas toujours de façon identique.

Ainsi, dans les régions orientales de notre pays, dans la Serbie de l'Est, la montagne de Sara et en Macédoine, l'habitation pastorale est construite en forme de tente, avec l'ossature en bois, couverte de chaume ou de quelque autre matière légère. Dans le massif de Prokletije, le chalet de pasteur est construit en poutres, couvert d'écorce, mais avec la construction portante du toit posée indépendamment des murs du bâtiment. Dans la Serbie de l'Ouest et en Bosnie, l'habitation pastorale

est une simple cabane de poutres, de moindres dimensions et en Herzégovine une cabane bâtie en pierre et couverte de chaume ou de planches.

Cependant, malgré ces différences prononcées, nous sommes d'avis que ce qui est commun à tous ces divers types est d'une plus grande importance pour l'architecture de l'habitation pastorale. C'est, tout d'abord, le fait que l'architecture entière — matériaux utilisés, construction, organisation de l'espace et, finalement, forme — renferment une série de solutions de valeur qui démontrent que l'habitation pastorale n'a jamais été un abri improvisé, mais toujours un espace architectonique façonné avec pondération. Ce fait est confirmé par une série d'éléments constructifs et architectoniques standardisés et typifiés qui parlent d'une culture technique déterminée du constructeur et mettent en évidence l'intention de donner une plus grande durabilité à ce qui a été fait.

En même temps, ils nous conduisent plus près de la réponse à la question — comment on avait logé dans nos villages à un passé très lointain.